

**International Journal of Recent
Research in Arts and Sciences**

ISSN: 1857-8128

**MIT
UNIVERZITET
SKOPJE**

JOURNAL

**International Journal
of Recent Research in
Arts and Sciences**

Volume 14

Skopje, Republic of North Macedonia

March, 2022

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

**Owner and General
Manager MSc Biljana
Apostolova**

**Marketing Manager
MSc Bozjidar
Mladenov**

**Editor in Chief
PhD Marjan
Madjovski, MIT
University**

**Lecture in English
Anita Dimitrijovska-
Jankulovska**

EDITORIAL BOARD

Zvonimir Jankuloski, PhD, MIT University Skopje, Macedonia

Ales Krainer, PhD, University of Ljubljana, Ljubljana

Anka Trajkovska, PhD, Faculty of Technology and Technical Sciences, University St. Climent Ohridski, Bitola, Macedonia

Antonio Georgiev, MD, MSc, PhD, PHO Cardiology – Prima, MIT University - Skopje, Republic of Macedonia

Berta Gonzalvo, PhD Mechanical Engineering Macedonia

Blagoja Dastevski, PhD, Ss. Cyril and Methodius University in Skopje, Macedonia

Bojan Krstic, PhD, University of Nis, Serbia

Branislav Mitrovic, PhD, University of Belgrade, Belgrade

Daniela Georgieva, MD, MSc, PhD, University Clinic for Orthopedic Surgery; Clinical Center

“Mother Teresa”- Skopje; “Ss. Cyril and Methodius University” Skopje, Macedonia

Dariusz Majchrzak, PhD, National Defense University, Warsaw, Poland

Darko Dimovski, PhD, University of Nis, Serbia

Dario Brdaric, PhD, Institute of Public Health for the Osijek-Baranya County, Osijek, Croatia

Dijana Jovanoska, PhD, PHI, Center of Public Health, Tetovo, Macedonia

Ejup Chota, PhD, University of Tirana, Plan Protection Department, Albania

Elizabeta Popova Ramova, PhD, MIT University, College of Wellness, Spa and Physiotherapy, Skopje, Macedonia

Elmi Jusufi, PhD, University Cyril and Methodius, Institute of Livestock, Skopje, Macedonia

Sergej Mihajlov, University Goce Delcev, Stip, Academy of music, Stip, Macedonia

Gabriela Dragan, PhD, Romanian American University, Bucharest, Romania

Georgi Georgiev, PhD, New Bulgarian University, Sofia, Bulgaria

Goran Bandov, PhD, Dag Hammarskjold University College of International Relations and Diplomacy, Zagreb, Croatia

Herba Safeyedin, PhD, House of Egyptian Architecture, Cairo, Egypt

Igor Maric, PhD, Institute of Architecture and Urban&Spatial Planning of Serbia, Belgrade

Ilija Nasov, PhD, MIT University Skopje, Macedonia

Ivo Shlaus, PhD, Dag Hammarskjold University College of International Relations and Diplomacy, Zagreb, Croatia

Jordan Merkuri, PhD, University of Tirana, Plan Protection Department, Albania

Karol Janas, PhD, Alexander Dubcek University of Trencin, Slovakia

Kiril Filev, PhD, Ss. Cyril and Methodius University in Skopje

Kresimir Rotim, PhD, University of Zagreb, Faculty of Medicine, Zagreb, Croatia

Laith Jaafar Hussein Hnoosh, PhD, University of Kufa, Iraq

Lidija Geto, PhD, University Josip Juraj Strossmayer, Osijek, Croatia

Lubna Anjum, PhD, University of Agriculture, Faisalabad, Pakistan

Maciej Marszalek, PhD, National Defense University, Warsaw, Poland

Magdalena Punceva, PhD, MIT University, Faculty of Security Sciences, Skopje, Macedonia

Maja Jakovcevski, PhD, University of Kraguevac, Faculty of Medicine, Kraguevac, Serbia

Magdalena Cara, PhD, University of Tirana, Plan Protection Department, Albania

Mehdi Rahmati, PhD, University of Maragheh, Maragheh, Iran

Mentor Zekiri, PhD, Ministry of Agriculture, Forestry and Water Economy, Phytosanitary Department, Skopje

Mila Pucar, PhD, Institute of Architecture and Urban&Spatial Planning of Serbia, Belgrade

Milica Denkovska, MA, MIT University Skopje, Macedonia

Mira Zafirova, PhD, University of Transport, Sofia, Bulgaria

Mirjana Devetakovic, PhD, University of Belgrade, Faculty of Architecture, Belgrade

Mirjana Jovanovska Stojanovska, MIT University, Faculty of Psychology, Skopje, Macedonia

Nenad Mikulic, PhD, Polytechnic of Zagreb, Zagreb, Croatia

Niko Herakovic, PhD, University of Ljubljana, Faculty of Mechanical Engineering, Ljubljana, Slovenia

Patrizia Cinelli, PhD in Chemistry at Pisa University, Italy

Recep Guloglu, PhD, Istanbul University, Istanbul, Turkey

Rudolf Kuharcik, PhD, Alexander Dubcek University of Trencin, Slovakia

Ryszard Szpyra, PhD, National Defense University, Warsaw, Poland

Roza Djoleva-Tolevska, MD, PhD, University Clinic for Orthopedic Surgery, University "St. Cyril and Methodius", Skopje, Macedonia

Safak Sahir Karamahmetoglu, PhD, Istanbul University, Istanbul, Turkey

Sami Ibrahim Mohamed Novr Gabir, PhD, University of Gezira, Sudan

Sasa Milijic, PhD, Institute of Architecture and Urban&Spatial Planning of Serbia, Belgrade

Snezana Djordjevic, University of Belgrade, Belgrade, Serbia

Susana Paixão, PhD, Polytechnic of Coimbra/Coimbra Health School, Portugal

Svetlana Dushanich Gachic, PhD, Banja Luka College, Bosnia and Herzegovina

Stipica Popovski, PhD, MIT University, Faculty of Dental Medicine, Skopje, Macedonia

Tanja Stanishic, PhD, University of Kragujevac, Serbia

Teuta Gjuladin-Hellon, PhD, Faculty for Food Industry, England

Todor Trifonov, PhD, Foundation of International and National Security, Sofia, Bulgaria

Torello Loti, PhD, Professor and Chair of Dermatology and Venereology, University of Rome "G. Marconi" Rome, Italy

Vanja Kokol, PhD, University of Maribor, Faculty of Mechanical Engineering, Maribor, Slovenia

Vanja Shushnjar Chanovic, PhD, Banja Luka College, Bosnia and Herzegovina

Vesna Tunguz, PhD, University of East Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Vladan Djokic, PhD, University of Belgrade, Faculty of Architecture, Belgrade

Vukoman Jokanovic, PhD, Vinca Institute of Nuclear Sciences, University of Belgrade, Serbia

CONTENTS

Natural and Technical-technological Sciences

ANALYSIS OF INDUSTRIAL TECHNOLOGY IN THE CONSTRUCTION OF PIG FARMS	11
ARCHITECTURE OF MODERN ADMINISTRATIVE FACILITIES - HOSPITALS	28
IMPLEMENTATION OF SPORTS AND RECREATIONAL FACILITIES AND THEIR IMPACT ON THE CITY PLANNING IN THE CITY OF STRUMICA	44
ANALYSIS OF URBAN TRANSFORMATIONS OF THE CITY OF SKOPJE AND PROPOSAL FOR A NEW URBAN MODEL	61
PROCESS OF ADAPTATION AND CONVERSION OF BUILDINGS OF HISTORICAL AND CULTURAL VALUE	83
LIGHT AS ONE OF THE KEY FACTORS IN ARCHITECTURE	103
SUSTAINABLE ARCHITECTURAL APPROACH TO THE PASSIVE HOUSE IN SUSTAINABLE ARCHITECTURE	121
THE MODERN CONCEPT OF VERTICAL FARMS	137
DEFINING THE TRADE CENTERS AND DETERMINING THE ADVANTAGES OF THE HYBRID TRADING CENTERS	147

APPLICATION OF BASIL (<i>Ocimum basilicum</i>) AS FOOD AND MEDICINE	157
A FIRST REPORT OF A GERMLINE FRAMESHIFT C.332DUP MUTATION IN <i>MEN1</i> GENE IN A PATIENT WITH MULTIPLE	183
TYPES OF WASTE AND WASTE MANAGEMENT	194
DEVELOPMENT TRENDS IN HOUSING THROUGH SHAPE, DESIGN AND COLOR	216
KATLANOVO BATH AND SPA CENTER KATLANOVO (CONCEPT PROJECT - DESIGN CONVERSION AND) RECONSTRUCTION	227
SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE REGION SAR PLANINA	241
TECHNOLOGY OF WINE PRODUCTION – CONCEPT PROJECT WINERY IN KAVADARCI	256
INITIAL RESULTS FROM COMPARATIVE STUDY OF TWO RADIOLOGICAL METHODS -MAGNETIC RESONANCE AND PET CT IN DETECTION OF HEPATAL METASTASIS	274
ALMOST PHYSIOLOGICAL CONDUCTIVE DISEASE TREATMENT IN ADVANCED VALVULAR HEART DISEASE	291
CARDIOVASCULAR COMPLICATIONS IN KOVID-19	298
REHABILITATION BY PATIENTS WITH COVID-19	313
THE IMPACT OF PREOPERATIVE REPOSITION ON THE QUALITY OF PHYSICAL AND MENTAL HEALTH IN PATIENTS WITH A FRACTURES OF THE NECK OF THE FEMUR	328

THE USE OF WOOD IN THE INTERIOR DESIGN 341

EQUIPMENT OF KINDERGARTENS BY MODERN STANDARDS 356

Social Sciences and Humanities

**IMPLEMENTATION OF THE PROCESS OF PREVENTION OF
MONEY LAUNDERING IN THE BANKS IN THE REPUBLIC OF
MACEDONIA 374**

**EFFECTS OF THE MONEY LAUNDERING PROCESS
ON THE FINANCIAL SECTOR 390**

**WAR AGAINST ORGANIZED CRIME AND ITS
ROLE IN SECURITY 399**

**ROLE AND PENALTY LEGAL REPRESSION AND
PREVENTION AGAINST CUSTOMS OFFENSES IN THE
R.N.MACEDONIA 409**

ESTHETICISM OF THE ECONOMIC CRISIS 421

**MECHANISMS FOR PREVENTING THE APPEARANCE OF
MISINFORMATION 440**

**THE LATEST NEWS IN COPYRIGHT PROTECTION
OF MEDIA TEXTS IN THE EUROPEAN UNION 461**

**THE RIGHT TO FREEDOM OF EXPRESSION AND MEDIA
FREEDOM IN THE LEGAL SCOPE OF REPUBLIC OF
NORTH MACEDONIA - PROTECTION AND LIMITS 477**

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

INTERNATIONAL ORGANIZATIONS FOR THE PREVENTION OF MONEY LAUNDERING	502
CORRUPTION WITH A SPECIAL OVERVIEW OF THE STATE COMMISSION FOR PREVENTION OF CORRUPTION IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA	520
ESTABLISHING A CAREER BUILDING DECISION-MAKING PROCESS	537
SPECIFICS IN THE DISCOVERY OF THE MURDER CRIME	551
THE COUNCIL OF EUROPE AND TRANSITIONAL JUSTICE	578
THE ACTIVITY OF THE AMERICAN MISSIONARIES IN THE EUROPEAN TERRITORIES OF THE WESTERN TURKISH MISSION	601
HISTORICAL ASPECT OF THE ACTIVITIES OF AMERICAN MISSIONARIES IN 1859	617
EFFECTIVE TEAMS AND THEIR APPLICATION	633

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

NATURAL AND TECHNICAL-TECHNOLOGICAL SCIENCES

ANALYSIS OF INDUSTRIAL TECHNOLOGY IN THE CONSTRUCTION OF PIG FARMS

PhD Vangel Dunovski^a, Despina Zafirov, B.Arch⁶

^a*MIT University-Skopje, Faculty of Architecture, RNM*

⁶*MIT University-Skopje, Faculty of Architecture, RNM*

^a*E-mail: vduni@t-home.mk*

⁶*E-mail: despina_janevska@hotmail.com*

Abstract

In the theoretical part of this paper is described the breeding of farm animals - pigs, their needs as well as standards, materials and results of construction of facilities for this purpose. In order to explain the management of certain buildings, to make a functionally used space that also meets all design norms, maintains the stay of animals and the management of this side of the owners.

This type of facility has purpose class G - production, distribution and services, category of purpose class G2 - light industry.

The construction of facilities for pigs must be planned very carefully, because they are expensive and take a long time. If the buildings are erected, they last a long time, they are well cultivated, the medicines are sick and diseased, the production of meat and fat is higher, and the human work on the farm is discovered.

Keywords: *farms; standards; production, light industry*

АНАЛИЗА НА ИНДУСТРИСКА ТЕХНОЛОГИЈА ПРИ ГРАДБА НА ФАРМИ ЗА СВИЊИ

проф. Д-р Ванѓел Дуновски^а, Деспина Зафиров, д.и.а^б

^аМИТ Универзитет-Скопје, Факултет за Архитектура, РСМ

^бМИТ Универзитет-Скопје, Факултет за Архитектура, РСМ

^аE-mail: vduni@t-home.mk

^бE-mail: despina_janevska@hotmail.com

Апстракт

Во теоретскиот дел од овој труд е опишано одгледувањето на фармски животни - свињи, нивните потреби, како и стандардите, материјалите и начинот на изградба на објекти со ваква намена. Со цел да се објасни и олесни управувањето на ваквите објекти, да се овозможи функционално искористен простор кој воедно ги задоволува сите нормативи на проектирање, го олеснува престојот на животните и управувањето со истите од страна на сопствениците.

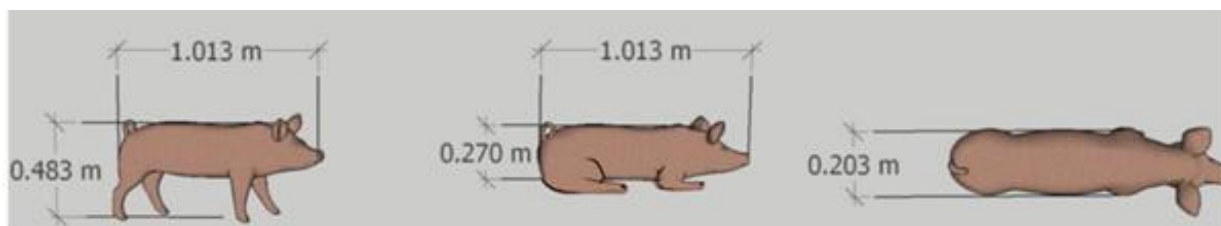
Овој тип на објект има класа на намена Г – производство, дистрибуција и сервиси, односно група на класа на намена Г2 – лесна индустрија.

Изградбата на објекти за свињи мора да се испланира многу внимателно, затоа што тие се скапи и треба долго да траат. Ако објектите се подигнат правилно тие траат долго, во нив свињите добро се одгледуваат, намалени се повредите и болестите, продукцијата на месо и маст е повисока, а олеснета е и човечката работа во фармата.

Клучни зборови : *фарми; стандарди; производство,, лесна индустрија.*

1. Вовед

Во една година од една маторица се добиваат по две или повеќе легла со 20 – 25 живородени прасиња, односно истата може да обезбеди производство на 1,6 тони месо. Прасињата се карактеризираат со висок дневен прираст, мала потрошувачка на храна и веќе на четири месечна возраст ја постигнуваат потребна жива маса за колење. Свинското месо во свежа или преработена состојба е еден од најбараните производи на странскиот пазар. Во светот во последните години се произведува околу 185 милиони тони или околу 35%, па така потрошувачката на свинско месо во светот по човек е најголема од сите видови на месо. На пример, во Европа, потрошувачката на свинското месо по човек во Данска изнесува околу 64 кг, а во другите земји вон Европа - во Канада околу 40 кг на човек. Производството на свињи во нашата земја е организирано во приватен сектор и во последниве години е во поголема тенденција на пораст.

Сл.1 Димензии на свиња од 40кг

2. Избор на раса за одгледувачка цел

Одгледувачко-селекциската работа и производството на приплоден материјал треба да бидат основни задачи на одгледувачите и сите фармери.

Одгледувачко-селекциската работа треба да се одвива во правец на:

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

- Расни измени на популацијата на свињи во корист на оплеменетите раси и нивните мелези;
- Примена на нова технологија на одгледување, тестирање и селектирање;
- Зголемување на вкупното производство на квалитетни свињи за колење;
- Избалансирана исхрана, здравствена заштита, репродукција и селекција;
- Организирање најмалку 2,2 легла годишно по маторица;
- Смалување на смртноста на прасињата.

Посебна значајност за унапредување на свињарството треба да се одгледа во:

- групи за производство на чисторасни раси и правење на елитни групи (нуклеуси);
- групи преку кои ќе се шират, умножуваат елитни грла за поставување генетски напредок (репродуктивни групи).

Од вака организираната одгледувачко-селекциска работа во свињарството се очекуваат поголеми производни резултати. Према оваа основна одгледувачка цел за подобро производство на свињи треба да биде:

- поголем број на опрасени и одгледани маторици по легло;
- зголемување на дневниот прираст во гоење;
- подобрена конверзија на храна за килограм прираст;
- зголемен процент на месо и зголемено годишно производство на месо.

3. Типови на свињи

Во зависност од доминантните количини на месо, маст или подеднакво маст и месо раликуваме три типа на свињи:

- Тип за месо
- Тип за маст
- Комбиниран тип (за месо имаат)

4. Технологија на одгледување свињи

Порано свињите поголем дел од животот го минувале во дворовите или пасиштата. Во современото индустриско свињарство, свињите целиот свој живот го минуваат во свињарникот, па амбиенталните услови се многу важен фактор во сместувањето. Според техничките и технолошките решенија, денешните свињарници претставуваат објекти со максимална синхронизирана функција.

Индустриската технологија при градбата на свињарниците бара вклучување и висока техничка опременост, висока продуктивност на трудот, заштита на здравјето на човекот и на свињите и економично производство.

Според тоа, секој свињарник мора да ги исполнува следните услови:

- свињарникот треба да обезбедува амбиент што ќе се одразува поволно врз здравјето и продуктивноста на свињите, па и човекот;
- со техничко - технолошката опременост, свињарникот да осигура висок степен на функционалност;
- свињарникот да е евтино изграден, односно со помали инвестициони вложувања.

5. Општи принципи за изградба на фарми за свињи

При изградба на фарми за свињи треба да се имаат во предвид следните принципи:

- проектирање на производно-технолошка зграда во однос на вид и квалитет на финалниот производ

- капацитет на фармата со континуирано производство во однос на количина на финалниот производ
- архитектнонско - композициони и градежни решенија за нормално функционирање на технолошко - производниот процес
- обезбедување хигиенско - санитарни услови како предуслов за квалитет и квантитет во производството.

6. Производно-технолошка задача

Во зависност од видот и квалитетот на финалниот производ, технолошките задачи можат да бидат различни:

- фарми кои произведуваат одбиени прасиња како финален производ и истите ги продаваат на други фарми;
- фарми за производство на расплоден подмладок како финален производ;
- фарми наменети за гоење свињи за месо и маст;
- фарми кои во својот состав го опфаќаат целокупниот циклус од нерези и крмачи до финален производ, свињи за гоење.

7. Капацитет на фармите

Капацитетот на фармите зависи од следните фактори:

- потребите на пазарот за месо и маст;
- економската моќ на производителот;
- можностите за обезбедување квалитетни раси;
- континуирано снабдување или производство на висока квалитетна храна.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

Потребно е правилно да се одреди бројната состојба на поедини фази во производниот циклус, кој понатаму се одразува на изградбата на делот за сместување.

Потребната површина на парцелата зависи од капацитетот и тоа:

- за капацитет од 10 000 свињи за гоење околу 8-10хектари
- за капацитет од 15 000 свињи за гоење околу 12хектари
- за капацитет од 30 000 свињи за гоење околу 18-22хектари

8. Избор на локација

При изборот на локација за фарма за свињи треба да се земат во предвид :

- големината и формата на парцелата;
- сообраќајните врски;
- производните површини за храна;
- санитарна и технолошка вода;
- обезбедување санитарно-заштитна зона до станбени и други објекти од јавен карактер дадени во следната табела.

ГОЛЕМИНА НА ФАРМАТА	широчина на санитарно заштитна зона (м)	
	ДО СТАНБЕНИ ЗОНИ И ЈАВНИ ОБЈЕКТИ	ДО ТРАНЗИТНИ ПАТИШТА
До 300 свињи	300	100
До 10 000 свињи	500	100
До 24 000 свињи	1000	300
Над 24 000 свињи	1500	300

9. Услови за сместување на свињи

- **Сидовите** треба да бидат дебели 33 cm со добра изолација;
- **Кровот** најдобро е да биде од дрво, а за покривач да се користи керамида;
- **Под** – има два вида на подови:
 - на лежиштето мора да биде сув, топол, отпорен и да не се лизга;
 - во ходниците мора да биде издржлив, да не се лизга и лесно да се чисти.

Падот на подот треба да изнесува 34%, а сливањето 1 – 2 %.

- **Лежиштето** да е суво и топло со простирка (слама, струготини..) што лесно се менува.
- **Прозорците и вратите** се отвораат од внатрешната страна, во форма на правоаголник во висина од 60 – 80 cm, а должина од 100-150cm. Со 1m² прозори на 15m² во прасилиштето, а во товалиштето 1m² на 20-22m² под, со дупло стакло. Вратите е најдобро да бидат од борови даски со дебелина од 2,5cm и да се отвораат на надвор.
- **Боксови** – бројот и големината зависи од капацитетот на фармата и бројот на грлата. Кај помалите објекти се градат едноредни боксови со ходници за хранење, со ширина од 1,10 m. Оградата на боксот да е од даски или метални цевки, во висина од 1-1,1m.

10. Температура на воздухот

Свињата има способност својата телесна температура да ја одржува во константна висина. Поголемите температурни амплитуди имаат негативен одраз врз здравјето на свињите и нивното производство. При ниски температури прасињата имаат најмала отпорност, бидејќи имаат релативно поголема телесна површина во однос на тежината.

Оптималните температури на воздухот за одредени категории и во одделни делови во фармата се:

- Маторици – 15-20 °C
- Нерези – 15-16 °C
- Гојни прасиња – 12-16 °C
- Дојни прасиња – 30-35 °C

11. Влажност на воздухот

Со дишењето на свињите, секојдневното миење на боксовите и испарување на водата при одржувањето на хигиената доаѓа до зголемување на влажноста на воздухот во објектите. Полесните свињи имаат поголем интензитет на излучување на водена пареа од потешките, што е обратно пропорционално на живата маса, се до постигнувањето на тежината од 50 kg. Свињите во фарма со висока температура, имаат зголемен интензитет на дишење (во 1 мин, бројот на вдишување се зголемува од 90 на 113 пати). Влажноста во одделни делови на фармата треба да се движи во границите од 65-75%, во никој случај не би требало да биде пониска од 55% бидејќи секое отстапување од границите влијае неповолно врз здравјето и продуктивноста на свињите.

12. Вентилација во современа фарма

Потребата од вентилација во фармата е неминовност. Со замена на воздухот се отстрануваат штетните гасови и се врши промена на температурата и релативната влажност во фармата. Доводот и одводот на воздухот се врши преку разни отвори кои се оставаат уште при градењето на фармата (врати, прозорци и отвори за вентилација). Природната вентилација може да биде хоризонтална и вертикална. Хоризонталната вентилација функционира врз принципот на притисок што се создава од ветерот на двете

страни на објектот. Вертикалната вентилација е врз основа на температурната разлика на воздухот во фармата и надвор од неа. Вештачката вентилација се врши врз основа на електрични вентилатори кои не се зависни од надворешните услови, туку исклучиво до силата на вградените електромотори и големината на самите вентилатори.

13. Осветлување на фармите

Осветленоста во фармата е многу значаен фактор за здравјето и продукцијата на свињите и за вработените. Потесните фарми се сметаат за доволно осветлени, ако површината на прозорците изнесува 1:8 до 1:10 према подот, а за пошироките фарми 1:5 до 1:6. Во делот каде што се сметуваат прасиња, осветлувањето треба да биде поинтензивно и треба да се вградат електрични светилки, со кои што на метар квадратен (m²) ќе се обезбеди осветлување од 60 лукса.

14. Обезбедување на свињите со вода

Обезбедувањето на фармата со вода е една од најважните потреби за нормално одвивање на технолошкиот процес. Потребите од вода за една свињарска фарма се многу големи и зависат од применетата технологија.

Во фармата во која изгубувањето е течно, потребите се многу големи во однос на оние каде одгледувањето е суво. Свињите треба да имаат на располагање доволно количини на здрава и чиста вода. Не смее да им се дава бактериолошки загадена вода, бидејќи кај свињите ќе се појават одредени заболувања.

Кај помалите свињи, потребата за вода во еден ден изнесува 10% од нивната тежина, а кај постарите околу 5%. Дневните потреби за вода за пресушни и гравидни маторици е од 10-12 l, за дојни маторици од 20-30 l, а за гојните од 6-7 l.

15. Делови од објектот

За секоја развојна фаза во специјализираното производство се предвидуваат специфични мерки кои најмногу одговараат на биолошко - физиолошките карактеристики и потреби на одредена фаза. Овие мерки условуваат изградба на функционално раздвоени сместувачки капацитети прилагодени на поедините фази: *нерезарник, чекалиште, прасиште, одгледувалиште и гоилиште.*

Нерезарник

Овој дел служи за сместување и нега на машки расплодни грла нерези.

Покрај потребните боксови, во нерезарникот се предвидуваат и други помошни и простории за сместување концентрат, пункт за вештачко осеменување, лабораторија, одделение за стерилизација, канцеларии и санитарен јазол.

Боксовите се редат во две или повеќе редици.

Широчината на единечен бокс изнесува 55-56см и должина 160-180см.

За нерезите кои се сместуваат заедно со неоплодените крмачии големината на боксот обично е 200*300 до 200*400см односно 6.5 - 8.0м².

Капацитетот на нерезарникот се определува според нормативот 1 нерез на 20-25 крмачи, а при вештачко осеменување 0.7-0.8% од вкупниот број крмачи.

Во нерезарникот се сместуваат 20-25% од вкупниот број крмачи кои чекаат на оплодување или вештачко осеменување.

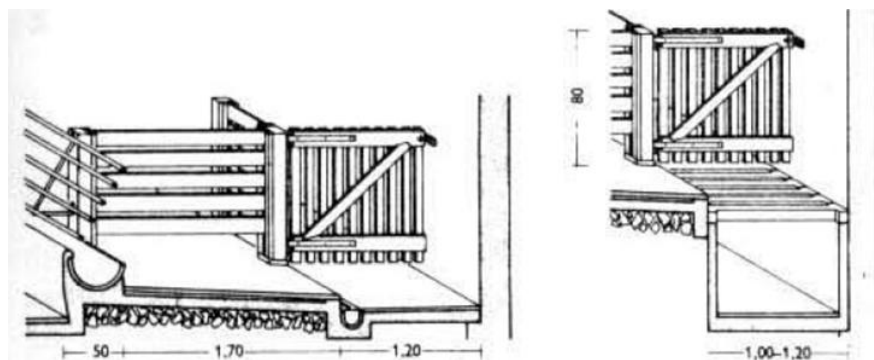

Сл.2 Пример на нерезарник

Чекалиште

Овде се сметуваат расплодни маторици. Овој простор е најмногу експлоатиран (околу 300 дена). Чекалиштата треба да бидат изградени да на маториците им обезбедат максимална удобност. Во репродукцискиот циклус, во чекалиштето, маториците престојуваат 115-120 дена, од кои 21 ден поминуваат во нерезарникот, и 5 дена во прасилиштето (пред прасење), односно 89 после прасење.

Тие се опрасуваат 2.2 пати годишно, за секоја крмача во чекалиштето треба да се предвидат 200 дена ($91 \cdot 2.2 = 200$). Сместувањето може да биде групно или поединечно. За чекалишта со групно сметување бројот на маторици во еден бокс е до 5 грла. Кај групните боксови треба да се предвиди $1.20-1.80\text{m}^2$ по крмача, должината на хранилката да изнесува 40-45 см по крмача. Кај индивидуално сместување боксот е со широчина од 60-70 см и должина 190-210 см. Негата во вакви боксови дава подобри резултати односно се добива 0.3 прасиња по крмача повеќе, а храната се намалува за 10%.

Сл.3 Принцип со суво и течно чистење

Ширината на ходниците се движи од 1-1,2 m. Во секој бокс се поставува корито за хранење на маториците, а од спротивната страна има канал за изгубрување со ширина од 0,8-1,0 m и длабина од околу 0,8 m. Каналот по целата должина е покриен со решетести плочи кои можат да бидат изработени од бетон или метал.

Прасилиште

Тука се одвиваат најосетливите фази од целиот циклус, а тоа се престој во последните денови од гравидитетот, опрасување, доење и одгледување на малите прасиња. Сместувањето, уредувањето и опремата се разликуваат од останатите делови. Ова е најскап дел со најголемо учество на работна рака, бидејќи малку работи можат да се механизират. Боксовите најчесто се сместуваат дворедно со еден ходник за храна, два за чистење.

Во склоп на овој дел има и други помошни простории: за сместување на храна, за прихранување на прасињата, простор за миење на крмачите пред да влезат во производниот циклус и просторија за работниците со потребна остава за алат и опрема.

Сл.4 Пример на прасилиште

Сместувањето во прасилиште е индивидуално, во еден бокс се сметува само една маторица со нејзиниот приплод – прасиња.

Боксовите по нивната должина се сегментирани во 3 дела и тоа, еден средишен и два странични дела. Во средишниот дел се сметува маторицата, а странично малите прасиња. Ширината на боксот изнесува 170 cm, од која на средишниот отпаѓа 70 cm, а на страничните 100cm (60+40cm). Должината на боксот, заедно со коритото за исхрана изнесува 250 cm. Во поширокиот страничен дел на боксот се поставува кварцна ламба за затоплување на прасињата, а во потесниот дел се монтира и автоматска поилка. Во прасилиштето се применува цврсто изгубрување. Во првите денови од животот,

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

оптималната температура за прасињата е висока (38°C). По одалечувањето на прасињата од нивните мајки тие се сметуваат во посебен објект, огледувалиште. Во зависност од должината на доење, прасињата се преместуваат во огледувалиште со посебна жива мера од околку 5-7 kg и таму остануваат до достигнување жива мера од колку 25 kg.

*Сл.5 Пример на
прасилиште*

Огледувалиште

Во овој дел се сместуваат одбиени прасиња во заеднички боксови по 4 х 10 прасиња кои престојуваат овде околу 50 дена, односно до постигнување на жива мера од околу 25кг.

Димензијата на кафезите зависи од бројот на прасињата (за секое прасе по 0.25-0.30 м² површина). Кафезите се сместуваат во два реда со манипулаторен ходник 100 - 120см. Хранилката обезбедува едновремена исхрана на 50% од сите прасиња.

Нејзината должина изнесува 80-100см, за секое прасе по 18 см. .Пред хранилката се поставува гума за полесно стоење и собирање на отпадната храна.

Подот е од перфориран лим кој обезбедува одвод на отпадите во канал за течно одгубување. Кафезите се подигнати за 30-40см над котата на ходникот.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

Во зимските месеци температурата на воздухот треба да биде 22-25°C. Бројот на кафези зависи од бројот на прасиња во една година.

Во еден кафез годишно можат да се одгледаат околу 5 тури или $5 \cdot 7 = 35$ прасиња односно $5 \cdot 10 = 50$ прасиња.

Сл.6 Пример на одгледувалиште

Гоилиште

По постигнување на 25кг жива мера, прасињата се преместуваат во дел наречен гоилиште. Престојот во гоилиштата е најдолг околу 125-130 дена, до постигнување на жива мера од околу 95-105кг. Тие се сместуваат во групни боксови, 18-20 грла во еден бокс, површината по едно грло треба да изнесува најмалку $0.70 - 0.8\text{m}^2$, максимално до $0.90-1.20\text{m}^2$.

Боксовите се поставуваат во два или четири реда, со ходник за хранење со ширина од 120см. Димензиите на боксовите зависат од бројот на свињи, а односот на страните од должината на хранилката (за секоја свиња минимум должина 30-35см).

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

Сл.7 Пример на гоилиште

16. Заклучок

Со текот на времето, свињарството еволуираше и беа вклучи нови начини за управување со здравјето на свињите и спречување на болести, подобро управување со ѓубривото, подобрена исхрана и свињи кои обезбедуваат поздраво месо.

Во фармите за свињи се сретнуваат неколку различни делови во зависност од големината и фазата во производствениот процес. Сите овие делови мора да претставуваат архитектонска целина и да бидат меѓусебно раздвоени, но сепак функционално поврзани.

Значајна е поставеноста на овие делови и во однос на влезот на фармата. По правило, крмачите се сместуваат спротивно од влезот на делот каде има најмал внатрешен промет. Најголем промет има околу гоилиштето поради дотур на големи количини на храна.

Прометот треба да биде решен така да нема вкрстувања и пречки на останатите категории на свињи. Композиционото решение треба да се базира на логичните врски

при технолошкиот процес, односно префрлувањето на свињите од една до друга фаза. Растојанието помеѓу соодветните групи да биде минимално.

17. Користена литература

- [1] “Архитектонско проектирање” - Ернст Нојферт
- [2] “Основи на сточарското производство” – Ацо Кузелов
- [3] “Основи за одгледување на македонска примитивна свиња” - здружение Граѓански центар за одржлив развој ЕГРИ

Правилници:

- [4] Правилник за стандарди и нормативи на урбанистичко планирање
- [5] Закон за градење
- [6] Правилник за условите и начините на заштита на фармските животни
- [7] Закон за изменување и пополнување на законот за заштита и благосостојба на животните

Интернет:

<http://agria.com.mk/?lang=en>

<https://agrotim.mk/tag/svinarstvo/>

<https://georgiaorganics.org/for-farmers/how-one-young-farmer-started-raising-pigs/>

<https://caep.org/agriculture-pig-farm.php>

<http://littlepigfarm.com>

<http://www.farmapapu.com.mk>

ARCHITECTURE OF MODERN ADMINISTRATIVE FACILITIES – HOSPITALS

PHd Vangel Dunovski^a, Despina Zafirov, B.Arch⁶

^a*MIT University-Skopje, Faculty of Architecture, RNM*

⁶*MIT University-Skopje, Faculty of Architecture, RNM*

^a*E-mail: vduni@t-home.mk*

⁶*E-mail: despina_janevska@hotmail.com*

Abstract

The hospital represents the institution that is set up, the defense and the card for diseases, for treatment, for the sick and injured as well as for the stay during this process. The modern hospital also often serves as a research and teaching center. To better serve a wide range of community needs, the modern hospital often develops outpatient facilities as well as emergency, psychiatric, and rehabilitation services. Developing countries generally have patients, equipment and trained staff to cope with the volume of people in need of care. Thus, people in these countries do not always benefit from modern medicine, public health measures or health care, and they usually have a shorter life expectancy. In developed countries the hospital as an institution is complex, modern technology increases the range of diagnostic capabilities and expands treatment possibilities. The combination of medical research, engineering and biotechnology produced a spectacularly powerful new treatments and instruments, many of which required specialized skills and abilities for a particular use. In this way, hospitals have become more expensive to work with, and architects are required to create a space that is well designed according to all standards, with reasonable costs, effectiveness and effects are at the highest level.

Key words: *hospital; effectiveness; efficiency; standards*

АРХИТЕКТУРА НА СОВРЕМЕНИ ЗДРАВСТВЕНИ ОБЈЕКТИ – БОЛНИЦИ

проф. Д-р Ванѓел Дуновски^а, Деспина Зафиров, д.и.а^б

^аМИТ Универзитет-Скопје, Факултет за Архитектура, РСМ

^бМИТ Универзитет-Скопје, Факултет за Архитектура, РСМ

^аE-mail: vduni@t-home.mk

^бE-mail: despina_janevska@hotmail.com

Абстракт

Болницата претставува институција која е изградена, екипирана и опремена за дијагноза на болести, за лекување, на болните и повредените како и за престој во истите во текот на овој процес. Модерната болница, исто така, често служи како центар за истражување и за настава. За подобро да им служи на широк опсег на потребите на заедницата, модерната болница често развива амбулантски установи, како и итни, психијатриски и рехабилитациони услуги. Земјите во развој, генерално немаат доволно болници, опрема и обучен персонал за да се справат со обемот на лица на кои им е потребна грижа. Така, луѓето во овие земји не секогаш ги добиваат придобивките од модерната медицина, мерките за јавно здравје или болничката нега, и тие генерално имаат помал животен век. Во развиените земји болницата како институција е сложена, бидејќи современата технологија го зголемува опсегот на дијагностички способности и ги проширува можностите за лекување. Комбинацијата од медицинско истражување, инженерство и биотехнологија произведе огромен спектар на нови третмани и инструменти, од кои голем дел бара специјализирана обука и капацитети за нејзина употреба. На тој начин, болниците станала поскапи за работа, а од архитектите се бара креирање на простор кој е квалитетно проектиран според сите стандарди, со разумни трошоци, а ефикасноста и ефикасноста се на највисоко ниво.

Клучни зборови: болница; ефективност; ефикасност; стандарди.

1. Вовед

Околу 400 година пред нашата ера, таткото на медицината - Хипократ рекол: „Многу се возхитуваат, малку знаат“.

Во дваесет и првиот век он нашата ера, оваа реченица е се уште точна. Темата на овој труд се токму восхитот, Убавината, знаењето и медицината - односно здравствените објекти и знаењето потребно да се изградат.

2. Здравствена заштита

Здравствената заштита, е систем на општествени и индивидуални мерки, активности и постапки за зачувување и унапредување на здравјето, спречување, рано откривање и сузбивање на болести, повреди и други нарушувања на здравјето предизвикани од влијанието на работната и животната средина, навремено и ефикасно лекување како и здравствена нега и рехабилитација.

Независно од полот, возраста, социјалната структура и здравствената состојба секој граѓанин има право на здравствена заштита. Па според тоа постои мрежа на здравствена заштита која е поделена на здравствени установи од примарно, секундарно и терцијарно ниво на здравствена заштита.

Оваа мрежа е утврдена врз основа на повеќе критериуми, како што се:

- потребите на населението од здравствени услуги,
- бројот, на жителите на одредено подрачје,
- обезбедување на рамномерна достапност на здравствените услуги, особено за амбулантски третман и итна медицинска помош,

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

- обезбедувањето на доволни здравствени капацитети
- технолошкиот и научниот развој во областа на здравствената дејност
- степенот на урбанизираност на подрачјата, специфичностите на населеноста, сообраќајните поврзувања, миграциите на населението и достапноста до здравствените установи

3. Здравствени установи

Здравствена установа е секоја локација каде што се обезбедува здравствена заштита. Здравствените установи се сите објекти од ваков карактер, односно од мали клиники и лекарски ординации до центри за итна нега и големи болници со сложени соби за итни случаи и центри за траума. Бројот и квалитетот на здравствените установи во една земја или регион е една заедничка мерка за просперитетот и квалитетот на животот на таа област. Во многу земји, здравствените установи се регулирани до одреден степен со закон, а често се бара лиценцирање од регулаторна агенција пред објектот да се отвори. Тие може да бидат во сопственост и управувани од профитни бизниси, непрофитни организации, влади, а во некои случаи и од поединци, со пропорции кои варираат во зависност од земјата.

4. Историја

Рани примери. Во раната Индија биле забележани примери на институции за лечење уште во 4000 п.н.е. Античката хроника на синхалското кралство, напишана во шестиот век од нашата ера пишува за болници. Болница и медицински центар за обука постоеле и во Гундешапур, голем град југозападно од Сасанидската Персиска Империја, основана во 271 п.н.е. Во античка Грција, храмовите посветени на богот Асклепиј, функционирале како центри за медицински совет и лечење. Јавно здравство не постоело во Римската империја, но воени болници постоеле во воените касарни и им служеле на

војниците и робовите во тврдината. Болници биле приватно градени во екстремно богати римски домаќинства.

Среден век. Прогласувањето на христијанството како прифатена религија во Римската империја довело до проширување на обезбедувањето грижа за луѓето. По првиот собор во Никеја во 325 н.е., започнала изградбата на болница во секој катедрален град. До 20-тиот век, Константинопол имал две добро организирани болници, екипирани од лекари кои биле и машки и женски.

Најраната општа болница во исламскиот свет била изградена во 805 година во Багдад. До 10 век, Багдад имал уште 5 болници, додека Дамаск имал 6 болници до 15 век, а само Кордоба имал 50 големи болници, многу од нив исклучиво за војската.

Рана модерна и просветителска Европа. Во Европа, средновековниот концепт на христијанска грижа еволуирала во текот на 16-тиот и 17-тиот век во секуларен.

Првите болници во Лондон биле основани на почетокот на 18 век, вклучувајќи ја болницата Вестминстер (1719 год.), Свети Вартоломеј била обновена од 1730 до 1759 год, а Вајтчепел, била отворена во 1752 год.

Некои од најголемите хирурзи и лекари работеле и го пренесувале своето знаење во болниците. Charité е основана во Берлин во 1710 година од кралот Фридрих I од Прусија како одговор на избувнувањето на чума.

Концептот на вакви болници се проширил и во Колонијална Америка. Болницата Белви била отворена во 1736 год, болницата во Пенсилванија била отворена во 1752 год, болницата во Њујорк во 1771 год., Општата болница во Масачусетс во 1811 год. Општата болница во Виена била отворена во 1784 год. (најголемата болница во светот).

Сл.1

11.02.1752 Првата болница во Пенсилванија која сеуште работи

Кралската поморска болница, Стоунхаус, Плимут, била пионер во дизајнот на болницата со „павилјони“ за минимизирање на ширењето на инфекцијата. Џон Весли го посетил во 1785 год. и коментирал: *„Никогаш не сум видел ништо од ваков вид толку комплетно; секој дел е толку удобен и толку восхитувачки уреден. Но, нема ништо излишно и ништо чисто украсено, било внатре или надвор“*.

Во 1787 година, француската влада испратила двајца администратори, Кулом и Тенон, да посетат повеќе болници во Европа. Тие биле импресионирани и дизајнот на „павилјонот“ бил копиран во Франција и низ Европа.

19-ти век. Во средината на 19 век, болниците и медицинската професија станале попрофесионализирани, со реорганизација на управувањето со болниците по повеќе бирократски и административни линии. До 1870-тите, болниците го зголемиле својот првичен просечен внес од 3.000 пациенти за повеќе од три пати. Во текот на 20-тиот век основната медицинска наука се прошири и специјализацијата напредна. Првите клиники за око, уво, нос и грло, како и дерматологија во светот се основани во Виена.

20-ти век и пошироко. Современите болници мерат различни показатели за ефикасност, како што се стапките на зафатеност, просечното времетраење на престојот, време до услуга, задоволството на пациентите, перформансите на лекарите, стапката на реадмисија на пациентите, стапката на смртност кај пациентите и индексот на мешавина на случаи. Во САД бројот на хоспитализации продолжил да расте и го достигнал својот врв во 1981 година со 171 прием на 1.000 Американци и 6.933 болници.

5. Архитектура

Современите болнички згради се дизајнирани да го минимизираат напорот на медицинскиот персонал како и можноста за контаминација додека ја максимизираат ефикасноста на целиот систем. Времето на движење на персоналот во болницата и транспортот на пациентите помеѓу одделенијата е олеснето и минимизирано. Зградата, доколу предвидува тешки оддели како што се радиологија и операциони сали, мора да

биде изградена од соодветни материјали и во дизајнот мора да се дозволи простор за специјални жици, водовод и отстранување на отпадот.

Сепак, многу болници, дури и оние кои се сметаат за „модерни“, се производ на постојан и често лошо управуван раст во текот на децении или дури и векови, со додадени утилитарни нови делови како што налагаат потребите и финансиите.

Холандскиот архитектонски историчар Кор Вагенар изјавил:

“изградени катастрофи, анонимни институционални комплекси управувани од огромни бирократии и тотално непогодни за целта за која се дизајнирани... Тие речиси никогаш не се функционални и наместо да прават пациентите да се чувствуваат како дома, тие произведуваат стрес и вознемиреност.”

Некои понови болници сега се обидуваат повторно да воспостават дизајн кој ги зема во предвид психолошките потреби на пациентот, како што се обезбедување повеќе свеж воздух, подобри погледи и попријатни шеми на бои. Овие идеи потекнуваат од крајот на 18-тиот век, кога концептот за пристап до „лековитите моќи на природата“ за првпат бил употребен од болничките архитекти за подобрување на нивните згради.

Истражувањето на Британската медицинска асоцијација покажува дека добриот дизајн на болницата може да го намали времето за опоравување на пациентот. Изложеноста на дневна светлина е ефикасна за намалување на депресијата, гледањето низ прозорците го подобрува расположението на пациентите и го намалува крвниот притисок и нивото на стрес. Отворените прозорци во собите за пациенти докажаа за корисни исходи преку подобрување на протокот на воздух и зголемена микробна разновидност. Елиминирањето на долгите коридори може да го намали заморот и стресот на медицинските сестри.

Друг голем развој е тоа да пациентите се сместени во заеднички простории, одделени со подвижни прегради. Системот базиран на оддели е опишан како многу ефикасен, особено за медицинскиот персонал, но се смета дека е постресен за пациентите и штетен за нивната приватност.

Главното ограничување за обезбедување на сопствени соби на сите пациенти се наоѓа во повисоките трошоци за изградба и работење на таква болница, ова предизвикува некои болници да наплаќаат за приватни соби.

Класификација на модерната болница. Болниците може да се споредуваат и класифицираат на различни начини: според сопственоста и контролата, според видот на дадената услуга, должината на престојот, големината или според обезбедените капацитети и администрација. Примерите вклучуваат општата болница, специјализираната болница, болницата за краток престој и установата за долгорочна нега.

Број на кревет и должина на престој. Современите болници имаат тенденција да ретко надминуваат 800 кревети. На почетокот на 21 век, се сметаше дека објект од 800 кревети е најголемата единица што може да се управува на задоволително ниво од една административна единица, а истовремено да одржува корпоративно единство.

Друг индекс е просечната стапка на зафатеност на кревети - дневно или месечно. Таа може да биде поголема во студените зимски месеци, што носи повеќе респираторни заболувања. Во земјите во развој, стапката на зафатеност на кревети често е повеќе од 100 проценти - во болницата има повеќе пациенти отколку што има кревети за нив.

Времето што пациентот го поминува во болнички кревет, или просечната должина на престој, е уште еден важен индекс и зависи од природата на болницата. Во болница за акутна нега ќе биде релативно краток. Во болниците кои се грижат за хронично болните, во најголем дел ќе биде повисок.

Сопственост и контрола. Прашањата за сопственоста и контролата на болниците претрпеа значителна анализа и промени во доцниот 20-ти и почетокот на 21-от век. Таквата трансформација беше распространета во развиените земји, особено оние во кои фискалната одржливост беше проблематична.

Во многу земји скоро сите болници се во сопственост и управувани од владата. Мал број се управувани од верски наредби или кои служат на специјални групи. Во САД повеќето болници не се ниту во сопственост, ниту управувани од владини агенции. Во

некои случаи, болниците кои се дел од регионален здравствен орган се управувани од одборот на регионалната власт, и оттука овие болници повеќе немаат свои одбори.

Во светот, многу болници се поврзани со универзитетите. Установите за ментално здравје традиционално се одговорност на државните или провинциските влади, додека воените и ветеранските болници ги обезбедува федералната влада. Покрај тоа, постојат голем број општински и окружни општи болници.

Финансирање. Болниците може да опслужуваат одредени популации и тие може да бидат непрофитни или профитни, па постојат различни механизми за финансирање на болниците. Речиси универзално, трошоците за изградба на болници се покриваат барем во одреден дел од владините придонеси. Оперативните трошоци, сепак, се решават на различни начини. Во некои земји, оперативните трошоци може делумно да се надополнат со јавни или приватни извори кои плаќаат трошоци за неосигурени или несоодветно осигурени пациенти или со плаќање од џеб од овие лица.

Во многу земји, а особено во Европа, финансиската поддршка на услугите во болниците има тенденција да се колективизира, со финансирање обезбедено преку јавни приходи, социјално осигурување или комбинација од двете.

Така, трошоците за операција на болницата ретко се покриваат со плаќања директно направени од пациентите. Деталите се разликуваат малку од земја до земја. Во Шведска, на пример, повеќето оперативни трошоци на болниците се финансираат од јавните приходи собрани од регионалните влади. Многу други европски земји следат сличен модел, при што оперативните трошоци за болниците се исплаќаат од националните осигурителни фондови (Холандија, Финска, Норвешка и на други места). Спротивно на тоа, другите земји, како што е САД, во голема мера се потпираат на приватните осигурителни фондови.

Приватни корпорации или агенции за здравствено осигурување постојат во многу земји. Овие субјекти можат да понудат различни или повеќе услуги во однос на националното здравствено осигурување, иако генерално и со дополнителни трошоци.

Приватните осигурителни фондови нудат алтернативен механизам за финансирање на болниците.

Поделба. Општата болница е поделена во оддели според функцијата: преглед и интервенција, нега, администрација, социјална работа, набавки и техника. Тука се вклучени и оддели за сместување, евентуално одделенија за настава и истражување (универзитетска клиника). Важно е да се обезбетат кратки хоризонтални и вертикални поврзувања, со можност за висока флексибилност и добар протек при движењето помеѓу одделните поединечни одделенија.

Болниците се поделени според нивната функција на општи болници, специјалистички болници и на универзитетски клиники. Актуелните здравствено-политички промени водат кон поинаква финансиска структура и кон нови типови згради, како што се медицински центри или хотели за пациенти. Болниците се поделени на објекти за основна нега (до 240 кревети), општа нега (520 кревети) и специјалистичка нега (800 кревети) во зависност од нивната стручна поставеност.

Просторна програма. За составување на основниот проект мора да се изработи просторна програма од која произлегуваат распоредот и потребите на целата болница.

Времетраење и користење. Конструкцијата, градежните елементи и опремата имаат различно времетраење на користење. Конструкцијата во најдобар случај би требало да биде скелетна за да може внатрешноста на зградата да биде флексибилна. Медицинските апарати, во зависност од нивната функција и векот на нивната амортизација, се менуваат по 5-10 години, што може да има значително влијание врз распоредот на просториите. Монтирањето и демонтирањето на таквата опрема мора да се земе во предвид при проектирањето, за да се избегнат зафати во носечката конструкција.

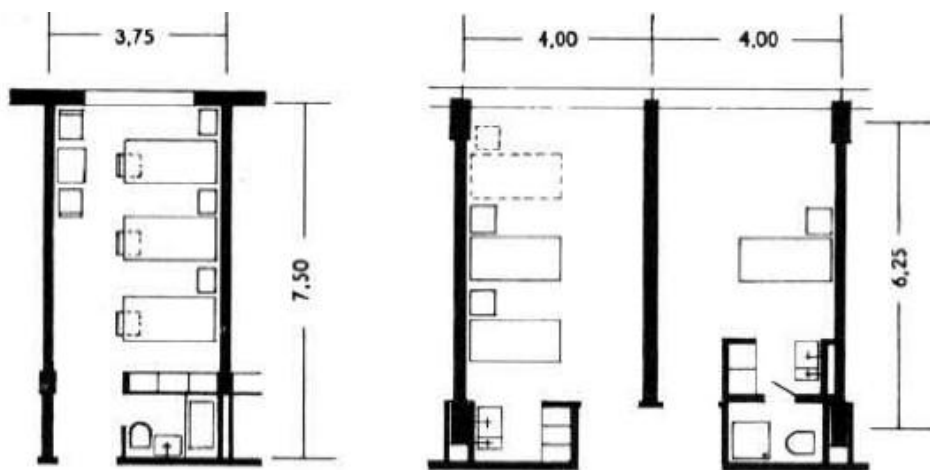
Градежно земјиште. Објектот треба да биде лоциран во мирна област. Градежното земјиште не смее да биде оптоварено. При изборот на парцелата и земјиштето треба да се внимава на различните патишта за приод на посетители и пациенти, персонал, комерцијален сообраќај и возила на Брза помош, како и место за слетување на хеликоптер.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

Минималната големина на една средна акутна болница во правоаголен пресек треба да изнесува околу 15000m^2

Ходници. Ходниците мора да се димензионираат според најголемиот очекуван протек. Општо, пристапните ходници мораат да бидат најмалку 1.50м. Ходниците низ кои се транспортираат пациентите во лежечка положба мораат да имаат корисна широчина од најмалку од 2.25м. Таванот во ходниците може да биде спуштен до висина од 2.40м за да овозможи трасирање инсталации во објектот. Заради безбедност на ходникот се наложува користење огноотпорни материјали за спуштените тавани. Треба да се земат предвид прописите за противпожарна заштита, чадот од нив треба да се евакуира машински. Корисната широчина на ходникот не смее да се намали со столбови, испакнатини, или со други градежни делови. Поради осветлувањето и проветрувањето, прозорците на ходниците не треба да имаат меѓусебно растојание поголемо од 25см.

Сл.2 Примери на
болничка соба

Болничка соба. Креветите во болничката соба треба да бидат пристапни од три страни, а покрај нив мора да има ноќна масичка. Во секоја соба мора да има маса со столче за секој пациент. Орманот мора да се отвара без да смета, односно да треба да се поместува креветот, масата или ноќната масичка.

Минималната големина на еднокреветна соба е 16m^2 , а на две или трикреветни соби се додава по 8m^2 по кревет. Минимална ширина на собата е 3.45м. вратите на собата треба да бидат 1.26×2.13 за да слободно се транспортира болничкиот кревет.

Соба за персонал. Минимална големина од 16m^2 со сопствена кафе-кујна, со фрижидер, место за седење, релаксација во слободно време, и простор за состаноци.

Врати. Изведбата и квалитетот зависи од барањето и од потребата на звучна и противпожарна заштита. Површинскиот слој мора долготрајно да биде издржлив на средства за чистење и дезинфекција.

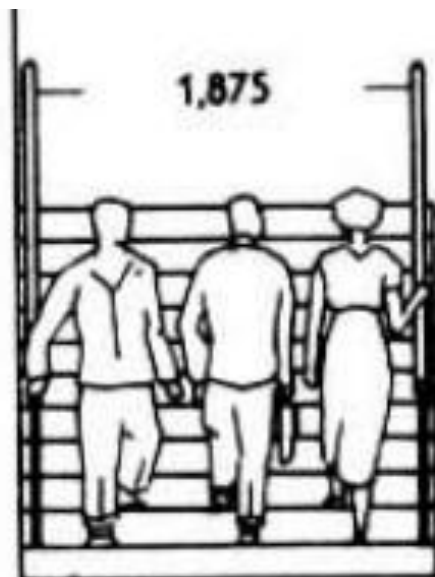
Сл.3 Неправилно и правилно поставена врата

Скали. Од безбедносни причини скалите мора да бидат изведени, така што во случај на потреба, да можат да го примат целокупниот вертикален протечен сообраќај, да бидат отпорни на бучава, мирис и да спречат провев.

Скалите на обете страни треба да имаат ракофати без слободни краеви. Спирални скали не се дозволени. Корисната широчина на скалите за евакуација и нивните подести мора да изнесуваат најмалку 1.50м, а најмногу 2.50м.

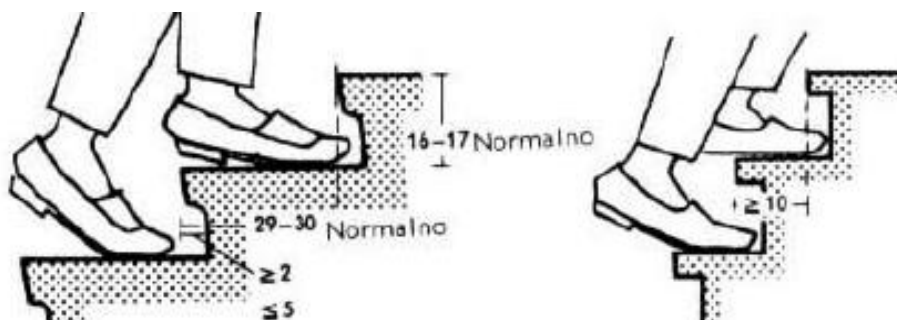

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

Сл.4 Нормална широчина на скали за 3 лица

Крилата на вратите не смеат да ја стеснуваат корисната широчина на површината на подестот. Дозволената височина на скланиците е 17см а како ширина на газиштето се препорачува 30см. Вратите кон скалилата мора да се отвараат во правец на евакуацијата.

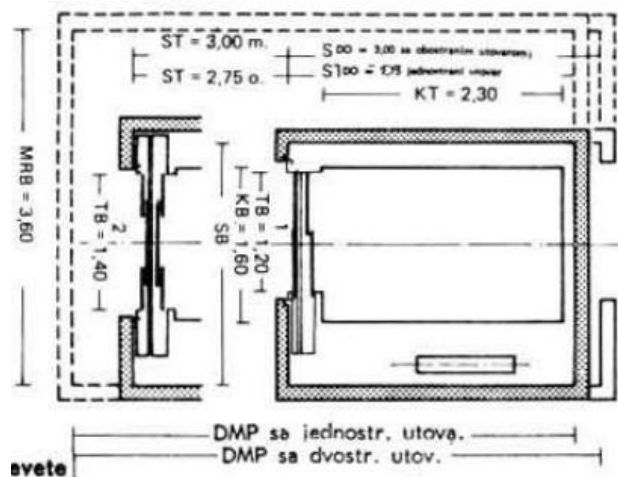
Сл.5 Висина и ширина на скалник

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

Сл.6 Димензии на лифт за болнички кревет

Лифтови. Лифтовите ги транспортираат пациентите, персоналот и сите материјали за набавка и опрема. Од хигиенски и естетски причини треба да се делат според намената. На секој 100 кревети треба да се предвиди 1 повеќеенаменски лифт за кревети, лифтови за движење на пациенти и посетители.

Функционални одделенија. Поделбата на просториите во една болница се врши според областа на функции и одделенија, кои што се дефинирани според DIN 13080:

- испитување и терапија
- нега
- администрација
- социјална служба
- испитување и настава
- останато

6. Заклучок

Болниците играат витална улога во здравствениот систем. Болниците се здравствени установи кои имаат организиран медицински и друг квалификуван персонал за давање медицински, радиолошки, лабораториски и сродни услуги секој ден и цело

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

време. Болниците нудат променлив опсег на акутна, реконвалесцентна и терминална нега користејќи дијагностички, превентивни и куративни услуги како одговор на акутни и хронични состојби кои произлегуваат од болести, како и повреди и генетски абнормалности. Со сите овие различни услуги, болниците можат да генерираат суштински информации за истражување, експертиза, образование и управување.

Болниците ја надополнуваат и ја засилуваат ефективността на многу други делови од здравствениот систем, обезбедувајќи континуирана достапност на услуги за акутни и сложени состојби. Тие концентрираат оскудни ресурси во добро планирани мрежи за упатување за ефикасно да одговорат на здравствените потреби на населението. Во моментов, надворешните притисоци, недостатоците на здравствените системи и недостатоците во болничкиот сектор предизвикуваат нова визија за болниците во многу делови од светот. Болниците се важни за луѓето и често ги означуваат централните точки во нивниот живот. Тие, исто така, се важни за здравствените системи бидејќи се инструментални за координација и интеграција на грижата.

7. Користена литература

- [1] “Архитектонско проектирање” - Ернст Нојферт
- [2] “Ергономија” – Европски универзитет
- [3] Џенкс, Чарлс : (1982) “Модерни покрети и архитектури”

Правилници:

- [4] Правилник за стандарди и нормативи на урбанистичко планирање
- [5] Закон за градење
- [6] Правилник за потребниот простор, опрема и стручен кадар за основање, почнување со работа и вршење на здравствена дејност во здравствени установи
- [7] Закон за здравствена заштита

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

Интернет:

- [8] <https://medlineplus.gov/healthfacilities.html>
- [9] <https://www.wbdg.org/building-types/health-care-facilities/hospital>
- [10] <https://www.archdaily.com/tag/healthcare>
- [11] <https://hmcarchitects.com/news/architectural-styles-for-healthcare-buildings-a-guide-2019-06-21/>
- [12] <https://en.wikipedia.org/wiki/Hospital>
- [13] <https://www.britannica.com/science/hospital>
- [14] <https://architizer.com/blog/practice/details/perfect-hospital-design/>

IMPLEMENTATION OF SPORTS AND RECREATIONAL FACILITIES AND THEIR IMPACT ON THE CITY PLANNING IN THE CITY OF STRUMICA

Nadica Ivanovska, B.Arch^{a*}, Damjan Balkoski, M.Arch^b

^a*MIT University - Skope, Faculty of Architecture, RNM*

^b*MIT University - Skope, Faculty of Architecture, RNM*

^aEmail: nadica1992@yahoo.co.uk

^bEmail: damjanbalko@gmail.com

Abstract

Urbanization is one of the most powerful processes in shaping urban spaces in the 21st century. The preparation of urban plans offers a range of ideas for the formation of quality public spaces. By improving, developing and supporting innovative ideas for the transformation of urban spaces, a significant improvement of social life is obtained.

Through theoretical research of the existing sports centers and all elements that enable sports activity of all residents of the city of Strumica, this article provides insight into the relation between open sports and recreation centers and city planning, ie, how in the process of preparing new urban plans can be implement new sports content that will enable a healthier and more active life, primarily for the young category of citizens, but also for all others. With the implementation of new sports facilities in the city of Strumica, a complete urban revitalization of the city block would be achieved, in which the existing city sports and recreation center is located.

The research methodology consists of studying the planning documentation, issued by the city authorities and world famous agencies for urban planning, analysis and studying of secondary scientific sources, issued by scholars and urban planners, as well as preparation of a survey questionnaire for the citizens of Strumica in order to inspect the current situation in the

city and their needs for implementing new content. The expected result of the research is obtaining data that will be the basis for building a new sports and recreation center.

Key words: *Active city, healthy city, planning, sports and recreation, urban design*

ИМПЛЕМЕНТАЦИЈА НА СПОРТСКО РЕКРЕАТИВНИ ЦЕНТРИ И НИВНО ВЛИЈАНИЕ ВРЗ ГРАДСКОТО ПЛАНИРАЊЕ ВО ГРАД СТРУМИЦА

Nadica Ivanovska, B.Arch^{a*}, Damjan Balkoski, M.Arch^b

^aMIT University - Skope, Faculty of Architecture, RNM

^bMIT University - Skope, Faculty of Architecture, RNM

^aEmail: nadica1992@yahoo.co.uk

Апстракт

Урбанизацијата е една од најмоќните сили во обликувањето на градските простори на 21 век. Изготвувањето на урбанистичките планови нуди спектар на идеи за формирање на квалитетни јавни простори. Со подобрување, развивање и подршка на иновативни идеи за трансформација на градски простори се добива значително подобрување на општествениот живот.

Преку теоретско истражување на постоечките спортски центри и сите елементи кои овозможуваат спортска активност на сите жители на градот Струмица, овој труд ќе го прикаже односот помеѓу отворените спортско-рекреативните центри и градското планирање, односно како во процесот на изготвување на нови урбанистички планови може да се имплементираат нови спортски содржини кои ќе овозможат поздрав и поактивен живот, првенствено на младата категорија на граѓани, но и на сите останати. Со имплементацијата на нови спортски содржини во градот Струмица би се постигнала и целосна урбана ревитализација на градски четврт, во кој е сместен постоечкиот градски спортско рекреативен центар.

Методологијата на истражување се состои од проучување на планска документација, издадена од градските власти и познати светски агенции, анализа и проучување на секундарна литература од издадена од научници и урбанисти, како и изготвување на анкетен прашалник наменет за граѓаните на Струмица со цел увид на постоечките состојби во градот и нивните потреби за имплементација на нови содржини. Очекуваниот резултат на истражувањето е добивање на податоци кои ќе претставуваат база за изработка на нов спортско рекреативен центар.

Клучни зборови: *активен град, планирање, спорт и рекреација, урбан дизајн*

1. Вовед – Здрав и активен град

Здравјето како клучен елемент на доброто живеење треба да има голема улога во урбанистичкото планирање, затоа целта е да се формираат колку може повеќе спортски зони бидејќи тоа може да има само позитивно влијание врз една развиена урбанистичка средина. Светски архитекти, урбанисти секојдневно се стремат кон целта за подобрување на квалитетот на живеење преку создавање на урбанистички одржливи решенија за здрав и активен град кои ги задоволуваат сите ергономски, културни и животни потреби.

Според Јан Гел, “за жив град е потребен разновиден и комплексен градски живот, комбинација од рекреативни и социјални активности, простор за пешачки сообраќај и можност за учествување во градскиот живот“ [1]. Креирање и развој на добар урбанистички план со позитивна градска трансформација зависи од повеќе фактори и индикатори, па затоа потребни се детални методолошки истражувања кои ќе ги опфатат потребите на населението, потребите на градот, поволноста на локацијата, влијанието на трансформацијата врз економијата и развојот на градот. Резултатите кои се очекуваат се подобрување на општото здравје на една заедница, инфилтрација и развој на спортот во секојдневието, придвижување на позитивни промените во една урбана средина

фокусирајќи се на клучни области како што се економијата, развојот, здравството и образованието во општеството.

Физичката активност резултира со зголемување на енергијата, а тоа допринесува за подобрување на општото и психичко здравје на населението како и продуктивноста во работата.

Од модерната урбанизација има бенефиции не само населението туку и градот од економско-општествена гледна точка. Тоа значи дека самиот град може да стане алатка или двигател за позитивни промени на структурата и начинот на живот. Според Активниот живот е тип на живеење каде се интегрира физичка активност во секојдневната рутина. Целта е да се акумулира 30 минутна активност во текот на денот (велосипедизам, фитнес, пешачење, спортување, градинарење, играње во паркот и одење во рекреациони центри). [2] Покрај тоа што го подобрува физичкото здравје на населението, спортот може да има и други влијанија врз јавниот простор.

Социјални и економски придобивки од спортот и физичката активност:

- Обезбедувањето на рекреативни и спортски активности за деца, како дел од пакетот за помош на родителите за поддршка за социјална помош, може да придонесе за преселување на повеќе семејства од социјалната помош
- Вклучувањето во спорт и физичка активност може да резултира со поголема сопственост и грижа во заедницата на локалните капацитети и ресурси и може да изгради капацитет, вештини и доверба во заедниците, овозможувајќи им да се справат со пошироките прашања на заедницата
- Работодавачите исто имаат корист, бидејќи имањето физички активна работна сила може да доведе до намалување на отсуствата и зголемена продуктивност
- Спортот може да биде корисен за намалување на криминалот и асоцијалното однесување доколку програмите се дизајнирани да се однесуваат на специфични фактори

- Градови со средна или висока густина во кои патувањата ќе се вршат главно со користење јавниот превоз, пешачењето и возењето велосипед трошат најмалку за обезбедување превоз за нивните жители
- Спортски настани како натпревари и велосипедизам привлекуваат учесници и туристи и го зголемуваат престижот и признавање на градот домаќин. [3]

2. Одржлив урбан развој преку спортски активности

УРБАКТ (анг. *URBACT*) е европска програма за размена и учење која промовира одржлив урбан развој. Како организација “*URBACT*” се стреми кон соработка на градовите да за да развијат решенија за големите урбани предизвици, потврдувајќи ја клучната улога што ја играат во соочувањето со сè покомплексните општествени промени. Со тоа градовите споделуваат добри практики и искуства со сите урбанисти и архитекти вклучени во урбаната политика низ Европа. “*URBACT*” е распространет во 550 градови, 30 земји и брои 7.000 активни членови.

“*URBACT*” има дефинирано два типа на т.н. урбани детерминанти кои влијаат врз успехот на градовите да станат поздрави, директни и индиректни:

Директни детерминанти:

- Количината и близината на т.н. зелените и сините зони (природно зеленило, вештачко езеро, фонтани, цветни градини) ја намалува инциденцата на респираторни заболувања, кардиоваскуларни заболувања, дебелина и депресија.
- Средината во која се користи физичка активност е поврзана со помала инциденца на кардиоваскуларни болести, поголема емоционална благосостојба и поголема виталност.
- Пешачењето во градот е директно поврзано со дијабетесот и дебелината. Обемот и видот на сообраќајот е поврзан и со респираторните и со срцевите заболувања и

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

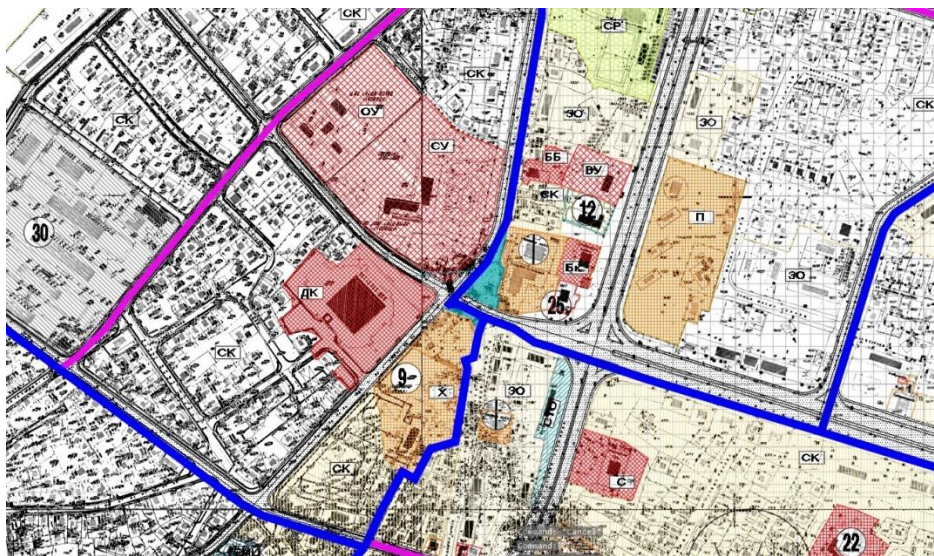
секако со квалитетот на воздухот и бучавата, кои исто така имаат влијание врз здравјето.

Индириктни детерминанти:

- Менувањето на околината го модифицира однесувањето на луѓето.
- Разновидно содржинските населби (анг. “mix use”), директно влијаат на физичката активност, како и на навиките за јадење.
- Зелените површини имаат влијание врз квалитетот на воздухот.
- Естетските аспекти како уличниот мебел, осветлувањето или одржувањето имаат влијание врз физичката активност [4]

Мрежата за здрави градови на “*URBACT*” има за цел да разбере како урбаните средини влијаат и можат да го подобрат здравјето и како урбаното планирање може да се користи како алатка за промени. Полињата на дејствување што ги истражува мрежата се, меѓу другото: зонирање, мобилност, начин на живот и зазеленување на јавни површини.

3. Преглед на јавните простори во град Струмица

Слика 1 – ГУП на Струмица

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

Градот Струмица во последните 20 години има претрпено големи урбанистички трансформации на постоечки и новокомпонирани локации. Почнувајќи од реконструкција на градскиот плоштад, „Гоце Делчев“; „Леблебициската“ улица, Булеварите кои водат кон центарот на градот, кружни текови за подобра сообраќајна комуникација на возилата, деслокација на градскиот пазар и градење на градскиот трговски центар „Глобал“ се до решавање на малските игралишта и сообраќајните улици низ целиот град (сл.1).

Но, и покрај многуте позитивни решенија на урбанистички план сепак Струмица како добро развиен урбанистички град има потреба од современа имплементација на спортско-рекреативни содржини.

Сите физички активности се корисни, но целта е да се направи симбиоза од секојдневна рутина, физичка активност и квалитетно користење на времето кое ќе резултира со секојдневна здрава навика која е позитивна и за населението и за општеството како орган.

Слика 2 – Сателитска снимка на градскиот парк во Струмица

Градскиот парк во Струмица е позитивен пример на јавен простор со обилно зеленило кое треба да го има секој град. Но поголемиот дел околу него е необработено градежно земјиште, спортски објекти кои не се во функција и други јавни простори на кои им е потребна урбана трансформација. Во негова непосредна близина има неколку спортски објекти, но не сите се во функција. Имајќи го градскиот парк како предност на оваа локација со урбанистичка трансформација може да прерасне во атрактивна спортско-рекреативна зона (сл.2).

Со испитување на избраното земјиште и просторот заедно со постоечките објекти на тој дел ќе се направи урбанистичка трансформација на земјиштето која ќе го смени ликот на запустените простори а паркот ќе добие целина. За постигање на подобри резултати освен истражувањата за придобивките на спортско рекреативните содржини во урбанистичките проекти потребни се и анкети кои резултираат со мислењето на граѓаните во општеството.

4. Процеси при изготвување на нов урбанистички план со нагласок врз спортски содржини

За еден град да стане активен и здрав потребни се работни групи фокусирани на различни теми кои ги земаат предвид урбаните детерминанти кои влијаат врз здравјето на населението. Тие ќе дадат акцент на вградувањето на здравјето во политиките кои традиционално не се поврзани со здравството и здравствената заштита (како што се користење на земјиштето, урбанистичкото планирање, мобилноста, транспортот). Ќе се стремат кон зголемување на зелените површини, интеграција на спортско-рекреативни содржини и ќе го поттикнуваат нивното користење, па не само што ќе се подобри животната средина (почист воздух), туку и луѓето ќе живеат поздрав живот.

Поточно, здравиот град има за цел да се справи со конкретни подпредизвици:

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

- Интеграција на урбаните зелени површини (реставрација на постоечки простори, создавање нови) за здравје и благосостојба во севкупната градска стратегија и политики.
- Вклучување на засегнатите страни и граѓаните во планирањето, развојот и користењето на јавните простори за да се создаде свест и да се подобри нивното севкупно физичко и ментално здравје.
- Справување со седентарен и нездрав начин на живот, со посебен фокус на младите луѓе.
- Специфични урбани проблеми: загадување на воздухот и бучавата, топлина, управување со водите.
- Здравствени нееднаквости и подобрување на социјалната кохезија.

Клучот на успехот е вклучување на повеќе засегнати страни. Треба се формираат експертски локални групи за да создадат мултидисциплинарен работен тим кој ќе одговори на предизвиците и потребите на политиките.

Успешното дизајнирање и спроведување на интегрираните акциони планови во голема мера се потпираат на активното вклучување и ангажман на засегнатите страни, граѓаните и повеќе градски одделенија во процесот на донесување одлуки. Размената и тестирањето знаења за методологиите за проценка на влијанието врз здравјето и дефинирањето на индикаторите за следење се клучен елемент во планирањето на градовите. Тоа ќе донесе позитивни и негативни влијанија и размислувања за јавното здравје во процесот на донесување одлуки. [5]

Процесот на планирање е многу важен сегмент и опфаќа три фази:

1. Започнување
2. Подготовка на план
3. Спроведување на планот и мерење на успехот

Детали за процесот на планирање и неговите фази:

Фаза 1. Започнување

- Посветеност кон проектот
- Формирање лидерска група
- Визија
- Изготвување профил на градот, населбите и целните групи на населението
- Анкета и консултација со жителите и засегнатите страни
- Идентификација на можностите и ограничувањата
- Идентификација на средства и ресурси
- Поставување цели и задачи

Фаза 2. Подготовка на план

- Клучни интервенции
- Политики
- Програми
- Планови
- Стратегија за инфраструктура
- Комуникација
- Приоритети за опциите за интервенција во изградената средина
- П за опциите за интервенција во социјалната средина
- Приоритети за опциите за интервенција во одредени поставки

Фаза 3. Спроведување на планот и мерење на успехот

- Сценска имплементација
- Оценка на напредок
- Споделување на резултати
- Ажурирање на планот

4.1. Истражувачки процес – анкетање на граѓани

Пред да се направи урбанистичка трансформација на одредена територија/јавен простор јавното мислење на населението од општината има големо значење. Поради тоа анкетањето има голема улога за проектирањето и решението за една урбанистичка трансформација.

Анкетата е направена на населението на територија на градот Струмица. Целта на анкетата е да се дознае јавното мислење во врска со урбанистичка трансформација која се планира на предвидената територија во општина Струмица. Анкетирани се граѓаните за тоа како може да се надополни или трансформира дадената локација во спортско рекреативен регион.

Анкетата е направена во период од 30 дена во месец декември, 2021 год. Испитаниците се на возраст меѓу 20 и 60 години. Направена е врз 50 испитаници од сите старосни групи. Одговорите од испитаниците се класифицирани во 5 категории (таб.1):

Испитаници (деца на возраст до 15 год): Има веќе едно детско игралиште, но во летниот период станува пренатрупано и тука веќе сигурноста на децата е во прашање. Затоа мислам дека би било добро да се направи некој таков простор каде децата ќе имаат дополнителна забава.

Испитаници (младо работно население): Зголемување на зеленилото и дополнителниот број на места за седење не би било во одмет во тој дел.

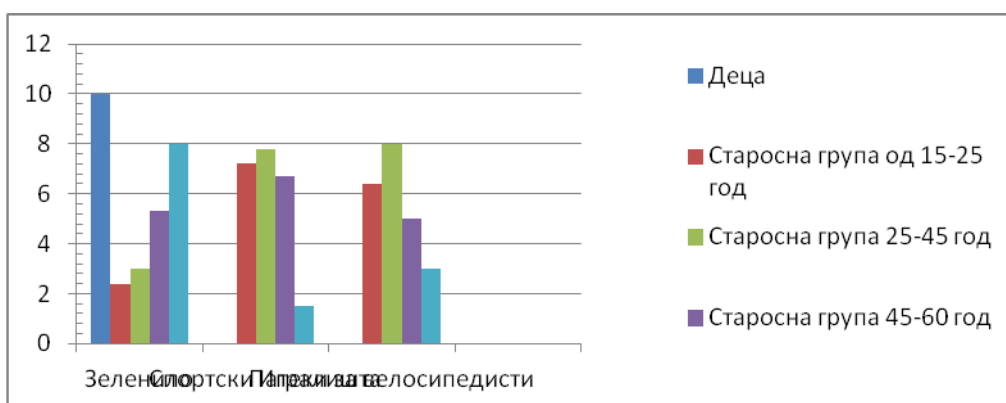
Испитаници (средовечно работно население): Неизграденото земјиште го грди паркот, секоја нова трансформација би била позитивна. Со оглед на тоа што околината околу паркот е урбанизирана со спортски објекти од јавен карактер, би можело да се дополни со терени и за други спортови. Повеќе содржини за релаксација и одмор.

Испитаници (тинејџери): Немаме доволно отворени терени за спортување. Има луѓе кои спортските активности ги извршуваат во градскиот парк. Негово зголемување би значело поголема патека за трчање и рекреација.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

Испитаници (лица од трето доба): Тинејджерите во текот на летниот период седат во маалските чардаци и пред станбените објекти (згради) социјализирајќи се. Мислам дека подобро е овие млади луѓе времето да го поминат дишејќи чист воздух во паркот и таму да поминуваат повеќе од времето, не вознемирувајќи ги станарите во станбените објекти. За постарите лица е добро да се има повеќе простори за социјализација.

Табела 1 – Графикон за физичките потреби на испитаниците од сите старосни групи

5. Проект за нов спортко-рекреативен центар во град Струмица

Територијата која е одредена за урбанистичка прансформација се наоѓа во периферниот дел на градот Струмица и зафаќа површина од 200,574.8 м² (сл. 3).

Слика 3- Избрана локација за интервенција

Со изготвување на правилниот урбанистички план и зонирање за оваа локација, објектите кои не се во функција ќе се реконструираат, необработеното земјиште ќе се трансформира во зеленило кое ќе се претопи со градскиот парк но ќе обезбеди и неколку терени за различни видови на спортски дејности на кои ќе можат да спортуваат сите граѓани на градот Струмица од сите старосни групи.

Постоечки објекти на локацијата за урбанистичка трансформација (сл.4):

1. Градски Стадион „ Благој Истатов’’ (во негов состав влегуваат , ресторант, сала за прослави и игротека за деца)
2. Помошно игралиште
3. Спортска сала „ Парк’’ (со игротека и мал ресторант)
4. Тениски игралишта „ Парк’’
5. Базент и Ноќен бар „ Аквариус’’
6. Градинка „ Детска радост’’

Слика 4 - Постоечки спортски центар

Преку добиените податоци од анкетниот прашалник спроведен на жителите од градот Струмица, се започнува процес на изработка на нов спортско-урбанистички отворен центар. Проектот е даден како семестрална задача од наставниот тим, со проектна

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

програма која е произлезена од студентските анализи, теренски фотодокументации и урбанистички анализи¹.

Слика 5 – Проект за нов отворен спортиско-рекреативен центар во Струмица
Измени кои ќе ги претрпи постоечкиот простор со цел да се добие позитивна промена
(Сл.5)

- Стадионот ќе се реновира заедно со ресторанот и барот, а во неговата околината ќе се направи паркинг места за посетителите.
- Паркот со иницијатива на Младинскиот совет во Струмица ќе направи акција за обновување на клупите и игралиштата во паркот.

¹ Автор на проектот е Надица Ивановски, а проектот е изработен како дел од предметот Урбанистичко проектирање 1, втор циклус студии на МИТ Факултетот за Архитектура под менторство на проф. м-р. Дамјан Балкоски

- Тениските игралишта ќе бидат реновирани и обновени
- Со новиот урбанистички проект градот Струмица на овој дел на северозападната страна ќе се градат станбени објекти и објекти за привремено домување со булевар.
- Со иницијатива на општина Струмица, ЈПКД Струмица ќе изврши позеленување на необработените површини.
- Предвидена е изградба на терен за голф, фудбалско отворено игралиште и две нови отворени кошаркарски игралишта
- За велосипедистите предвидено е зголемување на пешачките патеки со шти дел ќе бидат обележани како велосипедски.
- Игралишта со справи за вежбање за деца и возрасни

Во изведбениот проект предвидени се модерни и еколошки материјали за изградба, современ дизајн на пешачките патеки и естетско зеленило за надолопнување на целокупниот изглед (сл.6 и 7).

Слика 6 – 3Д визуелизација на нов проект

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

Слика 7 – 3Д визуелизација на нов проект

6. Заклучок

Урбанизацијата е главен сегмент во создавањето и планирањето на модерните градови, затоа со имплементација на спортски содржини во урбанистичките проекти резултира со позитивни промени во општеството. Урбаниот квалитет го препознава спортот како основна инфраструктура за градење здрава и активна нација, општа благосостојба и катализатор за иновации како и изградба и создавање на здрави модерни градови.

Заемното влијание на здравјето и урбаниот дизајн и планирање е широка и комплексна тема на која мора да се работи континуирано и со интердисциплинарни тимови, ангажирање на експерти од областа на здравството, психологијата, образованието и урбанизмот. При соочување со старите и новите предизвици во секојдневниот живот и во урбанизмот, се издвојува едно важно прашање на севкупната здравствена политика – како да се воведат сеопфатен поттик за граѓаните што повеќе да се рекреираат, пешачат и спортуваат? Кон овозможување на ова, освен властите, важна улога имаат и архитектите и урбанистите, кои мора да овозможат соодветна инфраструктура, како квалитетни пешачки

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

и велосипедски патеки, спортско-рекреативни центри и активни и живи јавни простори кои ќе го привлекуваат вниманието за престој, релаксација и рекреација.

„Здравиот град е активен град” - „A Healthy City is an Active City”

6. Библиографија

- [1] Гел Ј. *“Градови за луѓе”*, Магор Скопје, РСМ, стр. 63, 2017
- [2] Serra R.M. *“Healthy-cities”*, URBACT Healthy Cities Network, 2021
- [3] Duparc M, *“Health, sport and urban planning”* - <https://www.smartcitiesandsport.org/>), 2021
- [4] Serra R.M, *“Healthy Cities: Bridging Urban Planning and Health”*, URBACT, 2021
- [5] Agis D. T., Peggy E. *“A Healthy City is an Active City, a physical activity planning guide”*
WHO, Denmark, 2008

ANALYSIS OF URBAN TRANSFORMATIONS OF THE CITY OF SKOPJE AND PROPOSAL FOR A NEW URBAN MODEL

Nona Derivolska, B.Arch ^a, Phd Vangel Dunovski, full professor ^b

^a*MIT University-Skopje, Faculty of Architecture, RNM*

^b*MIT University-Skopje, Faculty of Architecture, RNM*

^a *E-mail: none_gorgioska@hotmail.com*

^b *E-mail: vduni@t-home.mk*

Abstract

Every day the urban destruction of the city of Skopje is growing due to excessive and uncontrolled construction, especially in the central core, which results in first place on the list of most polluted cities in Europe.

With this rapid transformation of the environment, the city needs to establish new urban models that will contribute to improving the current image of cities, which will preserve the environmental approach to design and will be a reference example in urban planning of the future cities.

The subject of this research is the historical development of Skopje, the capital of RNM, through an overview of urban plans from the beginning of the 20th century. The aim of the research is to identify the previous urban concepts that affect the implementation of new urban concepts, in order to find effective tools in solving the problems of city traffic, air pollution and ecology.

Key words: *ecology, transformation, urban models*

АНАЛИЗА НА УРБАНИТЕ ТРАНСФОРМАЦИИ НА ГРАД СКОПЈЕ И ПРЕДЛОГ ЗА НОВ УРБАН МОДЕЛ

Нона Дериволска, д.и.а^а, проф. д-р Ванѓел Дуновски^б

^аМИТ Универзитет-Скопје, Факултет за Архитектура, РСМ

^бМИТ Универзитет-Скопје, Факултет за Архитектура, РСМ

^а E-mail: none_gorgioska@hotmail.com

^б E-mail: vduni@t-home.mk

Апстракт

Секојдневно се случува сè поголемо урбано уништување на град Скопје поради прекумерното и неконтролирано градење, особено во централното јадро, кое резултира и со прво место на листата на најзагадени градови во Европа.

Со ваквата брза трансформација на околината, градот има потреба од воспоставување на нови урбани модели кои ќе допринесат подобрување на моменталната слика на градовите, кои ќе го запазуваат еколошкиот пристап во дизајнот и ќе претставуваат референтен пример во урбаното планирање на идните градови.

Предмет на ова истражување е историскиот развој на Скопје, главниот град на РСМ, преку преглед на урбанистичките планови од почетокот на 20 век. Целта на истражувањето е воочување на тогашните урбани концепти кои влијаат врз имплементацијата на новите урбани концепти, со цел изнаоѓање на ефективни алатки во решавање на проблемите со градскиот сообраќај, аерозагадувањето и екологијата.

Клучни зборови: *екологија трансформација, урбани модели*

1. Вовед

Анализата на урбаните трансформации на град Скопје низ историјата, се врши со цел да се лоцира почетниот момент во кој се појавуваат постоечките проблеми. Потоа преку анализирање на предметот на ова истражување, новите урбани модели на град, се размислува за решение/концепт кој може да ја подобри денешната урбана слика на Скопје, а со тоа, како главна цел - да се овозможи подобра животна средина и квалитет на живот.

Урбаниот развој и трансформација на Скопје, е резултат на низата социјални, радикални, политички и економски процеси кои имаат големо влијание врз системот на планирање, а со тоа и врз изграденото ткиво на градот. Кризата која го зафаќа градот последните неколку децении, доведе до влошување на квалитетот на изградената маса, а со самото тоа и до влошување на квалитетот на живот. Сè повеќе станува јасно дека урбанистичкото планирање во овој случај, повеќе не функционира како инструмент на контрола и развој, чија примарна цел е заштита и промовирање на јавните интереси, па така градот денес ја доби титулата за најзагаден град во Европа. [1]

2. Преглед на историскиот урбан развој на Скопје

Водејќи се од истражувањето на О.Марина и Д.Пенчиќ, кое е направено преку компаративна анализа на избор на катастарски и урбанистички планови со најголем концептуален капацитет и морфолошка анализа на урбаното ткиво и урбаните слоеви, може да се согледаат три главни слоја на урбаниот трансформативен модел на Скопје, кои го опфаќаат периодот од крајот на 19ти век до средината на 20ти век.

Потоа анализата продолжува со информации од истражувањето на Ј.Стефановска и Ј.Кожељ, кои прво ги опишуваат планските иницијативи во градот пред 1990-тите, па продолжуваат и со процесите на трансформација и фазите по 1990 год. Од тука може да се согледаат уште три слоја на урбаниот трансформативен модел на Скопје и со тоа се комплетира урбаниот развој на градот до сега.

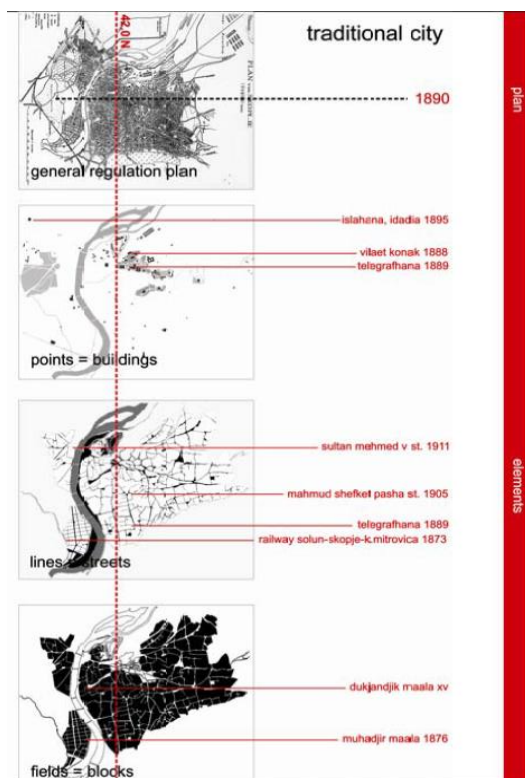
MIT UNIVERSITY
SKOPJE

2.1 Развој на урбанистички планови на Скопје во 20ти

Градовите низ времето се подложни на неизбежни трансформации кои соодветстуваат со настаните и потребите на луѓето кои живеат и функционираат во конкретната епоха. Урбаните трансформации на град Скопје низ историјата може да се поделат во 6 етапи:

1) Традиционален град – урбанистички план на Скопје, 1876 год.

Во референтниот модел за урбанистичкиот план од 1890 година може јасно да се утврди влијанието на процесите на де-фортификација и влијанието од западот од градовите како Измир (1867-1875), Солун (1870), Битола и други.

Слика 1. – Елементи на урбаниот план од 1890 година, Извор: Огнен Марина, Дивна Пенчик, Urban Transformations of Skopje fragmented city – Legacy of history, стр.6 [2]

Овој план ја претставува традиционалната форма на Скопје со некои рани фази на процесот на модернизација. Традиционалната урбана форма е сочинета од урбаната текстура со вметнување на монументални фигури на јавни згради со сакрална и профана одлика, во рамките на органската урбана матрица. Овие елементи на планот се дисперзирани во градот и во суштина ја следат сложената структура на градот. [2]

2) **Европски град** – урбанистички план на Скопје од Димитрије Леко, 1914 год. и урбанистички план на Скопје од Јосиф Михајловиќ, 1929 год.

Урбанистичкиот план на Д.Леко ги “раскинува” врските со минатото и прави визија за град со широки улици и централни јавни простори кои ќе бидат дефинирани со урбани блокови во неправилна форма. Во овој план, за прв пат, градот се шири подеднакво и на јужната страна од реката Вардар. Планот на Леко ја поставува основата за урбанистичкото планирање во Македонија и иако само мали делови од него се реализирани, тој служи како почетна точка за понатамошното планирање на градот. [1]

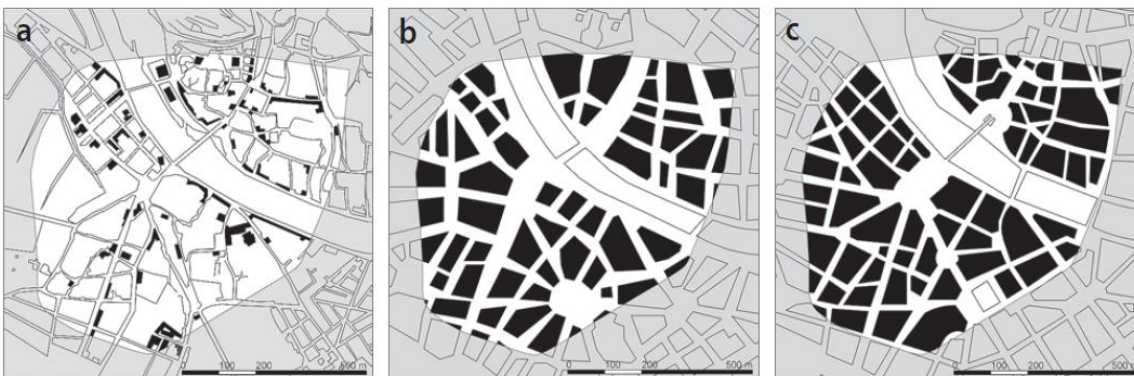
Урбанистичкиот план на Димитрије Леко промовира радикална елиминација на традиционалните урбани форми и има “табула раса” пристап. Истовремено ја воведува идејата за рехабилитација на историските урбани форми, “живописниот” карактер на уличната шема и фрагментацијата на градскиот простор и зелените површини. [2]

Генералниот регулационен план од 1929 година, од Јосиф Михајловиќ, е развиен врз основа на претходниот (1914 година од Леко) и има референтна матрица во планот за Париз, од Хаусман, потоа во Хауардовите градови-градини на утрешницата и планот на Берлаж за јужен Амстердам. [2]

Овој план ја поставува базата за модерно Скопје со јасно поставување на обиколница (ринг) околу центарот на градот, како еден од главните елементи на планот. Периметралните станбени урбани блокови го дефинираат овој ринг и јавните површини во градот. Идејата за ринг околу градот останува како елемент и во следните планови за Скопје. Планот на Михајловиќ е првиот во кој е претставена идеја за два плоштада

поврзани со Камениот Мост, градското обележје од петнаесеттиот век. Развојот на плоштадите започнува веднаш по одобрувањето на планот. Овој план го означува почетокот на сеопфатен пристап кон планирањето на Скопје. [1]

Слика 2. – а) План од 1914год, б) Блоковска структура на централното градско подрачје од регулаторниот план на Димитрије Леко, 1914, с) регулаторен план на Јосиф Михајловиќ, 1929; Илустрација на Јасна Стефановска [1]

3) **Интернационален град** – урбанистички план на Скопје од Лудјек Кубеш, 1948 год.

Планот од 1948 година, изработен од Лудјек Кубеш, на сцена става комплетно различен идеолошки и формален концепт, но во суштина се уште претставува развој на унитарниот модел на градот, но овој пат е моделот на интернационален град. Урбаните полиња на овој план претставуваат функционални зони – станбени, индустриски, сервисни, зелени и други. Покрај функционалните зони, доминантни урбани теми на овој план се и јавните згради во форма на големи линеарни елементи. Препознатлив линеарен елемент на урбанистичкиот план и градската форма е новата оска исток-запад. [2]

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

Слика 3. – а) Основа на централното градско подрачје по планот на Лудјек Кубеш и тимот на урбанисти од Чехословачка, 1948; Илустрација на Јасна Стефановска [1]

- 4) **Модерен град на солидарноста** – урбанистички план на Кензо Танге, 1965 год. во соработка со Радован Мишевиќ и Федор Вренцлер и домашните експерти предводени од Коле Јордановски од Генералениот директорат за реконструкција и развој на Скопје, и Љубе Пота од скопскиот Завод за урбанизам и архитектура

Година дена по катастрофалниот земјотрес, во Скопје пристигнува интернационалниот тим од урбанисти и архитекти, нивна цел е соработка со локалните органи и изготвување на план за обнова на градот. За проект-менаџер е избран полскиот експерт Адолф Циборовски, а дел од тимот се и домашните експерти предводени од Коле Јордановски од Генералениот директорат за реконструкција и развој на Скопје, и Љубе Пота од скопскиот Завод за урбанизам и архитектура.

Комисијата на конкурсот доделува прва награда на тимовите од Јапонија и Загреб кои заедно со локалните органи, ја изработуваат и деветата – финална варијанта на планот за централното градско подрачје. Овој план во голема мера ги задржува основните идеи за урбанизација предложени од тимот на Танге, посебно неговите просторни и структурни елементи. Планот за централното градско подрачје на Скопје, кој е резултат од

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

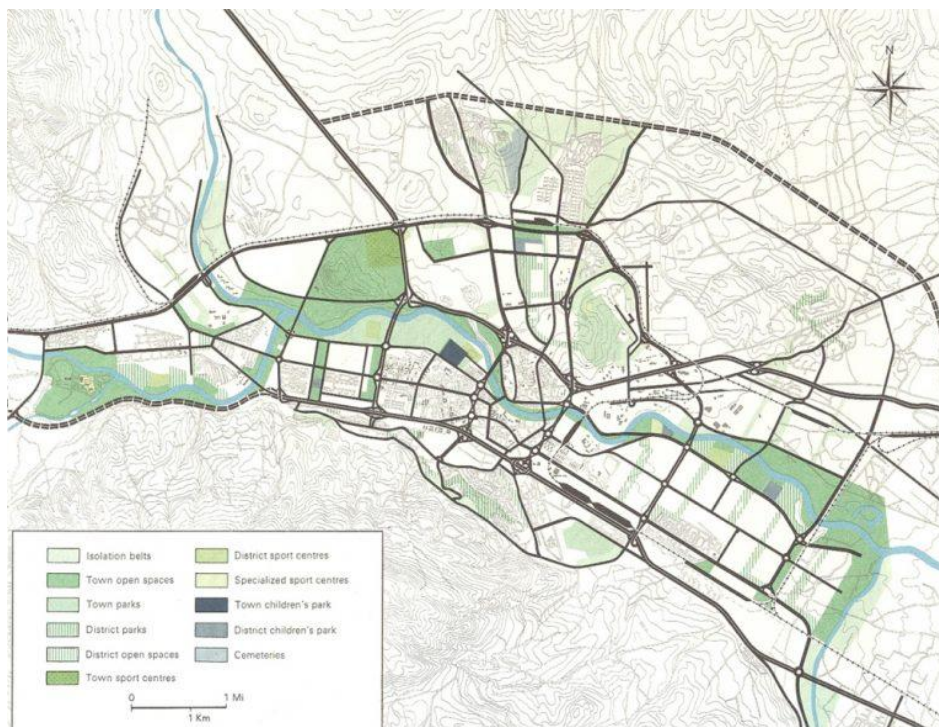
натпреварот во 1964 година и е официјализиран во 1965 година, е симболичен и неговите монументални елементи - “сид” и “порта” алудираат на европските средновековни градски шеми кои се спојуваат со централното градско подрачје. Градската порта ја означува оската исток-запад и е поставена на локација на која се сместени повеќето граѓански функции на градот: административни, услужни и трговски. Градскиот сид го обиколува центарот. Сидот е поставен секаде каде што е можно и се сочинува од станбени блокови и кули кои ја означуваат надворешната страна на рингот. Планот од 1965та година има строга хиерархија на сите видови на сообраќај и во центарот на градот се стреми кон непречено пешачко движење, одделено од моторни возила, за таа цел дури е и издигнато на некои делови. Понатаму, со планот јасно се диференцира старата (север-југ) од новата (исток-запад) оска на градот, а местото на нивниот пресек е градскиот плоштад. [1]

Слика 4. – Кензо Танге изложба, 2012, Скопје, Извор: Фото: Б.Грданоски

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

Слика 5. – мапа на зеленило, Скопје 1970; Извор: (Skopje Resurgent, 1970, p. 237)

- 5) **Град на осамостоена држава** – прв урбанистички план по осамостојувањето на државата, од страна на Мирослав Грчев, Влатко П. Коробар и Мирјана Пенчиќ, 1997 год.

По распадот на Југославија и независноста на Македонија во 1991 година, фундаменталните промени создаваат нови економски и социјални услови кои влијаат врз процесот на планирање во земјата.

По години на стагнација, процес на приватизација и низа други настани, првиот план за центарот на градот по независноста е официјализиран дури во 1997 година. Тој е дело на Мирослав Грчев, Влатко П. Коробар и Мирјана Пенчиќ. Во основа, овој план е предвиден за пополнување на напуштените места во центарот на градот и рестартирање на градежните активности кои веќе две децении биле во мирување. Всушност, овој план се

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

воведува после стагнација од повеќе од 30 години во поглед на урбаното планирање на градот. Во основа, овој план е реакција на ригидноста на модернистичките процеси на планирање на градот кои се суштински за претходните два градски плана. Целта на планот од 1997 година е зголемување на нивото на градскиот карактер, враќање на градските делови и индивидуални згради, реконструкција на постоејните згради, вметнување на нови објекти во постојната блоковска структура и реконструирање на урбаните блокови и деловите на градот дефинирани со постојните оски. [1]

Слика 6. – а) Основа на “Малиот ринг” во централното градско подрачје по планот на М.Грчев, В.П.Коробар, М.Пенчиќ, 1997; Илустрација на Јасна Стефановска [1]

6) **Град на “барокот”** – проект “Скопје 2014”, непознат автор, 2010 год.

Планот од 1997 година останува непроменет повеќе од десет години, период во кој се реализирани само некои помали делови од него, претежно оние што се занимаваат со вметнување згради во постојната блоковска структура. Во меѓувреме, системот за

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

планирање се влошува и се создава плодна почва за промени и ревизии на планот. Ова се рефлектира преку доминацијата на политиката при планирање, дерегулација на планирачките процеси и промени во социјалниот контекст, со што се означува крајот на фазата на флукутација и промена кон нов период.

Во подоцнежна фаза, сите овие измени го добија името “Скопје 2014 година” и за прв пат се објавени во јавноста преку видео, емитовано на почеток на 2010 година. Овој проект е многу критикуван од професионалната заедница. Критичарите обично го нарекуваат “антиквизација” затоа што во основата има изградени јавни згради со псевдо “антички” стил и многу споменици на ликови од македонската историја расфрлани наоколу на нелогични локации. Овие проекти се обид да се пресоздаде слика на градот што никогаш не постоел како таков и дополнително ја проблематизираат неговата историска позадина. Покрај тоа, иако се работи за јавни згради во самиот центар на градот, процесот на изведба и одобрување се подеднакво контроверзни и сомнителни како и планот на кој припаѓаат. Овие проекти се во спротивност со употребата на јавниот простор и нивните типологии не постојат. [1]

Слика 7. – Фотографија на дел од проектот “Скопје 2014”, непознат автор

3. Нови урбани модели

За урбаното планирање да биде успешно, треба да ги земе во предвид сите физички елементи во просторот и како тие „комуницираат“ еден со друг. Односот и соодност помеѓу различни згради, нивната функционалност, распоредот на зеленило и слично се елементите кои ги формираат комплицираните врски помеѓу изградениот и слободниот простор, а со тоа и врските кои се формираат помеѓу просторот и луѓето, влијаејќи и врз вкупниот социјален амбиент.

Од еколошки аспект тоа би подразбирало доволно достапни зелени површини, опремени на начин на кој ќе се користат од различни возрасни групи, во различни периоди, за различни намени и да се планирани да бидат на оддалеченост која корисниците на просторот би можеле да ја поминат пеш или користејќи велосипед. Оттука произлегува дека здравото еколошко живеење не само што претставува потреба на секој поединец за здрави услови за живот, туку може да зборуваме дека се навлегува во доменот на човекови права и еколошка правда. Нарушувањата на квалитетот на здраво живеење претставуваат закана за севкупното функционирање од здравствен и економски аспект на поединецот, а потоа и на градот во целина доколку тие проблеми се провлекуваат на подолг рок. Во Скопје овој проблем се провлекува толку долго што поимот здрав живот повеќе делува како привилегија отколку како реална потреба на граѓаните.

Низ светот повеќе градови се сретнувале со вакви проблеми, па затоа и постојано се набљудува и анализира урбаниот развој на градовите, за да може да се смисли решение. Последователно на ова, голем број нови урбани концепти или модели се воведени во различни градови (Барселона, Париз, Лондон) кои ги решаваат горе опишаните проблеми до одреден степен, како што се моделите на соседство со низок сообраќај, “15 минутен град”, град ослободен од возила или комбинација од сите овие. Она што е заедничко за овие модели е дека тие имаат за цел да ја намалат употребата на автомобили, да ја

зголемат употребата на јавен транспорт и на активен (пешачење, велосипедизам и сл.), а со тоа и да ја намалат загаденоста на воздухот, шумот и негативните топлински зрачења, истовремено зголемувајќи ја физичката активност и подобрувајќи го здравјето на жителите. Автомобилите заземаат голем дел од јавниот простор (уличната мрежа, просторите за паркинг), кој може да се искористи на подобар начин, на пример - создавање зелена површина и зелена инфраструктура.

Во град како Барселона 60% од јавниот простор се користи за автомобили, додека тие автомобили зафаќаат само 25% од транспортниот режим. Исто така, малата оддалеченост помеѓу домовите и разните дестинации во моделот на “15 минутен град” ќе го охрабруваат одењето и велосипедизмот, а со тоа ќе се зголеми нивото на физичка активност. Други предности од овие модели се намалувањето на CO₂ емисија и решавање на дел од проблемите поврзани со климатската криза која директно влијае врз здравјето на луѓето. [3]

3.1 Модел на суперблокови

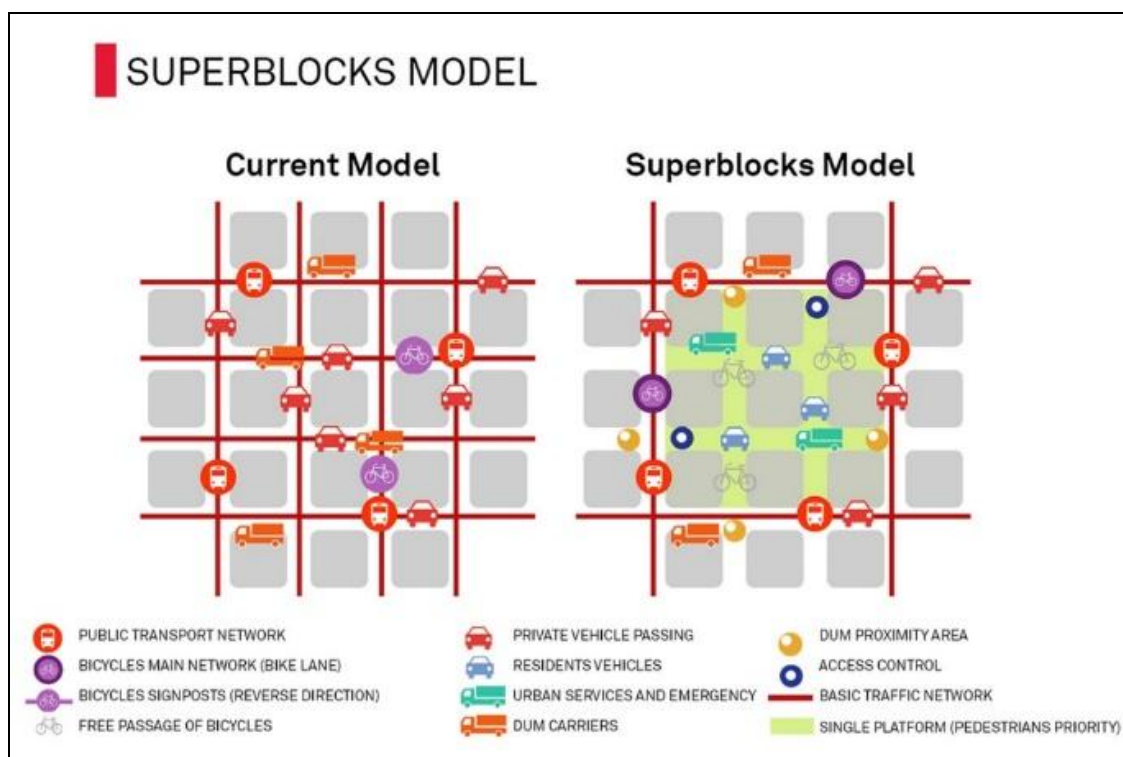
Во Барселона се планирани над 500 суперблокови, кои го намалуваат моторниот сообраќај, а со тоа истовремено обезбедуваат простор за луѓето, поттикнуваат зголемување на физичка активност и зелен простор. Целта е да се создаде здрава, позелена околина и побезбеден јавен простор кој ги зајакнува социјалните односи и локалната економија. Овие блокови го намалуваат загадувањето на воздухот, нивото на бучава, нерегуларноста во температурата/топлината, а со тоа може да се спречат скоро 700 случаи на прерана смрт годишно во Барселона. [4]

Моделот на суперблокови може да се спроведе прилично лесно во урбаните средини со имплементирање на мрежен систем во подрачја со голема густина на население и на изградени објекти. Овој суперблок се создава со затворање/спојување на 4 раскрсници во еден блок, кој во внатрешноста се дели на 9 полиња. [5]

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

Особено во краиштата со топла клима, зазеленувањето на областа/блокот може значително да ги намали температурите и со тоа да ја намали стапката на предвремена смртност. Првично, имплементацијата на моделот на суперблок во населбата Поблену во Барселона наидува на значителен отпор од локалното население. Исто така, постоеле и некои грижи во врска со гентрификацијата и управувањето, но подоцна со развојот на населбите Сант Антони и Орта се доаѓа до подобро решение на блоковите, токму поради консултациите со локалното население. [6]

Слика 8. – Илустрација на движењето и придобивките од моделот на суперблокови, превземена од Lopez I. [6]

Планот за понатамошно проширување моментално е на проценка и 21 Суперблокови, или Оска (како што сега го нарекуваат овој подвиг), се во постапка на спроведување.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

Слика 9. – Фотографија од суперблоковите на Барселона, непознат автор

Како дел од работата, Градскиот совет на Барселона спроведе детална анализа на градот: граѓански текови и мобилност, соседни објекти, зелени површини, изградено и социјално ткиво и така натаму. Токму преку овој сеопфатен пристап е создадена патна хиерархија која овозможува некои улици да се ослободат од патниот сообраќај и да се создаде мрежа од зелени паркови и плоштади каде пешаците имаат приоритет.

Оваа мрежа помага да се создаде нова мапа на градот, каде граѓаните се во “главната улога”. Оваа нова визија првично ќе се примени во делот – Серда, поточно во дистриктот Ешампл, со проширување на мрежата на зелени паркови кои веќе се започнати да се имплементираат во населбата Сант Антони.

Овие 21 Суперблокови или зелената оска која се создава во Ешампл, ќе се состои од вкупно 33 километри улици, 21 нови плоштади, ќе обезбеди вкупно 3,9 хектари нов јавен простор, ќе добие 33,4 хектари нови пешачки површини и 6,6 хектари урбани зелени површини.

3.2 Модел на “15 минутен град”

Париз го воведува моделот на “15 минутен град”, каде што активностите се достапни на 15 минути пешачење или возење велосипед од домот. Екологијата, близината и солидарноста меѓу граѓаните се некои од клучните аспекти. Во “15 минутниот град” е вклучен концептот на создавање на град од села и се залага за враќање на потрадиционален дизајн на град. Овој модел бара масивна децентрализација, намалување на моторизираниот сообраќај и зголемување на велосипедските ленти, повеќе локални продавници и зелени површини и повеќекратна употреба на јавниот простор. [6]

Предвидените нови дрвја, велосипедски патеки, јавни згради, социјални домови, куќи и работни места, ја одразуваат потенцијалната трансформативна визија за урбаното планирање.

Целта е да се постигне попријатен, поактивен, поздрав и пофлексибилен град. Се предвидува зголемување на услугите во населбите, но се отвара и можност за радикално ре-обмислување за современите градови и мешањето на различни групи на население, кое ќе противречи на сегашната распределба на домовите по социоекономскиот статус. Овој нов урбан модел охрабрува поголема физичка активност и најверојатно ќе ја намали здравствената и урбаната нееднаквост. [3]

Сé уште нема проценки на ефектите врз здравјето на луѓето, но значителни здравствени бенефиции се очекуваат со зголемувањето на физичката активност (пешачењето и велосипедизмот), а секако и физички и ментални здравствени се очекуваат и поради зголемувањето на зелените површини. Намалувањето на моторизираниот сообраќај ќе доведе и до намалување на загадување на воздухот, градската бучава и емисија на CO₂.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

Слика 11. – Илустрација на концептот на моделот на “15 минутен град”

Слика 12. – Илустрација на придобивките од моделот на “15 минутен град”

3.3 Модел на град ослободен од возила

Моделот на град ослободен од возила претставува центар на население кое примарно се потпира јавниот транспорт, пешачење или велосипедизам како главни средства за транспорт во урбаните подрачја.

Моделот на град ослободен од возила доби атракција поради актуелните прашања со зголемена густина и сообраќај и инфраструктурата, бидејќи тој предложува еколошка и квалитетна животна средина. Главната цел на овој модел е мирен и убав град, без доминација на автомобилот. Многу градови веќе го воведуваат овој модел во своите централни јадра или во зоните за шопинг, но повеќе градови овој модел сакаат да го рашират повеќе од централното јадро.

Хамбург планира да биде град ослободен од возила до 2034 година, делумно за решавање на прашањето на климатската криза. Градовите или населбите кои го воспоставуваат овој модел го намалуваат непотребното приватно користење на моторни возила и со тоа се овозможува лесен и активен пристап до јавниот превоз. Успешен пример е Ваубан и во помала мера Ризелфелд во Фрајбург, Германија, кои се населби без автомобили и со одржливо домување. [8]

Ваубан е град, изграден пред две децении како радикален експеримент за одржливоста. Се состои од густо населени населби со околу 5000 жители од средна класа сместени во објекти за колективно домување. Сите активности за нормално функционирање на жителите (трговија, работа, образование и сл.) се во близина погодна за пешачење или возење велосипед, а за оние кои треба да одат во центарот на Фрајбург, тоа е 15-20 минутно возење со автобус или воз.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

Слика 13. – Фотографија од Ваубан, Германија, непознат автор

Други градови како Осло, Хелсинки и Мадрид неодамна ги објавија нивните планови да станат (делумно) ослободени од возила. Многу градови веќе воведоа различни политики кои имаат за цел да го намалат моторизираниот сообраќај вклучувајќи и имплементацијата на денови во кои ќе се забрани користењето на автомобилите. Некои од главните предизвици ќе биде како да се промени постоечката инфраструктура, која главно е дизајнирана за автомобили, во инфраструктура која ќе биде за активен и јавен транспорт, а со тоа и како да се променат човековите перцепции, ставови и однесувања.

Транзицијата кон ваков урбан модел може значително да ги подобри условите за живот во населбите – особено во оние населби каде што загадувањето на воздухот е поголемо, каде што има општествен недостаток, сообраќајни проблеми или недостаток на јавен транспорт. [3]

4. Заклучок

Анализираните неколку нови убрани модели на град дефинитивно претставуваат чекор кон подобрување на јавното здравје кое директно зависи од лошата урбанизација на

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

градовите. Она што може да се заклучи е дека сите овие модели носат придобивки во подобрување на загадувањето на воздухот, градската бучава и прекумерна температура, сообраќајниот проблем и зелените површини.

Сите овие проблеми веќе се карактеристики на град Скопје и треба да се анализираат подетално за да се истражи дали со комбинација на новите урбани модели може да се направат драстични промени во изграденото ткиво, а со самото тоа и во еколошката култура на граѓаните.

Решавањето на тековната состојба на нарушената животна средина треба да се изврши на сите нивоа на човечкиот свет – глобално, локално и индивидуално. Промените мора да се направат со бенигни еколошки стратегии и тоа во физички аспект на веќе изграденото ткиво, потоа во политички аспект со осмислување и спроведување законодавство и во социјален аспект со редефинирање на начинот на кој живееме. [9]

Слика 14. – Рендер од пешачка и велосипедска патека, непознат автор

5. Библиографија

- [1] Stefanovska J., Kozhelj J., “*Urbani izziv*”, Urban Planning Institute of the Republic of Slovenia, vol. 23, no.1, 2012
- [2] O.Marina, D.Pencic, “*Urban transformations of Skopje, fragmented city – legacy of history*”, 2011
- [3] Mark J. Nieuwenhuijsen, Environmental International, “*New urban models for more sustainable, liveable and healthier cities post covid19; reducing air pollution, noise and heat island effects and increasing green space and physical activity*”, vol.157, pp.106 850, 2021
- [4] Mueller N., Environmental International, “*Changing the urban design of cities for health: the superblock model*”, vol.134, pp.105-132, 2020
- [5] Rueda S., “*Integrating Human Health into Urban and Transport Planning*”, pp 135-153, in Cham S, “*Superblocks for the design of new cities and renovation of existing ones: Barcelona’s case*”, 2019
- [6] Lopez I., Atmosphere 2020, 11(4), 410, “*Mobility infrastructures in cities and climate change: an analysis through the superblocks in Barcelona*”, 2020
- [7] Moreno, TED Talk, 2020
- [8] Peters, A., Fast Company, “*What can we learn from this thriving, car-free German neighborhood? Get rid of parking spaces*”, 2019
- [9] Yeang K. Powell R, Wiley “*Interscience, The structural design of tall and special buildings*”, 16, pp. 411-427, 2007

**PROCESS OF ADAPTATION AND CONVERSION OF BUILDINGS OF HISTORICAL
AND CULTURAL VALUE**

PHd Vangel Dunovski^a, Nona Derivolska, B.Arch⁶

^a*MIT University-Skopje, Faculty of Architecture, RNM*

⁶*MIT University-Skopje, Faculty of Architecture, RNM*

^a*E-mail: vduni@t-home.mk*

⁶*E-mail: none_gorgioska@hotmail.com*

Abstract

Today, new trends, technologies and concepts are emerging every day in the process of adapting and reusing existing objects that carry unique characteristics and values. The combination of old and new architecture allows the maintenance of this authentic character, while providing a suitable new function of the object that will meet the user's needs.

The subject of the study is the factors affecting the adaptation process, conducted through a methodology covering three phases, the first being a literary observation of all elements and factors of impact on this process, while the second phase is the analysis of a specific case study, successful and derived reference examples from this field. The third, final phase, is a proposal for a model that will serve to develop further adaptation strategies.

The aim of this research is to look at the key factors in achieving a successful project to adapt and reuse that will directly influence the improvement of the current status of cities, meet the new needs of users and retain the cultural and historical values it possesses.

Key words: *adaptation, reuse, repurpose*

ПРОЦЕС НА АДАПТАЦИЈА И ПРЕНАМЕНА НА ОБЈЕКТИ СО ИСТОРИСКА И КУЛТУРНА ВРЕДНОСТ

проф. Д-р Ванѓел Дуновски^а, Нона Дериволска, д.и.а^б

^аМИТ Универзитет-Скопје, Факултет за Архитектура, РСМ

^бМИТ Универзитет-Скопје, Факултет за Архитектура, РСМ

^аE-mail: vduni@t-home.mk

^бE-mail: none_gorgioska@hotmail.com

Апстракт

Во денешницата секојдневно се појавуваат нови трендови, технологии и концепти во процесот на адаптација и пренамена на веќе постоечките објекти кои со себе носат уникатни карактеристики и вредности. Комбинацијата на старата и новата архитектура овозможува задржување на тој автентичен карактер, истовремено обезбедувајќи соодветна нова функција на објектот која ќе одговара на потребите на корисникот.

Предмет на истражување се факторите кои влијаат врз процесот на адаптација, спроведено низ методологија која опфаќа три фази, првата е литературно истражување на сите елементи и фактори на влијание врз овој процес, додека втората фаза е анализа на конкретна студија на случај, односно успешни и изведени референтни примери од ова поле. Третата, финална фаза, е предлог на модел кој ќе служи за развивање на понатамошни стратегии за адаптација.

Целта на ова истражување е да се согледаат клучните фактори во постигнување на успешен проект за адаптација на објект кој директно ќе влијае во подобрување на моменталната слика на градовите, ќе ги задоволува новите потреби на корисниците и ќе ги задржи културните и историските вредности кој ги поседува.

Клучни зборови: *адаптација, повторна употреба, пренамена*

1. Вовед

Во архитектурата, адаптацијата на просторот се однесува на пренамена на постоечката структура за нова употреба. Приспособливата архитектура за повторна употреба им вдахнува нов живот на историските структури со тоа што ги претвора во нешто корисно за околината, како што е домување со ниски приходи, студентско домување, социјални центри за заедницата, креативни простори за мултифункционална употреба и слично. Адаптацијата, или повторна употреба на просторот, е дефинирана како естетски процес кој ги прилагодува објектите за нови намени додека истовремено ги задржува нивните историски карактеристики. Користењето на адаптивен модел за пренамена може да го продолжи животниот век на објектот, со задржување на целиот или најголемиот дел од градежниот систем, вклучувајќи ја структурата, конструкцијата, па дури и внатрешните материјали.

Низ историјата, различни објекти се користат за различни функции во различни периоди. Но, денес луѓето станаа посвесни за архитектонската конзервација на изградената животна средина, па така изборот на нови функции за објектите од културно наследство треба да се врши попрофесионално. Адаптивната повторна употреба претставува доста тежок предизвик за архитектите. Со промената на функцијата на објектот се воведуваат нови регулаторни услови. [1]

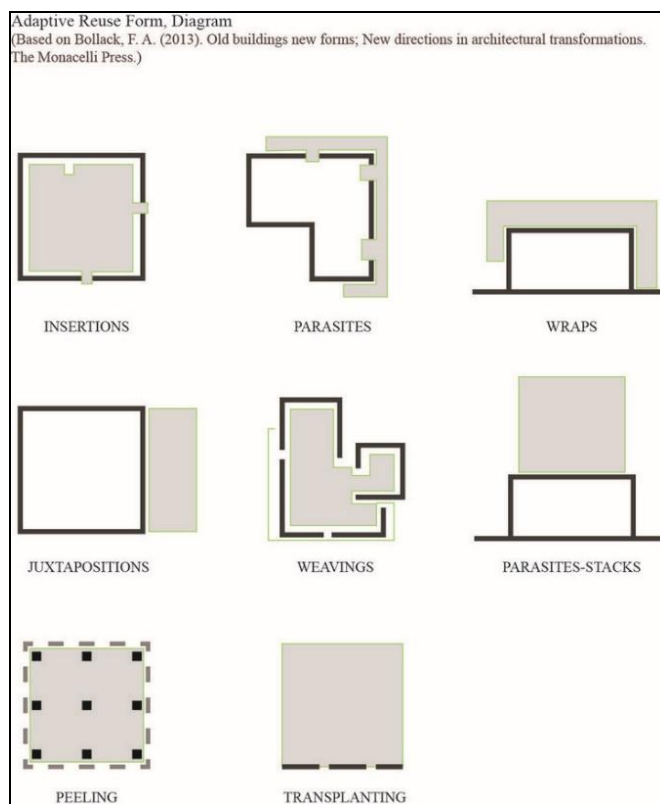
Одлуката за новата функција/употреба на објектот од културно наследство е тежок проблем во текот на донесување одлуки бидејќи постојат многу фактори во процесот. Наоѓање на најсоодветна функција во контекстот е клучна за да се зачува културното значење на објектот. Успешна адаптација е онаа која ја почитува постоечката градба и нејзиниот историски контекст и додава современи слој врз неа, без да го уништи нејзиниот карактер. [2]

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

Прилагодливото повторното користење на објектот од историско наследство е предизвикувачки процес, бидејќи вредностите на наследството, физичките карактеристики и потенцијалите на ваков тип на објекти треба да бидат добро анализирани холистички. [3]

Предмет на анализа на ова истражување е сеопфатен преглед на факторите кои влијаат врз процесот на адаптација со пренамена на објектите од културно и историско наследство и идентификација на клучните фактори кои водат до финалниот дизајн на објектот. По издвојувањето на главните фактори се поставува модел за одредување на најсоодветната функција за пренамена на објектот. Овој модел ќе служи за понатамошно развивање на адаптивни стратегии за повторна употреба на објектите од културно наследство.

Слика 1 – Дијаграм на форми на адаптација, извор: Bollack, F.A. (2013)

2. Методологија

Првенствено, податоците се собирани преку литературно истражување во кое се согледуваат предностите на процесот на адаптација, потенцијалот на објектите кои подлежат на овој процес, типови на интервенција и анализата на содржината е направена за да се идентификуваат факторите кои влијаат на одлуката за соодветна функција за адаптивно - повторно користење на културното наследство. Релевантни истражувања([4], [8], [9]) и студии за секој фактор се анализирани и врз база на нив се идентификуваат клучните фактори. Второ, преку разгледување и анализа на успешни референтни примери за објекти кои биле предмет на процесот на адаптација и пренамена се истакнуваат главните фактори за донесување одлуки во овој процес.

3. Предности на процесот на адаптација и пренамена на објектите

Современиот размер на феноменот и комплексноста на прашањата кои се однесуваат на адаптивната реупотреба на архитектонското наследство се последица на повеќекратните трансформации кои се случуваат во последните децении во општествената, културната и економската сфера, и, како резултат на тоа, современото разбирање на улогата и значењето на архитектонското наследство се издигнува на високо ниво.

Според Заицевски и Бунел, старите објекти не поврзуваат со нашето минато и стануваат дел од од нашето културно наследство. Тие треба да се зачуваат поради нивната “архитектонска убавина” и “карактерот и размерот што го додаваат на изградената средина”. Задржувањето и адаптацијата на постоечките објекти, исто така, ја намалуваат потрошувачката на градежни материјали, ресурси, енергија и вода потребни за нова градба. [4]

3.1 Намалена потрошувачка на градежни материјали

Пренамената на објектите вклучува и реновирање на постоечките елементи на објектот, што бара вложување на труд, но помалку се потпира на купување и монтажа на нови градежни материјали. Во текот на изминатите неколку децении, трошоците за градежни материјали нагло се зголемија, додека цената на работната сила се зголеми само маргинално во споредба со онаа на градежните материјали. Затоа, економски е исплатливо да се реновира и пренамени веќе постоечки објект, отколку да се изгради нов. [4]

Градежните материјали генерално се извлекуваат од слоевите на земјината кора или се крајни продукти од преработени природни компоненти. Овие ресурси се ограничени. Неодговорната екстракција на природни соединенија за производство на градежни материјали може да ги исцрпи овие природни соединенија од земјата. Покрај тоа, екстракцијата може да предизвика штета на природното живеалиште и биодиверзитетот на регионот каде што се извлекуваат материјалите. Затоа, проектот кој користи минимална употреба на нов градежен материјал и користи повеќе рециклирани материјали е поодржлив и поодговорен избор за инвестирање.

3.2 Заштеда на енергија

Старите објекти претставуваат инвестиција на енергија и работна сила направена во време кога трошоците биле значително помали. Уривањето на овие објекти бара ново трошење на енергија за да се генерираат нови градежни материјали и да се склопат на расчистена локација. Дополнително, современите градежни системи имаат високи трошоци за животниот циклус и оперативни трошоци за енергија поврзани со нив, додека традиционалните сидани објекти повеќе реагираат на климата. [4]

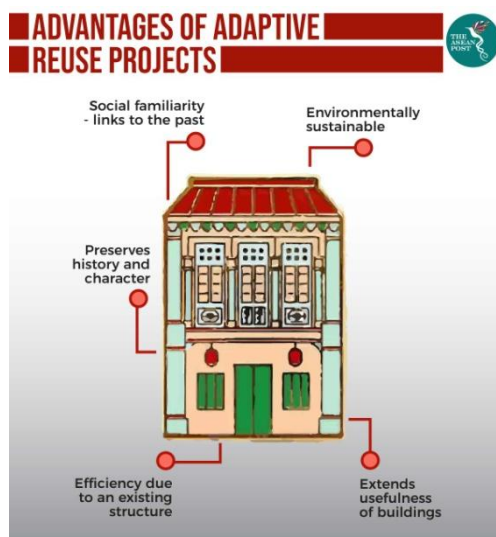
Исто како што водата е потребна во секоја фаза од животот на објектот, така и енергијата. Оваа енергија конвенционално се добива од необновливи извори и предизвикува висока емисија на јаглерод. Минимизирањето на исцрпувањето на фосилните горива и емисијата на јаглерод може да бидат огромни фактори кои

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

придонесуваат за намалување на глобалното затоплување и усогласување на климатските промени.

Изборот за рушење на постоечки објект и потоа изградба на сосем нов објект на истото место може да доведе до висока потрошувачка на енергија за рушење, за набавка и монтажа на нови градежни материјали, за управување со отпад, изградба и работа. Од друга страна, пренамена на постојниот објект бара само дел од оваа енергија. Важно е да се има во предвид дека стариот објект можеби нема најдобра енергетска ефикасност, па затоа, за да се направи успешен проект за пренамена, архитектите мора да обрнат исклучително внимание на интензитетот на користење енергија во објектот.

Слика 2 – Илустрација на предностите на процесот на адаптација со повторна употреба на објект, извор: The Asean Post

3.3 Намалени јавни и социјални трошоци

Со сè поголемото градење во урбаните населби, луѓето почнуваат да бараат земјиште за развој подалеку од централното јадро. Оваа брза урбанизација предизвикува штети врз планетата и општеството. [5]

Со пренамена на постоечките објекти може да се намалат проблемите кои настануваат со урбаното растење, преку инкорпорирање одржливи станбени решенија. Како примери може да се посочат проектите во кои успешно се пренаменуваат старите структури на силоси за жито во станови. Ваквите решенија може да ја намалат потребата населението да се сели во руралните области и секојдневно да патува во градот со употреба на моторни возила кои загадуваат и штетат на околината.

Недостатокот на адаптивна, повторна употреба на постојните изградени средства, на општествено ниво, предизвикува нарушување поради дислокација на жителите, економски пад и нарушување на животот на заедницата, што на крајот води до напуштени и застарени населби. [4]

Процесот на адаптација подразбира избор на технологии и концепти за дизајн кои ќе ги поддржат постарите објекти во успешно прилагодување на современите барања без уништување на постојната урбана форма. Усвојувањето на прилагодливиот пристап за повторно користење на постарите слободни објекти обезбедува дополнителни бенефиции за регенерација на урбана област на одржлив начин, преку трансформирање на овие објекти во употребливи и достапни единици. [6]

Овој подвиг на адаптација на стари објекти сместува нова функција, нова потреба на корисникот и истовремено ја задржува историската вредност на објектот/локацијата, а со тоа ги одржува врските со минатото на заедницата. Со добар дизајн, прикажувањето на хармонија помеѓу старата и новата градба го илустрира идентитетот на заедницата. Идентитетот може да го додаде шармот на заедницата, па дури и потенцијално да ја крене нејзината вредност.

4. Потенцијалот на градбата за успешна адаптација и пренамена

Големи фактори во одредување на потенцијалот на објектот кој се размислува да се пренамени секако се локацијата, обликовните карактеристики на постоечката состојба, издржливоста и состојбата на користените материјали и флексибилноста на просторот.

Овие компоненти се предмет на анализа на архитектот пред да започне со процесот на развивање на идејата за дизајнот.

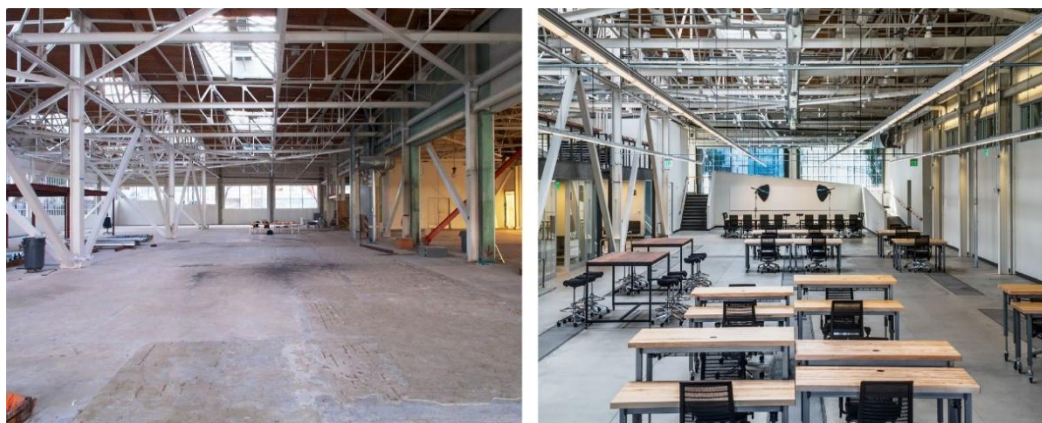
За да може да се одреди потенцијалот на објектот кој ќе подложи на процесот на адаптација мора да се воспостави критериум на “предвиден корисен век” на објектот преку разледување на низа физички, економски, функционални, технолошки, социјални, правни и политички карактеристики. Овие карактеристики се користат за да се изведе “годишна стапка на застареност” и “застареност на животната средина”. Овие резултати се неопходни за да се одреди оптималната точка во која треба да се случи пренамената за повторна употреба на објектот. [7]

5. Типови на интервенција со адаптација и пренамена

Постојат неколку типови на интервенција и тоа:

1.) Историско зачувување

- повторно користење и пренамена на историски објект со вложување труд за зачувување или враќање на првичната состојба. На пример, музеј на уметноста во стара фабрика која делумно ги зачувува елементите од оригиналната зграда

Слика 3 и 4 - Фотографии од пред и по адаптација на простор во индустриски објект, фотографија од FLS / Parabola / Prakash Patel Photograph, Kevin Burke Photograph

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

2.) Реновирање

- реновирање кое заменува голем дел од објектот кој може да биде во лоша состојба. Во многу случаи, основната структура и надворешниот изглед на оригиналната зграда се задржуваат, но внатрешноста е сосема различна.

Слика 4. - Фотографија од реновиран ентериер на Yarn Works, The Architectural Team,
извор: фотографија од Andy Ryan, Gregg Shupe

3.) Фасади

- користење на еден од повеќе надворешни сидови на постоечкиот објект како фасада за нова зграда. Ова може да овозможи новиот објект да има историски изглед, а истовремено да е корисен и енергетски ефикасен. Како практично решение ова е популарно кај инвеститорите, но не и меѓу оние кои сакаат да ја зачуваат историјата на градот. Фасадата може да биде компромис за објект кој е во премногу лоша состојба за поправка или за место со мала историска вредност.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

Слика 5. – Фотографија на пренамена на објект – магацин, архитекти Project Orange, 2012
(Photo Jack Hobhouse)

4.) Интеграција

- постоечкиот објект не се менува драстично, туку се интегрира нова програма и се адаптира на веќе постоечките капацитети, форми и слично. На пример, апартаменти за студенти сместени во историска кула за вода.

5.) Инфраструктурна пренамена

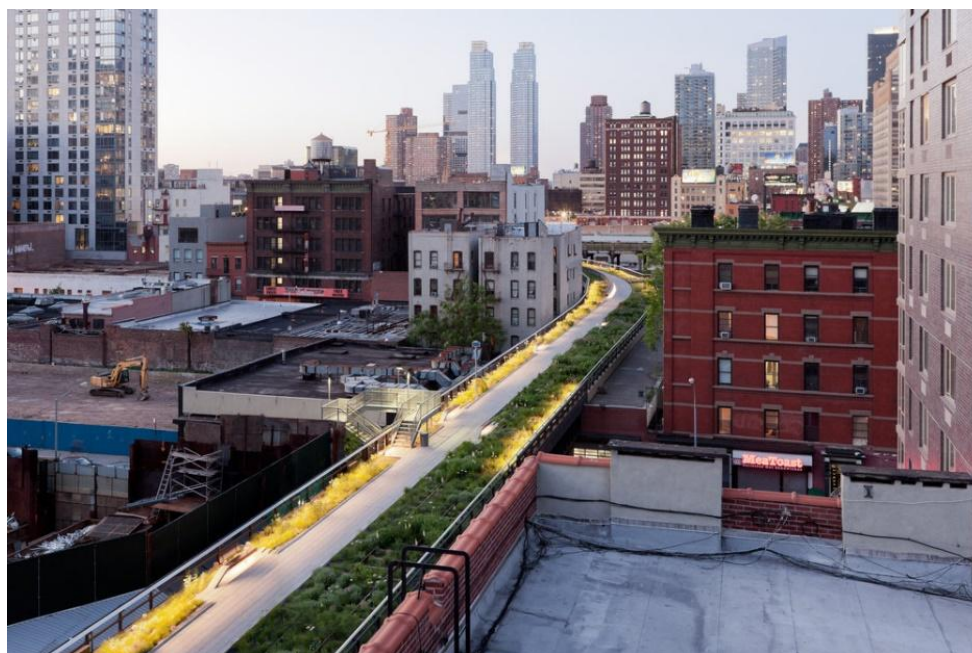
- наоѓање нова намена на инфраструктура, на пример издигнатиот автопат станува линеарен зелен парк

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

Слика 6 и 7. – Фотографии од New York High Line project

6. Идентификација на главните фактори во одлуката за процесот на адаптација

Потребно е тим од професионалци да се вклучени во пронаоѓање на најдобрите критериуми за зачувување и интервенција на градежното наследство. Сепак, овие критериуми остануваат доста неопределени, врз основа на идејата дека секоја градба од културно наследство има свои посебни услови, кои ги прават нејзините проблеми различни од другите. Поради недостатокот на конзистентна методологија, ова прашање има сериозно влијание врз зградите од културно наследство. [8]

Објектот врз кој процесот на адаптација со пренамена ќе се примени, мора да се поделгне на оценување на неговата внатрешност и надворешност, а исто така, проценката на постојната зграда мора да се направи на сеопфатен начин. [9]

Пред сè, учесниците во тимот кој ќе донесува одлуки мора да бидат дефинирани. Тие можат да бидат категоризирани како: корисници, продуценти, инвеститори и регулатори, кои ќе бидат објаснети длабоко во следниот дел. Со цел да се најде најсоодветна функција за новата употреба, треба да се дефинираат ставовите на учесниците во донесувањето одлуки.

Второ, треба да се направи анализа на постоечкиот волумен, која вклучува истражување за оригиналната/првична функција, физичките карактеристики, адаптивните потенцијали за повторна употреба и потребите на окружувањето.

Трето, треба да се одлучат постапките и активностите во процесот на зачувување. Овие дејства се категоризирани под четири категории. Фаза I вклучува итни мерки на објектот и нема целосна реставрација. Фаза II се состои од целосна реставрација на зградата вклучувајќи зацврстување на постојните и додавање на исчезнатите (срушените) делови. Фаза III вклучува предлози за нови доградби и ремоделирање на објектот. Овде може и да се комбинираат неколку фази во едно. На крај, фаза IV треба да изврши проценка на потенцијалот кој го има објектот што се разгледува за адаптација. Овој

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

потенцијал се одредува преку анализа на физички, економски, функционални, еколошки, политички, општествени и културни карактеристики.

7. Референтен пример за адаптација и пренамена на објект, Студија на случај

Слика 8 – Фотографија од фасада - The Factory, Ricardo Bofill

The Factory / Ricardo Bofill

Во 1973 година архитектот, Рикардо Бофил, наоѓа напуштена фабрика за цемент, односно индустриски комплекс кој се состои од над 30 силоси, подземни галерии и огромни машински простории. Фабриката, напуштена и деулмно во урнатини, наликува на збир на надреалистички елементи: скали кои водат до никаде, силни армирано бетонски конструкции кои не носат ништо, парчиња железо висат во воздухот и слично. За архитектот овие оголеми празни простории се “полни со магија”, па затоа тој се одлучува да го пренамени просторот во седиште на Taller de Arquitectura.

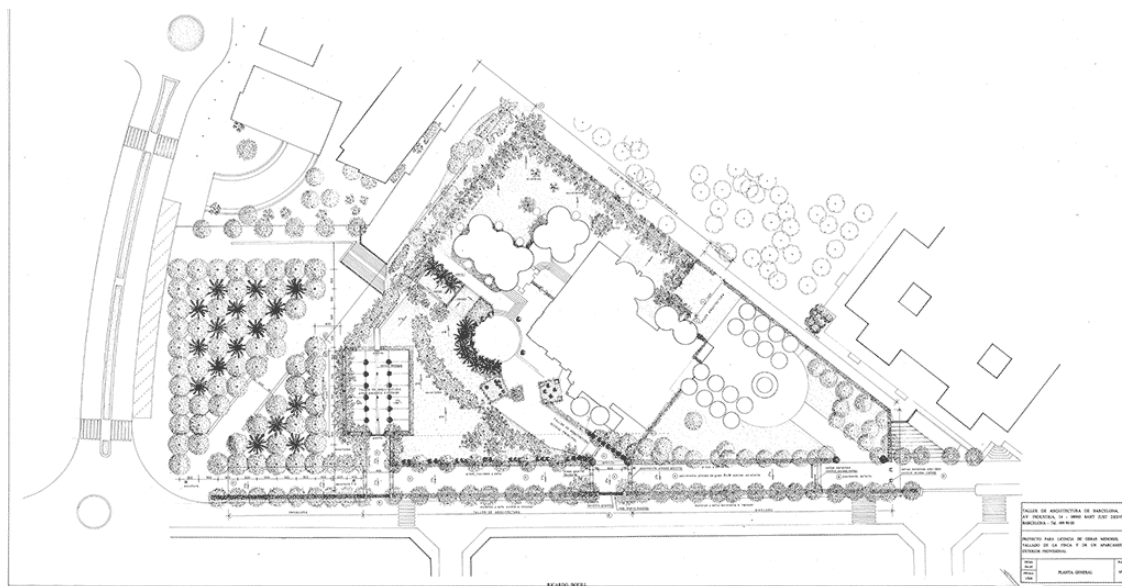
MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

Слика 9. – Фотографија од првичната состојба на фабриката

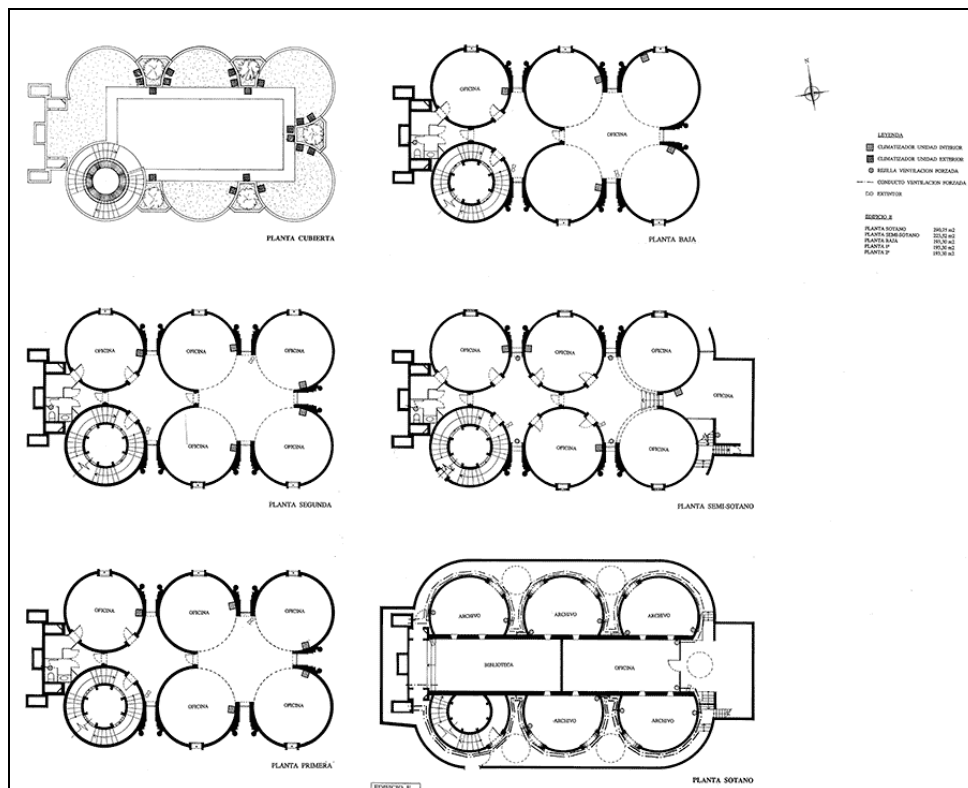
Слика 10.- Цртеж на кој е прикажана ситуацијата на адаптираниот објект

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

Слика 11.- Новопроектирани основи на објектот

Слика 12. – Фотографија со приказ на кровно зеленило - The Factory, Ricardo Bofill

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

Овој процес на адаптација се одвива во времетраење од две години. Првично, се урива дел од старата структура за да се остават видливи скриените форми и се чисти просторот од цемент и никнато зеленило, за потоа во втора фаза да се почне со прилагодување на просторот според нова програма.

Слика 13 и 14 - Фотографии од фасади - The Factory, Ricardo Bofill

Постоечките осум силоси, стануваат канцеларии, работилници за модели, архиви, библиотека, соба за проекции и огромен простор познат како “катедралата” во кој се предвидени изложби, коцерти и цела низа на културни настани поврзани со професионалните активности на архитектите. Комплексот е поставен во средина на градините со еукалиптус, палми, маслинови дрвја и кипариси.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

Слика 15,16 и 17 – Фотографии од ентериерот – The Factory, Ricardo Bofill

Контрадикторноста и двосмисленоста на комплексот уште од самиот почеток навестуваат за “повторно раѓање”, без исполнување на неговата цел. Процесот кој Рикардо Бофил го започнал е, главно, теоретско преиспитување на односот помеѓу просторот и функцијата. Употребата може, навистина, да одговара на просторот. Отфрлајќи го оригиналниот функционалистички пристап на структурата како фабрика за цемент, Ла Фабрика сега ја разоткрива својата привлечност. Од индустриска населба во распаѓање, вештиот архитект е способен да проектира простор каде што работата и животот ќе се одвиваат паралелно, подеднакво и непречено.

8. Предлог модел за адаптација и пренамена на објекти

Моделот, кој што го предлага архитектот Дамла Мисирлисој од Кипар, предлага квалитативен пристап; меѓутоа, конечната одлука зависи од променливите како што се учесниците во процесот на донесување на одлуки, учесниците во самиот проект за адаптација (архитектите, градежниците, инвеститорите), контекстот на објектот во околината итн. Конечната одлука може да се толкува и потоа да се донесе согласно на овие променливи. [10]

Овој модел да се примени на секаков вид на објект со историски и културни вредности, кој е напуштен, несоодветно функционира или не се користи. Мозни се промени во зависност од политичката и урбаната сцена на локацијата каде што ќе се применува. Моделот ги предлага следните чекори кои мора да бидат следени во процесот на донесување одлуки за адаптивна повторна употреба на објектите:

- 1.) **Прв чекор** – Дефинирање на учесниците
- 2.) **Втор чекор** – Анализа на постоечката градба
- 3.) **Трет чекор** – Избор на точни алатки за интервенција (ревитализација, реставрација, реконструкција)
- 4.) **Четврт чекор** - Врендување на потенцијалот на градбата
- 5.) **Петти чекор** – Воведување нова функција на објектот

Овие 5 чекора се главните принципи кои ги предложува моделот, но сепак тој нема еднонасочен пристап, односно, ако е неопходно, треба да се навраќа на претходните чекори и потоа следните чекори да се изменат согласно на новите интервенции. Пример како една од најголемите грешки во адаптивниот процес на повторно користење на архитектонското наследство во праксата е да се применат сите неопходни конзервативни дејства, да ги завршат интервенциите и потоа да одлучат за новата функција на објектот на крајот. Ова може да предизвика подоцна несакани интервенции и несоодветни додатоци во градењето на од страна на корисниците со цел да се прилагоди зградата на новиот услов за новата функција. Според ова, голема улога играат и потенцијалните корисници на објектите, чии очекувања и потреби треба да се дефинираат пред конечната одлука за дизајнот.

Со следењето на овие чекори, архитектите, инженерите, урбаните планери, реставратори и другите учесници во оваа професионална област може да развијат визии и стратегии за објектите кои ќе ги земат како предмет на обработка за адаптација и пренамена.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

Слика 15. – Фотографија од Elbphilharmonie by Herzog & de Meuron, Hamburg

9. Заклучок

Значајните архитектонски и историски споменици стануваат важна референтна точка за локалното население, зголемувајќи го нивното чувство на безбедност и дејствувајќи како фактор кој го обликува општествениот идентитет. Затоа, напорите за зачувување на релевантните објекти во градот се важни како за задржување на неговите уникатни карактеристики, така и за зајакнување на локалната заедница. Значајна улога има тука адаптивната реупотреба на архитектонското наследство, која овозможува зачувување на архитектонските објекти кои се важни за локалната заедница, промовирајќи го интегритетот и историскиот континуитет на градот, а истовремено враќајќи ја функционалната и економската вредност на објектите.

Воведувањето на нова функција во постоечки објект не е само важен импулс за регенерација на урбаното ткиво, туку може да помогне и за реконструкција на сликата и идентитетот на градот. Локалното културно и архитектонско наследство игра значајна улога во процесот што води до создавање позитивни референци и елиминирање на негативните конотации поврзани со економската или социјалната криза.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

10. Библиографија

- [1] Langston, C. & Shen L. Y., Application of the adaptive reuse application model in Hong Kong: A case study of Lui Seng Chun. *International Journal of Strategic Property Management*, 11, 193-207, 2007
- [2] DEH, Adaptive reuse: Preserving our past, building our future. ACT: Department of Environment and Heritage. Commonwealth of Australia 17, 2004
- [3] Günçe, K., & Mısırlısoy, D., Adaptive reuse of military establishments as museum: Conservation vs. Museography. *WIT Transactions on Ecology and the Environment*, 143. UK: WIT Press, 2014
- [4] Zaitzevsky, Cynthia; Bunnell, Gene, "Built to Last: A Handbook on Recycling Old Buildings", 1979
- [5] A., Henahan, Dorothy, Building change-of-use: renovating, adapting and altering commercial, institutional, and industrial properties, 2004
- [6] Yakubu, I. E., Egbelakin, T., Dizhur, D., Ingham, J., Sungho Park, K., & Phipps, R., Why are older inner-city buildings vacant? Implications for town centre regeneration. *Journal of Urban Regeneration & Renewal*, 2017
- [7] Shen, Li-yin; Langston, Craig, "Adaptive reuse potential", 2010
- [8] Robles, L. G., A methodological approach towards conservation, conservation and management of archeological sites, Available online through Maney Publishing 12(2), 146-169, 2010
- [9] Rabun, J. S., & Kelso, R., Building Evaluation for Adaptive Reuse and Preservation, New Jersey: John Wiley & Sons Inc., 2009
- [10] Damla Mısırlısoy Kagan Gunce, ADAPTIVE REUSE STRATEGIES FOR HERITAGE BUILDINGS: A HOLISTIC APPROACH, Sustainable Cities and Society, 2016

LIGHT AS ONE OF THE KEY FACTORS IN ARCHITECTURE

PHd Vangel Dunovski^a, Vladimir Gorgioski, B.Arch⁶

^a*MIT University-Skopje, Faculty of Architecture, RNM*

⁶*MIT University-Skopje, Faculty of Architecture, RNM*

^a*E-mail: vduni@t-home.mk*

⁶*E-mail: fer.plej@yahoo.com*

Abstract

Light is not built, but its perception defines the spaces and forms of architecture. It defines textures and materials, illuminates surfaces and creates an atmosphere. Light has a deep effect on the biological and emotional aspects of our daily lives, so it affects our well-being and performance.

In today's modern architectural practices, light is often treated only as a quantitative phenomenon; Design regulations and standards usually specify the required minimum levels of lighting and window sizes, but no maximum lighting levels are defined, or the desired light qualities, such as its orientation, temperature, color or reflectivity.

The aim of this research is to put greater focus on light in architecture, to study how to illuminate our environment with different power, quality and color of light, and thus to expand our abilities as architects to improve everyday life.

Key word: *lighting, architecture, atmosphere, effect, reflectivity*

СВЕТЛИНАТА КАКО ЕДЕН ОД КЛУЧНИТЕ ФАКТОРИ ВО АРХИТЕКТУРАТА

проф. Д-р Ванѓел Дуновски^а, Владимир Ѓорѓиоски, д.и.а^б

^аМИТ Универзитет-Скопје, Факултет за Архитектура, РСМ

^бМИТ Универзитет-Скопје, Факултет за Архитектура, РСМ

^аE-mail: vduni@t-home.mk

^бE-mail: fer.plej@yahoo.com

Апстракт

Светлината не е изградена маса, но нејзината перцепција ги дефинира просторите и формите на архитектурата. Ги дефинира текстурите и материјалите, ги осветлува површините и создава атмосфера. Светлината има длабок ефект врз биолошките и емоционалните аспекти на нашето секојдневно живеење, така што влијае на нашата благосостојба и перформанси.

Во денешните современи архитектонски практики, светлината често се третира само како квантитативен феномен; регулативите и стандардите на дизајнот обично специфицираат потребни минимални нивоа на осветлување и големини на прозорците, но не се дефинирани максимални нивоа на осветлување, или посакуваните квалитети на светлината, како што се нејзината ориентација, температура, боја или рефлектност.

Целта на ова истражување е да се стави поголем фокус на светлината во архитектурата, на изучувањето за тоа како да ја осветлуваме нашата околина со различна сила, квалитет и боја на светлината и со тоа да ги прошириме нашите способности како архитекти за подобрување на секојдневниот живот.

Клучни зборови: *светлина, архитектура, атмосфера, ефект, рефлектност*

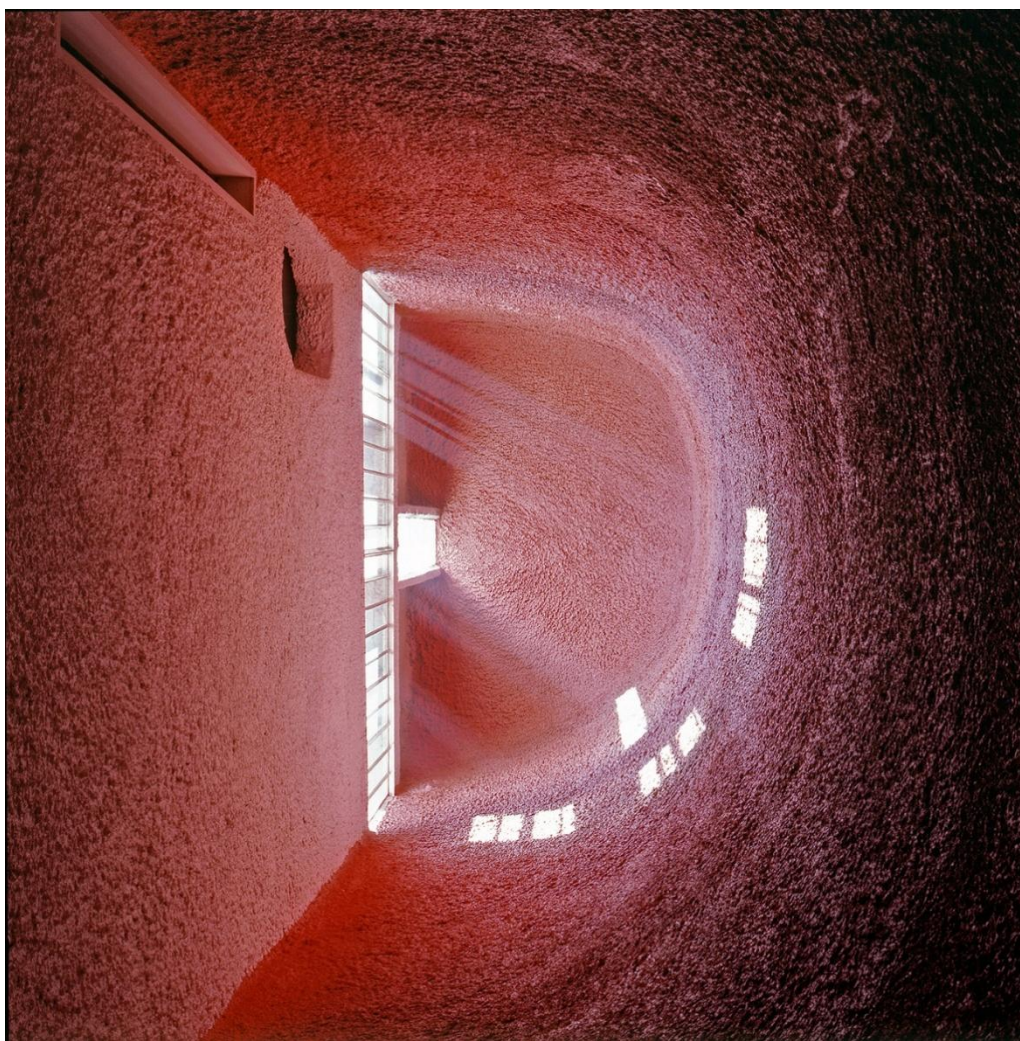
MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

1. Вовед

Осветлувањето игра витална улога во начинот на кој луѓето ја доживуваат и разбираат архитектурата. Без разлика дали објектите и структурите се осветлени природно или вештачки, осветлувањето е медиум кој ни овозможува да ја видиме и цениме убавината во објектите околу нас.

Слика 1. – Фотографија од Нотр-Даме-ду-Хаут, Роншам, Франција, Ле Корбизје

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

Осветлувањето може да донесе емоционална вредност во архитектурата – помага во создавањето на искуство за оние кои го доживуваат просторот. Без разлика дали станува збор за дневно осветлување или вештачко осветлување, светлината го привлекува вниманието кон текстурите, боите и формите на просторот, помагајќи и на архитектурата да ја постигне својата вистинска цел. Видот е единствена најважна смисла преку која уживаме во архитектурата, а осветлувањето го зајакнува начинот на кој ја перцепираме архитектурата уште повеќе.

2. Компоненти на архитектонското осветлување

За да се создаде успешен баланс помеѓу осветлувањето и архитектурата, важно е да се запомнат три клучни аспекти на архитектонското осветлување: (1) естетика, (2) функција и (3) ефикасност.

Слика 2. – Фотографија од излог на продавница – Louis Vuitton

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

- 1.) Вториот аспект, функцијата, не може да се занемарува. Осветлувањето треба да изгледа на одреден начин, но мораме да служи и на неговата најважна цел – да ни помогне да видиме. Областите треба да бидат осветлени, така што жителите се чувствуваат безбедни при движењето низ соба или низ цела зграда. Тие треба да можат да го видат подот и сидовите околу нив, она што треба да создаде чувство на јасност и безбедност.
- 2.) Конечниот аспект е многу важен во денешната ера на “зелени градби” и одржлив дизајн. Една работа е да се создаде распоредот за осветлување, но друго е да се создаде распоред кој исто така е неверојатно енергетски ефикасен. Ова може да се направи со поставување на поголемиот дел од осветлувањето да го достигнува својот таргет и да има помалку потрошена светлина. Намалувањето на количината на потрошена светлина ќе ја направи зградата поефикасна. Лесен начин на кој ова може да се направи е да се инсталираат ледови наместо флуоресцентно осветлување, бидејќи трошат помалце светлина.

Слика 3. – Илустрација на споредба на типови на вештачко осветлување

3. Природно осветлување

3.1 Ориентација за природно осветлување

Наједноставниот потег за успешно природно осветлување во објектите е да се ориентира структурата и обликот на објектот според местото/локацијата која ќе даде најголемо количество светлина во просториите за дневен престој.

Спалните соби, гардеробите и помошните простории можат да бидат лоцирани на осенчаната страна на објектот. Постојат и други фактори како вегетација, топографија и близина на соседни објекти кои можат да ја попречуваат сончевата светлина, но генерално, во нашиот дел од светот, важните дневни простории се најдобро ориентирани кон југот.

Слика 4. – Фотографија на ентериер на дневна соба ориентирана кон југ

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

Слика 5. – Скица-анализа на поставеноста на објектите во поглед на дневната светлина

3.2 Осенчување и усмерување на сончева светлина

Постојат голем број начини за модифицирање на интензитетот на сончевите директни зраци. Најчесто се потпираме на платна (завесеи) или ролетни, но можеме да ги обликуваме ѕидовите на објектот за да овозможиме преку отвори, светлината длабоко да навлезе во внатрешноста или да го намалиме отворот за да го намалиме количеството на директна сончева светлина. Големи покриви со испуштена стреа овозможуваат амбиентна светлина во просториите под неа, но ја елиминираат директната сончева светлина.

Постојат одредени околности кога е пожелно да се усмерат и наместат сончевите зраци за да се истакне некоја површина или одреден предмет.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

Често е пожелно да се омекне сончевата светлина со цел да се создаде еднаква и мирна атмосфера. Музејот на уметност на Луизијана во близина на Копенхаген има крило во кое целиот покрив е направен од просирни, трансплуцентни, панели кои ја филтрираат и изедначуваат сончевата светлина. Нема сенки во собата, нема акцентирани точки. Секоја слика е еднообразно осветлена. Трансплуцентните панели можат да се користат во станбените простории, како и за рамномерно осветлување на цела соба или одредено катче.

Слика 6. – Фотографија од ентериерот на Музејот на уметност на Луизијана, Данска

Во архитектурата, не само што природното осветлување може да создаде динамична слика за посетителите, туку и доволно осветлување може да помогне да се заштеди енергија.

3.3 Референтни примери за природно осветлување

- Црква на светлината, Тадао Андо - Осака, Јапонија

Најиконичната внатрешна карактеристика на Црквата на светлината е крстот. Овој осветлувачки крст е создаден со оставање на празнина во дебелиот бетонски ѕид, воведувајќи сончева светлина во темната внатрешност на црквата. Овој отвор треба да ја симболизира светлината која продира низ празнината во вселената, која потоа се обликува во крст како светлината од небото, прочистувајќи ги гревовите и носејќи надеж на луѓето кои живеат во темнина. Како единствен извор на природна светлина на монотоничната сива соба, естетиката на едноставноста и минималистиката создава свечена атмосфера за луѓето да се поклонуваат на Бога.

Слика 7.- Фотографија од ентериерот на Црквата на светлината, Тадао Андо, Јапонија

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

Слика 8. Фотографија од екстериерот на Црквата на светлината, Тадао Андо, Јапонија

- Музеј на Евреите, Даниел Либескинд – Берлин, Германија

Лентите на прозорците на надворешните сидови на создаваат уникатно осветлување на внатрешноста. Кога Либескинд ги дизајнирал, тој цртал линии на планот на градот Берлин за да ги поврзе локациите на реални или имагинарни репрезентативни личности од јудаизмот.

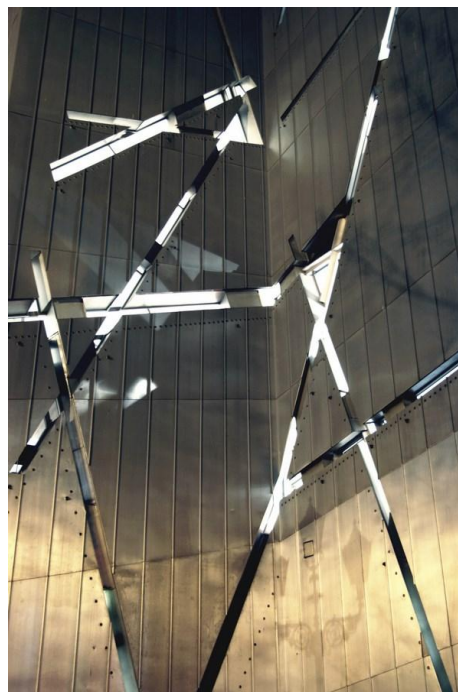
Потоа го проектирал својот цртеж на сидовите за да ги создаде овие несиметрични ленти на прозорците. Од внатрешноста, светлината продира од различни правци, формирајќи динамична и уметничка слика на сидот.

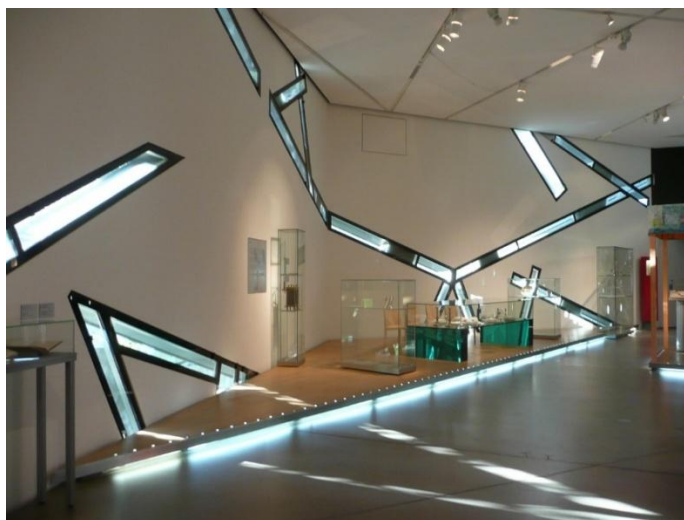
MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

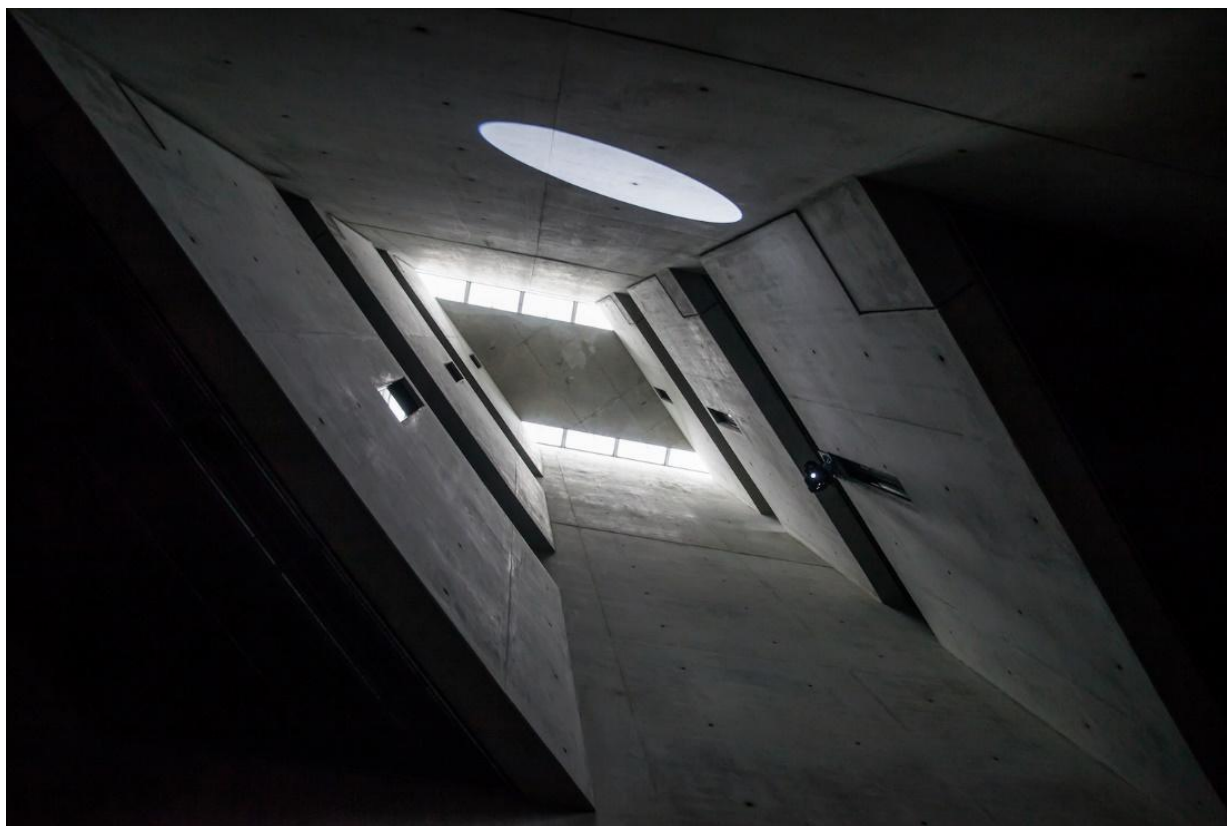
Слика 8 и 9. – Фотографија од фасада и внатрешна перспектива кон фасадните отвори,

Слика 10. – Фотографија од ентериерот на која се прикажани игрите на сенки, Музеј на Евреите, Берлин, Германија

Внатрешноста е составена од засилен бетон кој ги зајакнува моментите на празните простории и мртвите краеве каде што само зрак на светлина влегува во просторот.

Тоа е симболичен гест на Либескинд за посетителите да го доживеат она што го чувствуваат Евреите за време на Втората светска војна, оној момент кога дури и во најтемните ситуации се чувствувате како никогаш да не можете да избегате, мала трага од светлина ја враќа надежта.

Слика 11. – Фотографија од ентериерот на која е прикажана зрак светлина, Музеј на Евреите, Берлин, Германија

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

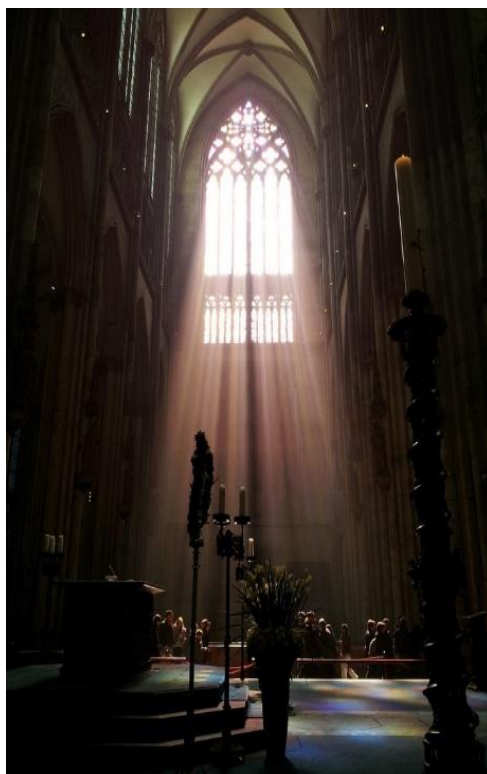
International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

- Катедралата во Келн, Германија

Прилично еднобојниот камен користен во ентериерот на катедралата ја губи својата монотоност со тоа што се поставени отвори – прозорци, кои се целите насликани во најживописни бои и така се проектира колоритна светлина низ целата внатрешност.

Доминантните столбови и насликаните прозорци заедно ја зголемуваат визуелната пријатност и ги тераат луѓето да се чувствуваат опуштени, создаваат пријатна атмосфера. Како што сонцето изгрева и заоѓа, природната светлина фрла најразлични сенки, давајќи уникатна слика во секоја минута и секоја секунда.

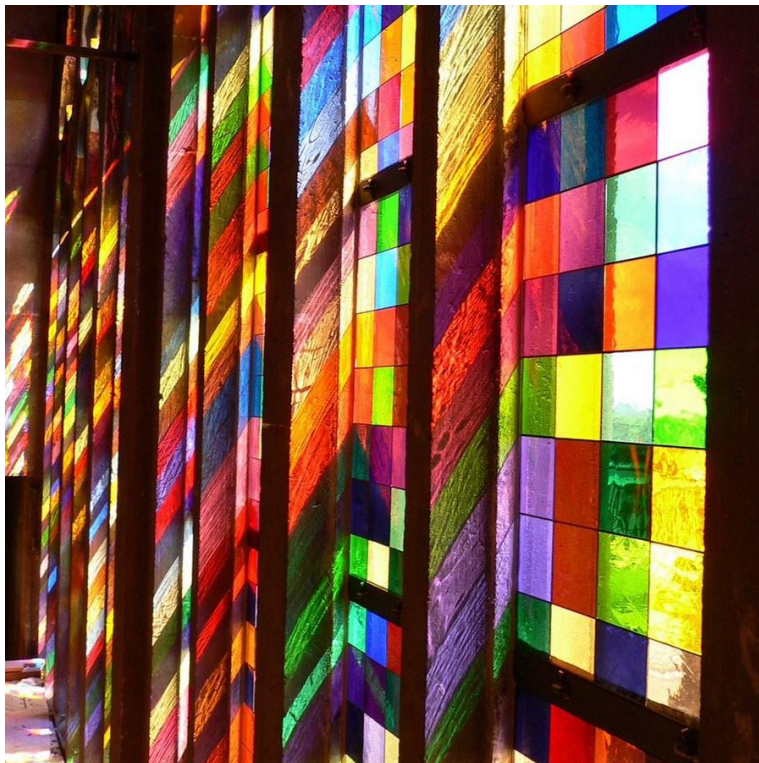
Слика 12 и 13. – Фотографија од ентериерот на катедралата во Келн, Германија

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

Слика 14. – Фотографија од витражот во катедралата во Келн, Германија

4. Вештачко осветлување

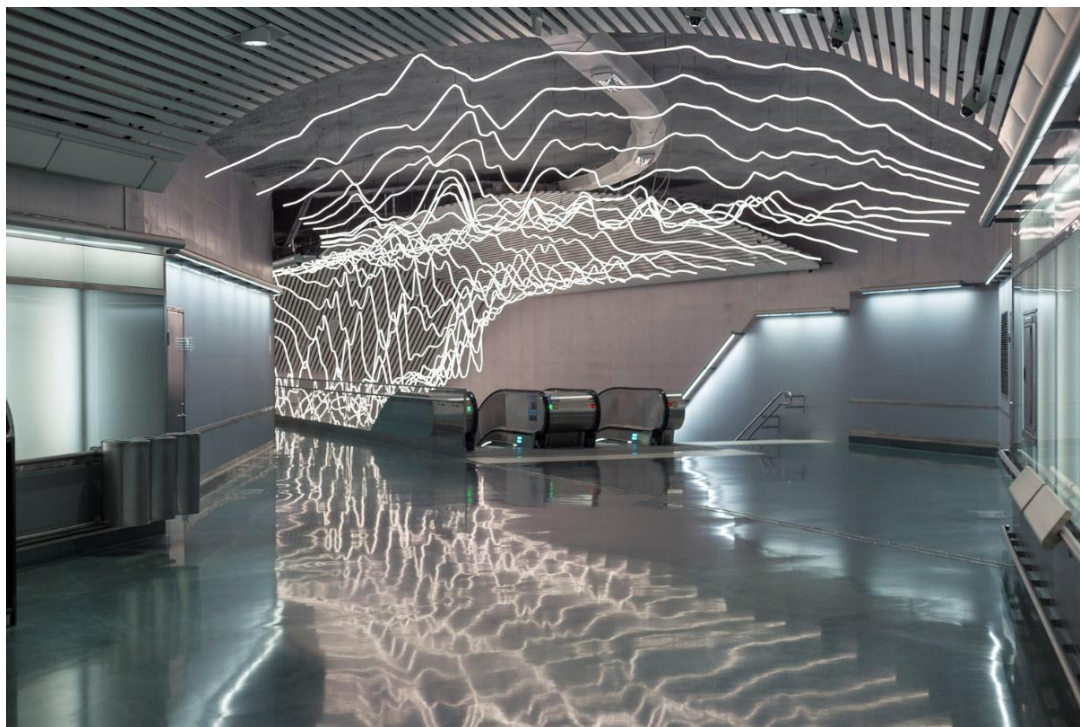
Вештачка светлина како што се подразбира со самото нејзиното име се генерира вештачки. Вообичаени примери се светлечките диоди. Благодарение на технологијата, ние сме способни да го контролираме квалитетот, бојата и сјајноста на вештачката светлина.

Вештачка светлина е потреба во нашето секојдневие. Ни помага да работиме во текот на часовите на слабо осветлување и да ја осветлиме нашата ноќ.

Поголемиот дел од технологијата во голема мера се потпира токму на неа (смартфони, светилки, телевизори, лаптопи, светла за автомобили и др).

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

Слика 15. – ЛЕД инсталација на Давид Свенсон, Стокхолм

Вештачката светлина има капацитет да создаде голем број на различни амбиенти во истиот простор што го прави еден вид на "трансформативен простор", прилагодувајќи ја атмосферата во него според потребите на потрошувачите.

Употребата на топло осветлување може да произведе пријатна и мирна атмосфера, додека ладна светлина стимулира ментална и физичка активност. Па, јасно е дека условите за осветлување на дневна соба, на пример, не се исти како оние потребни за во оперативна соба. Додека слабото осветлување генерира релаксирачки амбиент во просториите создадени за оваа цел, истото осветлување може да влијае на видот и да предизвика здравствени проблеми ако се користи во работни средини.

4.1 Типови на производи за вештачко осветлување

Во последниве години се гледа големо поместување од традиционалните сијалици кон по-енергетско ефикасен тип на сијалици. Следниве типови се некои од светилките кои моментално се најбарани на пазарот:

- 1.) Инкаценирачки светилки - Традиционална светилка со облик на крушка со сјајна жица, најчесто користена во станбени објекти. Тие обично се сметаат за најмалку енергетски ефикасен избор на електрична светилка, но се евтини, се вклучуваат веднаш и доаѓаат во најразлични големини и форми.
- 2.) Флуоресцентни светилки - Компактните флуоресцентни светла (CFLs) се достапни во различни големини и форми и можат да се користат на местото на инкаценирачките светилки без промена на светлосните тела. Тие се генерално енергетски поефикасни од сијалиците со сјајна жица. Некои се пригушени и се компатибилни со други контроли за осветлување. CFLs доаѓаат во форма на топка, спирали и рефлектори.
- 3.) Светлосна диода (LED) - ЛЕД диодите се брзо развивачка технологија за осветлување и една од енергетски најефикасните светилки на располагање. Во споредба со светилките со сјајна жица, тие можат да користат околу 75% помалку енергија и можат да траат 25 пати подолго, иако можат да бидат поскапи. Тие генерално се високо ценети поради нивната поквалитетна емисија на светлина во споредба со другите типови на осветлување.

4.2 Видови на вештачко осветлување

1.) Амбиентно осветлување

Ова е општото вештачко осветлување и целокупното осветлување во собата. Обезбедува рамномерно ширење на светлината за да се создаде удобно ниво на светлина за повеќето луѓе да можат да гледаат добро и да се движат безбедно околу собата.

2.) Осветлување на активностите

Ова овозможува извршување на активностите како читање, проучување и слично. Се користи каде што нивото на амбиенталната светлина е недоволно за активноста за која се спремил корисникот. (пр: светилката за читање, светлата под кујнските елементи)

3.) Осветлување со акцент

Овој вид на осветлување дава драма и карактер и овозможува да се истакнат одредени карактеристики кои се сметаат од интерес. Идејата е да се привлече вниманието на гледачот кон предметот кој е осветлен, без разлика дали има карактеристичен сид, уметничко дело или скапа вазна.

5. Заклучок

Доживувањето на материјалноста, просторот и светлината се неразделни. Не постои вистинско архитектонско искуство без светлина, освен ограничените и специфични искуства на просторноста сфатени во темнината преку слух, допир и мирис. Дури и во тие случаи, просторното искуство обично се однесува на карактеристиките на просторот стекнат преку визија и светлина (преку недостаток).

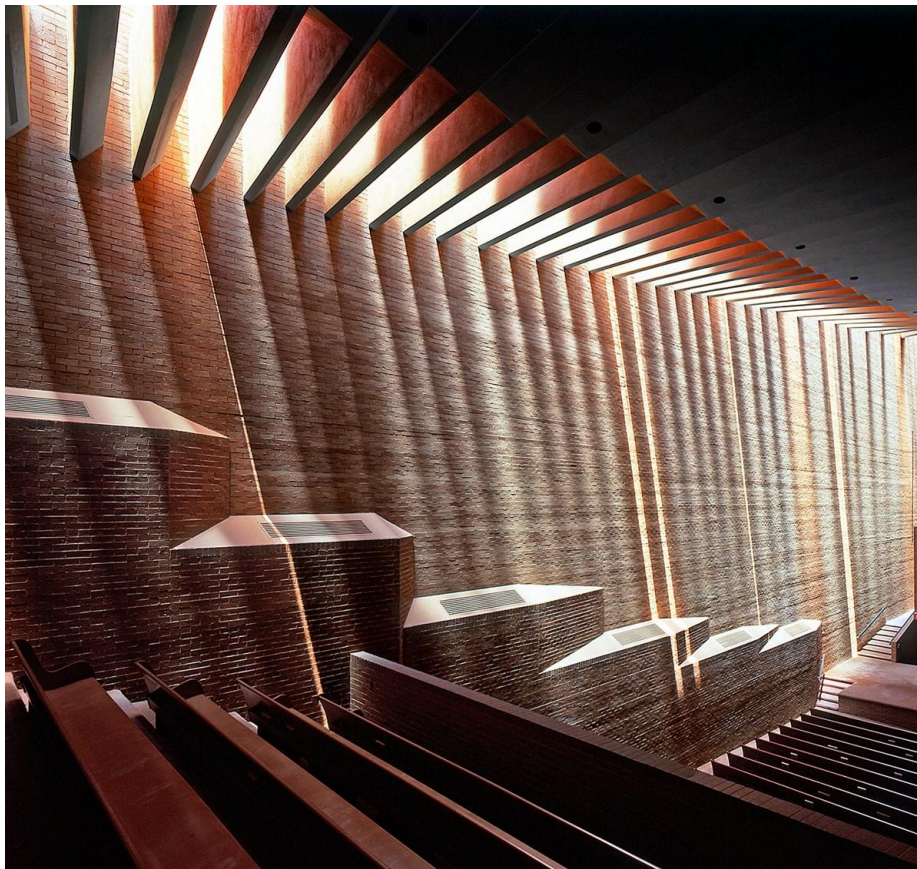
Архитектонското осветлување е исто толку важно како и самата архитектура. Користењето на различни материјали, бои и текстури со различни видови на осветлување може да влијае на начинот на кој луѓето се чувствуваат и како го доживуваат просторот. Без разлика дали е природна или вештачка светлина, ни овозможува да ја цениме архитектурата и да забележуваме аспекти кои можеби не би ги виделе без осветлување.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

Слика 16. – Фотографија од Tuskegee Chapel, Албама, САД

6. Библиографија

- [1] Henry Plummer, The Architecture of Natural Light (2009)
- [2] Juhani Pallasmaa, D/A Magazine #26 (2016)
- [3] Richard Kelly, Lighting as an Integral Part of Architecture (1952)
- [4] Katherine Hillbrand, Light in architecture (2018)
- [5] Thomas Schielke, The Language of Lighting (2019)
- [6] Lola Cuenca Fenton, The importance of artificial light in architectural design (2018)

SUSTAINABLE ARCHITECTURAL APPROACH TO THE PASSIVE HOUSE IN SUSTAINABLE ARCHITECTURE

PHd Vangel Dunovski^a, Vladimir Gorgioski, B.Arch⁶

^a*MIT University-Skopje, Faculty of Architecture, RNM*

⁶*MIT University-Skopje, Faculty of Architecture, RNM*

^a*E-mail: vduni@t-home.mk*

⁶*E-mail: fer.plej@yahoo.com*

Abstract

This paper will present the problems of today's society and the solutions for designing a quality way of life in the buildings, which offer comfortable life, but also about the architectural approach to sustainable construction, considering the goal of preserving the environment.

The focus of this project is on the conceptual solutions offered by sustainable buildings, initially from an environmental point of view, but also from an economic, as well as technical perspective.

The results consist of several sustainable objects, among which the focus will be on the Passive House system, as one of the objects of "green" architecture.

The quality of its approach enables the creation of the model (construction), that is sustainable management of natural resources, and brings commercial exploitation without risks to the environment.

Key word: *designing, comfortable life, sustainable construction, buildings, "green" architecture*

ОДРЖЛИВИОТ АРХИТЕКТОНСКИ ПРИСТАП НА ПАСИВНАТА КУЌА ВО САМООДРЖЛИВАТА АРХИТЕКТУРА

проф. Д-р Ванѓел Дуновски^а, Владимир Ѓорѓиоски, д.и.а^б

^аМИТ Универзитет-Скопје, Факултет за Архитектура, РСМ

^бМИТ Универзитет-Скопје, Факултет за Архитектура, РСМ

^аE-mail: vduni@t-home.mk

^бE-mail: fer.plej@yahoo.com

Апстракт

Трудот ќе ги претстави проблематиките на денешното општество и донесените решенија за проектирање на квалитетен начин за живот во објекти кои носат благосостоен живот, но и архитектонски пристап на одржлива градба чија цел движи кон зачувување на животната средина.

Проектот се фокусира на идејните решенија кои ги нудат одржливите објекти, првобитно од еколошки аспект, но и од економски, како и технички перспективи.

Резултатите се состојат од повеќе одржливи градби, меѓу кои фокусот ќе е впрочем на системот на Пасивната куќа, како еден од објектите на „зелената“ архитектура.

Квалитетот на неговата понуда, со што се овозможува создавање на модел (градба) на одржливо управување со природните ресурси, носи и комерцијална експлоатација без ризик за/ на животната средина.

Клучни зборови: *проектирање, благосостоен живот, одржлива градба, објекти, „зелената“ архитектура*

1. Вовед

Почетокот на 21ви век носи со себе нови перспективи и можности како за луѓето, така и за животната средина. Значително подобрената ефикасност на користењето на енергија, може да ја намали преостанатата побарувачка на енергија досега, впрочем да се задоволи оваа побарувачка, само со обновливи извори, кои се дел од одржливоста, што не се само технички, туку и економски.

Алатките на „самоодржливата“ архитектура се нејзините карактеристики на обновлива енергија и нудењето на можности за заедницата. Со одржливите објекти, се докажува нејзината ефикасност во животната средина. Покрај употребата на енергија, докажана е нејзината удобност, практичност, воведување на квалитетен и едноставен живот, естетика и докажани иновативни системи од едукативен аспект.

Самодржливата архитектура е ревидирана концептуализација на архитектурата, како одговор на огромен број современи грижи за ефектите, како последици, од човековата така наречена „активност“.

„Пасивната кука“ покажува дека снабдувањето со целосно обновлива енергија, односно „климатска неутралност“ не е само технички изводлива, туку е и економски оправдано, кога се користи стандардот за пасивна кука. Системот на „Пасивната кука“ може да донесе значителен придонес за надминување на економската криза на глобално ниво. Поради нејзините придобивки, стандардите за Пасивна кука - систем се интернационално користени. Пред сè, користењето на овој високо ефикасен систем, инстантно ја зајакнува и регионалната економија.

2. Одржливоста во архитектурата и нејзиното значење

Науката постепено се разви како една од највлијателните начини за воочување на Светот, последователно со научната методологија, се доведоа до нови технологии кои константно придонесуваат за материјална благосостојба, како и иновативна помош, и

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

подобро утре за многу луѓе, како дел од човечката заедница. Меѓутоа, со себе го носи и товарот на технологијата и напредокот, односно грозното оружје за уништување и екстравагантно користење на ограничените ресурси, што доведува до загрозување на природните ресурси и прашањето дали манипулирањето со човечките ресурси резултираше до уништување и загадување на голем дел од природната животна средина и истребување на голем број на видови.

Но обновливите извори на енергија, се популаризираа на глобално ниво, како дел од Одржливата архитектура, претставувајќи достапност на природните ресурси, како обнова на основата на нашиот свет. Одржливата архитектура е популаризирана и како „Зелена архитектура“, врз база на резултатите коишто ги носи со себе, како еден нов разновиден начин на пристап во архитектурата.

„Како можеме да ја заштитиме и да ја зачуваме нашата база на природни ресурси, додека ги одржуваме социо-економски придобивки? Одговорот е: самодржливите системи.“ [1]

2.1 Одржливост и одржлив развој

Одржливиот развој е одржување на рамнотежата меѓу јавната потреба за подобрување на животниот стил и чувството на благосостојба од една страна, и зачувувањето на природните ресурси, како и еко-системи, од што зависат и следните генерации, како и иднината на самата средина.

Предноста на одржливоста во архитектурата, е нејзината цел за задржување на животната средина, воедно и градба на објекти, кои нудат „зелена“ градба со еколошки и економски придобивки, визии за подобрување на здравјето на околината за придобивките на заедницата, како и од друга страна зголемена проценка на градбата, поради нејзините прености како објект, а воедно и ги оптимизира трошоците за ефикасноста на животниот циклус и го минимизира притисокот врз локалната инфраструктура.

2.2 Енергетска ефикасност кај одржливите објекти

Енергетската ефикасност, нејзиното планирање и спроведување во одржливите објекти, е впрочем електроенергетскиот систем и неговата обновлива состојба со користење на природните ресурси.

Стандардот на одржливоста се состои во воведување на одржлив систем за ефикасно следење на енергијата и нејзината употреба, како и користењето на алтернативните извори на енергија.

Слика 1 – Рефлектирана директна дневна светлина во затворен простор преку земја, сидови и покрив

Енергетската ефикасност се состои во рационалното користење на природните ресурси кога е во прашање потрошувачката на енергетските ресурси, за греење и ладење, термо-ресурсите, осветлувањето, со цел да се добие паметно решение за проектирањето. Со градењето на одржливите објекти се добива естетско, рационално решение за изградба, такашто ќе се добие и ефикасно користење на материјалите, како и на ресурсите. Како дел од концептот на одржлива градба, се подразбира Пасивната кука, што претставува паметно проектирање на еден одржлив објект кој нуди енергетска ефикасност, и сите други последователни карактеристики на зелената градба. Потребната енергија за греење и ладење на просторот е намалена на екстремно ниски нивоа, а придонесот на отелотворената енергија е од материјалите користени за зградата, кои играат доминантна улога. Со цел да се исполнат сè поограничените цели за емисија на јаглерод, пожелно е да се користат материјали добиени од обновливи извори на енергија кои содржат што е можно помалку отелотворена енергија, со минимално влијание врз животната средина. [2]

Од суштинско значење е, дизајнерите да дадат приоритет на благосостојбата и здравјето и топлинската удобност на корисниците. Зачувувањето на енергијата е висок приоритет, но тоа не треба да биде на штета на оптималното здравје, квалитетот на воздухот во затворените простории, како и естетиката, и добриот дизајн што носи дневна светлина. Енергетската политика се занимава со објектите уште од првата нафтена криза во 1970-тите. Една од главните грижи е што, за разлика од автомобилите или машините за перење, градбите траат со децении, понекогаш и со векови. Имаше потреба од надградба на постоечките објекти/ згради, за да се намали потрошувачката на енергија, бидејќи, во најголем дел, постарите згради имаат тенденција да бидат помалку енергетски ефикасни од современите најдобри практики. Впрочем, следно имаше потреба да, новите згради, бидат изградени според повисоки стандарди за термички квалитет. [3]

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

3. Концептот на „Пасивна куќа“ во системот на одржливата архитектура

Пасивната куќа е стандарден, напреден метод за дизајнирање на објекти, користејќи ја прецизноста на градежната физика, со цел да се обезбедат удобни услови, притоа настојувајќи за намалување на трошоците за енергија. Ги отстранува сите претпоставки од процесот на проектирање и дизајнирање.

Слика 2 (лево) – Пример за пасивна куќа (Шпанија)

Слика 3 (десно) – Пример за пасивна куќа (Австриската амбасада во Индонезија)

„Пасивни куќи“ беа дефинирани како објекти кои, во централноевропската клима, имаат незначителна мала потреба за топлинска енергија и затоа немаат потреба од активно загревање. Таквите куќи можат да се чуваат топли, „пасивно“, користејќи ги само постоечките внатрешни извори на топлина, сончевата соларна енергија, дозволена од надворешноста при инсталацијата на квалитетните прозорци, така и со загревање на

доводот на свеж воздух и константно реупотреба и рециклирање на воздухот при проектирано „кружење“.

Теоретскиот доказ за изводливоста на ваквите куќи, објекти, е достапен во тезата „Пасивни куќи во Централна Европа“ каде е претставен, преку компјутеризирани симулации, енергетската ефикасност на објектите [4]

Методите на Пасивната куќа, не влијаат на квалитетот на „изградливоста“, на објектот. Пасивната куќа го затвора јазот меѓу дизајнот и изведбата, притоа обезбедувајќи многу повисок стандард на удобност, квалитет и ефикасност, за разлика од владините регулативи, со сите нивни добри намери. Кога ги користиме методите на пасивната куќа во одржливата архитектура, учиме како да ги користиме достапните ресурси за добра изолација, но и одржување на слободниот пристап на достапната дневна светлина, воедно проектирани на најрационален начин и во правилни количини, со енергетска ефикасност и чувство за удобност, што е фундаментално за добар дизајн и е крајно значително за еволуцијата на нашите живеалишта, како и за сите градби и нашите работни места.

4. Потеклото и првите зачетоци на Пасивната куќа како плански објект

Откако шумите во Европа биле претежно уништени за одржување на гранките на земјоделството, како и за користење на огревно дрво, Европејците се насочиле кон јаглен за гориво, така и за греење, со што започнува Индустриската револуција. Поради потребите за огрев, но и условите во периодот на економската криза, јагленот не сегде бил користен. Онаму каде што јагленот не бил достапен, се појавиле други идејности.

На пример, Исландците се свртиле кон запален тресет во нивните куќи, со сидови од трева и покриви со трева. За стабилност, сидовите биле многу дебели, и било откриено дека овие сидови од тревникот имаат добри изолациски квалитети (квалитетна изолација), така што речиси и не е потребно гориво за греење.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

Овие исландски домови се едноставна форма на раната Пасивна кука. [5] Постојат многу други слични приказни за откривање на техники за пасивно градење низ целиот свет, особено во некои од понежните светски клими, но вистинскиот предизвик на кој почнаа да се решаваат истражувачите од 1960-тите беше како да се реплицира оваа пасивна изведба во европските и северноамериканските објекти кадешто луѓето имаат

постојано зголемување на барањата за удобност и, следствено, многу високи барања за зимско греење.

Според стандарден еквивалент на денешниот стандард за системот на Пасивната кука е раната работа на Волфганг Фејст која ги карактеризира мисловните експерименти кои подоцна ќе се поврзат со економската и физичката оправданост на стандардот „Пасивна кука“. Теоретскиот доказ за изводливоста на ваквите куки .

Слика 4 – Пасивна кука во Дармштат Кранихштајн (Јужна фасада) и била пишана во тезата на Волфганг Феист „Пасивни куки“ во Централна Европа во 1993г, во која ги анализираше карактеристиките на секоја градежна компонента, со помош на компјутеризирани симулации.

На пример, во својата теза Феист покажа како тогашната нова технологија на премази со ниска пропустливост во тројно застаклување, овозможува големи површини за застаклување, со цел да ги намалат годишните потреби за греење на европската кука, претпоставувајќи дека конструкцијата е многу без проев. [4]

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

4.1 Ефикасно користење на електрична енергија во пасивната кука во Дармштат

Мерењата во Пасивната кука во Дармштат Кранихштајн потврдија: Со сегашната достапна технологија, потрошувачката на електрична енергија за апарати за домаќинство може да се намали на една третина од нејзината сегашна просечна вредност.

Слика 5 – Летно ефикасно засенчување е на прозорците и малите балкони (јужна оријентација)

Дополнителната потрошувачка на гас за апликации на кои им е потребна топлина изнесува помалку од 15%. Впрочем овие заштеди, поради ефикасната технологија се историски докажани, како стабилни и веродостојни. [6]

5. Карактеристики и клучни елементарности на Пасивната кука

Клучната цел на елементарноста и карактеристичноста на пасивната кука, е да постигне високо ниво на удобност и здравје во еден затворен простор, притоа користејќи многу малку греење или ладење (максимум 15 kWh/m²) и многу малку користена вкупна енергија, земајќи ги во предвид загубите во преносот од електраната (максимум 120 kWh/m²). [2]

Клучни елементи на Пасивната куќа се:

5.1. Изолација

Надворешната изолација е типично дебела околу 200–400 mm во пасивните куќи, во умерена клима. Тоа помага да се минимизира ладното премостување и штити од термички стрес, и од атмосферски влијанија.

Може да се направи од дрвени или минерални влакна, или од пена штици. Изолацијата е добра и погодна е за сидање, или за дрвена конструкција, но може да се доработи и на различни начини.

Слика 6 (лево) – Изолација со дрвена рамка (погодна за просторна ефикасност)

Слика 7 (десно) – Изолација со дрвени влакна (погодна за внатрешна или надворешна употреба)

5.2 Конструкција без проев

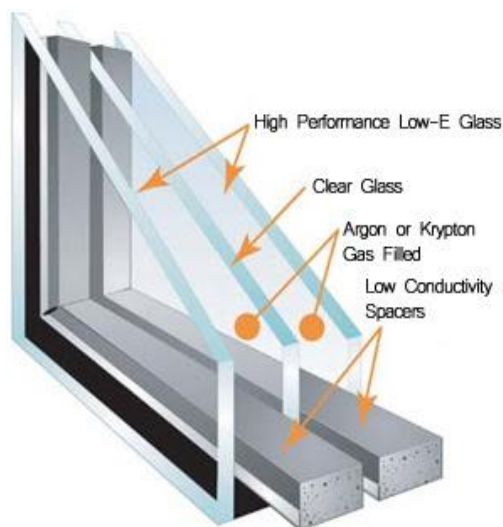
Избегнувањето на проев во конструкцијата заштедува енергија и ја задржува удобноста на корисниците на објектот/ домот. Нужно е да се направи првиот воздушен тест, веднаш по инсталацијата на прозорците и на вратите, со цел да се пронајдат сите можни дефекти кои би се појавиле, и навремено да се поправат.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

5.3 Високо квалитетни прозорци и врати

Прозорските рамки на „Пасивната куќа“ имаат изолациони својства што ги прават речиси исто толку топли како и застаклената компонента на прозорецот со високи перформанси. Пасивните прозорци на куќата се речиси целосно без провев. Стаклото се вклопува во рамките без истекување на воздух, а рамките користат континуирани заптивки. Прозорецот за пасивна куќа е дизајниран да ги максимизира соларните придобивки за да помогне во загревањето на зградата во зима. Ова се постигнува и покрај трите слоја стакло, со користење на невообичаено прозирно стакло. [7]

Слика 8 (лево) – Пресек на високо термоизолациски прозорец

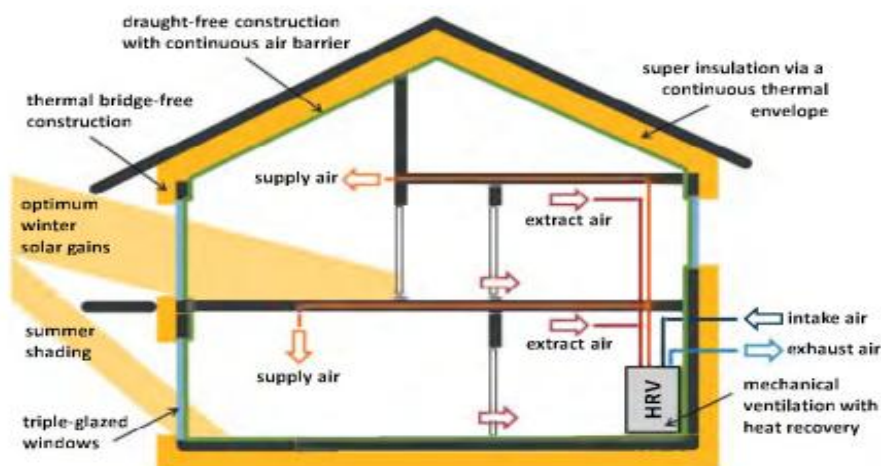
Слика 9 (десно) – Преглед на трите слоја стакло

5.4 Вентилирачки системи

Системот на вентилација во овие објекти со обновување на топлина, е специфичен, понекогаш опишан како „хигиенска вентилација“, обезбедува обилен свеж воздух без потреба за провев во објектот. Особено корисна во зима. Добро дизајнираната, инсталирана и пуштена во употреба вентилација со обновување на топлина заштедува околу 90% од топлината во застоениот воздух, најчесто извечен од бањите и од кујните во објектот.

Добиената топлина се внесува во свежиот дојдовен воздух што се снабдува во просториите за живеење, како дневниот простор, така и спалните соби. [7]

Вентилацијата е изворот на заштедата на енергетските ресурси, но и за добар зимски квалитет на воздух во објектот.

Слика 10 – Пресек на пасивна куќа; Преглед на системот на вентилација

5.4 Добар и функционален дизајн на објектот

Суштински дел од улогата на дизајнерскиот тим е да провери дали механичките и електричните системи на зградата се правилно инсталирани и дали работат на начинот на кој се дизајнирани. Исто така, важно е да се провери потрошувачката на енергија и вода и протокот на вентилација откако зградата е во употреба.

6. Социо-културолошки аспекти на Пасивната куќа

Иновативната градба на пасивната куќа служи за развој и индукција на нови технологии во праксата, со што се поставуваат основните корени за економски раст. Со оваа понуда на иновативни градежни производи, решенија, материјали и корисни услуги, се проширува понатамошното гледиште на корисниците, со што се подобрува нивниот добар вкус и потребата за поквалитетни форми на живот.

Сепак се среќаваат голем број на предизвици и доста отпори, што се поттик на различностите во социо-културните фактори. Обичните луѓе се потпираат, вообичаено и често на когнитивните кратенки или хеуристика, со цел да добијат одговори и да сфатат одредени прашања за кои имаат ниско ниво на знаење. Овие пристапи на хеуристика, може да предизвикаат идеолошки верувања или системи на вредности, како и краткорочни референтни рамки што ги обезбедуваат медиумите, различните извори или видови на информации. [8]

Претставниците на различни култури имаат двосмислени ставови кон Пасивната куќа. Тука спаѓаат голем број на социо-културни фактори кои имаат влијание врз таквите погледи. Најважни се социјалните, културните, етничките, етичките, верските/духовните, политичките, безбедносните, јавната поддршка, ставовите, еколошките фактори и доверливоста.

Исто така тука спаѓаат потребите за дом, каде градбата на традиционален, поконзервативен дом е оној избор на голем број од заедницата, поради ограничен износ на

средства, и кога фактор се приходите на луѓето, преземањето на ризик е непожелен. Нивото на квалитетот на животот во голем број на земји низ Светот, не е висок, според стандардите на ЕУ.

Така не е изненадување што во голем број на земји, корисниците не се заинтересирани за одлуки во врска со иновативните проектирања на објекти/ градби кои понатаму би биле дом, било каков престој или место за работа.

7. Заклучок

Можеме да имаме иднина без конфликти за оскудни енергетски ресурси и борба за природните ресурси, како и климатските катастрофи, ако ја ограничимо побарувачката за енергија, што го напојува секојдневниот живот и да му вратиме повеќе живот на заедничкиот извор на природни ресурси, односно да користеме помалку отколку што земаме.

Нашите животи нема да бидат помалку сиромашни и помалку квалитетни поради тој начин на живеење во заедница, туку напротив. Со користењето на системи, решени како во Пасивната куќа, се добиваат голем број на предности и поради тоа расте потребата во јавниот простор на еколошки решенија, со цел за развој на нашите живеалишта и животниот стандард.

8. Библиографија

[1] Angelina Galang. Balancing Asia's Growth and Environmental Sustainability, Miriam College Print, 2003,

[2] Christina J. Hopfe and Robert S. McLeod, The passivhaus designer's manual : a technical guide to low and zero energy buildings, Routledge, 2015

[3] Rod Janssen, Towards Energy Efficient Buildings in Europe, Energy Consultant London, UK, 2004

- [4] Wolfgang Feist, Passive Houses in Central Europe, Thesis, University of Kassel, 1993
- [5] Justin Bere, An Introduction to Passive House, RIBA Publishing, 2013
- [6] Witta Ebel and Wolfgang Feist, Electricity Consumption results from the Darmstadt Kranichstein Passive House in Saving Electricity in the passive house, PHI; Darmstadt, 1997.
- [7] David Bainbridge and Ken Haggard, Passive Solar Architecture: Heating, Cooling, Ventilation, Daylighting and More Using Natural Flows, Routledge, 2011
- [8] S.S. Ho, D. Brossard, D.A. Scheufele, Effects of value predispositions, mass media use, and knowledge on public attitudes toward embryonic stem cell research, International Journal of Public Opinion Research 20, 2008

THE MODERN CONCEPT OF VERTICAL FARMS

PHd Vangjel Dunovski^a, Martina Nikolovska, B.Arch⁶

^aMIT University-Skopje, Faculty of Architecture, RNM

⁶MIT University-Skopje, Faculty of Architecture, RNM

^aE-mail: vduni@t.mk

⁶E-mail: martina_nikolovska@live.com

Abstract

The vertical form is an essential topic of open thinking in the area design, construction and agribusiness. There is a significant measure of distrust and doubt in sustainability and productivity of the vertical form in urban areas.

With the globalization, the world's human population is growing rapidly, reaching 10.6 billion in the next few decades. In addition, 80% of the land available for agribusiness has already been cultivated the planet.

It should give greater emphasis placed on vertical farms so that it will be beneficial to future generations. Therefore, the adoption of sustainability is something that is mandatory in the coming decades. By analyzing the importance of vertical farms through a literature study, the result shows that there are many benefits to achieving the goals of making urban cities transcend and improving the quality of the people's lives.

To take advantage of the monetary, natural and social benefits of this innovation, it is needed extended research to advance the creation process

Key words: *architecture, vertical shapes, sustainability, quality, life.*

СОВРЕМЕНИОТ КОНЦЕПТ НА ВЕРТИКАЛНИТЕ ФАРМИ

проф. Д-р Ванѓел Дуновски^а, Марина Николовска, д.и.а^б

^аМИТ Универзитет-Скопје, Факултет за Архитектура, РСМ

^бМИТ Универзитет-Скопје, Факултет за Архитектура, РСМ

^аE-mail: vduni@t.mk

^бE-mail: : martina_nikolovska@live.com

Апстракт

Вертикалната фарма е суштинска тема на отвореното размислување во областа на дизајнот, градежништвото и агробизнисот. Има значителна мерка на недоверба и сомнеж во одржливоста и продуктивноста на вертикалната фарма во урбаните области.

Со глобализацијата, светската човечка популација рапидно се зголемува, што може да достигне 10,6 милијарди во следните неколку децении. Покрај тоа, 80% од земјиштето достапно за агробизнис на планетата досега е веќе обработено.

Треба да се даде поголем акцент на вертикалните фарми, така што тоа ќе биде корисно за следните генерации. Затоа, усвојувањето на одржливост е нешто што е задолжително во следните децении. Со анализа на важноста на вертикалните фарми преку студијата за литература, резултатот покажува дека има многу предности за постигнување на целите да се направат урбаните градови да се надминат и да се подобри квалитетот на животот на луѓето.

За да се искористат паричните, природните и социјалните предности на оваа иновација, потребно е широко истражување за да се унапреди процедурата за создавање.

Клучни зборови: *архитектура, вертикални фарми, одржливост, квалитет, живот.*

1. Вовед

Вертикалните фарми се иновативниот начин што може да се смета денес за зајакнување на капацитетот за заштита на брзорастечките урбани области од проблеми со транспортот, со што се подобрува животниот стандард, се намалува опустинувањето и се подобруваат урбаните простори со примена на хибридна архитектура.

2. Историски преглед

Концептот на вертикалните фарми не е нов. Уште во 6 век п.н.е., Вавилонците се веселеле со растенијата вертикално наместо хоризонтално. Висечките градини на Вавилон претставуваат олицетворение на нивните градинарски способности. Меѓутоа, она што е ново, е примената на оваа методологија во градините во домот.

Вертикална фарма е практика на одгледување на култури во вертикално наредени слоеви. Често вклучува земјоделство со контролирана средина, чија цел е да го оптимизира растот на растенијата и техники на земјоделство без почва, како што се хидропоника, аквапоника и аеропоника. Некои вообичаени избори на структури за сместување на вертикални земјоделски системи вклучуваат згради, контејнери за транспорт, тунели и напуштени руднички окна. Современиот концепт на вертикални фарми беше предложен во 1999 година од Диксон Деспомиер, професор по јавно и еколошко здравје на Универзитетот Колумбија.

3. Вертикални фарми

Постојат многу причини поради кои овој нов метод на земјоделство започнува вовед во доменот на одржливост. Нејзиното најголемо тврдење дека е „зелено“ е неговиот капацитет да се најде и изгради во густо населени области, далеку од конвенционалното земјоделство на отворено, каде што цената и еколошката штета од транспортот на производите се целосно намалени.

Вертикалните фарми се предложена хортикултурна процедура која вклучува земјоделство во обем во урбаните региони. Овој процес зависи од иновациите во расадникот и стратегиите на инкубаторот. Вертикалните фарми се концентрирани на одгледување на зеленчук, билки, итн.

Можеме да видиме вообичаени сточари кои работат заедно со земјоделците од градот, за природно да одгледуваат дел од неколкуте приноси кои можеби не можат да се постигнат во средина со фарско гребло. (Countryfarm Lifestyles, 2017)

Идејата за вертикално земјоделство е масовна експанзија на урбаниот агробизнис во зградата. (Despommier, 2009).

Новите обврски се дистрибуирани за вертикалното земјоделство. Бестхорн (2013) ја испита историската позадина на урбаното земјоделство и ја истражи гаранцијата што ја има вертикалното земјоделство за групи со проблеми со безбедноста на исхраната. Курасек (2009) даде некои инженерски планови за тоа како може да се развие идејата. Сивамани, Бае и Чо (2013) ја испитале изводливоста на паметната иновација во земјоделството и гаранцијата дека таа може да има за вертикалното земјоделство.

3.1 Предности на вертикалните фарми

Органски производи: Вертикалните фарми имаат контролирана внатрешна состојба каде што може да се развиваат растенијата. Оваа обезбедена состојба ја намалува потребата за какви било пестициди или хербициди и дополнително кој било друг вид на синтетички предмети. Дополнително, поединците повеќе размислуваат за нивната благосостојба преку болестите што всушност повеќе се цени природната исхрана.

Поздраво работно место: Конвенционалното земјоделство може да биде опасно занимање со одредени специфични опасности, како што се болести и употреба на опасни хемикалии кои се користат како дел од земјоделството како пестициди или фунгициди. Премногу опасни околности во пресметка со природниот живот како отровни змии или некои различни суштества. Може да се појават сериозни рани со употреба на значителна

механичка опрема за земјоделство. Вертикалните фарми го намалува воведувањето во значителен дел од овие опасности давајќи им посигурно работно место на специјалистите и претставниците.

Намалување на потрошувачката на гориво: Како резултат на ова намалување на искористеноста на горивото, помалку испуштања се отстрануваат во климата, што е уште една мотивација да зависиме од еколошки вертикалното земјоделство.

Флексибилност со поставување:- „Таквата фарма на Антарктикот може да одгледува храна која нормално се одгледува на Флорида, додека друг дел го одгледува она што се гледа во Централна Европа, а во други делови од зградата може да се одгледува огромен број на домородна храна до многу земји.

Понекогаш, температурите, влажноста и другите услови идеални за еден вид храна може да не се идеални за друг, поради што просториите и деловите мора да имаат запечатени двојни врати една од друга, за да се обезбеди „ефект на воздушно затварање“ да не се дозволи една соба. вештачката клима влегува во друга и го менува растот на одредени култури“. (Chuck M, 2013)

4. Nuvege во Кјото, Јапонија

Nuvege во Кјото, Јапонија е со квадратура од 9.000 m^2 и користи 17.000 m^1 за раст во истиот простор.

Според нивната веб-страница, „комерцијалната мрежа за осветлување (NLN) на Nuvege уникатно ја зголемува стапката на принос на растот на зеленчукот со изедначување на емисиите на светлина кои исто така ја унапредуваат фотосинтезата преку зголемени нивоа на јаглерод диоксид.

Nuvege одгледува производи користејќи ја нивната патентирана технологија што ги прави незасегнати од непредвидливото време, климатските услови, бактериските болести и загадувачите од секаков вид.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

Сл. 1 приказ на вертикална фарма

4.1 Sky Greens Vertical Farms – Сингапур

Сл. 2 приказ на вертикална фарма

Sky Greens е првата комерцијална вертикална стаклена градина во Сингапур и произведува изобилство на зелен зеленчук. Користејќи ја сончевата светлина како извор на енергија, нивниот дизајн користи и дождовница за да придвижи сложено конструиран

систем со макара кој ги движи растенијата по решетките за одгледување, обезбедувајќи рамномерна распределба на сончевата светлина за сите растенија.

4.2 Plantagon Vertical Farms

Овој прототип на зграда ќе се вика Меѓународен центар за извонредност за урбано земјоделство - место за научниците да развиваат и тестираат нови технологии насочени кон подобрување на урбаното земјоделство.

Во внатрешноста на огромните стаклени сидови, зеленчукот прво ќе се одгледува во саксии, а потоа ќе се премести во послужавници позиционирани околу циновска централна спирала. Растенијата растат додека послужавниците полека мигрираат по централното јадро и се подготвени за берба откако ќе стигнат до дното. Системите за греење и ладење на стаклена градина ќе работат на биогаз, собран од растителни остатоци и ѓубриво собрани додека растенијата работат на нивниот тек.

Сл. 3 приказ на фасадата на вертикална фарма

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

4.3 Vertical Harvest, Џексон

Сл. 4 приказ на вертикална фарма

Vertical Harvest е иновативен, одржлив земјоделски бизнис кој ќе ја пополни зголемената побарувачка за локално одгледувани, свежи производи со изградба на трикатна хидропонична стаклена градина од 13.500 м² во срцето на Џексон.

Vertical Harvest е бизнис во текот на целата година што создава работни места во приватниот сектор, ги зајакнува долните линии на бизнисите и воспоставува иновативен модел кој вработува недоволно услужено население во Вајоминг: возрасни лица со пречки во развојот. Стаклена градина ќе расте и ќе продава локално одгледуван зеленчук во рестораните на Џексон Хол, локалните намирници и директно на клиентите во текот на целата година, обезбедувајќи стабилен, постојан извор на производи по конкурентни цени.

4.4 Farmed Here Vertical Farms, Чикаго

Признаена како прва вертикална фарма од ваков вид во Соединетите Држави, Farmed Here е фабрика за производство од 90.000 м² на околу 15 метри од центарот на Чикаго.

Сл.5 приказ на вертикална фарма

Сместено во напуштен магацин, Farmed Here користи технологии за вертикално одгледување за да произведе рукола, четири видови босилек.

Штом фабриката ќе достигне целосно производство, тие ќе обезбедуваат работни места за локалната заедница и се надеваат дека годишно ќе произведуваат 1 милион зеленчук без хемикалии, хербициди и пестициди.

4.5 Green Spirit Farms

Green Spirit Farms користи градини на Volksgarden со повеќе нивоа, како и системи за послужавник со повеќе нивоа за да обезбеди неколку жетви на локално одгледувани, одржливи производи. Користејќи ја нивната иновативна технологија Vertical Farming, Green Spirit Farms одгледува разновиден зеленчук, билки и овошје. Технологијата Omega Garden користи значително помалку вода од конвенционалното земјоделство и типичните системи за одгледување хидропони.

Одржливата вертикална фарма Green Spirit Farms ги елиминира земјоделските истекувања и поврзаните влијанија од ерозијата на почвата, подобрувајќи го квалитетот на водата со елиминирање на овие примарни извори на загадување на водата.

6. Заклучок

Вертикалните фарми е уште една идеја која сè уште е во процедура на креирање. Бројни истражувачи и организации, како и неколку влади завршија со кратки чекори. Вертикалните фарми би можеле да бидат иден аранжман, но сепак потребна е лесна процедура за враќање на вниманието на поединците и на целото општество за да се вложи во оваа веродостојност.

Обичајните сточари би можеле да бидат против оваа мисла, па затоа е исто така императив да се размислува за ефективни пристапи за прикажување на јавноста за многу поволни околности на вертикалните фарми. (Prades Villanova 2013) Пред унапредувањето

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

на урбаните градови и земјоделските терени, беше пронајден многу различен биолошки систем по природа, кој се состои од асортименти на широко разновидна вегетација.

Денешните подобрувања фундаментално ја намалија таа природна разновидност. Вертикалното земјоделство може да се гледа како помала биолошка заедница од очекуваното.

7. Библиографија

- [1] Ellingsen, E. C. and D. Despommier (2008). "The vertical farm—the origin of a 21st century architectural typology." CTBUH Journal
- [2] Despommier, D. (2013). Farming up the city: the rise of urban vertical farms. Trends in Biotechnology
- [3] <https://psmag.com/environment/farming-in-high-rises-raises-hopes-3705>
- [4] https://www.academia.edu/17899522/Vertical_Farming_concepts_by_Architect_Kukku_Joseph_Jose
- [5] <https://www.archdaily.com/tag/vertical-farming>
- [6] https://www.academia.edu/17899522/Vertical_Farming_concepts_by_Architect_Kukku_Joseph_Jose

DEFINING THE TRADE CENTERS AND DETERMINING THE ADVANTAGES OF THE HYBRID TRADING CENTERS

PHd Vangjel Dunovski^a, Martina Nikolovska, B.Arch⁶

^aMIT University-Skopje, Faculty of Architecture, RNM

⁶MIT University-Skopje, Faculty of Architecture, RNM

^aE-mail: vduni@t.mk

⁶E-mail: martina_nikolovska@live.com

Abstract

The history of shopping complexes and structures are accompanied in the whole course of humanity from the birth of trade relations and elementary construction skills to the present day. Observed and examined examples from 4 and 5 BC. which represent a developed stage in the history of these buildings, for the simple reason that the constructions are massive and the materials durable, the technology more advanced for the era, and the skills sufficiently developed.

This is the reason (discovered or covered) that they occupy extremely important places in the central parts of the city, such as links between cults, administrations and others. facilities in complete serving public life.

The subject of this research is the analysis of hybrid shopping malls. The study and analysis of data was performed on a strictly selected secondary international literature.

Expected results from this research are: defining shopping malls and determining the advantages of hybrid shopping malls

Key words: *structures, constructions, hybrid, architecture, shopping mall.*

ДЕФИНИРАЊЕ НА ТРГОВСКИТЕ ЦЕНТРИ И УТВРДУВАЊЕ НА ПРЕДНОСТИТЕ НА ХИБРИДНИТЕ ТРГОВСКИ ЦЕНТРИ

проф. Д-р Ванѓел Дуновски^а, Мартина Николовска, д.и.а^б

^аМИТ Универзитет-Скопје, Факултет за Архитектура, РСМ

^бМИТ Универзитет-Скопје, Факултет за Архитектура, РСМ

^аE-mail: vduni@t.mk

^бE-mail: : martina_nikolovska@live.com

Апстракт

Историјата на трговските комплекси и структури се придружува во целиот тек на човештвото од раѓањето на трговските односи и елементарните градежни вештини до денес. Забележани и испитувани примери од 4 и 5 г.п.н.е. кои претставуваат развиена фаза од историјата на овие објекти, од проста причина, дека користените конструкции се масивни, а материјалите-долготрајни, технологијата повеќе напредна за епохата, а вештините доволно развиени. Токму тоа е причината (откриени или покриени) тие да заземаат исклучително важни места во централните градски делови, како алки меѓу култови, административи и др. објекти во комплетен систем служејќи на јавниот живот.

Предмет на ова истражување претставува анализирање на хибридните трговски центри. Проучувањето и анализирањето на податоци се изврши врз строго селектирана секундарна интернационална литература.

Очекувани резултати од ова истражување се: дефинирање на трговските центри и утврдување на предностите на хибридните трговски центри.

Клучни зборови: *структури, конструкции, хибрид, архитектура, трговски центар*

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

1. Вовед

Комерцијалниот простор и малопродажбата се ранливи на пазарните промени. Стратегијата за правење на економски подобар трговскиот центар е со спојување на неговиот сегашен бизнис со други типови на бизниси. Со други зборови, станувајќи хибрид. По дефиниција, хибридна зграда е онаа во која се сместени сите функции што би можеле да бидат профитабилни.

2. Историски преглед

Уште во 1930 година, американскиот архитект Рејмонд Худ ја имал идејата за The Unity Building, комбинирајќи канцеларии, станови, хотели и театри во еден објект, на начин на кој сите дневни активности се одвиваат во исто време. Хибридниот објект е оној која опортунистички² ги спојува конвенционалните³ типови на објекти во нова целина.

Сл. 1- приказ на хибриден трговски центар

² Опортунизам - Приспособување кон условите на моментот во политичкиот, јавниот живот и службената дејност и искористување на секоја поволна околност за извлекување корист.

³ Конвенционален - не излегува од вообичаените правила и форми, што не дозволува поголема слобода; студено учтив.

Хибридниот објект сам по себе не може да се класифицира како тип на градба - тој е хибриден токму затоа што не е каков било тип на градба. Границите помеѓу функциите и услугите може да бидат порозни, што резултира со нови, атрактивни ситуации. Во својот опсег, хибридниот го надминува доменот на архитектурата и влегува во доменот на урбанистичкото планирање.

3. Хибриден трговски центар

Во книгата на Стивен Хол „This is hybrid“, хибридниот објект е примерок на можности што го има генот за машанска употреба во својот генски код. Хибридниите објекти стануваат сè почести затоа што користат материјали што се обновливи и се градат побрзо. Новото хибридно искуство е модел кој ги обединува робусните⁴ атрибути на трговијата, културата и слободното време и го ре-калибрира традиционалното искуство за купување.

Обезбедува разновидна мешавина на закупци, нови понуди на производи и услуги, храна и пијалоци. Додека технологијата ги поедностави нашите животи на многу начини, виртуелниот свет создава нови поделби.

3.1 Материјали

Комбинација од дрво, бетон и челик за да обезбедат економично и одржливо решение за градежните конструкции, како и опции за подобрување на перформансите и дизајнот на зградата. Хибридната конструкција е комбинација на различни материјали или техники за дизајнирање низа типови на објекти.

Кога се опишуваат хибридниите материјали, терминот „паметни материјали“ често се користи речиси како синоним. Тоа се материјали и производи кои имаат својства кои се предмет на реверзибилна промена кога се изложени на надворешни влијанија како што се

⁴ Робустен - силен, цврст

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

светлина, температура, електричен полнеж или кој било друг физички или хемиски стимуланс.

3.2 Предности на хибридни трговски центри

Хибридните трговски објекти нудат оптимални предности за оние кои посегнуваат по висок квалитет и конкурентност на трошоците, заедно со идеална проценка на животниот циклус на животната средина. Ефикасноста на трошоците е една од најголемите предности на градењето со компоненти направени од различни материјали. Понекогаш, иако не секогаш, намалените трошоци за изградба се претвораат во пониска цена на домувањето и кирија.

Сл. 2- шема

За еколошки свесни жители, ова е важна придобивка. Како еден од најчесто користените материјали во хибридниот објект, челикот придонесува и за одржливоста на овие конструкции.

Достапноста на различна содржина во хибридниот трговски центри е подобра отколку кај типичните трговски центри. Ова се заснова на фактот дека хибридите интегрираат различни функции во еден објект.

Онлајн малопродажбата продолжува да расте и ќе заземе се поголем процент од вкупната продажба на мало, што предизвикува трговските центри да се свртат кон различни опции за да бидат во чекор со конкуренцијата.

4. Al-Khairan 'Hybrid Outlet' Mall

Al Khiran Hybrid Outlet Mall се простира на 350.000 метри квадратни во срцето на Sabah Al Ahmad Sea City на 70.000 метри квадратни со многу посебни карактеристики што ќе го издвојат проектот и ќе го позиционираат како трговски центар на иднината. Проектот е дополнително надополнет со рекреативни компоненти како најголемата marina во Кувајт со квадратура од 900 м², 1,25 километри прекрасно уреден парк и пешачка патека, водните градини со нивните волшебни водни карактеристики и амфитеатар кој одржува едногодишна програма на настани. 3.700 паркинг места, исто така, ќе понудат зголемена леснотија и пристапност на клиентите.

„Tamdeen Group е горда што го лансира првиот концепт на хибриден трговски центар во регионот. Визијата на Кувајт за 2035 година и, како дел од неа, развојот на неговиот југ ја продолжи нашата улога во приватниот сектор за зајакнување на позицијата на Кувајт како регионална дестинација за шопинг, забава и одмор“. (Al Marzouk J. M, претседател на Tamdeen Group)

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

Сл. 3- приказ на ентериерот

Сл.

4- приказ на хибриден трговски центар

4.1 Прокшино хибриден трговски центар

Трговскиот центар, ќе биде првиот објект во Москва во „хибриден“ формат, во кој предностите од онлајн купувањето ќе бидат во комбинација со можност да се помине слободното време и да се добијат нови впечатоци. Ова го објави Оксана Моисеева, шеф на одделот за комерцијални недвижности на Групацијата на компании A101, на годишната конференција на издавачката куќа Комерсант. Онлајн тргувањето доби моќен поттик не само поради пандемијата, туку и поради губењето интерес за големите трговски центри како место за купување. Вкупната површина на трговскиот центар во деловниот квартал Прокшино ќе биде 9000 метри квадратни. Целиот централен дел е посветен на мали киосци за краткорочно изнајмување, каде младите брендови ќе имаат можност да воспостават контакт со потрошувачите, а големите компании ќе можат да тестираат нови производи или да организираат мали настани и необични промоции. Самите киосци ќе бидат уредени на таков начин што просторот ќе може брзо да се трансформира за различни задачи, а шемата за изнајмување ќе обезбеди замена на брендовите и поголема разновидност - оваа зона никогаш нема да им биде здодевна на посетителите“, Оксана Моисеева.

Сл.5-приказ на хибриден трговски центар

Искуството на потрошувачите на „хибридниот“ концепт за купување се рефлектира во концептот „без раце“. Во класичните продавници не само што можете да се запознаете со стоката, туку и да направите онлајн нарачка преку

посебен штанд во продавницата или апликација на вашиот телефон. Платената роба нема да биде дадена на купувачот, туку испратена до зоната за роба. Таму ќе се складира целата роба купена од посетителот, а на излезот ќе може или сам да ги подигне набавките или да организира нивна достава до дома.

5. Заклучок

Архитектурата е антропоморфна дисциплина. Тоа посебно се истакнува при проектирање на објекти од јавен карактер, предвидени за користење од страна на секоја единка. Успешноста на еден таков објект се проценува токму од инкорпорацијата на ваквите принципи во него.

Како архитекти, фасцинантно е да се пристапи кон проектирањето на оваа еволуција. И како потрошувачи, ќе биде возбудливо да се види како тоа ќе се одвива во месеците и годините што следат.

Хибридите може да бидат најпрактична, ефикасна и најисплатлива опција. Во однос на перформансите, брзината и економичноста, хибридните згради едноставно имаат повеќе смисла, овие објекти се ефикасни, но исто така се многу подобри кога станува збор за квалитетот, издржливоста и одржувањето.

6. Библиографија

- [1] Fernández P. A, Mozas J, Arpa J, (2014), "*This is Hybrid*", Graficas Irudi s.l. VI-101-2014 VItoria-Gasteiz
- [2] <https://www.scribd.com/document/169201537/This-is-Hybrid>
- [3] [TAMDEEN GROUP LAUNCHES AL KHIRAN: THE REGION'S FIRST HYBRID OUTLET MALL](#)
- [4] [Al-Khairan 'Hybrid Outlet' Mall best future project awarded to Tamdeen Group - TimesKuwait](#)
- [5] [Ericsson 10 Hot Consumer Trends 2030: The Everyspace Plaza](#)

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

- [6] <https://www.laecuaciondigital.com/tecnologias/tendencias/diez-tendencias-de-consumo-populares-para-el-2030-el-centro-comercial-hibrido/>
- [7] <https://www.laecuaciondigital.com/tecnologias/tendencias/diez-tendencias-de-consumo-populares-para-el-2030-el-centro-comercial-hibrido/>

APPLICATION OF BASIL (*Ocimum basilicum*) AS FOOD AND MEDICINE

Blagica Cekova^a, Stefan Ilievski^b, Filip Jovanovski^c, Vlado Velkoski^d

MIT University, Faculty of Ecological Resources Management, Skopje, R. North Macedonia^a

MIT University, Faculty of Ecological Resources Management, Skopje, R. North Macedonia^b

Faculty of Technology and Metallurgy, University St. Cyril and Methodius, Skopje R. North Macedonia^c

MIT University, Faculty of Ecological Resources Management, Skopje, R. North^d

Email:cekovab@yahoo.com^a

Email:f.jovanovski95@yahoo.com^c

Abstract

Spices are products derived from herbs that are used to improve the organoleptic properties of foodstuffs. By spices we mean parts of plants that contain aromatic components that give different flavors to food and beverages. Aromatic herbs include those species that contain one or more active substances with a specific odor or taste that are used to make perfumes, cosmetics, beverages and flavors for food. Basil is used in the culinary and food industries as a spice, but it also has useful medicinal properties. Parts of the plant, leaf, flower, root, stem are used in the processing. The active substances are alkaloids, organic acids, essential oils, glycosides, vegetable sticky mucus, resins, tannins, vitamins, minerals and bitter substances.

Keywords: *spices, basil, chemical composition, essential oil, aromatic components*

ПРИМЕНА НА БОСИЛЕКОТ (*Ocimum basilicum*) КАКО ХРАНА И ЛЕК

Благица Цекова^a, Стефан Илиевски^b, Филип Јовановски^c, Владо Велкоски^d

МИТ Универзитет, Факултет за менаџмент на еколошки ресурси, Скопје, Р.С. Македонија^a

МИТ Универзитет, Факултет за менаџмент на еколошки ресурси, Скопје, Р.С. Македонија^b

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Технолошко – Металуршки Факултет, Скопје,

Р.С. Македонија^c

МИТ Универзитет, Факултет за менаџмент на еколошки ресурси, Скопје, Р.С. Македонија^d

Email: cekovab@yahoo.com^a

Email: f.jovanovski95@yahoo.com^c

Апстракт

Зачините се производи добиени од билките кои се применуваат за подобрување на органолептичките својства на намирниците од храната. Под зачини подразбираме делови од растенија кои содржат ароматични компоненти кои и даваат различен вкус на храната и пијалоците. Ароматични билки ги вклучуваат овие видовите кои содржат една или повеќе активни супстанции со посебен мирис или вкус што се користат за производство на парфеми, козметика, пијалоци и вкусови за прехранбени производи. Босилекот се користи во кулинарската и прехранбената индустрија како зачин, но има и корисни лековити својства. Во преработката се користат делови од растението, лист, цвет, корен, стебло. Активните супстанции се алкалоиди, органски киселини, етерични масла, гликозиди, растителна леплива слуз, смоли, танини, витамини, минерали и горчливи материи.

Клучни зборови: зачини, босилек, хемиски состав, етерично масло, ароматични компоненти.

Вовед

Босилекот е наше најомилено народно цвеќе. Претставува едногодишна зелјеста билка со потекло од Индија (Зибероски и Јованов.). Босилекот, *Ocimum basilicum* L., е годишна билка која припаѓа на семејството на нане, *Lamiaceae*. Се користи со милениуми и е основна состојка во многу традиции и практики за готвење. Родот *Ocimum* содржи опсег од околу 50 до 150 видови и вариетети кои потекнуваат од тропските региони на Азија и Централна и Јужна Африка (Ghosh, 1995). Неизвесноста во точниот број видови во родот во голема мера се припишува на енормната варијација што се наоѓа меѓу конститутивните видови. Варијабилноста е распространета во морфологијата, култивирањето, бојата на цветовите, лисјата, стеблата и хемискиот состав. Босилекот лесно се вкрстува, и како резултат на разновидноста и варијацијата, некои автори предложиле преквалификација на делови од родот (Paton, 1992). Постојат голем број растенија надвор од родот *Ocimum* со заедничко име босилек, „мајчина душица од босилек“ (*Acinos arvensis* L.) и „див босилек“ (*Clinopodium vulgare* L.), што понекогаш може да доведе до конфузија и недоразбирање.

Веројатно најпознат босилек е сладок босилек *O. basilicum*; сепак, постојат голем број сорти, кои се разликуваат по вкусот, мирисот и употребата. Денес постојат повеќе од 160 именувани сорти. Популарните примери вклучуваат, *O. basilicum* „Цимет“, *O. basilicum* „Темен опал“ и „свет босилек“ *O. sanctum* L.. Мирисот и вкусот може да варираат од цимет, сладунец и лимон до анасон. Растенијата можат да бидат грмушки или тревни растенија и да се разликуваат по големина од 20 cm до 3 m, во зависност од видовите (и користениот извор на литература). Лисјата можат да бидат мазни, сјајни, влакнести или виткани, а можат да бидат зелени до сини / виолетови. Посилната боја се движи од бела до виолетова до лаванда (Mayers, 2003).

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

Слика 1. Изглед на босилекот

Систематика и морфолошки карактеристики на босилекот

Босилекот припаѓа на семејството *Lamiaceae*. Во однос на ботаничката класификација на босилек, треба да се каже дека босилекот е многу сложен и има неколку сорти и хемотипови. Може да се подели во групи според основните хемиски состојки кои го карактеризираат, затоа постојат хемотипови на метил-кавикол, линалол, гераниол.

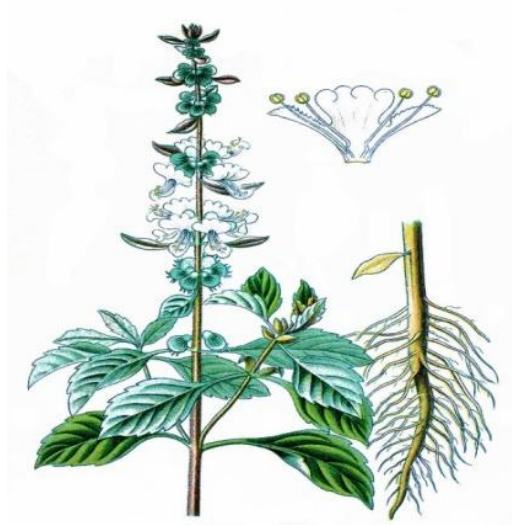
Царство	<i>Plantae</i>
Тип	<i>Magnoliophyta</i>
Класа	<i>Magnolipsida</i>
Ред	<i>Lamiales</i>
Фамилија	<i>Lamiaceae</i>
Род	<i>Ocimum</i>
Вид	<i>Ocimum basilicum L.</i>

Табела 1. Систематика на босилек

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

Стеблото е високо до 50 cm, гранките се поставени попречно и вертикално, гранките се поставени попречно и вертикално. Листовите се со дршки, издолжени на работ со запчиња. Цветовите се бели, со кратки дршки во група од 6 до 10 и формираат долги метлести цветови со кои завршуваат гранчињата (Зибероски и Јованов).

Слика 2. Илустрација на *Ocimum basilicum* L.

Растенијата од фамилијата *Lamiaceae* се именувани според карактеристично поставените цветови кои обично имаат ливчиња поврзани со горната и долната усна. Горната усна служи како заштита за андрецеум и гинецеум, а долната усна како “пристаниште” за опрашувачи кои слетуваат на цвеќето. Лисјата се појавуваат спроти едни на други, додека стеблата се често квадратни во пресек. Антерите се дихотомни, од кои четири се обично два подолги, а другите два пократки; сепак, некои видови имаат само два антени. Тоа е плацентата обрасната и четириаголна и содржи по еден ембрион со семе во секоја преграда. Плодот е дикотиледона чашка што обично се распаѓа на 4 суви, ретко месести плодови спротивно распоредени.

Историја и традиционална употреба на босилекот

Босилекот, една од најпопуларните билки што се одгледува во светот, потекнува од Азија (Индија, Пакистан, Иран, Тајланд и други земји) и може да се забележи дека расте диво во тропски и суптропски региони. Заради популарноста на босилекот, растението честопати се нарекува „крал на билките“.

Неколку имиња на деривати и верувања се поврзани со босилекот, но општото име босилек веројатно потекнува од грчките зборови *basileus* што значи „крал“ или базиликон што значи „кралски“. Латинскиот збор, базиликус, се однесува на „базилик“, митски змеј што дише оган, толку одбивен, што еден поглед може да убие. Според римската легенда, босилекот бил антидотот за отровот на базилискот. Ботаничкото име *Oscimum* се добива од грчкото значење „да се биде миризлив“. Во 1600-тите, англичаните користеле босилек како додаток во храната и како инсектицид. Италијанците користеле босилек како знак на љубов, Хиндите верувале дека ако бидат закопани со лист босилек значи дека ќе влезат во рајот.

Древните лекари не можеле да се согласат за медицинската вредност на босилекот, иако некои изјавиле дека растението е отров, а други велеле дека ова растение е скапоцен примерок (лековито растение) (Grieve, 1999). Босилекот им бил свет на боговите во Индија, Кришна и Вишну. Во Америка каде што се одгледувал босилек повеќе од 200 години, растението првично се сушело на воздух или било зачувано во слоеви сол и се чувало во земјени садови (Simon et al., 1999).

Босилекот има многу намени, но најчестата е за кулинарски цели. Како свежа билка, босилекот се користи за ароматизирање храна како зеленчук, живина и риба. Билката е позната по употреба во италијански јадења, како што е *pesto*. Босилекот најчесто зачуван во оцет или маслиново масло дава прекрасен вкус на двата преливи за салата. Босилекот се користи и како ароматичен додаток во желе, мед, чај и алкохол. Босилекот може да се користи и сушен. Цветовите на босилек се јадат и можат да бидат привлечен додаток на салати и други јадења (Grieve, 1999). Покрај тоа што е за јадење, босилекот

како ароматична билка често се користи во саксии и кесички. Козметичката индустрија користи масло од босилек во лосиони, шампони, парфеми и сапуни. Како украсно растение во цветната градина, босилекот има привлечно зеленило и цветови.

Босилекот е извор на етерични масла и ароматични соединенија, кулинарска билка и привлечен, миризлив украс (Simon, 1995). Семето содржи масла за јадење и масло слично на лененото масло (Angers et al., 1996). Екстрактите од растението се користат во традиционалните лекови и докажано е дека содржат биолошки активни состојки кои се инсектицидни и антимикробни (Albuguerque, 1996). На пример, есенцијалните масла од *O. forskolei Benth* ги одбиваат комарците, додека метанолните екстракти од *O. gratissimum* се користат за контрола на видовите *Candida* и *Cryptococcus* (Bragaa et al., 2006). Исто така, докажана е трипаноцидна активност на есенцијални масла од *O. basilicum* (Santoroa et al., 2007).

Како и другите членови на семејството *Lamiaceae*, босилекот, и див и сладок, обезбедува ароматично, испарливо и камфорно масло кое е многу употребувано во Франција за ароматизирање на супи, особено на супа од желка. Французите користат и босилек во рагуси и сосови. Се смета дека лиснатите врвови на босилекот се одлично подобрување на салатите и пијалаците.

За свежиот пазар, босилекот треба да има сладок вкус и темно зеленило. Комерцијално, се користат три главни сорти босилек со Етерично масло или суви лисја како краен производ.

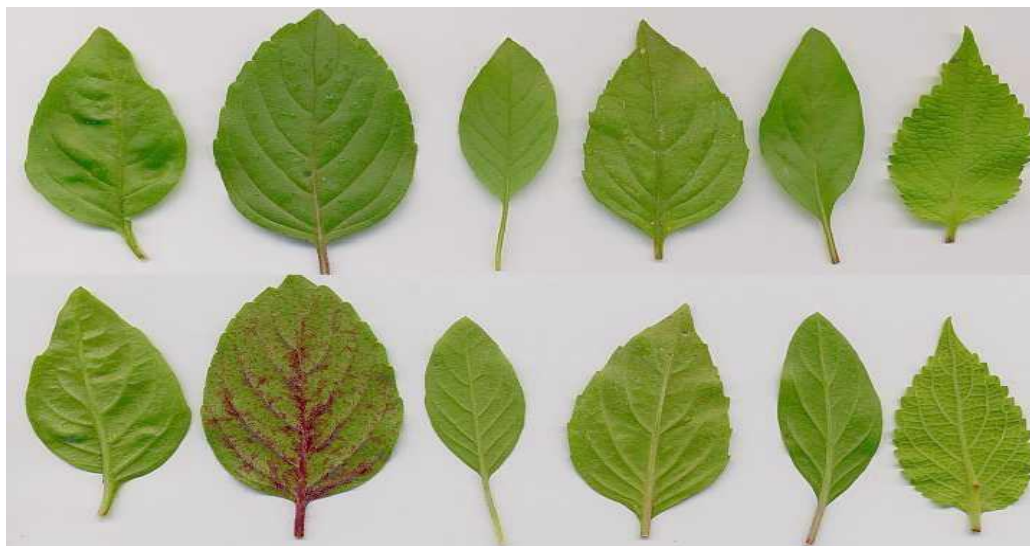
Францускиот босилек, со најголем сладок вкус и најтемна боја, е најценет.

Американскиот босилек, познат по богата боја, сладок вкус, чистота и униформност на големината на честичките, се смета за високо квалитетен.

Египетскиот босилек, познат како „Reunion“ или „африкански“ босилек, има некаков камфоразен мирис и необичен вкус и е најмалку баран на пазарот (Darrah, 1972).

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

Слика 3. Различни видови босилек

Додека семето на босилек е богато, мора да се внимава при добивање на вид што има пожелни карактеристики. Бидејќи неколку типови босилек можат да се мешаат заедно од семенска куќа или процесор за да се постигне посакуваната мешавина, сите собрани семиња што подоцна ќе се посеат може да варираат во растот, развојот и ароматичните својства.

Одгледување на босилекот

Босилекот е едногодишно тревно растение и расте во форма на грмушка висока околу 50 cm. Босилекот има вретенест корен кој е многу разгранет и има добра апсорпција. Стеблото е исправено, високо 40-60 cm. Листовите се специфични по изглед, малку завиткани нанадвор, овални до широко ланцетни. Тие можат да содржат антоцијанини и да имаат зелена до виолетова боја. Цветовите се собираат во соцветие што содржи до 20 цветови. Билката содржи 0,5-1,5% Етерично масло што се користи во индустријата за храна и парфеми. И стеблата и цветовите може да се користат како лековити препарати од босилек, но содржат малку помалку масло од лисјата.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

Слика 4. Босилек, едногодишно тревно растение.

Босилекот првенствено се одгледува поради неговите ароматични листови, кои се користат свежи или исушени и може да се користат за дестилација на Етерично масло или како готов зачин. Како и со другите култури, босилекот треба да се одгледува во плодоред, ако треба да се постигнат високи и стабилни приноси. На исто место босилек може да се одгледува повторно само по 2-3 години.

Најдобри преткултури од босилек се мешунките или коренските култури, но не од исто семејство. Високите температури и поволната PVK на почвата за време на ртење, а особено за време на интензивниот раст на растението обезбедуваат оптимални услови за раст и развој. Студената клима не одговара на развојот на босилек. Босилекот најдобро успева на хумус, длабоко тло со поволна структура. Наводнувањето го фаворизира одгледувањето босилек затоа што во тој случај редовно дава две жетви годишно. Наводнувањето е најпотребно во втората половина на летото, кога постои општ недостаток на врнежи од дожд што мора да се замени со вештачко наводнување (Beatović et al., 2009).

Агроеколошки услови за одгледување босилек

Босилекот бара топли, умерени или медитерански услови, сепак треба да се нагласи дека најдобро се одгледува во суптропските и умерените области. Оптималната температура за ртење е околу 20°C , и може да 'рти на температури од 7 до 27°C . Тој е чувствителен на мраз и затоа најдобро расте во услови на долг ден со многу сонце. Босилекот не толерира стрес од суша бидејќи е многу чувствителен на недостаток на влага поради големата количина на вода во растителното ткиво. Годишните врнежи од 700 mm се минимум за успешно одгледување.

Подготовка на почвата

Пред подготовката на почвата, препорачливо е да се изврши агрохемиска анализа на почвата со цел да се утврди моменталната состојба и соодветноста на почвата за производство на босилек. Врз основа на анализата на почвата, ќе се даде препорака за подобрување на квалитетот на почвата, т.е. статус на хранливи материи, како и други индикатори како што се рН и содржина на органска материја. Подготовката на почвата за босилек треба да се изврши во согласност со барањата на културата и идната густина на посевите. Подготовката на почвата започнува на есен со отворање на зимската бразда. Во рана пролет, штом почвата се исуши, зимската бразда е затворена со лак или диск за да се зачува влажноста на почвата. Ако се планира механичка бербa и контрола на плевелот, потребно е да се остават пошироки редови при сеидба. Босилекот добро напредува на почва којашто била оплодена со ѓубриво претходната година (Hewidy, 2014).

Во конвенционалното производство, фосфорните и калиумските ѓубрива треба да се применат на есен заедно со основната обработка или на пролет при подготовка на почвата пред сеење. Приближните потреби на хранливи материи од босилек се околу $60\text{--}80\text{ kg/ha P}$ и $120\text{--}140\text{ kg/ha K}$, а за време на вегетацијата треба да се надополни со азотно ѓубриво. За време на подготовката пред сеидба, треба да се применат околу $100\text{--}120\text{ kg/ha N}$ во сооднос $1:3$ за добро прихранување (Kisgeci, 2005).

Само плодни почви, кои брзо се загреваат, имаат поволен капацитет на воздух и вода, се погодни за одгледување на босилек. Босилекот може да се произведува на песочна почва само ако има систем за наводнување и се препорачува збогатување на почвата со органски ѓубрива (Šilješ et al., 1992).

Култивација на босилек за комерцијални цели

Комерцијални сорти - постојат неколку сорти босилек, кои се разликуваат по големината, формата, аромата и бојата на лисјата. Комерцијалните сорти на босилек исто така покажуваат широк спектар на лисја, стебла и ароми. Многу од култивираниите сорти припаѓаат на „слатката“ група на босилек. Неколку други видови босилек како "Sweet Fine" се појавуваат слични на "Sweet'ssilil" иако лисјата имаат тенденција да бидат помали. Културите со цитрусен мирис се разликуваат едни од други во цветниот дел и вкупната содржина на масло, но не и во цитралната содржина. Босилекот „MaenglakThai Lemon“, кој се разликува по изглед од другите лимоносни ливчиња, е привлечен украс. Меѓу пурпурните босилек, „Osmin Pur-ple“ и „Red Rubin Purple Leaf“ се најатрактивната и најдобрата боја на виолетова боја на лисјата (Simon et al., 1999).

Органолептички квалитет

Свежите листови од босилек имаат силна и карактеристична арома којашто не може да се спореди со кој било друг зачин, иако постои трага што може да се следи на каранфилче. Покрај „медитеранскиот тип“ најчест на Запад, достапна е и плејада други сорти или сорти со различен вкус, од кои многу се хибриди. Индија има „Свет босилек“ (*O. Sanctum* *O. Tenuifolium*) со интензивна, донекаде миризлива миризба, а Тајланд има сладок босилек со арома на сладунец.

Последна група сорти, карактеризирани со арома на цитрус, се „тајландскиот босилек од лимон“, *O. citriodorum* кој има изразен вкус налик на мелем и вар босилек и

друг босилек од лимон, *O. americanum* кој има екстра- чиста и свежа арома на лимон (Morales and Simon, 1997).

Повеќегодишни видови босилек од Африка, *O. kilimandscharicum* и Азија, *O. canum* неодамна се воведени на европскиот пазар на билки и зачини. Овие видови имаат силен, но помалку пријатен вкус и анхибриди помеѓу нив и месиранскиот босилек се неодамнешна иновација со нов изглед и вкус што уживаат во растечката популарност. Заедничко е за сите сорти на босилек е дека сувите лисја се многу помалку ароматични од свежите; длабокото замрзнување на билката е најдобриот метод за зачувување.

Слика 5. Наводнување на босилек со систем капка по капка

Растенијата одгледувани со систем капка по капка имаат помала шанса за микробиолошка контаминираност во споредба со растенијата наводнети од врнежи од дожд, пред се затоа што лисјата остануваат суви, а фолијата за прекривка што обично се поставува заедно со системот, обезбедува добра заштита на плевелите, униформен раст и развој и со тоа поголема отпорност на растенијата.

Во некои студии, докажано е дека фолијата од прекривка го зголемува приносот на Етерично масло и билка во босилек, бидејќи почвата под неа се загрева повеќе, што го фаворизира развојот на босилек, но исто така и на синтезата на Етерично масло (Putievsky & Galambosi, 1999).

Популација и проред

Додека оптималната густина на населението е зависна од крајната употреба, се препорачува садење во редови оддалечени 10-15 см, со растенија распоредени на секои 2 см во секој ред. Голем варијации на раст и принос може да се појават како резултат на климатските услови, типот на растенијата и културните практики и управувањето (Dalton, 1985). Семето на босилек има добро ртење и растението расте брзо, но е чувствително на ниски температури, па затоа се прибегнува кон производство на садници и садење на отворено поле кога температурите се искачуваат над 18°C. Садници се произведуваат во оранжерии што трае околу 45-60 денови во зависност од греењето на стаклена градина. Саден материјал може да се произведува во кревети или во контејнери и треба да се произведува на сопствена фарма, бидејќи оптималниот сет е 140.000-200.000 растенија / ha, што е значителен број на садници. Во случај на набавка на садници, производството не би било профитабилно. Додека се во стаклена градина, врвовите на растенијата може да се исечат за да се поттикне растот и страничното разгранување и потоа може да се пресадат во полето кога ќе достигнат висина од 15 см, што е за околу 4 до 6 недели.

Слика 6. Одгледување на босилек во садници.

Размножувањето со садници е побезбеден и подобар начин, иако е нешто поскапо. Сепак, предноста на одгледувањето босилек од садници е обезбедување втора берба, а со тоа и поголем принос.

Сеењето во кревети или контејнери треба да се изврши кон крајот на февруари или почетокот на март за садници да пристигнат за пресадување помеѓу 1 и 10 мај. Во последните 10-15 дена пред пресадувањето, креветите се откриваат во текот на денот со цел младите растенија да се прилагодат, т.е. аклиматизирани на надворешни услови или температурата во стаклена градина полека опаѓа.

Најдобро време за садење босилек е почетокот на мај, кога веќе нема опасност од пролетни мразови. Се пресадува кога расадот има 3-4 пара лисја и расте 10-15 cm затоа што најдобро се прима во оваа фаза на развој. Садењето на мали површини се врши рачно, со саден сад или во бразди, со растојание помеѓу растенија од 30-40 cm и растојание помеѓу редови од 50-70 cm. На поголема површина, садењето се врши со жардиниер. Со ова се постигнува оптимален сет на садење од 140 000 до 200 000 растенија на хектар или од 14 до 20 растенија на метар квадратен (Putievsky and Galambosi, 1999). Веднаш по садењето, наводнувањето е задолжителна мерка.

Фертилизација

Примената на ѓубриво зависи од видот на почвата, препораката за оплодување и примената на ѓубриво за претходната култура. Прекумерното прихранување може да има негативен ефект врз босилекот; ќе резултира со буен раст на растението, но процентот на ароматични материи ќе се намали. Ако примарна цел е производство на Етерично масло, тогаш дефинитивно се препорачува умерено прехранување на босилек. Просечните количини на хранливи материи што треба да се применат се: 100 kg /ha азот, 80kg/ha фосфор и 140 kg/ha калиум. Во текот на сезоната на растење, босилекот се прехранува два пати, првото прехранување најдобро се прави непосредно пред првото пресадување, додека второто врвно прехранување се прави по првата берба.

Нега на насадот

Штетниците што се појавуваат се претежно штетници во почвата, како што се габички и дождевни црви, и против нив се користат инсектициди за почва. Понекогаш во години со обилни врнежи од дожд и силни утрински роси, босилекот е нападнат од патогена габа од родот *Alternaria*, што предизвикува темни дамки на надземните делови на растението. Најдобрата заштита од овој патоген е да се избере соодветна ротација на посевите. Ако се јавува патоген, препаратите базирани на бакар се користат за контрола. Се третира исклучиво превентивно, на секои 8-10 дена, а не подоцна од три недели пред косење. Гниењето на коренот во босилек е предизвикано од *Sclerotinia*. Лисјата од босилек може да бидат заразени и со сива боја мувла (*Botrytis cinerea*). Покрај вегетацијата, оваа габа може да се развие и по бербата уништи целиот принос. Габите од родот *Colletotrichum* предизвикуваат црно забележување на лисјата. Допаѓа превенцијата против овие паразити се применува со дезинфекција на почвата со пареа и екстремно случаи со фумигација.

Берба

Општо, босилекот се бере за лисјата што се продаваат свежи или исушени. Зеленилото треба да се собере, но само над дното, од два до четири сета вистински лисја. Собраниот растителен дел зависи од предвидената употреба. Онаму каде што се одгледува босилек за исушени лисја и екстракција на Етерично масло, растението се сече непосредно пред појавата на растенијата. Во медитеранската област и во други земји со слична клима, босилекот се одгледува како краткотрајна повеќегодишна и можни се три до пет сечења годишно (Simon et al., 1999). Во поумерените зони, босилекот може да се исече само еден до три пати каде што првата жетва е обично многу мала. Втората жетва се случува непосредно пред отворен цут.

Бербата на босилек треба да се изврши за време на топло, сончево време, што ќе обезбеди поголем принос на маслото. Треба да се нагласи дека наводнувањето непосредно пред бербата е крајно опасно во форма на намален квалитет и помал принос на маслото, а периодот на сушење на билката е продолжен. Лисјата можат да бидат доколку е потребно, собрани рачно или со машина, и ако се собере целото растение, т.е. билка, грмушката треба да се исече на висина од 10 до 15 cm над земјата за да се овозможи повторно растење и последователна жетва. Во случај на две жетви, истото треба да се направи пред цветањето на босилекот или во фаза на почеток на цветање за да не се формираат семиња, бидејќи тогаш родот е изгубен.

Технолошки процеси за ставање во промет

За продажба во свежа состојба и производство на етерично масло, треба да се користи само квалитативно униформен босилек, т.е. билка со изразена и карактеристична боја и арома. Пред да се дестилира етерично масло, растението босилек се суши 1 до 3 дена на температура од околу 40°C. Етеричното масло се екстрахира од лисјата и цветовите. При утврдување на квалитетот на босилек за пласман, се оценуваат следниве параметри: боја, мирис, арома и хемиски состав.

Етеричните масла од босилек имаат сложен и променлив состав, врз кој влијаат климатските услови, почвата, времето на берба на босилекот, кои влијаат не само на составот на Етеричното масло, туку и на вкупниот принос на Етеричното масло. Најважните ароматични компоненти на маслото се 1,8 цинеол, линалол, цитрал и метил-кавикол (Werker et al., 1993). Босилекот (*Ocimum basilicum L.*) кога се става во промет треба да ги исполнува следните барања:

- Да не содржи повеќе од 12,5% вода;
- Да не содржи повеќе од 12% вкупен пепел и не повеќе од 0,2% пепел нерастворлив во хлороводородна киселина и

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

- Да содржи најмалку 0,8 ml испарливо етерично масло на босилек во 100g производ.
- Олеорезинот од босилек кога се става во промет треба да содржи најмалку 20 ml испарливи етерични масла на босилек во 100g производ.

Сушење на босилек

За време на процесот на сушење на босилек, се препорачува темелно да се обработи растението, односно да се отстранат нечистотиите и плевелите. Важно е да се нагласи дека процесот од берење до сушење треба да биде што е можно пократок и се препорачува да се намали содржината на влага за време на сушењето на само 10%, на температура до 40 ° C, бидејќи на собна температура може да се затемни и лисјата на босилек. Постојат два начина на сушење босилек, а тоа се природно сушење и вештачко сушење во сушари. Природното сушење се прави под сенка и вклучува минимални инвестиции, што повеќето луѓе претпочитаат, но растението потоа е подложен на распаѓање и развој разни секундарни инфекции или микроорганизми што резултира со негово распаѓање. Вештачко сушење значи сушење на босилек во сушари каде што билката се суши со поток сув воздух каде што има помала можност за распаѓање на билката, губење на арома или појава на штетни микроорганизми. За време на процесот на сушење, односот на свежа и исушена билка од босилек е 5: 1.

Пакување

Кога се става босилек на пазарот, дефинитивно треба да се обрне внимание на пакувањето во кое е спакувано, бидејќи свежиот босилек е многу чувствителен и лесно се оштетува поради грубо ракување, дехидрираност и ненадејно ладење. За да се обезбеди добар квалитет на босилек, важно е штетата на босилекот да се сведе на минимум за време на бербата. Собраниот босилек обично се натопува во ладна вода за да се отстранат нечистотиите. Потоа се суши пред сортирање и пакување. Босилекот може да се пакува на големо во вреќи со полипропилен или слично пакување што се користи за билки. За

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

исушената билка, лисјата се одделуваат од стеблото. Сушењето мора да се одвива на топло, добро проветрено место за да се задржи добрата зелена боја. Комерцијалните сушари се користат на поголемите фарми (Kustrak, 2014).

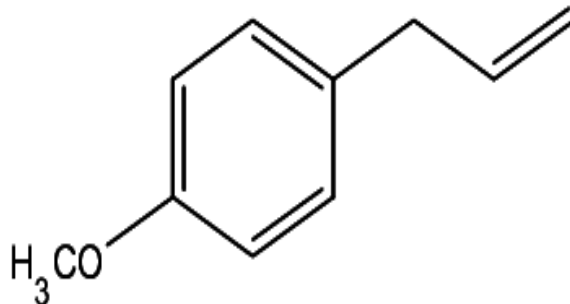
Слика 7. Пакување на листови од босилек

Складирање на босилек

Етеричното масло се чува во лесно-затегнати пластични, темно стакло или керамички контејнери на ладно и суво место. Свежиот босилек може да се чува на температура помеѓу 8 и 10°C за да се продолжи рокот на траење. Босилекот, сепак, е многу чувствителен на нагло ладење, а типични симптоми на оштетување се поцрнување на лисјата и губење на аромата. Свеж босилек може да се чува од 7 до 10 дена на препорачаната температура. Сувите лисја се чуваат во темни, херметички затворени контејнери или во пластични кеси каде што чекаат продажба.

Хемиски состав

Според неговиот хемиски состав, босилекот припаѓа на ароматични растенија чиј квалитет се вреднува според содржината на етерично масло, кое во тревата има просек од 0,5 - 0,8% (Tusakov, 1990). Максимално 2-4 kg масло од босилек може да се добие од 1000 kg свежа билка. Главен состојка на маслото е метил-кавикол (24-55%).

Слика 8. Хемиска структура на метил-кавикол

Врз основа на повеќе од 200 анализи на есенцијални масла од босилек, Лоренс (Lorens, 1988) идентификувал 4 основни хемотипови на Етерично масло, т.е. босилек: метилкавикол, линалол, метил-евгенол, метил-цинамат, како и бројни подвидови. Други состојки се 1,8-цинеол, камфен, линалол, пимен, комен, камфор, естрагол, еугенол. Шиљељ и сор. (1992) наведуваат дека евгенолот му дава на босилекот карактеристичен мирис и арома, додека различниот мирис и арома на одредени сорти зависи од содржината и составот на Етеричното масло во растението. Во поновата литература, според хемискиот состав, босилекот може да се подели на 9 хемотипови. Четирите главни хемотипови се тип А (линалол), Б (метил-кавикол), АБ (линалол > метил-кавикол) и хемотип БА (лилналол < метил-кавикол) (Kuštrak, 2014). Географското потекло на самото растение затоа игра важна улога во хемискиот состав на босилекот.

Табелата 2. јасно ги покажува разликите во зависност од географското потекло и може да се види дека најголем дел од линалолот има во Италија, а најмал во Мадагаскар.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

Табела 2. Влијание на географското потекло на составот на маслото.

Потекло	Линалол (%)	Метил-кавикол (%)
Франција	39,9	23,4
Финска	10,6	66,4
Италија	63,3	30,3
Египет	41,4	28,2
Мадагаскар	1,9	84,7
Индија	19,0	77,5

*Извор:
Kuštrak
(2004)*

Европскиот хемотип на босилек има арома со највисок квалитет како главни компоненти содржи линалол и метил-кавикол, а во помала мера 1,8-цинеол, α -пинен, β -пинен, мирцен, терпинолен, камфор, терпинен-4-ол, α -терпинеол, еугенол и сесквитерпени (Simon et al., 1999).

Антоцијани

Темноцрвеното зеленило на некои сорти на босилек е предизвикано од пигменти, од типот на антоцијанин, најчесто во црвеникави лисја. Некои сорти на босилек содржат 200 mg антоцијанин mg свежа маса во нивните лисја. Пипен и Симон (Phippen and Simon, 1998) ги анализирале присутните антоцијани користејќи течна хроматографија со високи перформанси, спектрални податоци и масена спектрометрија на плазма-десорпција. Вкупно биле идентификувани 14 различни антоцијани од кои 11 биле цијанидин базирани на цијанидин-3- (ди-р-кумарил глукозид) -5-глукозид како главен пигмент.

Фенилаланин амонијак-лиаза (PAL) бил прочистен од лисја на хемотип метил кинамат на *O. basilicum*. Ензимот го катализира претворањето на L-фенилаланин-d8 во транс-цинаминска киселина-d7. Споредувањето на кивалитетите помеѓу транс-кинаминска киселина и транс-метил кинамат за L-фенилаланин покажало дека регулацијата на PAL е поврзана со механизмите за синтеза покрај механизмот на инхибиција на повратната информација во биосинтезата на транс-метил кинамат. Есенцијалните масла од босилек имаат и потентни антиоксидантни својства.

Босилекот исто така содржи витамини B1, B6 и C, бета каротен и горчливи материи (Табела 3). Хетерозидите, фенилкарбоксилните киселини и нивните деривати се исто така присутни во билката.

Танините се исто така присутни во поголем процент. Тој е добар извор на магнезиум, кој го стимулира зачувувањето на кардиоваскуларниот систем, го зајакнува срцевиот мускул и делува превентивно против срцеви удари.

Табела 3. Состав на етерично масло од босилек. Извор: Kustrak (2014)

Енергетска вредност	27 kcal
Портеини	2.54 g
Јаглехидрати	4.34 g
Маси	0.61 g
Влакна	3.90 g

Според хранливите вредности (Табела 4), босилекот нема многу заситени масни киселини. Тој е добар извор на протеини 3,15 g на 100 g. Богат е со витамини A, C, K и E. Исто така е добар извор на јаглехидрати (2,65 g / 100 g).

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

Табела 4. Нутритивна вредност на босилек

Компонента	Удел
Јаглехидрати	23 kcal
Протеини	3,15 g
Маси	0.64 g
Тиамин	0.034 g
Витамин А	5275 IU
Витамин С	18 mg
Витамин Е	0, 80 mg
Натриум	4 mg
Калиум	295 mg
Калциум	177 mg
Железо	3.17 mg
Магнезиум	64 mg

Во следната табела се прикажани својствата и карактеристиките на етеричното масло според изгледот, мирисот и вкусот.

Табела 5. Својства и карактеристики на етеричното масло од босилек.

Својство	Карактеристика
Морфологија	Безбојна или жолта течност
Мирис	Својствен, ароматичен, опоен
Вкус	Горчлив

Лековити својства и употреба на босилекот

Босилекот има стимулирачки ефект врз човечкото тело и ги намалува ефектите на стресот, го зајакнува имунитетот, го намалува холестеролот, го подобрува метаболизмот, го регулира крвниот притисок и шеќерот и затоа се нарекува еликсир на животот. Се препорачува при третман на скоро сите видови респираторни болести, вирусни, бактериски и габични инфекции на органите за дишење, поради што често е составен дел на сирупот против кашлица.

Помага кај бронхитис и астма, го олеснува дишењето поради есенцијалните масла што ги содржи. Босилек поради своите антибиотски својства, витамин Ц и составот во Етеричното масло е одличен за лекување на белодробни инфекции и значително ги намалува штетите на белите дробови предизвикани од пушењето. Богато е со антиоксиданси, како еугенол, кој го штити срцето од штетните ефекти на слободните радикали. Еугенолот е исто така многу корисен за намалување на нивото на холестерол во крвта, поради што има корисен ефект врз срцевите заболувања.

Неодамнешни студии покажале дека лисјата на босилек играат значајна улога во заштитата од стрес. Витамин Ц и други антиоксиданти што ги содржи се одлични за смирување и намалување на крвниот притисок, со што се намалува стресот.

Исто така, босилекот уништува повеќе од 99% од бактериите во устата, кои се одговорни за создавање лош здив, забен камен и кариес. Како диуретик, ова растение помага да се намалат нивоата на урична киселина во организмот, што е главен виновник за формирање на камења во бубрезите.

Поради есенцијалните масла, кои имаат антибиотско, дезинфекциско, антибактериско и антифунгално дејство, босилекот без никакви несакани ефекти лечи кожни болести и делува смирувачки.

Исто така, може да помогне како лек против мигрена, а исто така помага при габични инфекции кои можат да се олеснат со плакнење на очите со чај од босилек (Mateljan, 2009).

Ова растение содржи голема количина на силни масла, поради што се користи и во производството на парфеми. Исто така, покажува лековити својства. Босилекот го отвора апетитот, го стимулира варењето, го смирува воспалението на мукозните мембрани на желудникот и цревата и подеднакво ублажува грчеви.

Затоа е можно да се направи тинктура и чај од босилек кои се користат како компресија против осип, за дезинфекција на рани и за каснување од инсекти.

За чај, се мешаат исушени цветови, листови и горните нежни делови од дршката или само листовите. Подготвен е како додаток: 1 лажичка лек се става врз 1 чаша зовриена вода, по 10 минути се цеди. Се користи за разни болести. За гаргара и испирање на устата со херпес, гингивит, болки во грлото и засипнатост (Mateljan, 2009). Пијан е како седатив, ја зајакнува концентрацијата, помага при главоболки, мигрена и депресија. Тинктурата на босилек се добива со оставање 20g ситно сецкани стебленца од босилек за 15 дена во 100 ml 70% алкохол. По отстојувањето, тинктурата се цеди и се чува во добро затворено стаклено шише. Се користи како облог за осип, за дезинфекција на рани или за каснување од инсекти (WHO, 2011). Босилекот има долг список на апликации во медицината, се користи во третман на акни, разни габични инфекции, главоболки. Традиционалната кинеска медицина вклучува употреба на босилек за лекување на чиреви, помага при проблеми со бубрезите, а во Индија се користи за проблеми како што се: грчеви во менструацијата, артритис, анорексија, маларија (Meyers, 2003).

Студиите покажале дека етеричното масло од босилек содржи антиканцерогени, антивирусни и антимикробни својства.

Антиоксидансите се важен дел за одржување на рамнотежата на здрав организам, а босилекот е важен извор на овие својства. Антиканцерогените својства на босилекот долго време биле предмет на истражување. Заштита од рак на клеточно ниво се обезбедува со уникатен спектар на флавоноиди кои се наоѓаат во босилек. Една од најважните својства на босилекот е во неговото антидијабетично дејство. Истражувањата покажаа дека

мелените лисја од босилек кои се користат во исхраната на дијабетичари значително го намалуваат шеќерот во крвта (Kochar et al., 2009).

Заклучок

Билките и зачините се користеле за збогатување на храната низ историјата како конзерванси, ароми и терапевтски агенси. Билките и зачините ги користеле античките Египќани и се користеле со векови во Индија и Кина. Многу од нив се носеле до Европа по долг и ризичен пат, заедно со други добра и производи користејќи трговски патишта како познатиот „Пат на свилата“. Денес, тие можат да се најдат насекаде, од маалските продавнички до хипермаркетите и аптеките. Тие се користат во секојдневните јадења, но и во многубројни лекови. Нивната лековита компонента и способност за донесување на бенефит за човековото тело и ум биле познати уште од далечното минато, но денес тие доаѓаат со потребната едукација во форма на широко достапни комерцијални производи. Босилекот е лековито и зачинето растение кое има голема примена, почнувајќи од прехранбената индустрија каде се користи како зачин, додека во фармацевтската индустрија има широка примена, од растителни масла, чаеви, тинктури. Помага при искашлување на слуз кај бронхитис и астма, го олеснува дишењето поради есенцијалните масла која содржи. Поради неговите антибиотски својства, присуството на витамин Ц игра голема улога во заздравувањето белодробни инфекции и респираторни заболувања, особено кај пушачите и задоволува 175% дневни потреби за витамин А.

Литература

- [1] Beatović, D., Jelačić, S., Moravčević, Đ., Bjelić, V., Vukelić, N. (2009.): Testiranje novih supstrata u proizvodnji rasada bosiljka (*Ocimum basilicum* L.). Zbornik naučnih radova 23. savetovanja agronoma, veterinarara i tehnologa 15(1-2): 147-156.
- [2] Carević-Stanko, K. (2013.): Bosiljak - hrana i lijek, Masmedia, Zagreb.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

- [3] Leea, S-J., K. Umanob, T. Shibamotoc, and K-G. Leed. 2005. Identification of volatile components in basil (*Ocimum basilicum* L.) and thyme leaves (*Thymus vulgaris* L.) and their antioxidant properties. *Food Chem.* 91:131-137
- [4] Nurzyńska-Wierdak, R. (2011.): Sweet Basil (*Ocimum basilicum* L.) Flowering Affected by Foliar Nitrogen Application. *Acta Agrobotanica* 64 (1): 57-64.
- [5] Stepanović, B., Radanović, D. (2001.): Tehnologija proizvodnje ljekovitih, aromatičnih i začinskih biljaka, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo
- [6] Cohen, Y., Vaknin, M., Ben-Naim, Y., Rubin, A. E., Galperin, M., Silverman, D., Bitton, S., Adler, U. (2013): First Report of the Occurrence and Resistance to Mefenoxam of *Peronospora belbahrii*, Causal Agent of Downy Mildew of Basil (*Ocimum basilicum*) in Israel, *Plant Disease* 97(5), 692.
- [7] Borovec, I. : Ljekovito bilje od A do Ž - Knjiga 1, 24 sata, Zagreb.
- [8] Carević-Stanko, K. (2013.): Bosiljak - hrana i lijek, Masmedia, Zagreb

A FIRST REPORT OF A GERMLINE FRAMESHIFT C.332DUP MUTATION IN *MEN1* GENE IN A PATIENT WITH MULTIPLE ENDOCRINE NEOPLASIA TYPE 1

Toso Plaseski^{1,2}, Iskra Bitoska^{1,2}, Sasha Jovanovska-Mishevsk^{1,2}, Biljana Todorova^{1,2}, Antonio Georgiev³, Ivana Mleva Kostovska⁴, Dijana Plaseska-Karanfilska⁴

¹*University Clinic of Endocrinology, Diabetes and Metabolic Disorders, Clinical Center “Mother Teresa“, 1000 Skopje, Republic of North Macedonia*

²*Faculty of Medicine “St. Cyril and Methodius” University in Skopje, 1000 Skopje, Republic of North Macedonia*

³*University Clinic of Cardiology, Clinical Center “Mother Teresa“, 1000 Skopje, Republic of North Macedonia*

⁴*Research Centre for Genetic Engineering and Biotechnology ‘Georgi D. Efremov’, Macedonian Academy of Science and Arts, 1000 Skopje, Republic of North Macedonia*

Corresponding author, email: tplaseski@yahoo.com

Abstract

Multiple endocrine neoplasia type 1 (MEN 1) is an autosomal dominant disease characterized by the appearance of endocrine tumors, most commonly parathyroid adenomas, gastro-entero-pancreatic endocrine tumors, and pituitary tumors. It is caused by inactivating mutations in the *MEN 1* tumor suppressor gene. More than 1,300 mutations in the *MEN1* gene have been described, most of which are family specific. In this paper we report a patient with MEN 1 syndrome with a c.332dup mutation in the *MEN1* gene in a heterozygous form. The identification of *MEN1* mutations allows the application of a specific diagnostic approach to the detection of MEN 1 associated tumors and lesions, dictates the timing of surgical procedures, and allows specific genetic analyzes of relatives to be performed to identify presymptomatic carriers.

Keywords: *c.332dup mutation in MEN1 gene, multiple endocrine neoplasia type 1*

**ПРВО СООПШТЕНИЕ ЗА ГЕРМИНАТИВНА FRAME SHIFT C.332DUP
МУТАЦИЈА ВО *MEN1* ГЕНОТ КАЈ ПАЦИЕНТ СО МУЛТИПНА ЕНДОКРИНА
НЕОПЛАЗИЈА ТИП 1**

Тошо Плашески^{1,2}, Искра Битоска^{1,2}, Саша Јовановска-Мишевска^{1,2}, Биљана Тодорова^{1,2},
Антонио Георгиев³, Ивана Малева-Костовска⁴, Дијана Плашеска-Каранфилска⁴

¹Универзитетска клиника за ендокринологија, дијабетес и метаболички нарушувања,
Клинички центар „Мајка Тереза“, 1000 Скопје, Република Северна Македонија

²Медицински факултет, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, 1000 Скопје, Република
Северна Македонија

³Универзитетска клиника за Кардиологија, Клинички центар „Мајка Тереза“, 1000
Скопје, Република Северна Македонија

⁴Истражувачки центар за генетско инженерство и биотехнологија (ИЦГИБ) „Ѓорѓи Д.
Ефремов“, МАНУ, 1000 Скопје, Република Северна Македонија
Автор за контакт, мејл: tplaseski@yahoo.com

Апстракт

Мултипната ендокрина неоплазија тип 1 (MEN 1) е автозомно доминантно заболување кое се карактеризира со појава на ендокрини тумори, најчесто паратироидни аденоми, ентеро-панкреатични ендокрини тумори и питуитарни тумори. Предизвикана е од инактивиращки мутации во *MEN 1* тумор супресорскиот ген. Опишани се повеќе од 1300 мутации во *MEN1* генот, од кои повеќето се фамилијарно специфични. Во овој труд известуваме за пациент со MEN 1 синдром со c.332dup мутација во *MEN1* генот во хетерозиготна форма. Идентификувањето на *MEN1* мутациите овозможува примена на специфичен дијагностички пристап за откривање на *MEN1* асоцираните тумори и лезии, го диктира времето на изведување на хируршките процедури, и овозможува да бидат

спроведени специфични генетски анализи на роднините за да се идентифицираат пресимптоматските носители.

Клучни зборови: *c.332dup mutation in MEN1 gene, мултипната ендокрина неоплазија тип 1*

1. Вовед

Мултипната ендокрина неоплазија тип 1 (MEN 1) претставува синдром на повеќе типови ендокрини тумори, воглавно презентирани со класичната П-тријада, оригинално опишана од Wermer (паратироидни, питуитарни и панкреатични тумори) [1]. Други тумори асоцирани со овој синдром, кои повремено се среќаваат, ги вклучуваат: карциноидите на предниот гастро-интестинален тракт (ГИТ), фацијални ангиофиброми, липоми, колагеноми, менингеоми и лејомиоми [2]. Наспроти честата појава на овие комбинации на ендокрини неоплазми, досегашните наоди сугерираат дека генетски предиспонираната абнормална пролиферативна контрола може да егзистира практично во сите мутирани клетки на MEN 1 афектираните индивидуи.

Практична дефиниција за MEN 1 е појавата на два од трите главни MEN 1 – поврзани ендокрини тумори (паратироидни аденоми, ентеро-панкреатични ендокрини тумори и питуитарни тумори), или пак алтернативно, инволирање само на еден од главните таргетни органи со истовремено утврдена *MEN1* предизвикувачка герминална мутација. Фамилијарниот MEN 1 се дефинира слично и тоа како најмалку 1 случај на MEN 1 плус најмалку еден роднина од прво колено со еден од овие три тумори. Иако обично се наследува како автозомно доминантно заболување наследено од афектираниот родител, MEN 1 може да се појави и како спорадичен случај (без фамилијарна историја) како резултат на *de novo* мутации [3].

MEN1 генот е лоциран на 11-от хромозом (11q13) и се состои од 10 егзона со 1830-бр кодирачки регион што кодира 610-аминокиселински протеин, означен како менин.

Убиквитарно е експресиран и предоминантно локализиран во нуклеусот на клетките што не се делат. Ја регулира генската транскрипција преку координирање на хроматинското ремоделирање. Меѓусебно делува со неколку транскрипциски фактори вклучувајќи ги activating protein-1 (AP-1), JunD, nuclear factor- kB, beta-catenin, SMAD family members и estrogen receptor alfa (Er-alfa) [4]. Транскрипциските фактори се вградуваат во специфични подрачја на ДНК и помагаат во контролата на вклучување и исклучување на поедини гени. Некои од овие гени веројатно играат улога во клеточното растење и делба. Губењето на функцијата на менинот им овозможува на клетките да се делат пречесто, што води до формирање на тумори карактеристични за MEN 1. Нејасно е зошто овие тумори преферираат да го афектираат ендокриното ткиво.

2. Материјал и методи

Во овој труд презентираме приказ на случај на пациент со мултипна ендокрина неоплазија тип 1 (MEN 1) кој се презентираше со инсулином на 16 годишна возраст и последователно детектирана *MEN1* герминативна мутација c.332dup.

Генетското тестирање беше направено во Центарот за генетско инженерство и биотехнологија (ИЦГИБ) „Ѓорѓи Д. Ефремов,, при МАНУ. ДНК беше изолирана од периферна крв со протеиназа К дигестија, фенол/хлороформ екстракција и етанол преципитација. *MEN1* генот беше секвенциониран заедно со панел на канцер гени со употребата на новите секвенционирачки технологии. За таа цел беше користен TruSight One Cancer kit (Illumina, San Diego, CA, USA), кој содржи проби за анализа на 94 канцер гени. Библиотеките за секвенционирање беа подготвени според протоколот на производителот, а самото секвенционирање беше изведувано на MiSeq персонален секвенатор. Податоците од секвенционирањето беа споредени со референтниот хуман геном, процесирањето на секвенците беше направено со MiSeq Reporter софтверот на Illumina, а филтрирањето на добиените варијанти се вршеше со помош на Variant Studio софтверот (Illumina), како и со помош на други in silico софтвери.

За потврда на патогената варијанта во *MEN1* генот беше користено директно ДНК секвенционирање со методата на Сангер. Егзон 2 од *MEN1* генот беше амплифициран со полимераза верижна реакција (PCR), а реакцијата на секвенционирање беше подготвена со Big Dye Terminator v1.1 Cycle Sequencing Kit (Life Technologies) следејќи ги препораките на производителот. Реакциите на секвенционирање, беа анализирани со капиларна електрофореза на ABI 3500 генетски анализатор (Life Technologies), а добиените сигнали беа анализирани со DNA Sequencing Analysis софтвер верзија 6.0.

3. Резултати

Пациентот на 16 годишна возраст за прв пат се јавил на нашата клиника во 2009 година поради измерени ниски гликемии кои пред јадење се движат од 1.5 – 2.5 mmol/l, а после јадење до 5 mmol/l, пратени со малаксалост и поспаност особено во утринските часови. Направен бил продолжен OGTT со инсулинемија и С-пептид;

Продолжен OGTT со инсулинемија и С-пептид			
	Глукоза (mmol/l)	Инсулин (μU/ml)	С-пептид (ng/ml)
0 мин.	2.5	38.92	3.93
60 мин.	6.2	75.33	6.76
120 мин.	8.4	57.21	6.4
180 мин.	6.4	38.55	4.97
240 мин.	4.3	11.97	3.01

Бил направен и тест на гладување, кој почнал во 08 часот, а бил прекинат во 01 часот.

Тест на гладување			
	Глукоза (mmol/l)	Инсулин (μU/ml)	С-пептид (ng/ml)
18.00 ^h	1.0	13.09	2.38

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

24.00 ^h	2.1	4.32	1.75
01.00 ^h	2.0	Testot e prekinat.	

Бил направен ултразвук на абдомен при што во пределот на главата на панкреасот кон телото била детектирана округла промена со дијаметар од 2.5 cm со ехогеност блиска до таа на панкреасот. Ретроградно од промената се гледал сосема дискретно назначен Вирсунгов канал. Не се детектирала слободна течност во абдоменот ниту наголемени лимфни јазли парааортално.

Била поставена дијагноза за присуство на инсулином и бил упатен на оперативно лекување, кога биле екстипирани четири инсулиноми. Пациентот бил добар се до 2020 година кога заради пад на гликемијата на 2.7 mmol/l пратена со тремор бил направен КТ на абдомен и утврден тумор на панкреас 30x33 mm суспектен за islet cell tumor. Поради ова пациентот поторно бил хоспитализиран на нашата клиника кога бил направен тест на гладување:

Тест на гладување			
	Глукоза (mmol/l)	Инсулин (μU/ml)	С-пептид (ng/ml)
08.00	2.78	8.47	2.49
15.30^h	2.6	5.09	1.76
21.30 ^h	2.4	11.61	2.75
03.30 ^h	2.3	9.85	2.66
07.30 ^h	2.3	7.04	2.49

Хормоналниот статус покажа вредности на PRL 26.16 ng/ml (2.7-16.9ng/ml), PTH 103.1 pg/ml (15.0-65.0 pg/ml), вкупен Са 2.7 ммол/л (2.1-2.6) , Са⁺⁺ 1.57 мм (1.1-1.4), витамин D тотал 17.39 ng/ml, остеокалцин 41 ng/ml (14-42), и Beta CrossLaps 0.589 ng/ml (0.0-0.3).

Магнетната резонанца (MP) на панкреасот откри присуство на циркумскриптна промена во терминалниот крај на опашката со ретки калцификации и дијаметар од 31 мм. Слична промена со дијаметар од 10 мм е детектирана и во медијалната третина на корпусот на панкреасот.

MP на хипофизата утврди дискретен надув и асиметрија на левиот сегмент на аденохипофизата со присутна овална хипосигнална лезија лево со промер 6x3 мм, која оди во прилог на микроаденом.

Резултатот од $^{99m}\text{Tc}/\text{MIBI}$ двофазната сцинтиграфија на паратироидните жлезди беше во прилог на хиперфункционално паратироидно ткиво (паратироидни аденоми) во две регии, десно зад горниот пол на тироидниот лобус и лево зад и под долниот пол на тироидниот лобус.

Пациентот се јавува за оперативен захват на панкреасот во Турција каде е направен интраоперативен ултразвучен преглед и е утврдена туморозна маса од 28x29 мм во пределот на опашката на панкреасот, вкупно седум слични лезии со остро и слабо лобулирани контури во пределот на телото и вратот на панкреасот и неколку помали лезии со слични карактеристики во пределот на главата на панкреасот. Била извршена комплетна панкреатектомија и спленектомија. Имунохистохемиското испитување на добиените тумори покажало позитвен резултат за синаптофизин [LEICA(27G12)], K α -67 [DAKO(MIB-1)], хромогранин [SCYTEK(A3)]. Патохистолошкиот наод утврди присуство на 41 Граде 1 невроендокрини тумори. Од вкупно 65 извадени лимфни јазли во четири се најдени метастази. Поставената патохистолошка дијагноза беше pT2 N0 M. Постоперативно направен е DOTA PET Whole Body Scan кој покажал дека нема лезии со абнормален DOTA uptake.

Генетското тестирање, кое беше спроведено на крајот на 2020 година, покажа присуство на промената: c.332dupG, p.(Val112CysfsTer5) во *MEN1* генот. Оваа промена вклучува дупликација на еден нуклеотид (G) на позицијата 332 од комплементарната ДНК (cDNA). На протеинско ниво, дупликацијата предизвикува пореметување на рамката на

читање (frameshift), што доведува до замена на валинот кој нормално се наоѓа на местоположбата 112 со цистеин и до креирање на стоп кодон после пет кодони. Оваа варијанта не е објавена во литературата, но е опишана еднаш во ClinVar дата базата како патоегена варијанта.

4. Дискусија

Иако MEN 1 е ретко заболување, автозомно доминантното наследување имплицира дека детектирањето на герминална *MEN 1* мутација кај еден член во фамилијата има важни импликации за другите членови на фамилијата. Всушност, 50% од роднините од првото колено имаат 50% ризик за поседување на фамилијарната мутација со последователно развивање на MEN 1 асоцираните тумори. Кај MEN 1 пациентите е потребно да се направат соодветни клинички и визуализациони методи за детекција на асоцираните тумори, како и генетско тестирање за присуство на мутација во *MEN 1* генот. Генетското тестирање кај членови од семејството на пациентите со MEN 1 овозможува идентификација на асимптоматски носители на *MEN1* мутација, кај кои ќе може да се спроведат навремени иследувања со цел рано откривање и терапија на MEN 1 асоцираните тумори. Нашиот пациент беше посвоен, така да не беа направени генетски анализи на членовите на фамилијата.

Претпоставениот механизам за формирањето на туморите кај MEN 1 го инволвира губењето на функцијата на менинот во туморските прекурсорни клетки. *MEN1* генот го следи класичниот т.н. „two-hit“ тумор супресорски модел за прв пат предложен од Knudson за ретинобалстом [6]. Првиот удар е наследен и затоа присутен во секоја клетка во телото, и генерално е тивок се до формирањето на првиот тумор. Кога првиот удар е комбиниран со соматски или постанатален губиток на другата копија од *MEN1* генот во клетката, означена како втор удар, се иницира неопластична клонална експанзија на таа клетка. Овие наоди укажуваат на биалелна инактивација на *MEN1* генот. Сличен губиток на функцијата на обете копии на *MEN1* генот исто така е важна во развојот на околу една

четвртина од случаевите на спорадични паратироидни аденоми, инсулиноми, гастриноми и карциноиди на белите дробови. Во овој случај и првиот удар, и вториот удар се случуваат во соматските клетки. Ова укажува дека губитокот на *MEN1* генот има важно влијание во развојот и одржувањето на многу ненаследни ендокрини тумори [5].

Карактеризирани се повеќе од 1300 мутации во *MEN1* генот, од кои приближно 85% се герминативни, а 15% соматски. Герминативните мутации се дистрибуирани низ целиот 1830 bp кодирачки регион од *MEN 1* генот, како и во деловите на интроните кои се наоѓаат на границата со егзоните кои се одговорни за процесот на сплајсинг (splicing). Приближно 75% од *MEN1* мутациите се инактивиращки, како и што се очекува за еден тумор супресорски ген. *MEN1* мутациите се разнолики во нивните типови; 23% се nonsense мутации, 41% се frameshift мутации (мали делеции или инсерции), 6% се in-frame делеции или инсерции, 9% се splice site мутации, 20% се missense мутации и 1% се големи делеции на целиот ген или дел од генот. Неколку од овие мутации се јавуваат повеќе пати кај несродни фамилии, така да мутациите во девет места во *MEN1* генот се асоцирани со преку 20% од сите герминативни мутации. Сепак, најголем дел од мутациите се ретки, најдени само во една фамилија [4].

Генетската мутација c.332dupG, p.(Val112CysfsTer5) во *MEN1* генот детектирана кај нашиот пациент претставува frameshift мутација која предизвикува пореметување на рамката на читање, што води до замена на валинот со цистеин на местоположбата 112 со последователно креирање на стоп кодон после пет кодони. Иако не е објавена во литературата, опишана е во ClinVar дата базата како патогена варијанта. Користејќи ги препораките на ACMG (American College of Molecular Genetics and Genomics), варијантата ја класифициравме како патогена, според следните критериуми: PVS1: Инактивиращка (frameshift) варијанта во ген каде присуството на инактивиращка мутација е познат механизам на заболување; PM2: Варијантата c.4667del не е најдена во gnomAD databazata; и PP5: реномиран извор (ClinVar) ја класифицира варијантата како патогена.

Не постои корелација помеѓу локацијата на *MEN1* мутациите долж генот или типот на мутацијата и клиничките манифестации. Непостоењето на генотип-фенотип корелација, и големиот број на можни мутации во кодирачкиот регион на *MEN1* генот го отежнуваат генетското тестирање. Уште повеќе, студиите на несродни деца со иста *MEN1* мутација покажуваат голема варијабилност на асоцираните тумори. Исто така, постојат извештаи за идентични близнаци кои носат идентична *MEN1* мутација со различен MEN 1 фенотип. Конечно, додека некои фамилии со идентична *MEN1* мутација развиваат само изолиран хиперпаратироидизам, други фамилии со истата мутација развиваат комплетен MEN 1 спектар на тумори [3].

Иако извештаите за пациентите со MEN 1 упатуваат на очекуван намален животен век, MEN 1 асоцираниот морталитет, воглавно поради гастро-ентеро-панкреатичниот малигнитет, е подобрен во последните декади со оглед на раната детекција на асимптоматски/пресимптоматски носители на *MEN1* мутации и поинтензивните клинички скрининг протоколи. За невроендокрините тумори на гастроинтестиналниот тракт влијание има и зголеменото периперативно преживување, како и соодветниот третман со лекови [5].

5. Заклучок

Со раната генетска дијагноза кај пациентите со MEN 1 се обезбедува рано детектирање на болеста. Пресимптоматска детекција на туморите и рана администрација на специфична терапија овозможува подобра прогноза и намалување на морбидитетот и морталитетот.

5. Референци

- [1] P Wermer. Genetic aspects of adenomatosis of endocrine glands. The American journal of medicine, 1954, 16:363.
- [2] Роберт Ф. Гејгел и Стивен Џ. Маркс, 2012, Мултипна едокрина неоплазија во Уџбеник по ендокринологија, Вилијамс, 1705-1746.
- [3] Alberto Flachetti. Genetic screening for multiple endocrine neoplasia type 1 (MEN-1): when and how. F1000 Medicine Reports 2010; 2: 14, doi:10.3410/M2-14.
- [4] Alberto Falchetti^{a,1,2}. Genetics of multiple endocrine neoplasia type 1 syndrome: what's new and what's old. Version 1. F1000Res. 2017; 6: F1000 Faculty Rev-73. Published online 2017 Jan 24. doi: [10.12688/f1000research.7230.1](https://doi.org/10.12688/f1000research.7230.1).
- [5] M.L.Brandi, R.F.Gagel, A. Angeli, J.P. Bilezikian, P. Beck-Peccoz, C. Bordi, B. Conte-Devolx, A. Fachetti, R.G. Gheri, A. Libroia, C.J.M. Lips, G. Lombardi, M. Mannelli, F. Pacini, B.A.J. Ponder, F. Raue, B. Skogseid, G. Tamburrano, R.V. Thakker, N.W. Thompson, P Tomassetti, F. tonelli, S.A. Wells, Jr., and S.J.Marx, 2001, Guidelines for Diagnosis and Therapy of MEN Type 1 and Type 2. The Journal of Clinical Endocrinology & Metabolism 86(12):56585671
- [6] A G Knudson: Antioncogenes and human cancer. ProcNatlAcadSci U S A. 1993 Dec 1; 90(23): 10914–10921. doi: [10.1073/pnas.90.23.10914](https://doi.org/10.1073/pnas.90.23.10914).

TYPES OF WASTE AND WASTE MANAGEMENT

Blagica Cekova,^a Magdalena Marina Punceva,^b Goran Ilievski^c

Filip Jovanovski^d,

MIT University, Faculty of Ecological Resources Management, Skopje, R. North Macedonia^a

MIT University, Faculty of Security Sciences, Skopje, R. North Macedonia^b

MIT University, Faculty of Ecological Resources Management, Skopje, R. North Macedonia^c

Faculty of Technology and Metallurgy, University St. Cyril and Methodius, Skopje R. North Macedonia^d

Email:cekovab@yahoo.com^a

Abstract

Waste is one of the main environmental problems in many European countries, including the Republic of Northern Macedonia, taking into account the fact that the amount of waste is constantly increasing. Waste in the Republic of Northern Macedonia is disposed of in legal and illegal so-called illegal landfills, while waste recycling is less common. The impact of landfills on the environment and thus on human health is great because they emit greenhouse gases (eg methane), organic micropollutants (dioxins and furans), volatile heavy metals in the air and emissions from landfills that are emitted in soil and groundwater, and which may contain toxic substances. The initiatives for promotion of the processes for reduction of the quantities of waste, its recycling and implementation of safe standards for waste disposal are important. One of the goals of the environmental protection policy in the Republic of Northern Macedonia is to reduce the pressure that waste puts on it, for which legislation has been adopted. In terms of waste management, in addition to legislation, it is important to understand the situation in the country related to waste. The purpose of this paper is to determine the trend of the amount of waste generated in a time series of three years: 2018, 2019 and 2020. In the research period of three years, the total amount of municipal waste generated per capita is analyzed, as well as the total

amount collected municipal waste. From a methodological point of view, the methods of analysis, synthesis, comparison and generalization were used.

Keywords: *waste, waste management, types of waste, landfills, waste composition.*

ВИДОВИ НА ОТПАД И УПРАВУВАЊЕ СО ОТПАД

Благоица Цекова^a, Магдалена Марина Пунчева^b, Горан Илиевски^c, Филип Јовановски^d

МИТ Универзитет, Факултет за менаџмент на еколошки ресурси, Скопје, Р.С.

Македонија^a

МИТ Универзитет, Факултет за безбедносни науки, Скопје, Р.С. Македонија^b

МИТ Универзитет, Факултет за менаџмент на еколошки ресурси, Скопје, Р.С. Македонија^c

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Технолошко – Металуршки Факултет, Скопје, Р.С.

Македонија^d

Email: cekovab@yahoo.com^a

Апстракт

Отпадот претставува еден од главните еколошки проблеми во многу европски земји, па и во Република Северна Македонија притоа земајќи го предвид фактот дека количините на отпад постојано се зголемуваат. Отпадот во Република Северна Македонија се депонира на легалните и илегалните така наречени диви депонии, додека пак рециклирањето на отпадот е застапено во помала мера. Влијанието на депониите врз животната средина, а со тоа и врз здравјето на луѓето е големо поради тоа што се емитираат стакленички гасови (на пример метан), органски микрополутанти (диоксини и фурани), испарливи тешки метали во воздухот и исцедокот од депониите кој се емитира во почвата и подземните води, а кој може да содржи токсични супстанции. Значајни се иницијативите за промоција на процесите за намалување на количините на отпад, негово рециклирање и имплементирање на безбедни стандарди за депонирање на отпад. Една од

целите на политиката за заштитата на животната средина во Република Северна Македонија е да се намали притисокот кој отпадот го прави врз неа, за што усвоена е законска регулатива. Во насока на управувањето со отпадот, освен законската регулатива, од значење е да се согледа каква е состојбата во земјата поврзано со отпадот. Целта на овој труд е да се одреди трендот на количината отпад создадена во временска серија од три години: 2018, 2019 и 2020. Во истражуваниот период од три години, се анализира вкупната количина создаден комунален отпад по глава на жител, како и вкупната количина собран комунален отпад. Од методолошки аспект, користени се методите на анализа, синтеза, компарација и генерализација.

Клучни зборови: *отпад, управување со отпад, видови на отпад, депонии, состав на отпадот.*

1. Вовед

Отпад е секоја материја или предмет што припаѓа во категориите на отпад од членот 25 на Законот за управување со отпад (ЗУО) што создавачот или поседувачот ја/го отфрла, има намера да ја/го отфрли или од него се бара да ја/го отфрли. Под поимот „отпад“ се подразбираат сите тие материји кои во секојдневниот живот на човекот во рамките на неговото функционирање, работа и активност, во определено време и на определено место стануваат неупотребливи. Порастот на населението, начинот на живеење, како и навиките во исхраната, придонесоа количината на отпад драстично да се зголеми и содржински да се измени.

Управување со отпад е збир на активности, мерки и одлуки наменети за избегнување и намалување на количеството на создадениот отпад и неговото негативно влијание врз животната средина, животот и здравјето на луѓето, вклучувајќи го и постапувањето со отпадот. Несоодветното постапување и управување со отпадот е еден од најсериозните еколошки проблеми во РСМ. Несоодветното третирање и депонирање на отпадот предизвикува здравствени и еколошки проблеми како што се загадување на почвата,

загадување на воздухот преку согорување, визуелно загадување, непријатен мирис, емисии на гасови од групата на стакленички гасови и контаминација на подземните води. Сериозноста на еколошките проблеми поврзани со отпадот во Република Северна Македонија не се следи доволно. Бројот на дивите депонии не е познат и не се врши мониторинг на почвата и на подземните води. Точни податоци за загаденоста на воздухот и почвата не постојат бидејќи не се вршат сигурни мерења. Малку податоци постојат и за количествата и видовите на опасен отпад. Точни податоци за загаденоста на воздухот постојат само во некои жаришта и тие се инцидентни.

2. Класификација на отпадот

Постојат различни видови отпад: пластика, метал, хартија, стакло, биоразградливи органски материи, опасен отпад. Истиот може да се класифицира на повеќе начини/поделби.

Поделба на отпадот според местото на настанување

Во зависност од местото на создавање отпадот може да се класифицира во следниве категории:

Комунален отпад

Комуналниот отпад е составен од органски и неоргански материи кои ако се разделат можат да се искористат повторно како извори на топлина или пак за производство на метали, хартија и др. само овој отпад може да се рециклира, а со тоа се заштитува околината, здравјето на човекот и се штитат природните богатства. Комуналниот цврст отпад се состои од отпад од домаќинствата, градежниот материјал, отпадот од улиците, санитарниот отпад од бањите. Во Република Северна

Македонија отпадот се собира, но се'уште нема навика кај населението тој да се селектира и поголем дел да се рециклира, па така поголемиот дел од отпадот се носи на депонии. Во последно време се' повеќе се користат производи кои се пакувани во алуминиумски фолии, пластика, конзерви и друга амбалажа која е од неразградлив материјал, што води до загадување на природата. Овој отпад се распоредува во четири категории на отпад:

- Природен отпад (остатоци од оброци, овошје, зеленчук, цвеќе, листови)
- Отровен отпад (стари лекови, дезодоранси, ѓубрива, пестициди, пасти за обувки, топломери и термометри, електрични уреди, масла за автомобили и др.),
- Рециклажен отпад (хартија, метали, стакло, пластика),
- Болнички отпад (завои, облека натопена со крв и други телесни течности).

Индустриски отпад

Големи количества индустриски и опасен отпад се создаваат во рударството, металургијата, хемиската индустрија, електричните центри, како и во индустријата за производство на вештачки ѓубрива. Технолошкиот (индустрискиот) отпад настанува како резултат на индустриските производни процеси, како и во институциите, а по количеството, составот и својствата се разликува од комуналниот отпад. Помеѓу отпадот исфрлен од различните индустрии постои мала сличност во типот на отпад.

Потешко е да се предвиди/прогнозира колкаво би било количеството на индустрискиот отпад отколку количеството на комуналниот отпад. Неадекватното депонирање на отпадот како и непочитување на нормите од страна на одговорните во индустријата претставуваат проблем со кој се доведува во опасност животната средина. Дел од индустрискиот отпад се селектира и реупотребува, а поголем дел завршува на депониите во круговите на индустриските капацитети.

Руднички отпад

Руднички отпад се добива од екстрактивните операции кои се изведуваат при преработка на минералните сировини и претставуваат едни од најголемите создавачи на опасен отпад. Отпадот од рудниците и каменоломите може да покрие голема површина на земјиште и да има штетно влијание врз воздухот, водата и почвата доколку не е добро управуван. Различни активности во рударството и каменоломите резултираат со значајни количини на неупотребени материјали, од различна природа и со различна потенцијална опасност. Рудничкиот отпад може да претставува сериозна закана за животната средина и човековото здравје и живот доколку несоодветно се депонира.

Отпад од градежништвото

Овој отпад може да содржи опасни супстанции како што е на пр. азбестот, кој може да е присутен во големи количини кога старите згради се рушат и реновираат. Постои правилник за постапување со азбестните производи и отпадот од азбест. Голем број на компоненти во отпадот кој се создава во градежништвото можат да се рециклираат и да заменат до 10 % од основните супстанции.

Отпад од производството на електрична енергија

Количината на отпадот од трансформација на енергијата зависи од употребеното гориво, но некои податоци за количината на создадениот отпад може да произлезат од количината на продуцираната електрична енергија. Хидроелектраните и електраните кои работат на гас не генерираат цврст отпад. Од друга страна, термоелектраните кои работат на јаглен и други фосилни горива продуцираат голема количина на отпад како пепел и друго. Тоа значи дека поместување на производството на електрична енергија кон почисти

обновливи извори за производство на енергија ќе резултира со редукција на количеството на отпадот.

3. Поделба на отпадот според штетните својства

Во зависност од својствата како токсичност или друга штетност на отпадот истиот да се класифицира во следниве категории:

Опасен отпад

Опасен отпад е отпадот што содржи супстанции кои имаат едно од следниве својства: реактивност, запаливост, инфективност, експлозивност, канцерогеност, мутагеност, токсичност, тератогеност, екотоксичност, надразливост и својства на испуштање на отровни гасови преку хемиска реакција или биолошко разложување, што е утврдено со листите 1, 2 и 3 од Законот за ратификација на Конвенцијата за контрола на прекуграничниот промет со опасен отпад и негово складирање. Статистичките податоци од Државниот завод за статистика за 2016 и 2018 година (отпад според сектори од економска активност) со податоци за 2014 и 2016 година покажуваат удел на опасниот отпад во вкупниот отпад создаден од деловните субјекти од 2,13 % во 2014, и 3,99 % во 2016, што претставува раст од 87 %.

Неопасен отпад

Претставува отпад кој поради неговата количина, концентрација или физичка, хемиска и биолошка природа се разликува од опасниот отпад. Неопасен отпад е отпадот кој содржи биоразградливи или не-разградливи материји, но не се токсични, радиоактивни, надразливи, односно во оваа група на отпад спаѓа отпадот кој не ги поседува карактеристиките на опасен отпад. Неопасниот отпад не го загрозува здравјето на луѓето и

животната средина и ги нема карактеристиките и составот кои се својствени за опасниот отпад.

Инертен отпад

Овој отпад е отпорен и не подлежи на никакви значителни хемиски физички, и биолошки трансформации, не се раствора, не согорува и не реагира на друг физички или хемиски начин. Ваквиот отпад и неговиот исцедок не влијаат на друга материја со која доаѓаат во допир на начин со кој би можеле да ја загорзат животната средина, здравјето и животот на луѓето односно во овој вид отпад спаѓа отпадот кој е биолошки и хемиски тешко разградив.

4. Поделба на отпадот според физичките својства

Во зависност од физичките својства на отпадот истиот може да се класифицира во следниве категории:

Течен отпад

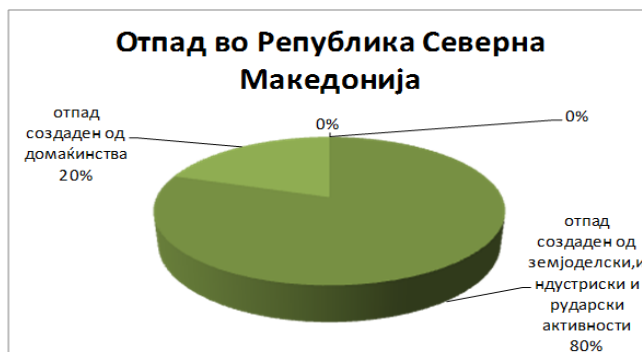
Течен отпад е отпад во облик на течност, а ги опфаќа отпадните води, раствори и сл. Потекнува од канализацијата и отпадни води од домаќинството, отпадните води и други течности кои настануваат во индустриските активности, а посебно во индустријата како што е индустрија за производство на целулоза и хартија, прехранбена индустрија и индустрија за производство на хемикалии.

Цврст отпад

Отпадните материи во цврста агрегатна состојба се класифицираат како цврст отпад. Во графиконот 1 прикажан е создадениот отпад во РСМ во 2020 година.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

Графикон 1. Отпад во Република Северна Македонија во 2020 година

Цврстиот отпад, претставува сложен и хетероген материјал, кој под нормални услови е тврд, а настанува како резултат на човековото живеење и работење. Овој термин се користи за да се опишат отпадните материји кои не се во течна агрегатна состојба, а потекнуваат од домаќинството, индустријата, земјоделието, трговијата, медицината и од јавните услужни дејности. Во оваа група се наоѓаат голем број отпадни материји кои се јавуваат во големи количини, а се разновидни по начинот на нивното формирање, по физичките, хемиските и биолошките својства.

Состојките во цврстиот отпад може да бидат:

- Ферментабилни и тоа органски состојки, кои брзо се распаѓаат како на пример остатоци од преработена и непреработена храна, коски, животински лешеве итн.
- Инертни (органски и неоргански) состојки, кои не се разложуваат или се разложуваат многу бавно како керамика, стакло, пластика и сл.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

Табела 1. Временски период за распаѓање на цврстите отпадни материји

Органски отпад од остатоци од Храна, зеленчук, овошје	2 недели
Памучна облека	2-5 месеци
Хартија	0-30 дена
Метални предмети, алуминиум, калај	100-500 години
Стаклени шишиња	Не се разградуваат
Пластични кеси	Милион години
Волна	10-15 години

Цврстиот отпад може да биде и со природно потекло како на пример лисјата, снегот, паднати гранки и др.

Постојат повеќе видови цврст отпад во зависност од својствата и местото на настанување:

- Опасен отпад,
- Комунален отпад,
- Радиоактивен отпад и
- Медицински отпад
- Индустриски отпад.

Основниот состав на цврстиот отпад може да биде:

- Ферментабилен и тоа органски, со брз период на распаѓање (храна, животни, отпад од растително потекло);
- Инертен отпад (органски или неоргански кои имаат долг период на одлагање).

4. Создавање на отпадот

При речиси секоја човечка активност се создава отпад. Неговото создавање пак значи дека е направена загуба на материја, загуба на енергија, како и создавање трошоци на земјата за собирање, третирање и депонирање на отпадот. Порастот на популацијата, урбанизацијата и индустријализацијата доведуваат до зголемување на количеството на отпад и до менување на неговите квалитативни својства, а со тоа и зголемување на проблемот со негово прибирање и диспозиција. Овој проблем претставува важна и комплексна задача во рамките на комуналните активности. Од адекватното решение на оваа задача зависи здравјето на луѓето и заштитата на животната средина. Секој поединец создава отпад и лично е одговорен за истиот. Треба да води сметка во колкава мера создава отпад, да бара решенија истиот да го намали и безбедно да управува со него, да плати за елиминирање на штетите врз здравјето на луѓето и животната средина во целост. Брзото темпо на живеење и тенденцијата за што побрза заработувачка придонесува луѓето да се вклучат во процесот на создавање на нови материјали, „непознати“ за природата и таа наидува на проблем со уништувањето на истите. Нашата земја како и повеќето европски земји се соочува со отпадот, како еден од главните еколошки проблеми чии количини се повеќе се зголемуваат. Околу 80% од отпадот кој се создава е резултат на земјоделските, индустриските и рударските активности. Остатокот од 20 % е отпад создаден од домаќинствата.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

Табела 2. Отпад во Република Северна Македонија кој е создаден од земјоделски, индустриски, рударски активности и отпад создаден од домаќинства во 2020 година

Отпад во Република Северна Македонија кој е создаден од земјоделски, индустриски, рударски активности и отпад создаден од домаќинства	
Отпад во Република Северна Македонија кој е создаден од земјоделски, индустриски, рударски активности	80%
Отпад создаден од домаќинства	20%

Слика 1. Отпад од домаќинства во градот Скопје

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

Табела 3. Отпадом во Република Северна Македонија по региони во 2020 години

Отпад во Република Северна Македонија по региони	
Скопскиот Регион	27.1 %
Останати региони	72,9 %

5. Анализа на статистичките податоци за собран и создаден комунален отпад во РСМ во период 2018-2020

Според податоците на Државниот завод за статистика, во 2020 година вкупното количество на собран комунален отпад во Република Северна Македонија изнесува 630 086 тони. Во споредба со 2019 година, вкупното количество на собран комунален отпад во 2020 година бележи намалување од 0.4 %. Во Скопскиот Регион е забележано најголемо количество на собран комунален отпад и тоа 170 660 тони или 27.1 % од вкупното собрано количество во Република Северна Македонија. Во 2020 година, од вкупното количество на собран комунален отпад, 522 954 тони комунален отпад или 83 % се собрани од домаќинствата, а останатите 17 % од правни и физички лица. Во 2020 година според видовите отпад, најголемо количество на собран отпад е измешаниот комунален отпад – 525 745 тони или 83.4 %, а најмало количество отпадот од гума – 1 005 тони или 0.2 % од вкупното количество собран комунален отпад. Вкупното количество на **создаден** комунален отпад во Република Северна Македонија во **2020 година изнесува 913.033 тони**. Годишното количество на создаден комунален отпад по жител во 2020 година изнесува 452 кг по жител, што е за 1.0 % помалку од истото количество во 2019 година. Најголемото количество на собран комунален отпад (99.8 %) се исфрла на

депонија. Според податоците на Државниот завод за статистика, вкупното количество на **собран комунален отпад** во Република Северна Македонија *во 2019 година изнесува 632 484 тони.*

Во споредба со 2018 година, вкупното количество на собран комунален отпад во 2019 година бележи зголемување од 1.1 %. Најголемо количество на собран комунален отпад е забележано во Скопскиот Регион – 164 971 тон или 26.1 % од вкупното собрано количество во Република Северна Македонија. Во 2019 година, од вкупното количество на собран комунален отпад, 522 983 тони или 83 % се собрани од домаќинствата, а останатите 17 % од правни и физички лица. Во 2019 година, според видовите отпад, најголемо количество на собран отпад е измешаниот комунален отпад – 542 664 тони или 85.8 %, а најмало количество отпадот од гума – 778 тони или 0.1 % од вкупното количество собран комунален отпад. Вкупното количество на **создаден комунален отпад** во Република Северна Македонија во 2019 година изнесува 915.943 тони. Годишното количество на **создаден комунален отпад по жител** во 2019 година изнесува 456 кг по жител, што е за 10.7 % повеќе од истото количество во 2018 година. Според податоците на Државниот завод за статистика, вкупното количество на собран комунален отпад во Република Северна Македонија во 2018 година изнесува 625 386 тони. Споредено со 2017 година, вкупното количество на собран комунален отпад во 2018 година бележи намалување од 1.6 %. Најголемо количество на собран комунален отпад *во 2018 година* е забележано во Скопскиот регион – 166 029 тони или 26.5 % од вкупното собрано количество во Република Северна Македонија. Од вкупното количество на собран комунален отпад, *во 2018 година* 509 002 тони или 81 % се собрани од домаќинствата, а останатите 19 % од правни и физички лица (комерцијален отпад).

Според видовите отпад, најголемо количество на собран отпад во 2018 година е измешаниот комунален отпад – 535 604 тони или 85.6 %, а најмало количество отпад од гума – 673 тони или 0.1 % од вкупното количество собран комунален отпад.

Вкупното количество на *создаден комунален отпад во Република Северна Македонија во 2018 година изнесува 854 865 тони*. Годишното количество на создаден комунален отпад по жител во 2018 година изнесува 412kg по жител, што е за 8.6 % повеќе од истото количество во 2017 година. Најголемото количество на собран комунален отпад (99.5 %) се исфрла на депонија.

Табела 4. Статистика за собран и создаден комунален отпад во Република Северна Македонија во 2018, 2019 и 2020.

Година	Собран комунален отпад	Создаден комунален отпад
2020	630 086 тони	913.033 тони
2019	632 484 тони	915.943 тони
2018	625 386 тони	854 865 тони

6. Третирање на отпадот во Скопје

Комуналниот отпад го собираат јавните комунални претпријатија, кои ги опфаќаат поголемите општински центри, додека селските населби не се офатени со организирано собирање на комуналниот отпад. Најчесто околу овие населби се создаваат т.н. дива депонии. Дивите депонии и несовесното фрлање на комунален отпад доведе до целосни нарушувања на еколошката рамнотежа. Современа депонија за комунален отпад со соодветни технички решенија постои само една и тоа во Скопје. Тоа е депонијата „Дрисла“ која работи со дозвола за работа издадена од Министерството за транспорт и врски. Останатите депонии кои не се соодветно проектирани и управувани, претставуваат причина за еколошки проблеми, како загадување на воздухот, контаминација на почвата и на подземните води. и се наоѓаат во близина на поголемите населени места. Според Министерството за животна средина и просторно планирање, бројот на дивите депонии и

ѓубришта би можел да биде и до 1000. Се очекува комуналниот отпад во 2025 година во Република Северна Македонија да порасне на 828.000 тони годишно. Како најопасни депонии се Вардариште (која се'уште не е целосно дислоцирана) и депониите во Берово, Пехчево, Тетово, Гостивар, Охрид и Струга.

Депонијата ДРИСЛА – СКОПЈЕ ДОО е регистрирана за вршење на следните дејности: обработка и отстранување на безопасен отпад, обработка и отстранување на опасен отпад и собирање на опасен отпад.

Депонијата е лоцирана во југоисточниот дел на Градот Скопје на оддалеченост од 14 km од центарот на градот, во близина на селото Батинци. Се простира на површина од 76 ha. Проектираниот капацитет на депонијата изнесува 26.000.000 m³. Избраната локација ја карактеризираат дебели слоеви на водонепропустлива глина, која обезбедува поднослива заштита на подземните води и континуирано следење на нивниот квалитет преку системот на пиезометри.

Локацијата е избрана врз основа на респектирање на критериумите кои овозможуваат:

- Обезбедување потполна санитарно-епидемиолошка сигурност,
- Рационално користење на земјиштето,
- Спроведување потребна заштита на земјиштето, воздухот и водите,
- Создавање услови за користење на несоодветна механизација за изведување на постапката на санитарното депонирање,
- Минимизирање на трошоците за одлагање и минерализација на отпадот.

Во РСМ не постои друг современ објект за депонирање на цврст отпад, ниту пак објекти за негов третман по пат на некоја од современите постапки за термичко-биолошка обработка.

Санитарната депонија Дрисла е во функција 24 часа на ден, 365 дена во годината, што значи дека нема прекин во технолошкиот процес. Ова го наложува самата технологија на работење, односно го наметнува специфичноста на дејноста. Технологијата на Дрисла е базирана на главниот технолошки проект за депонијата, што вклучува санитарно депонирање на комуналниот цврст отпад. Технолошкиот проект предвидува две фази: изградба на депонијата и потребната инфраструктура, и селектирање и рециклирање на опадот.

Методите кои Дрисла ги употребува во своето работење подразбираат:

- Одложување на отпадот,
- Набивање на испланираниот отпад,
- Негово планирање,
- Покривање на отпадот со инертен материјал со дебелина од 30 cm.

На самата депонија досега се применува технологија на санитарно депонирање што подразбира планирање и набивање на сметот во слоеви и покривање на истиот со инертен материјал.

Процесот на биолошко распаѓање или ферментација на сметот предвидено е да се одвива во две фази: аеробна (со присуство на кислород) и анаеробна (без присуство на кислород). Овие фази соодејствуваат со фазите на отворен смет (работна фаза) и фазата на покриен смет (завршна фаза). Проектираниот степен на збиеност на сметот изнесува $0,70 \text{ t/m}^3$. Одлагањето на сметот се врши во слоеви со вкупна висина од 2,50 m. Притоа висината на набиен смет изнесува 2,20 m, а 0,30 m претставува висина на инертниот материјал. По достигнувањето на висината од 2,50 m со помош на градежна машина - компактор се врши набивање на сметот.

Според наодите од Физибилити студијата за Дрисла од 2011 година, постојната депонија нема проектиран обложен систем, ниту пак мерки за контролирање на еколошките

загадувачи како исседокот и депонискиот гас. Депонијата не се пополнува во фази, што доведува до големи непокриени пространства отпад, што пак предизвикува суштински проблем со штетници, нерегулирано собирање на отпад, смрдеа, отпадоци, прекумерно создавање исседок и неконтролирано испуштање гас.

Депонијата е изградена во поранешна долина што се протега од северозапад кон југоисток, со најниска точка кон југоисток. На локацијата има многу малку инфраструктура. Поранешниот поток што течел низ долината е насочен во одвод под депонијата, а на основата од депонијата е поставен необработен слој од глина. Кон најниската точка на депонијата се поставени три земјени наноси за да го поддржуваат отпадот, но на локацијата нема системи за собирање исседок или гас. Долината се полни во хоризонтални слоеви, со почеток од најниската точка на долината. Хоризонталните слоеви имаат 2,5m отпад, па 0,3m глинен слој, според плановите за фазите. Словите не се поделени во потфази и затоа работниот простор зазема значителна површина. Исфрлениот отпад се остава непокриен во текот на општите работи, а тие 0,3 m прекривка се нанесуваат дури откако ќе се заврши слојот. Проблеми како расипување на компакторот, климатските ограничувања и слабата контрола врз пространството на отворената област значат дека отпадот останува непокриен подолг период. Непостоењето инфраструктура и слабите оперативни контроли довеле до неконтролирано испуштање исседок во површинските води, проблеми со стабилноста на отпадната маса и присуство на изворска вода во делот за полнење.

Овие три проблеми се сметаат за главни проблеми во однос на постојните операции, иако се важни и други проблеми како негативното влијание (отпадоци, смрдеа, штетници итн.) што го предизвикуваат практиките како поставување дневна покривка и непостоењето на контрола на депонискиот гас.

Посочени се три главни дејства за да се обезбеди постојниот отпад да биде стабилен и влијанието од него да се намали пред изградба на новите проектирани фази. Тие се: стабилност на отпадот, контрола на исседокот и контрола на површинската вода.

Во 2013 г. за поголема заштита од атмосферски води ископан е земјен канал од левата страна према депонија кој е паралелен со постојниот бетонски и служи како дополнителна заштита од поплави. Каналот е во должина од 200m, а потокот Мечкин дол исчистен е во должина од 2000m, талогот е депониран во депонија. Сменет е целиот доведен систем за отпадна вода во должина од 100 метри $\phi = 63 \text{ mm}$ и системот за довод на отпадна вода позади филтер призмата $\phi 200\text{mm}$ во должина од 70 m. Поставен е дополнителен рефлектор 400W за да се зголеми осветленоста према потокот Мечкин дол. Резервоарите за отпадна вода се исчистени целосно од талог, кој е исто така е вратен во депонија.

7. Иновативни решенија базирани на дигитални технологии при менаџирање на отпад

Паралелно со употребата на сензори за собирање на информации од животната средина, како и појавата на технологиите базирани на Интернет-на-нештата (Internet-of-things, IoT), се појавуваат и голем број на апликации кои овозможуваат оптимизација на ефикасноста на сервисите и поврзаноста кај жителите од модерните урбани средини. Безжични сензорски мрежи, составени од меѓусебно поврзани комуникациони уреди, сензори и актуатори имаат можност да собираат и процесираат податоци од животната средина. Овие податоци служат како основа за развој на апликации за подобро искористување и менаџирање на ресурсите од урбаните средини.

Проблемот и потребата од изнаоѓање ефикасни решенија и ресурси за управување со отпадот, на национално ниво, посебно е изразен во помалите градски како и рурални средини. На глобално ниво, постои и континуиран тренд на раст на населението во урбаните средини, кој сам по себе бара одржливи сервиси и инфраструктури за потребите на граѓаните за чиста и здрава животна средина.

Во овој контекст, предложени се апликации и решенија, базирани на дигитални технологии, кои овозможуваат поефикасно организирање при собирањето, селектирањето

и транспортирањето на отпадот. Генерално се издвојуваат три главни категории на примена на дигитални технологии при управување со отпадот: инфраструктура, технологија базирана на Интернет-на-нештата и софтвер за анализа на податоци. Овие технологии овозможуваат имплементација на сервиси кои вклучуваат планирање како и адаптација во реално време на рутите за собирање на отпадот со користење на географски информации системи, оптимизација на транспортот зависно од типот на отпадот со алгоритми за оптимизација, како и рециклирање и подготовка на истиот за повторна обработка и искористување.

8. Заклучок

Отпадот е горлив проблем кој во голема мера се заканува на воздухот, почвата, површинските и подземните води, како и на здравјето на луѓето и другите живи организми. Во истражуваниот период од три години, анализирани се вкупните количини создаден комунален отпад по глава на жител, како и вкупното количество собран комунален отпад (во тие рамки количините собран комунален отпад во скопскиот регион, од домаќинствата). Од спроведеното истражување, може да се извлечат следниве резултати:

Во 2020 година, незначително е намалено количеството на создаден комунален отпад по глава на жител споредено со 2019 година. Во 2019 количината на создаден комунален отпад по глава на жител е за повеќе од 10% зголемено споредено со 2018 година, додека во 2018 оваа количина се намалила за 1,6% споредено со 2017 година. Оттука, би можело да се заклучи дека нема некои драстични колебања во количината создаден комунален отпад по глава на жител, со исклучок на 2019 кога тој е зголемен за една десеттина споредено со 2018. Во 2020, забележано е незначително намалување на количината собран комунален отпад споредено со 2019, од кои 27% е во скопскиот регион, 83 % е од домаќинства и 83,4 припаѓа на категоријата измешан отпад.

Во 2019, вкупното количество комунален отпад споредено со 2018 е незначително зголемено. Од оваа количина, 26 % е од скопскиот регион, 83 % од домаќинствата и 85,8 % комуналниот отпад е измешан.

Во 2018, количеството на собран комунален отпад се намалило за 1,6 % споредено со 2017. Од оваа количина, 26,5% се собрани во скопскиот регион, 81 % е од домаќинствата, и 85,6% е измешан.

Од резултатите за собраниот комунален отпад во 2018, 2019 и 2020, би можело да се констатира дека не постојат некои значителни разлики во количините собран отпад. Во трите разгледувани години, околу една четвртина е собрана во скопскиот регион, а три четвртини собраниот комунален отпад потекнува од домаќинствата и е измешан. Комуналниот отпад го собираат јавните комунални претпријатија, кои ги опфаќаат поголемите општински центри, додека селските населби не се опфатени со организирано собирање на комуналниот отпад. Најчесто околу овие населби се создаваат таканаречени дивни депонии кои придонесуваат кон нарушување на еколошката рамнотежа. Современа депонија за комунален отпад со соодветни технички решенија постои само една и тоа во Скопје, а тоа е депонијата „Дрисла“ која работи со дозвола за работа издадена од Министерството за транспорт и врски.

Од направеното истражување, може да се извлече и заклучокот дека, покрај Министерството за животна средина и просторно планирање кое е надлежно за управување со отпадот на централно ниво, локалната самоуправа има бројни надлежности во оваа сфера.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

9. Литература

- [1] Богеска Р., Цекова Б., и Герасимовска, Б., (2008), Влијание на отпадоците врз животната средина, Зборник на трудови од III Конгрес на еколозите на Македонија со меѓународно учество, 06-09.10.2007, Струга.
- [2] Град Скопје, „Локален еколошки акционен план за периодот 2020-2026 година “,
- [3] Државен завод за статистика, (2021), „Комунален отпад 2020 година“ , Број/No: 9.1.21.01,
- [4] Закон за управување со отпадот, Службен весник на Република Македонија,
- [5] Меѓународната финансиска корпорација, (2011), „Физибилити студија за депонија „Дрисла “,
- [6] Правилник за општите правила за постапување со комуналниот и други видови отпад неопасен отпад, Службен весник на РМ, бр.147 од 2007 година,
- [7] Сребренкоска Винета, (2015),„УПРАВУВАЊЕ СО ЦВРСТ ОТПАД“, Технолошко технички факултет, Универзитет „Гоце Делчев “– Штип
- [8] <https://www.stat.gov.mk/PrikaziSoopstienie.aspx?id=80&rbr=3288>
- [9] <https://www.moepp.gov.mk/wp-content/uploads/2014/12/Nac.plan-za-upravuvanje-so-otpad-2009-2015.pdf>
- [10] Gopal Kirshna Shyam, Sunilkumar S. Manvi, Priyanka Bharti, Smart waste management using Internet-of-Things (IoT), 2nd International Conference on Computing and Communications Technologies (ICCCT), IEEE, 2017.

**DEVELOPMENT TRENDS IN HOUSING THROUGH SHAPE,
DESIGN AND COLOR**

Natalija Pulejkova Radeska, Assoc.prof. Mr.art^a, Elfat Selimi, bsae^b

MIT University, Faculty of Architecture, Skopje, Republic of North Macedonia^a

MIT University, Faculty of Architecture, Skopje, Republic of North Macedonia^b

nprart@gmail.com, ^a elfat.selimi.97@hotmail.com^b

Abstract

Geometric shapes, as symbol and recognizable sign in the urban space, are the main source in the process of creating new ideas. Each individual house can be noticed and recognized separately or together with its external environment. From ancient times, the experiment of formation and construction often took the man as a model and measure in the formation of a space. Open forms as material, energy and means is associated with visual art, architecture, sculpture and design. That is why the cognition of art is sublime, while the inner form can be considered as basic factor of human socialization in the space and associated forms in it. The form suggests a reference to both, the internal structure and the external review, as principle that unites both aspects. The form and the color shows the simplicity, style and recognizability of an architectural work or art. Exterior and interior space design are basic components of the architectural concept. The organization of the space, as well as the design expression and use of colours, should not be emphasized, but they are set as a balance and everything should be equally represented and critically evaluated.

Keywords: *geometric shapes, urban space, architecture, visual arts, design*

РАЗВОЈНИ ТРЕНДОВИ ВО ДОМУВАЊЕТО ПРЕКУ ФОРМАТА, ДИЗАЈНОТ И БОЈАТА

Вон.проф.м-р Наталија Пулејкова Радеска^а, Елфат Селими, д-р^б

МИТ Универзитет, Факултет за Архитектура, Скопје, Р.Северна Македонија^а

МИТ Универзитет, Факултет за Архитектура, Скопје, Р.Северна Македонија^б

nprart@gmail.com, elfat.selimi.97@hotmail.com

Апстракт

Геометриските форми како симболи и препознатлив знак во урбаното пространство, претставуваат главен извор на создавање на идејата. Секој објект со детали или во целост го препознаваме и забележуваме според неговата надворешна форма. Во стариот век во експериментот на формирање и градење, како модел и мерка се земал човекот во оформувањето на пространството. Отворената форма како материјал, енергија и средства се поврзуваат со визуелната уметност, архитектура, скулптура и дизајн. Затоа осознавањето на уметноста е возвишеност, а внатрешната форма е основен фактор на човечкото општување во пространството и формите во него. Формата сугерира упатување на внатрешната структура, на надворешниот преглед и на принципот што дава единство и целина. Преку формата и бојата се прикажува едноставноста, стилот и препознатливоста на едно архитектонско дело или уметност. Надворешното и внатрешното оформување на просторот се основни компоненти на архитектонската замисла. Организацијата на просторот како и дизајнерското изразување со употреба на боите не треба да се потенцира, туку да се постави рамнотежа, каде се ќе биде подеднакво застапено и критички оценето.

Клучни зборови: геометриски форми, градско пространство, архитектура, визуелна уметност, дизајн

1.Вовед

Начинот на создавање на градското пространство најчесто се определува со план по населби и региони, но и во форма на апстрактно мислење. Разложувањето на прости форми може да се имплементира како голема маса и мала плоштина. Многубројни настани и случувања, визуелни набљудувања се забележуваат преку нивната надворешност. Доколку обрнеме внимание на парковите, ќе забележиме дека тие образуваат маса на материјали на некоја градска средина, каде се обележува нивниот вид, форма, материјал, боја, бројот и видот на растенијата. Фасадата на секоја кука е препознатлива по прозорците кои уште се нарекуваат „очите на фасадата“. Од овде произлегува значењето на формата која има значење во архитектурата, скулптурата и сликарството.

Во архитектурата примарното за една градба да биде успешна и привлечна зависи од извршеното проектирање, што подразбира рационално искористување на просторот, комуникациските движењата во тој простор и правилно искористување на светлината. Овие низа фактори се доста значајни бидејќи станува збор за еден мисловен и духовен процес со емотивно ангажирање за осмислување и оформување на просторот.

Самото проектирање е процес кој развива идни идеи за градење и задоволување на потребите на човекот. Со овој процес се задоволуваат проблемите од психолошката и функционалната потреба на човекот. Од тука можеме да дефинираме дека проектирањето е техничко познавање и наука која за да биде естетски искомпонирана една форма, мора да постои ликовно познавање и ликовни вештини. На тој начин во проектирањето покрај техниката е вградена и уметноста. Во тој контекст во овој труд се прикажани, дизајнерските карактеристики и трендови во домувањето, формата и естетиката во просторот и важноста на боите со нејзината улога.

2.Надворешно и внатрешно оформување на просторот

Надворешното и внатрешното оформување на просторот се основни компоненти на архитектонската замисла, но секако организацијата на просторот како и дизајнерското изразување треба да биде во баланс со комбинирање на боите и деталите. Домувањето е најстаро и во сите историски периоди најзастапена е функцијата во населбите, без оглед на големината и видот. Современото домување денес е многу повеќе од само потреба од засолниште како во минатото, туку претставува функција со многу посложени ситуации за решавање.

Станбеното индивидуално домување представува израз на индивидуалните потреби на човекот, а се темели на традицијата за градење и моменталните актуелни градежни новитети, кои сведочат за времето кога се создадени во просторот. Феноменот на урбана кука е дефиниран како основна единица на урбано ткиво, што е одредено од парцелата и структурата која го уредува урбаниот блок. Кога станува збор за компактната на урбаното ткиво, една урбана кука интегрира функции со поголем или помал интензитет, во зависност од карактерот на околината. Во однос на жителите на градот, ова е мултифункционална структура што подразбира варијабилност и на ниво на внатрешна и надворешна организација, како и одреден степен на транспарентност во кореспонденција со непосредната околина.

Со оглед на појавата на интегрирано домување во рамките на архитектурата како професија која се занимава со појава на форма, може да се дефинира концептот на урбана кука како урбано-архитектонски активна просторна структура, преку која различни видови на интегрирано домување се материјализираат преку културна, физичка и архитектонска димензија, со постојано индивидуално преиспитување на односот помеѓу содржината и местото. Од тука регуларната форма, каде еден или повеќе елементи се повторуваат во дизајнот, на хармоничен начин му дава јасен изглед на објектот. Ваквите архитектонски форми и дизајни многу лесно се спојуваат со природата, без да создадат

груб ефект врз околината. Овие дизајни, генерално се постабилни и симетрични по природа. Удобноста и комфортоот се во фокусот на главните дизајнери. Дигитализацијата и мобилната поврзаност го водат животот во денешно време, ја одржуваат поврзаноста на далечина и затоа постои зголемена потреба за човечко присуство и топлина. Домот и местата каде се поминува поголем дел од времето личат на пријатни „гнезда“ во кои личноста треба да се чувствува опуштено и заштитено. Во време на КОВИД 19 пандемијата, многумина се посветија на уредувањето на својот дом и несомнено одвоија простор за да ја постават својата домашна канцеларија. Инвестираа најпрво во технологија, а потоа во удобноста на новото катче кое треба да е добро проветрено и со пристап на природна светлина за максималната продуктивност од дома.

Архитектите и дизајнерите создаваат нови производи за домот кои одговараат на зголемената побарувачка за тактилни и други сензорни стимулатори. Тексурата, исто го одредува степенот до кој површините на формата ја рефлектираат или апсорбираат насочената светлина. Допирот и чувството се предмет на истражување и експериментирање од страна на производителите, па така ткаенините веќе имаат квалитети што надминуваат густина, текстура и боја, тие се меки на допир, воздушести или матирани кои целосно се пријатни на кожата. Исто така новитетите на кои се работи е да можат да интегрираат фотолуминисцентни влакна и со технологија на сензори да можат да се променат според средината, светлината, различна РН, па дури да реагираат на бучава. Сето ова се случува благодарение на развојот на нанотехнологијата. Од друга страна, природните ткаенини се повеќе се бараат токму затоа што создава чувство на удобност, безбедност, топлина, а најмногу имаат поврзаност со традицијата

3.Форми, дизајни и трендови инспирирани од природата

Кога станува збор за дизајнот, не секогаш се работи за правилни или неправилни форми на инспирација. Дизајнерите можат да најдат инспирација од секаде, особено од природата и овој специфичен вид на инспирација всушност се нарекува биомиметичка

архитектура. Формите се толку многу инспирирани од природата, што она што изгледа толку едноставно по природа всушност може да се претвори во сложено дизајнерско решение од страна на уметникот. Дизајнерски решенија се генерално поефикасни, поодржливи и поцврсти. Овие типови форми всушност не се за реплицирање на природната форма, туку повеќе за разбирање на правилата што ја регулираат формата. Геометријата и архитектонските форми се целосно меѓусебно поврзани. Постојат многу форми кои се комплетно изведени со користење на различни видови формули како Златен пресек, Питагора, итн., што ја покажува кохерентноста на составот и геометријата. Резултатот од овие формули генерално се гледа како идеална пропорција и олицетворение на естетиката и хармонијата.

Формите не се важни само во надворешноста, тие играат подеднакво важна улога и во ентериерот за да се создаде драматичен ефект со неговите карактеристики во таванот, сидовите, сводовите, подот, столбовите итн. Различните форми во внатрешноста создаваат различни видови на расположение, било да е мистериозно, романтично, екстравагантно, смело, раскошно итн. Со спојување на неколку клучни елементи се постигнува конфор во уникатната форма на ентериерот каде значајно влијание има палетата од новитети и дизајни намнети за декорација и уредување на просторот.

Кога станува збор за дизајн и принтови, плочките прераснуваат во тренд и неизбежен дел од секој дом. Се произведуваат во сите видови на нијанси и декорации, имитација од најлесното до најспецифичното дрво, со најразлични текстури, од полирани до вдлабнати, како и во сите големини и форми. Целокупниот опсег на бои е најразличен, но сеуште доминираат лесните, пригушени и меки пастелни тонови. Различни видови дрвја можат да се „препознаат“ во друг тренд, кој не е нов, но веќе е развиен до совршенство, каде станува збор за имитирање на различни материјали. Речиси сите компании работат во оваа насока, а најпосакуваните материјали се мермер, камен и дрво. Доста распространета е и имитација на паркет, каде изборот на разновидни шарии дрва, го наметнува трендот кој во најголем дел е насочен кон старо, истрошено дрво. Интересен

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

акцент се колекциите од реномирани дизајнери. Многу светски познати производители работат со големи имиња на дизајнот, претежно од помладата генерација. Трендот е да се создадат панели кои раскажуваат приказни, а клиентот може да го избере целиот состав или само еден елемент од истиот, со што ќе создаде своја приказна. Сето ова е одлично комбинирано и осмислено за да им се понуди слобода на клиентите, архитектите и дизајнерите на ентериер, кои имаат голем број на елементи што можат да ги толкуваат според нивните индивидуални барања. Друг интересен тренд што веќе неколку години се пробива, е експериментирањето со светлината која се користи како материјал за создавање на нематеријални форми. Проектирањето на сидови, ткаенини, користење на ласери овозможуваат формирање на нови интерактивни слики и постојано менување на сценографијата и реалностите.

Ако се осврнеме на внатрешниот дизајн на просторот основните правила на распоредба на просториите треба да се запазени до извесна мера. Доколку модните стилови и трендови се менуваат скоро целосно секоја сезона, процесите за менување на мебел и дизајн на ентериерот се различни. Постојат периоди во кои одредени стилови се развиваат и стануваат трајно во употреба. Ќе го спомнеме рециклирањето и фокусот на животната средина како актуелни теми за кои се зборува години наназад, а денес истите се релевантни и инспирирачки за секој вид на дизајн и уметност. Вкрстувањето, толкувањето и комбинирањето на трендовите се битен елемент и треба добра информираност или консултација со стручен тим при уредувањето на просторот. Доколку истите се по општи и класични, каде некои линии остануваат со трајно и јасно присуство, тогаш складноста и поврзаноста доаѓа до израз. Скандинавскиот стил како инспирација за новите трендови во дизајнот на мебел е сеуште доминантен. Обележано е и враќање на стилот од средината на минатиот век, преку дизајн на икони од оваа ера кои се репродуцираат, а мебелот е минималистички во комбинација со ретро-светилки. Во ентериерите се употребува старо дрво и луминари со бакарен или златест сјај. Трендот „направи го сам“ е исто така

актуелен. Во однос на боите, преовладуваат сивите, пастелните нијанси, а мотивите често се геометриски.

4. Дизајнот и бојата во просторот

Без разлика дали станува збор за правилна или неправилна форма, трансформациите во постоечка форма го прават дизајнот уште попривлечен и уникатен. Ова всушност резултира со губење на почетната форма на дизајнот и правење на формата да изгледа сосема поинаку во текот на сите претходни фази со комбинации од бои. Овој вид на трансформација преку серија дискретни манипулации создава бесконечен број пермутации во однос на опциите за дизајн. Бојата е прифатена да биде битна до ниво на потреба за луѓето, не само за постигнување на некои декоративни или естетски вредности, туку и за исполнување на некои потреби на човечкото без кои тие не можат да живеат во архитектонски и урбан контекст.

Боите предизвикуваат чувства, создаваат сензации, влијаат на расположението, поттикнуваат да правиме некои работи на сметка на други, ни помагаат да се опуштиме. Нивното присуство ги поставува параметрите на просторот за живеење, го моделира неговиот стил и ја открива индивидуалноста кај човекот. Затоа, не постојат цврсти и јасни правила за тоа како да се користат боите. Треба да се има во предвид дека некои насоки кои се длабоко вкоренети во нашата култура и во психологијата на нашата сетилна перцепција, каде мозокот реагира на различни видови светлосни дразби, помага да се создаде типот на простор за живеење што го посакуваме. Строгоста, едноставноста и отсуството на природни материјали треба на најдобар начин да се комбинираат со употреба на соодветни бои кои ќе го нагласат карактерот на собата или ќе си поиграат со рамнотежата на нејзината хармонија. За подобро да се разбере ефектот од употребата на поединечни бои (кои во психологијата на боите се сметаат како психолошки фактори), неопходно е да се користи тркалото за боја. На него се наредени основните бои: црвена, жолта и сина, заедно со секундарните и терциерните, кои иако се наоѓаат на спротивните

страни на кругот, се комбинираат и се надополнуваат во многу хармонични комбинации. Боите се издвојуваат меѓу најважните работи што ја опфаќаат стилска перспектива. Тие можат да ја променат гледната точка, да ги контролираат мерењата, дури и да инспирираат емоции доколку се користат правилно. На ист начин боите влијаат на нашата интуитивност и активности и тие би можеле да го подигнат пулс кај човекот или обратно да го намалат.

Во зависност од човековата проникливост и искуство, секоја боја може да го контролира личното препознавање. Бојата се карактеризира како визуелна перцептивна особина која го надразнува окото кај човекот преку рецепторите на светлината. Класификацијата на бои и физичките определби на бојата се дополнително поврзани со предмети, материјали, извори на светлина итн., земајќи ги во предвид нивните физички својства, на пример: спектрите на задржување на светлина, рефлексија или еманиција. Со карактеризирање на бојата, боите може нумерички да се препознаат по нивните насоки. Бидејќи „погледот“ на бојата произлегува од флукуирачката спектрална чувствителност на конусните клетки во мрежницата на окото до различни делови од опсегот, боите може да се карактеризираат и измерат според степенот до кој тие ги зајакнуваат овие клетки. Овие физиолошки или физички мерења на бојата, повторно не го разјаснуваат целосно психофизичкиот поглед на изгледот на боите.

Боите се делат на ладни и топли, каде сината, зелената и виолетовата се гледаат како опсег на ладни бои кои имаат пократка бранова должина во контраст со црвената, портокаловата и жолтата. Црвената, портокаловата и жолтата се топли бои, а црвената е со најдолгата бранова должина што ја гледа човековото око. Бојата влијае на човековото однесување, со впечатлив ефект и секојдневно има големо влијание врз човекот: физичко, ментално, физиолошко и социолошко. Уметноста на бојата се нарекува хроматика, хроматографија, колориметрија или во суштина наука за бојата. Тој го вклучува погледот на бојата од човечкото око и големиот мозок. Во последните децении, точните перцепции и експерименталните студии покажале дека одговорот на човековото опкружување во

архитектонското опкружување е со голема стапка, со оглед на тактилниот впечаток на бојата. Овие студии ги вклучуваат следењето на психологијата на архитектурата, психологијата на бојата, психологијата на невро визуелната ергономија, психосоматиката итн. Накратко кажано, потврдува дека човечката реакција на бојата е се надвор, а тоа влијае на нас ментално и физиолошки. Впечатокот на бојата и пораката што ја пренесува е од најекстремно значење за создавање на менталното расположение или вибрација што го поддржува капацитетот на просторот. Затоа кога се уредува една просторија важно е правилно да се употребат боите. Доколку се уредува училница, таа во никој случај не треба да асоцира на болничката соба. Она што може да помогне е претходно да се познава изразот на боите. Ќе направиме една мала илустрација на неколку бои кои сами по себе го карактеризираат внатрешниот простор.

- Пастелно жолтата боја дава впечаток на сончево време, сјај, удобност и оживување на просторот.
- Црвената боја дава возбуда, провокативност, жештина, ентузијазам. Внатрешноста на просторот е силна и поттикнувачка.
- Зелената боја е приспособлива, тивка и изразува точност, леснотија и сигурност.
- Белата боја комуницира и е отворена, неограничена, непристрасна. Просторот во бела боја дава чувство на стерилност, празнина, доблест и двоумење.

Сите бои го менуваат својот карактер кога се надополнуваат со мебелот и деталите во ентериерот.

5. Заклучок

Архитектите, уметниците и дизајнерите можат да најдат инспирација од правилните и неправилните форми, особено од природата која е најчест вид на инспирација. Формите кои се инспирирани од природата е она што изгледа едноставно, а всушност може да прерасне во многу сложено и уникатно дизајнерско решение од страна на креаторот. Без

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

разлика дали станува збор за правилна или неправилна форма, трансформациите во постоечка форма го прават дизајнот уште попривлечен. Боите предизвикуваат чувства, создаваат сензации, влијаат на расположението. Важноста на бојата треба да биде до ниво на потреба за луѓето, не само за постигнување на некои декоративни или естетски вредности, туку и за исполнување на некои потреби на човечкото, без кои тие не можат да живеат во архитектонски и урбан контекст. Ако се осврнеме на внатрешниот дизајн на просторот основните правила на распределба на просторите треба да се запазени до извесна граница. Дел од модните стилови и трендови се менуваат скоро целосно секоја сезона, но секогаш постојат периоди во кои одредени стилови се развиваат и остануваат трајно во употреба.

6. Референци

- [1] Francisco Asensio Cerver , Houses of the world, 2003
- [2] <https://www.planndesign.com/>
- [3] www.ijert.org/IJERTV4IS120587
- [4] Kuehni, G., An Introduction to practice and principles, 2013
- [5] <https://www.silocreativo.com/en/the-meaning-of-forms-in-design/>
- [6] B.Mnari, Design, Penguin books, 1971
- [7] Pastoureau, History of a Color, 2001
- [8] Janson H.W., History of art, 2007

**KATLANOVO BATH AND SPA CENTER KATLANOVO
(CONCEPT PROJECT - DESIGN CONVERSION AND RECONSTRUCTION)**

Vangel Dunovski, Prof.Dr.sc^a, Monika Dimitrova^b

MIT University, Faculty of Architecture, Skopje, Republic of North Macedonia^a

MIT University, Faculty of Architecture, Skopje, Republic of North Macedonia^b

vduni@mt.net.mk^a, monika.dimitrova36@yahoo.com^b

Abstract

The existence of Katlanovska Banja dates back to ancient times. The benefits and healing power of mineral water were also used during the Ottoman period when it was converted into a Turkish bath. During the First World War, the baths were destroyed, where in the period between the two world wars, were rebuilt with new accommodation facilities, fountains, a walking quay, and a local road from the village of Katlanovo to the bath and others buildings. Katlanovo Bath is experiencing its greatest development after the 1963 earthquake in Skopje when several buildings, hotels, resorts, retirement homes, etc. are built. During this period, the new building of the city, general hospital for physical medicine and rehabilitation was built. The natural values, the favorable position, the specific characteristics of the thermo-mineral water in Katlanovo Bath and the importance of tourism are presented in this paper, where the conceptual design for conversion and reconstruction of a hospital in a spa center near Katlanovo Bath is presented.

Keywords: *Katlanovo Bath, development, natural values, healing power, conversion, reconstruction, Spa center*

**КАТЛАНОВСКА БАЊА И СПА-ЦЕНТАР КАТЛАНОВО
(КОНЦЕПТ ПРОЕКТ - ПРЕНАМЕНА И РЕКОНСТРУКЦИЈА)**

Проф.д-р Ванѓел Дуновски^а, Моника Димитрова^б, д-р

МИТ Универзитет, Факултет за Архитектура, Скопје, Р.Северна Македонија^а

МИТ Универзитет, Факултет за Архитектура, Скопје, Р.Северна Македонија^б

vduni@mt.net.mk^а, monika.dimitrova36@yahoo.com^б

Апстракт

Постоењето на Катлановска бања датира уште од античко време. Благодетите и лековитата моќ на минералната вода се користела и за време на Османлиите која била преуредена во турска бања. Во текот на Првата Светска војна бањите биле разрушени, каде во периодот меѓу двете светски војни повторно е возобновена со нови објекти за сместување, чешми, кеј за шетање, локален пат од селото Катланово до бањата и други градби. Својот најголем развој Катлановска бања го доживува после земјотресот во 1963 година кога се изградени повеќе објекти, хотели, одмаралишта, пензионерскиот дом и др. Во овој период изграден е новиот објект - градската општа болница за физикална медицина и рехабилитација. Во овој труд се изнесени природните вредности, поволната положба, значењето на туризмот и специфичните карактеристики на термоминералната вода во Катлановска бања. Воедно е прикажан и идејниот проект за пренамена и реконструкција на постоечки објект од болница во Спа-центар во близина на Катлановска бања.

Клучни зборови: *Катлановска Бања, развој, природни вредности, лековита моќ, пренамена, реконструкција, Спа-центар*

1. Вовед

Согласно археолошките пронајдоци, местото Катлановска Бања датира уште од античко време, од времето на Римското царство. На тоа укажува фактот што на Пеутингеровата карта која е изработена околу 340 год. и на која се прикажани патиштата на Римското царство, градовите, нејзините провинции, воените логори и сл. на пределот на Катланово има ознака за бања за која историчарите сметаат дека станува збор за Катлановска Бања. Дека оваа бања постои од античко време сведочат и бројните римски монети и гробови од римско време пронајдени на овој локалитет. Познато е дека императорот Јустинијан Први многу добро ги познавал благодетите на минералната вода од овој предел па заради тоа изградил базени на отворено, во вид на вдлабнатини кои служеле за одмор и рекреација како за народот така и за Римските великодостојници. Овие базени заради лековитата моќ на водата исто така служеле и како лекувалиште, па еднаш самиот Јустинијан Први му напишал на генералот Белариус, во време кога постоела тешко излечливата болест чумата: “Катланово е котел каде се раѓа сонцето. Ако може нешто да ме излечи, тогаш е тоа само таму, меѓу сонцето и водата“. Сакајќи да ги истакне убавините на оваа бања во статиите кои го опишуваат овој предел, истиот е наведен како “извор на младоста“, распространет низ природна убавина и живописна природа, сместена по течението на реката Пчиња. Од двете страни на течението на реката се наоѓаат вдлабнатини на карпите од каде што тече минералната вода и каде што биле запишани имињата од римската аристократија. Преуредувањето на Римските базени е направено во Османлискиот период од страна на Турците кои ги изградиле турските кади чии остатоци ден денес сведочат за нивното постоење. Османлиите пристапиле кон изградба на модерни бањи за тоа време. Во Османлискиот период освен познатиот Даут Паша граделе и други турски валии кои владееле на овие простори, па така од ова време познато е дека се изградени повеќе отворени кади и базени, анови, меани и дуќани кои придонеле за

развој и посетување на ова место. Исто така при крајот на нивното владеење овде е формирана и населба каде што живееле шеесетина фамилии. Сите овие градби говорат дека Катлановска Бања во овој период станува модерна бања посетувана и од најбогатото население.

Во текот на Првата Светска Војна во Катлановска Бања биле разрушени и запалени поголемиот дел од градбите, за да во периодот помеѓу двете светски војни локацијата повторно се возобновува. Во овој период ставен е акцент на нејзиното пошумување, а биле изградени и неколку објекти за сместување, чешми, кеј за шетање, локален пат од селото Катланово до бањата и др. градби. Од тоа време позната е и фамилијата Кочкови која живеела во Катлановска Бања и која имала фурни и млекара во своја сопственост. Во тој период изграден е и мостот на реката Пчиња кој и ден денес се користи.

По првата светска војна, Катлановска Бања се повеќе добива карактер на лекувалиште со изградба на модерни бањи со ангажиран стручен медицински кадар за лекување на болни. Својот најголем развој Катлановска бања го доживува после земјотресот во Скопје, во 1963 година кога се изградени повеќе објекти, хотели, одмаралишта, пензионерскиот дом и др. Во овој период изграден е новиот објект градската општа болница за физикална медицина и специјализирана медицинска рехабилитација - Катлановска Бања со сместувачки капацитет од 270 посетители изградена со современа технологија за тоа време.

На 13 мај 1991 година Катлановска бања од Собранието на градот Скопје е прогласен за споменик на природата кој се простира на левиот и десниот брег на реката Пчиња во опсег од 5442,6 хектари во пределот на селата Градманци, Катлановска Брезица, Летевци и дел од селата Катланово, Бадер и Кожле. Денес Катлановска Бања е активен центар за лекување, рехабилитација и физикална терапија посетуван во целиот период од годината.

2. Географска положба и поврзаност на локацијата

Катлановска Бања е сместена во централниот дел на Р.Македонија непосредно до с. Катланово по кое го добила и своето име. Има многу поволна географска положба бидејќи се простира помеѓу три поголеми града во нашата земја, Скопје, Куманово и Велес со кои има одлична сообраќајна поврзаност преку автопат 2км. јужно од неа. Одалеченоста до овие градови е речиси иста од околу давесетина километри што овозможува брзо стигнување до бањата а со тоа и правење на еднодневни посети и излети што ја прави оваа локација многу атрактивна. Пристапот од главниот град е преку автопатот Скопје - Велес – Гевгелија, преку кој исто така постои и редовен автобуски превоз од јавното сообраќајно претпријатие Скопје. Поволната положба на бањата се базира и на близината на Аеродромот “Александар Велики” Скопје кој се наоѓа на само 5 км. западно од неа. Ваквата положба и близината до големите наши центри и дава голема предност на оваа бања во однос на останатите бањи во регионот. Географски Катлановска Бања се простира на десниот тек од реката Пчиња во пределот Бањски рид над селото Катланово, во чија средина се наоѓаат минералните извори. Изворите се од тектонско потекло и заедно со минералната вода даваат обележје на овој реон. На западната страна од овој предел се наоѓа Скопската котлина, а на источната страна може да се види Црниот врв. Катлановска Бања е на 230 метри надморска височина каде што може да се почувствува медитеранска клима од југ и умерено континентална клима од север. Денес селото Катланово и Катлановска Бања спаѓаат под управата на општина Петровец.

3. Природни вредности на бањата

Во однос на природните вредности како еден од најзначајните бележја на Катлановска Бања претставува Бањскиот рид каде се наоѓа тектонската пукнатина со должина од 350м и ширина од 5 - 20 см. од каде што извира термоминералната вода. Оваа

пукнатина и нејзините извори ја даваат суштината за градење на објектите во овој предел како и посета на истите од страна на голем број посетители кои ги користат бањите за нивно лекување и за нивна релаксација. Пукнатината каде што се наоѓаат изворите на вода се забележува на двете страни од реката Пчиња која исто така е препознатлив белег на овој предел. Таа претставува лева притока на реката Вардар и по нејзиниот тек се наоѓа живописна и ретка вегетативна природа која заедно со околните зелени ридови во овој крај можат да се користат за долги прошетки и релаксација на туристите како дополнителна активност во текот на нивниот престој.

Катлановска Бања се карактеризира со разновиден и броен растителен и животински свет со реликтен карактер. Од вегетацијата овде можат да се сретнат скоро сите видови на листопадни дрва од кои дабовата шума е најраспространета. Од животинскиот свет пак доминираат лисицата, зајакот, срната и волкот. Во овој предел може да се забележат и голем број на птици и риби во реката Пчиња што овозможува развој на ловот и риболовот на овие простори. Особено значајно природно богатство е мочуришната површина позната како Катлановско Блато кој е ботанички, ихтиолошки и орнитолошки резерват кој во 1965 година согласно Законот за заштита на природните реткости е ставено под заштита. Овој предел има историско значење бидејќи претставувал пречка при преминувањето на Таорската клисура, а поради неговата важност било дадено под управа на црквата која давала одобрение за нејзино користење. Ова мочуриште до неодамна претставувало и одмаралиште за птиците преселници кои доаѓале во овој крај. Денес во Катлановското Блато најмногу се среќаават барските растенија - трската, а од животинскиот свет голем број на диви патки, шатки и сл.

3.1 Термоминерална вода

Сите извори на Катлановска Бања се поврзани со пукнатините на земјата. Утврдено е дека истите се од јувенилно потекло односно извираат со пулсација од внатрешноста на земјата. Ваквите извори имаат константна температура и постојано количество на вода.

Нивната промена може да се случи само при појава на посилни земјотреси при кои што би дошло до изместување на земјените пластови.

Со истражувања увидено е дека изворите во овој предел според тоа од каде извираат можат да се поделат на оние кои се наоѓаат на источната страна на Бањскиот Рид и оние кои се наоѓаат на неговата западна страна. Истите извираат од различен центар од внатрешноста на земјата и како резултат на тоа кај нив се појавува различен хемиски состав на водата. Според хемискиот состав изворите се делат на сумпурни, алкални и јагленокисели. Од направените анализи извршени од страна на хемичарот Милица Карушевиќ, потврдено е дека термалните извори во Катлановска Бања се богати со натриум, калиум, калциум, магнезиум, хлор, сулфур, јод и др. Институтот за медицинска хидрологија и климатологија во 1959 год. на ова подрачје има регистрирано осум извори. Сите овие извори меѓусебе се разликуваат по капацитетот на вода и по нивната температура. По температурата на водата можат да се поделат на три групи и тоа: Хипертермални, Хомеотермални и Хипотермални.

- Хипертермалните извори имаат температура на вода над 38°C и нивната вода се употребува за капење и правење на инхалации;
- Хомеотермалните извори имаат температура приближна на температурата на човечкото тело од 34°C - 38°C и истите се користат за лечење на болестите преку капење и пиење на водата;
- Хипотермалните извори се извори со ладна вода односно вода која е пониска од температурата на човечкото тело. Овие извори се користат за пиење на водата.
- Капацитетот на вода на изворите е различен и се движи во границите од 0.02 l/s - 2 l/s . Во Табела бр. 2 претставена е издашноста на изворите и температурата на водата поодделно по извори.

Извор	Лит/сек	Температура $^{\circ}\text{C}$
Извор бр.1	0,5	34,5
Извор бр.2	0,020	14
Извор бр.3	0,140	37,5
Извор бр.4	1,5-2	41
Извор бр.5	0,125	38
Извор бр.6	0,60	38

Табела бр. 2: Преглед на издашноста и температурата на изворите во Катланово¹⁰

Лековитата моќ на оваа вода е надалеку позната гледајќи ја посетеност од страна на голем број пациенти кои ја користат за капење како и голем број на луѓе кои полнат вода за пиење од чешмите изградени покрај патот. Познато е дека водата лечи разни видови болести и тоа: реуматични болести, кожни заболувања, кардиоваскуларни заболувања, болести на дишни патишта, нервни заболувања, бубрежни заболувања, болки настанати од повреди и сл.

4. Развој на туризмот

Со направената анализа на положбата на локацијата утврдено е дека поволната поставеност на Катлановска Бања овозможува брза и лесна пристапност од главните центри во Републиката што е од особена важност за развојот на туризмот во овој предел. Големо значење има и близината на градот Скопје кој е центар на збиднувањата и од каде што посетеноста е најголема, па затоа овој предел може да се каже дека е еден од главни излетнички места за жителите на овој град.

Опкружувањето со убавата природа примамува голем број на туристи кои би се одмориле од секојдневието и кои би уживале во благодетите на овие предели. Туристичката вредност на Катлановска Бања се должи на нејзините природни вредности, убавата клима, чистиот воздух, изворите, убавите пејзажи, реката Пчиња и сл. Разноврсната флора и фауна исто така придонесува за развој на ловот и риболот на овие краеве, а присуството на минералната вода за развојот на бањскиот туризам. За да се популаризира овој предел кај туристите, а не само кај болните лица кои доаѓаат на лекување потребно е да се обрне внимание на квалитетот на сместувачките капацитети и содржините на објектите. Во моментот бањата има стандард кој е доволен само за привлекување на посетители кои се болни и кои доаѓаат заради термоминералните лековити води, па согласно тоа Катлановска бања добива карактер на лекувалиште. За да се избегне овој епитет менаџирањето на бањата треба да се насочи кон привлекување на туристи за одмор и рекреација.

Исто така од особена важност е овој крај да стане познат и достапен за туристите надвор од нашата држава, што би придонело кон дополнителен приход и развој. Освен природните убавини на бањата во процесот на привлекување на туристите треба да се потенцира близината на археолошките локалитети како и етнографските туристички вредности на пределот земајќи во предвид дека на овие краеве се случувале историски настани уште од времето на старите Римјани.

5. Концепт план Спа Центар Катланово

Во продолжение ќе го разгледаме идејниот проект пренамент и реконструиран од болница во Спа центар. Долината која се наоѓа пред објектот во Катланово ја предвидуваме како спортски центар со одредени програми. Сличности и споредби со објектот на Цумтор во Швајцарија кој датира од 1996 година, е тоа што тој е изграден врз термалните води кои се наоѓале на самата локација, а додека нашиот објект се наоѓа во близина на термалните води односно Катлановска бања. Со санација на конструкцијата на веќе постоечкиот објект, се предвидува зајакнување на носивите елементи составени од носиви плочи, греди и вертикални армирано бетонски платна, се со цел заштита од сеизмичко оштетување и временски непогоди. Со самата санација не се нарушува функционалноста на објектот. Конструкцијата на веќе постоечкиот и ново проектираниот објект е армирано бетонски скелетен систем составен од носиви елементи – армирано бетонски плочи, греди, столбови, и армирани бетонски платна.

5.1 Анализа на локација

- Катланово
- Село во општина Петровец во околината на Скопје
- Во близина на два автопата(патниот правец Скопје-Велес и Велес –Скопје)

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

- Непосредна близина (1.1km) до термални минерални извори на вода познати како Катлановски Бањи
 - 27km одалеченост од градот Скопје
 - 270m надморска височина
 - Зафаќа површина од 15,6km
 - 538 хектари - обработлива површина
 - 621хектар -пасишта
 - 165 хектари - шума

5.2 Концепт план

Во однос на ситуацијата главниот пристап до објектот е од северната сртана додека влезот во објектот е од југозападната страна. Просторот за паркинг е предвиден да биде на веќе постоечкото место односно јужно од објектот до кој се доаѓа по одвоена пристапна

улица. Поради слабата конструктивна носивост и отпорност од сите механички дејства во објектот не се поставени програмите поврзани со вода тие се сместени во посебен објект волумен кој има налик на капа позади веќе постоечкиот објект односно северо источната страна. Според предвидените програми во веќе постоечкиот објект истиот е предвиден да биде на приземје и два ката (П+2).

На предната односно јужната страна на локацијата во падината се предвидени спортски активности. Висинската разлика од околу 4 метра од котата на влезот на објектот до котата на теренот на падината предвидена е да се совлада со рампа која е наменета само за пешаци и лица со инвалидски колички. Истата има крива линија на движење и не одредено висина се дели на два дела каде едниот води кон десната страна каде се сместени тениските игралишта а другиот кон левата страна која води кон повеќе наменското игралиште и теренот за мини голф.

Карактеристични објекти

- Катлановска бања - 1,1_{км}
- Река Пчиња - 250_м
- Црквата св. Никола - 500_м
- Цамија - 750_м
- Бензинска пумпа - 700_м

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

6. Обликување на просторот

Водечка идеја при проектирање на Спа центарот е да се добие еден комплекс кој ќе претставува симфонија од вода, зеленило и звуци притоа создавање на еден хуман – функционален простор и давање нов живот на еден веќе постоечки објект и негова пренамена, притоа проектирање на нов објект веднаш до постоечкиот и нивно поврзување како една целина.

Постоечка состојба

Новопроектирана состојба

7. Функционална анализа

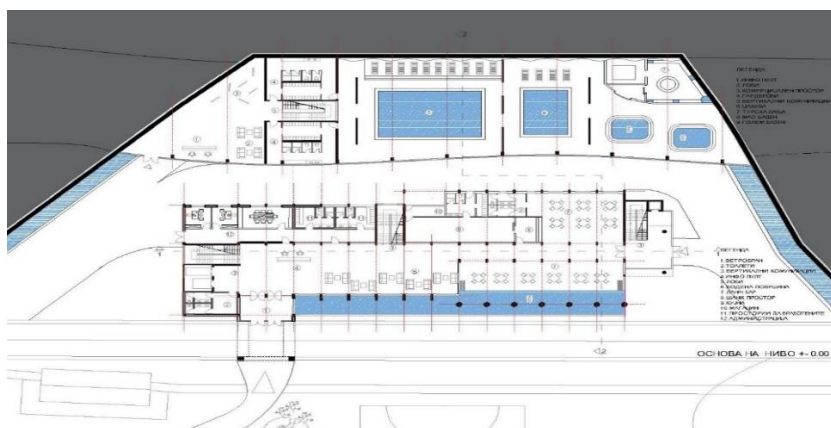
Влезот во објектот се наоѓа на југозападната страна. До внатрешноста на објектот се доаѓа преку ветробран. Додека од левата страна се поставени вертикалните комуникации скали и ливтови. При влегување во објектот веднаш наспроти влезот се наоѓа рецепцијата која од десната страна е пропратена со бифе а од левата страна се наоѓа тоалетот за гостите. Веднаш до тоалетот се поставени вертикалните комуникации. На југоисточната страна на објектот предвиден е ланч бар со отворена тераса пред која има

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

предвидено водена површина се со цел да се доблизи природата повеќе до гостите и да можат подобро да се релаксираат со своето утринско кафе.

На североисточната страна се поставени централно вертикални комуникации, а веднаш до комуникациското јдро се наоѓа магацинот и кујната предвидена да го опслужува ланч барот. До оваа групација се доаѓа преку економскиот влез. На северо западната страна се наоѓа административниот дел како и просториите за вработените. Надвор од овој волумен во позадината на објектот предвиден е нов волумен во кој се сместени сите програми поврзани со вода. Влезот во овој волумен е на југозападната страна. При самот влез во овој објект е поставен инфо пулт кој е попатен со бифе простор за чекање. Во близина на инфо пултот се наоѓа комерцијален дел од каде можат да се купат разни производи. До делот со вода се доаѓа преку гардеробите кои се решени по принцип чист нечист ходник. Во делот со водени програми предвидени се голем и мал базен, турска бања, џакузи, простор со лежали и амфитеатрално седење за одмор.

8. Заклучок

Катлановска Бања и Спа Центарот Катланово како концепт план е наменет за посетителите да се луксузираат и повторно да ги откријат античките придобивки од

MPT UNIVERSITY
SKOPJE

капењето во термалните води. Комбинацијата на овие два објекти во Катлановската област можеме да ги поврземе како светлина и сенка, отворени и затворени простори со линеарни елементи кои создаваат високо чувство на здрав дух и реставративно искуство. Основниот неформален распоред на внатрешниот простор е внимателно замислен како пат на циркулација, возобновување и лекување кој им овозможува на посетителите истовремена рехабилитација и релаксација.

9. Користена литература

- [1] <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=60133>
- [2] <http://www.katlanovskaspa.com/en/?id=1>
- [3] Димитриевски М., Шерив А., Катлановска Бања Скопје, 2008
- [4] <http://www.makemigration.com/turizam/katlanovo.htm>
- [5] Ташков Н., Методијески Д., Термален туризам, УГД: Штип
- [6] <http://www.medicaltravel-greece.com/nginx/article/13/thermal-springs>
- [7] <https://www.mydestination-bulgaria.com/regionalinfo/mineral-waters-of-bulgaria>
- [8] <http://banjeusrbiji.com/banje-srbije/>
- [9] <http://banjeusrbiji.com/banje-bosne-i-hercegovine/>
- [10] <https://q=katlanovska+bath&oq=katlanovska+bath&aqs=chrome..69i57j33i160l2.7159j0j15&sourceid=chrome&ie=UTF-8>

SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE REGION SAR PLANINA

Vangel Dunovski, Prof.Dr.sc^a, Elfat Selimi^b

MIT University, Faculty of Architecture, Skopje, Republic of North Macedonia^a

MIT University, Faculty of Architecture, Skopje, Republic of North Macedonia^b

vduni@mt.net.mk^a, elfat.selimi.97@hotmail.com^b

Abstract

This paper explores the types of mountain settlements, the functionality of objects found in them to be adjustable to all residents and their different living needs, as well as the process of urbanization through technological development and the level of economic power of a society, which often are decisive. The renewal of rural settlements and the formation of new, are important for transformation and improvement of life in mountainous regions. Natural conditions are always an inspiration for creating a new architecture in equilibrium with climate alignment and respect for natural laws. Man as part of nature intervenes in it using renewable energy sources, innovative eco materials so as not to disturb natural relations. The hilly-mountainous areas in the Republic of Macedonia and the Mount Popova Sapka from the aspect of infrastructure, modernization and investment in space development and tourism.

Keywords: *mountain settlements, functionality, technological development, climatic conditions, Popova Sapka*

ОДРЖЛИВ РАЗВОЈ НА ШАРПЛАНИНСКИОТ РЕГИОН

Проф.д-р Ванѓел Дуновски^а, Елфат Селими, д-р^б

МИТ Универзитет, Факултет за Архитектура, Скопје, Р.Северна Македонија^а

МИТ Универзитет, Факултет за Архитектура, Скопје, Р.Северна Македонија^б

vduni@mt.net.mk, elfat.selimi.97@hotmail.com

Апстракт

Овој труд ги истражува видовите на планински населби, функционалноста на објектите кои се наоѓаат во нив кои требаат да бидат прилагодливи за сите жители и нивните различни животни потреби, како и процесот на урбанизација преку технолошкиот развој и нивото на економска моќ на едно општество, кои честопати се одлучувачки. Обновувањето на руралните населби и формирање на нови, се важна за трансформација и подобрување на животот во планинските региони. Природните услови се секогаш инспирација за создавање на нова архитектура во рамнотежа со климатските услови и почитување на природните законитости. Човекот како дел од природата интервенира во неа користејќи ги обновливите извори на енергија, иновативните еко материјали за да не бидат нарушени природните односи. Опфатени се и ридско-планинските области во Р.Северна Македонија, планината Попова Шапка од аспект на проблематика во инфраструктура, модернизација и инвестирање во развој на просторот и туризмот.

Клуч на зборови: *планински населби, функционалност, технолошки развој, климатски услови, Попова Шапка*

1. Вовед

Народната архитектура отсекогаш се создавала како одговор на што е неизбежно и логично, пред се врз интегрираните влијанија на природните карактеристики на конкретно местото од каде потекнуваат и неговите особености. Високата етика на традиционалната градба е видлива низ одговорно отстранување на ресурсите на местото каде што е изградена, а тоа е зачувување на ресурсите и богатствата енергетска трансформација. Одржливата средина има потреба од вложување и искуство од урбаните и руралните области. Објектите што се создадени во хармонија со природата формираат избалансиран еколошки ритам на живот и ги почитуваат климатските и топографските карактеристики, но и духот на местото. Во Шарпланинскиот регион постојат повеќе можни локации за развој на зимски спортови и зимски туризам, каде најзначаен е ски центарот Попова Шапка.

2. Видови и дестинации на планински населби

Населбите кои ја чуваат својата традиција од целосен заборав се нарекуваат катуни. Катуните се всушност сточарски населби во планините кои се лоцирани на поголема надморска височина, каде што сточарите се преселуваат за да го пасат својот добиток во текот на летото. Постои долга традиција на одгледувачи на добиток кои одат на планина и овој номадски начин на живот низ историјата диктира посебна култура и обичаи, единствени само за катуните. Бидејќи планинскиот туризам зема се поголем замав, сточарите во катуните прераснаа во своевидна туристичка понуда, од повеќе причини како: големата надморска височина и контактот со природата, се наоѓаат во близина на патеки за пешачење и патеки за велосипедизам, целосно природната и непреработена храна и посебната архитектура на катунот која е целосно интегрирана во амбиентот, што е реткост. Катуните има можност да се посетат во Западниот дел од Европа, а на Балканот најмногу се застапени во Црна Гора, околу Букумирското езеро.

Планинските дестинации стануваат се попривлечни за сите оние на кои им е потребна кратка пауза за време на викендот, а сакаат да ја поминат во природа, далеку од урбаните населби. Со растот на активниот туризам, планинските одморалишта стануваат се почесто привлечна дестинација за одмор, па затоа се повеќе се развива градбата на поголеми планинскиот комплекси кои содржат во себе над десет станбени згради. Таков е планинскиот комплекс „Јелена Анжујска“, според името на средновековната кралицата Јелена од Анжу во Златибор, Р.Србија кој содржи 18 станбени згради, а при неговата изградба се користени монтажни елементи. Од архитектонски поглед населбата има моодерен дух, но сепак го задржала планинскиот стил за подобро да биде вклопена во планинскиот амбиент. Во земјите како Швајцарија, Австрија, Норвешка, планинските села и населби се опкружени со многу високи планини и борови шуми кои се карактеризираат со отворен планински простор урбанизиран со рути, патишта, реки и езера. Таков пример е селото Гринделвалд во кантонот Берн во Швајцарија, кое е опкружено со единаесет планини со различни височини. Како планинска дестинација е успешно урбанизирана да работи две сезони во лето и зима. Има 80 км пешачки патеки , 160 км падини и 30 објекти на надморска височина од 2500 м. Покрај традиционалната архитектура во Австрија, постојат ремек-дела со надреалистична структура и минималистички простор како што е Уфогел во Дебант, конструирани од дрво кои се интегрираат со природата давајќи луксуз и прекрасен панорамски поглед на околниот пејсаж. Објектите наменети за повремена употреба честопати намерно отстапуваат од примарното домување кое мора да биде функционално и прилагодливо за сите жители и нивните различни животни потреби. Од друга страна, се проектирани за да им овозможат на сопствениците удобство, релаксација, истовремено охрабрувајќи ги да размислуваат и да се забавуваат.

3. Развој и одржливост на планинските населби

Одржливата средина има потреба од вложување и искуство од урбаните и руралните области. Некои планински населби имаат постигнато одржливост користејќи го концептот на еколошка стабилност.

Одржливиот развој е императивна мерка за руралните области. Во моментов планинските населби се местото каде што најочигледни се конфликти помеѓу човекот и природата. Она што е повеќе од јасно е дека треба да се преземат мерки за заштита и унапредување на одржливото користење на копнените екосистеми, одржливо управување со шумите, спречување на деградација на земјиштето за да се промовира одржливиот развој на земјоделството и да се направат населбите повеќе безбедни и адаптивни. Еколошката перспектива на хармоничниот развој помеѓу човекот и земјиштето произлегла од позадината на еколошката криза од 1960-тите. Се дискутирало за неговиот класичен дизајн поврзан со природата за да се воспостави истражувачка рамка на еколошкото планирање за координирање на односот помеѓу луѓето и природата во развиената област. Во моментов, оваа теорија континуирано е развивана и широко се користи во еколошките истражувања за проектирање на архитектурата со пејзажот, вклучувајќи ја и еколошката изградба на одржливи заедници.

Урбанизацијата на руралните населби се забележува во однос на неопходната трансформација на нејзината организациска структура и во однос на нејзината поврзаност во мрежата на населени места, како и во однос на формирање на нови населби или истребување на напуштените. Паралелно со технолошкиот развој и социјалните односи се развива и процесот на трансформација, каде најчесто одлучувачко е нивото на економската моќ на едно општество. Подобрувањето на животот во селата може да се очекува доколку овие населби се интегрираат во помалите селски заедници, со мултифункционални центри и подобра инфраструктура, а особено, со добри врски со урбаните центри. Во таков случај сите тие треба да бидат водени преку активности за

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

планирање. За исполнување на планираното, потребно е да се креираат стратегиите, како на национално, така и на локално ниво, кои се јасни, флексибилни и изводливи и се бара да се дејствува.

Клучното прашање е стратегијата на економски развој во целина, која ќе ги обезбеди неопходните услови за работа и производство, и тие ќе одржат висок квалитет на живеење и алтернативни предности на животот во селата во споредба со животот во градовите. Објектите што се создадени во хармонија со природата формираат избалансиран еколошки ритам на живот и ги почитуваат климатските и топографските карактеристики, но и духот на местото. Архитектурата што е прилагодена на природните услови, покрај почитувањето на односот на живеалиштето на луѓето со климатските услови, ги почитува и сите други природни елементи. Во поширок контекст, тоа подразбира и природен начин на живот во согласност со природата. Интервенирајќи во рамките на природата, човекот не треба да нарушува одредени природни односи, туку треба да се прилагоди на нив. Често како пристап кон решавање на проблемите со кои се соочуваме бараме нови решенија, а во архитектурата бараме нови начини за користење на природните ресурси и елиминирање на бројни еколошки проблеми или подобрување на елементите за градење и опремување на објектот. Од друга страна, забележуваме зголемен интерес за традиционалните градежни материјали и стариот начин на градење, а со тоа и за заборавениот регионален идентитет и културното наследство. Биоклиматската архитектура е одамна присутна во градежништвото на целата планета. Може да се види дури и во природната средина, преку градење на способности на птици, животни и инсекти. Локацијата на живеалиштето, достапноста, материјалот, методот на градење, ориентација, заштита, безбедност и удобност се постигнати на начин што е во целосна хармонија со природната средина. Едно од најзначајните влијанија врз биоклиматската архитектура е макро климата во регионот во кој е изграден објектот. Зградите во студена клима секогаш имаат висока топлинска маса или значителни количини на изолација. Тие обично се затворени за да се спречи загубата на топлина, а отворите, како што се

прозорците, имаат тенденција да бидат помали или непостоечки. Објектите во потоплите региони имаат тенденција да имаат полесна конструкција и да обезбедат вентилација. Материјалот од кој е изграден објектот е тесно поврзан со неговата достапност во околината во која се гради објектот. Областите богати со дрво користат дрво за изградба и истото важи и за областите кои се богати со камен да се употреби каменот. Одржливата архитектура нема да ги исцрпи локалните ресурси. Ако не е одржлив тогаш не е соодветен на локалниот контекст, а не е ниту биоклиматски.

4. Развој на планинскиот регион Попова Шапка

Во ридско планинските региони во Македонија, веќе половина век, со поголем или со помал интензитет, се одвиваат демографски процеси на намалување на бројот на население, бројот на раселени населби, неповолна демографска структура и слично. Проблемите во ридско-планинските области во Република Македонија, не се само популациски, туку и инфраструктурни, економски, социјални и други. Вредностите создадени од човекот или општеството, како и културно-историските споменици, етнографијата, манифестациите и приредбите се интерес во процесот на утврдување на употребливоста во процесот на валоризација на туристичките вредности. Природните вредности и социо-културните создадени вредности се елементи на туристичката понуда, туристичката приемчивост.

Во крајниот северозападен дел на територијата на Република Македонија се наоѓа Шар Планина, една од највисоките и според површината (840,2 km²) една од најголемите планини на Балканот. За разлика од повеќето планини на Балканскиот Полуостров, Шар Планина има спротивен на вообичаениот "динарски" правец на протегање. Во Шарпланинскиот регион постојат повеќе можни локации за развој на зимски спортови и зимски туризам каде најзначаен е ски центарот Попова Шапка. Попова Шапка располага со прекрасни скијачки терени со површина од цели 35 километри на квадрат. Центарот во Попова Шапка се протега на надморска висина 1780м, 18км од Тетово, 48 км до Скопје

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

(70км од Аеродромот во Скопје). До центарот се стига по асфалтиран пат или со изграден лифт во должина од 7 км (кој подолго време не е во функција). Времето на патување е околу 40 мин, минувајќи висинска разлика од 1400м. Попова Шапка има 9 ски-лифтови во должина од 7.7 км, со кои се поврзуваат скијачките предели на височина од 1070-2510 м. Должината на скијачките предели е 20км од кои 3 се според критериумите на ФИС-ит. Првите обиди за развивање на овој планински предел во туристички зимски центар, се од пред Втората светска војна, кога помал број ентузијастички почнуваат да ги користат благодетите на овој предел за планинарење и спортување на снег. Од тој период, поточно од 1934 година е изграден првиот објект т.е. планински дом. Во регионот постојат повеќе фестивали и културни манифестации од локален и регионален карактер. Секоја година се организира меѓународен Шарпланински скијачки куп, манифестација која е регистрирана во организацијата на ФИС. Првиот натпревар од овој вид е одржан во 1947 година. Исто така последните години се организираат и манифестација „Бека Куп“, каде младите таленти ги покажуваат своите способности по скијање. Шарпланинскиот регион има огромни предности за развој на зимските спортови кои лежат во природните потенцијали на целиот планински масив. Планината изобилува со високи врвови, благи терени, дебела снежна покривка во поголемиот дел од сезоната дури и на пониски надморски височини. Од друга страна постои добра патна инфраструктура која го поврзува регионот со урбаните центри во земјата и регионот, Скопскиот аеродром е на еден час оддалеченост од регионот, а околината е богата со голем број на природни и културни атракции. Најзначајна локација за развој на зимските спортови е Попова Шапка која во минатото важеше за современ регионален ски центар со редовни посетители од земјата и од регионот. Во последните петнаесет години во овој туристички центар бројот на туристите значително е намален, а со тоа и голем дел од капацитети останат запоставени.

Во меѓувреме, поради непостоење на Детални урбанистички план за оваа локација се изградија голем број на индивидуални објекти - дивоградби без постоење на урбанистичка документација, каде некои од нив и сериозно го нарушија нормалното

функционирање на дел од туристичката инфраструктура. Заради илустрација, постојната жичарница од Шапка до Тетово, освен што скоро целосно е уништена, на патеката каде што сообраќаше дополнително се изградени два нови објекти (дивоградби) кои би требало да требало да бидат срушени доколку жичарницата повторно профункционира. Постојната викенд населба е доградена со нови објекти за кои не постои целосна инфраструктура. Стопанисувањето на ски центарот на Попова Шапка го раководи државното претпријатие ЕЛЕМ, а приватните инвестиции на таа локација се минимални. Основниот проблем во овој дел е непостоењето на ДУП за Попова Шапка кој претставува сериозна пречка за барање на инвеститори кои би вложили во реконструкција и модернизирање на центарот. Скијачките патеки на Шара достигнуваат надморска висина до 2500 метри. Должината на патеките изнесува околу 10 километри со капацитет од 8000 скијачи за еден час.

Со цел да може да се увиди кои се предностите и недостатоците за оваа туристичка дестинација во однос на користењето на повеќе медиумски алатки за промоција на своите услуги, организацијата мора да донесе значајна одлука и да го избере медиумскиот микс кој најефективно ќе ја пренесе пропагандната порака и ќе ги постигне однапред посакуваните маркетинг цели. Атракцијата на Попова Шапка како туристичка дестинација и производ на денешниот туристички пазар е на средно ниво. Според тоа, потребно е лошите и сеуште незадоволени критериуми и услови за подобрување на атрактивноста на дестинацијата да се подобрат. Во рамките на усовршување на маркетинг менаџмент тимот на туристичкиот производ, неопходно е да се вклучи и поттикнување на иновативноста, креативноста како и флексибилноста и поголемата отвореност кон овозможување на интерактивна комуникација со своите клиенти. Со ваквиот пристап менаџментот ќе остави и простор за подобар избор на дистрибуциските канали, како и избор на посредниците, тур операторите кои ја претставуваат дестинацијата, кои исто така имаат големо пресудно влијание врз успешноста на продажба на туристичкиот производ. Сепак и покрај се поголемото користење на интернетот, постои и генерално препознавање дека туристичкиот производ е неопходно да продолжи да користи поголем обем на промотивни

алатки во нивниот маркетинг план, вклучително и работа со специјални медиуми и тур оператори. Постои значителен повик за национални и локални туристички организации кои е неопходно во Македонија да се активираат многу повеќе и да бидат вклучени во промовирање на туризмот, особено зимскиот, спортски и конгресен, планински исто така туризам, водејќи ефективна промотивна политика, како дел од нивните публикации. Ваквите промотивни активности овие организации може да ги изведуваат како дел од нивните печатени брошури, како и низ повеќе семинари и останати манифестации поврзани со туристичката индустрија во Македонија. Според тоа, успешната соработка со повеќе туристички агенции може дополнително да придонесе кон успешно промовирање на Попова Шапка во Р.С. Македонија.

Воспоставувањето на баланс меѓу потребата од економски развој и зачувување на природата претставува голем предизвик за одговорните кои ги креираат и спроведуваат политиките на државно или локално ниво. Неодамна, со продлабочувањето на идеите за рурален одржлив развој, акцентот на истражувањето почна да се фокусира на населбите, архитектонските простори и екосистемите на човечки населби. Особено под влијание на повторната локализација на одржливиот развој очигледно е важно прашање да се истражи и објасни одржливиот концепт вграден во изградбата на локални населби. Благодарение на пристапот со кој проблемите се третираат сеопфатно, концептот на екосистемски услуги поседува голем потенцијал за примена во управувањето со природните ресурси и животната средина. Под терминот екосистемски услуги се подразбира инструменталната вредност на екосистемите како средство за постигнување на цели поврзани со човековата благосостојба. Примената на концептот на екосистемски услуги во управувањето со екосистемите во Р.С.Македонија сепак е скромна. Досега, се изработени две студии базирани на концептот на екосистемски услуги и економско вреднување на животната средина - „економската вредност“ на природните богатства на Шар Планина и на Паркот на природата „Езерани“. Проектот е добар пример за тоа како концептот на екосистемските услуги може да се примени во управувањето со деградирани екосистеми

во заштитените подрачја. Сепак, зачувувањето на биолошката разновидност кај нас не може да се постигне само преку мерки и активности во заштитените подрачја. Имено, значајни делови од екосистемите кои се особено значајни за благосостојбата на човекот (кои обезбедуваат услуги поврзани со храна, лекови, вода за пиење, суровини, контрола на ерозијата, кружење на материите и сл.), се наоѓаат под значително човеково влијание и не се опфатени со системот на заштитени подрачја. Типичен пример претставуваат шумските и земјоделските екосистеми кои активно се стопанисуваат. Со примена на екосистемскиот приод во дел од овие екосистеми можат да се возобноват основните еколошки процеси и функции, особено оние што обезбедуваат услуги коишто се од суштинско значење за луѓето. Поради тоа, неопходно е да се идентификуваат притисоците врз екосистемите кои обезбедуваат суштински услуги за добросостојбата на луѓето.

Без разлика на типот на негативните влијанија или заканите врз биодиверзитетот и природата воопшто, крајниот резултат е загуба на биолошката разновидност или уништување на природните добра. Загубата на биодиверзитетот е претставена или со целосна загуба на видови или со деградација на екосистемите и намалување на нивниот капацитет да поддржуваат животоспособни видови. Тоа на долг рок може повторно да доведе до исчезнување на видови. Директните закани излистани погоре и уште некои други, се во најголема мерка директно зависни (или поттикнати и определени) од социо-економската и политичката ситуација во регионот и пошироко, како и од историските фактори. Анализата на причините за постоење на одредена закана секогаш води до некој од овие фактори. Тие во суштина претставуваат коренити причини за заканите на Шар Планина. Во најголема мерка овие причини се поклопуваат со истите присутни на целата територија на Македонија, но и пошироко во регионот. За напуштање на традиционалните земјоделски практики на Шар Планина е значајна уште една базична причина (коренита). Тоа се несоодветните политики за развој на овие краишта (непостоење на инфраструктура, развојот на индустријата во градовите во рамките на бивша Југославија, лош третман на

сточарството од централната власт итн.). На зараснувањето на голите станишта исто така влијаела и одлуката за забрана за одгледување кози од педесеттите години на минатиот век. Напуштањето на нивите и ливадите во ридскиот дел на Шар Планина доведува до нивно зараснување со термофилни дабови шуми. Постојат значајни разлики во овој процес на северните делови на планината, условно наречен тетовски дел (претежно тој појас бил населен со македонско христијанско население) и на јужниот дел на планината, условно наречен гостиварски дел (претежно населен со Албанци или Македонци муслимани). Подетално за обемот на овој процес види во поглавјата за ридски рурален предел и пределот на нискостеблени шуми. Напуштањето на високопланинските пасишта е резултат на неатрактивноста на овчарството како економска гранка во последните децении од минатиот век. Сепак, мора да се напомене дека Шар Планина во споредба со многу други планини во Македонија е многу помалку погодена од зараснувањето на пасиштата (иако процесот и тука е евидентен). Треба да се нагласи дека иако трендот на напуштање на традиционалните економски дејности на Шар Планина има негативно влијание на пределската и биолошката разновидност, тој би можел да има позитивно влијание во услови на климатски промени (олеснето вертикално придвижување на екосистемите).

Интегрирањето на прашањата поврзани со зачувување и одржливо користење на природните ресурси во релевантен сооднос со традиционалните населби кои произлегуваат од периодот на ниски економски нивоа отсекогаш биле конзистентни со регионалниот еколошки капацитет во процесот на развој и искористување на ресурсите и постигнале состојба во која нивото на економски развој е конзистентно со носивоста на еколошката средина преку развој на модели за одржлива егзистенција и формулација на селските правила и прописи кои го контролираат развојот. Преку оригиналната манифестација на идејата за одржлив де-раст, традиционалните села живееле во хармонија со природата во текот на изминатите илјадници години, а традиционалната мудрост на изградбата е отелотворена во развиениот простор, екосистем и социјална политика на

населбата. Планинските села се производ на природата, културата и човекот. Тие се плод на човековото прилагодување кон природата и нејзината трансформација. Некои кои имаат долга историја се особено достојни за проучување, каде треба да се направат различни еколошки истражувања и да се постигне одржлив развој. Нивните еколошки одржливи идеали можат да бидат водич и референца за одржливиот развој за идните човечки населби. Стрмните терени, распространетоста на планинските селски населби е тесно поврзана со природните услови. Соочувајќи се со предизвиците, од луѓето се бара да размислат за природната адаптација и заеднички просперитет во нивниот градежен процес. Во меѓувреме треба да се направат истражувања за одржливоста на планинските села кои се фокусирани на одржливи средства за живот без да се загрози базата на природни ресурси.

5. Заклучок

Со оглед на социо-економската основа на конверзијата на стаништата, мерките што треба да се преземат при идното управување на природните богатства на планината (со цел нивно зачувување) мора да третираат воведување на соодветни национални или локални политики.

Со постигнување на наведената цел значително ќе се потпомогне на напорите на земјата, локалните власти и бројни невладини организации за прогласување на Шар Планина за заштитено подрачје во национален парк и ќе се обезбедат економски и социјални параметри неопходни за процесот на прогласување и за ефикасно управување на идното заштитено подрачје.

Накрај се укажува на тоа дека денес носителите на понуди во туризмот се соочуваат со понови и се поголем број на промотивни и маркетинг предизвици кои потекнуваат во главно од опкружувањето и промените во однесување на туристите на туристичкиот пазар. Глобализацијата, острата конкуренција, заситеноста на пазарот, рапидниот раст и развој на новата технологија и софистицираните и променливи туристи

бараат се поголема прилагодба на новите околности и што е можно поефективни и современи маркетинг стратегии на дејствување.

Треба да се има во предвид дека туристичкиот производ на зимскиот туристички центар Попова Шапка преставува амалгам на повеќе парциални производи понудени од различни чинители на туристичката понуда како целосен производ.

Сепак, доколку за подолг временски период се имплементираат разни стратегии за популациска политика, инвестирање во развој на руралниот простор, модернизирање на: земјоделието, шумарството, селското стопанство, руралниот туризам, производство на еколошка храна, изградба и осовременување на: сообраќајната, водоводната, комуналната, електричната и друга инфраструктура, подобрување во социјално-културната сфера, тогаш ќе се обезбеди иднината за трансформација и економски развој на ридско-планинските простори во Р.С. Македонија.

6. Користена литература

[1] Планински туризам, Никола В. Димитров, 2015

[2] <http://www.katunroads.me/o-katunima/>

[3] <https://see.montenegro.travel/mk/nasa-preporaka/katuni-i-selski-odmor>

[4] <https://www.theguardian.com/travel/2016/jun/06/10-best-mountain-cabins-lodges-europe-france-spain-italy>

[5] <https://portals.iucn.org/library/sites/library/files/documents/2011-025-Mk.pdf>

[6] Студија за Шар Планина, 2008

[7] Национална стратегија за заштита на природата, Б.Маркоски, 2017

[8] <https://www.actualidadviajes.com/mk/grindelwald-en-suiza/>

[9] <https://www.die-besten-einfamilienhaeuser.de/ufogel-minihaus/>

[10] Landis, D.A. Designing agricultural landscapes for biodiversity-based ecosystem services. Basic Appl. Ecol. 2017

[11] www.mdpi.com/journal/sustainability2018

[12] <https://portals.iucn.org/library/sites/library/files/documents/2011-025-Mk.pdf>

[13] Edward, A.C. Urban Landscape Networks: An ecological planning framework. Landsc. Res. 1991

TECHNOLOGY OF WINE PRODUCTION - CONCEPT PROJECT WINERY IN KAVADARCI

Vangel Dunovski, Prof.Dr.sc^a, Kristina Janceva^b

MIT University, Faculty of Architecture, Skopje, Republic of North Macedonia^a

MIT University, Faculty of Architecture, Skopje, Republic of North Macedonia^b

vduni@mt.net.mk^a, janchevak@gmail.com^b

Abstract

Wine vinification is a process of wine production that begins with the selection of grapes and ends with the bottling of the produced wine. Wine is usually made from grapes, but can also be made from other non-toxic plant substances, such as mead, which is a type of wine that is made from honey as the primary ingredient and not from water like other wines. This production of wine can be divided into two primary categories: production of non-carbonated wine, which is without carbonation and production of sparkling wine, which is carbonized. Kavadarci is a city known for the numerous wine cellars that have increased significantly, and some of them have already adapted and enriched their activities in the direction of wine tourism. In this paper, the conceptual design of a winery in the village of Resava - Kavadarci region, which represents the connection of the wine culture with the environment and the creation of a maximally functional used space for self-production of wine.

Keywords: *wine, process, production, wineries, Kavadarci, project, tourism*

ТЕХНОЛОГИЈА НА ПРОИЗВОДСТВО НА ВИНО –КОНЦЕПТ ПРОЕКТ ВИНАРИЈА ВО КАВАДАРЦИ

Проф.д-р Ванѓел Дуновски^а, Кристина Јанчева, д-р^б

МИТ Универзитет, Факултет за Архитектура, Скопје, Р.Северна Македонија^а

МИТ Универзитет, Факултет за Архитектура, Скопје, Р.Северна Македонија^б

vduni@mt.net.mk^а, janchevak@gmail.com^б

Апстракт

Производството на вино или винификација е процес на производство на вино којшто започнува со селекција на грозје и завршува со флаширање на произведеното вино. Виното најчесто се произведува од грозје, но може да се произведува и од други нетоксични растителни материи, како на пример, медовина, која е еден вид на вино, што се произведува од медот како примарна состојка, а не од водата како останатите вина.

Ова производство на вино може да се подели на две примарни категории: производство на негазирано вино, кое е без карбонизирање и производство на пенливо вино, кое е со карбонизирање. Кавадарци е град кој е познат по бројните винарски визби кои значително се зголемиле, а некои од нив веќе ги адаптирале и збогатиле нивните активности во насока на винскиот туризам. Во овој труд се издвојува и идејниот проект на винарија во с.Ресава – Кавадаречко, кој претставува поврзување на културата на виното со околината и создавање на максимално функционален искористен простор за самопроизводство на истото.

Клучни зборови: *вино, процес, производство, винарски визби, Кавадарци, проект, туризам*

1. Вовед

Населбата Кавадарци прв пат се споменува во 1519 година, како мала рурална населба во состав на Кустендилскиот санџак. Во 1664 година, Евлија Челебија го посетил Кавадарци, кој оставил запис за кавадаречката чаршија, која тогаш организиран градски живот. Наведува дека гратчето е центар на каза со 70 живи села и има 300 покриви со куќи од ќерамиди. Има четири маала, три џамии и една убава бања. Има два ана за трговци и чаршија со околу 74 дуќани. Како град Кавадарци почнува да се развива во почетокот на XIX век, меѓутоа во околината се наоѓаат археолошки ископини што укажуваат дека овде постоела населба уште во античко време и во средниот век. Градот се наоѓа во средишниот дел на котлината и областа Тиквеш и претставува нејзино централно место. И покрај тоа што ја зафаќа Тиквешката, ги зафаќа и висорамнината Витачево и Тиквешкиот дел на Мариово. Оддалечен е 10 км западно од најблискиот град Неготино, 105 километри јужно од главниот град Скопје. Градот Кавадарци има површина од 992,44км² и е познат по винскиот туризам. Винскиот туризам е вид на туризам кој подразбира посета на винарии, дегустација, консумирање и набавка на вино, најчесто директно од производителот. Овој тип на туризам се состои од посети на винарии, лозја и ресторани познати по посебни локални вина, како и организирани вински тури, посета на вински фестивали и други специјални настани. Винскиот туризам во Република Северна Македонија е во зачетен, но силен развој. Министерството за економија забележува дека во последните години, бројот на нови приватни винарски визби значително се зголемил и некои од нив веќе ги адаптирале и збогатиле нивните активности во насока на винскиот туризам. Покрај приватните иницијативи, винскиот туризам се развива и стратешки, на државно ниво, со учество на разни организации, комори и здруженија.

Многу вински региони широм светот го промовираат ваквиот туризам бидејќи влијае мошне позитивно на локалното стопанство. Во овие региони, лозарските и угостителските здруженија имаат потрошено големи средства низ годините за

промоцијата на винскиот туризам. Ова важи како за производителите од „Стариот свет“ (како Шпанија, Португалија, Франција и Италија), така и за т.н. „Новосветски вински региони“ (како Австралија, Нов Зеланд, Аргентина, Чиле, САД и ЈАР), каде винскиот туризам игра важна улога во рекламирањето на локалните вински производи.

2. Производство на вино

Винификација е процес на производство на вино којшто започнува со селекција на грозје и завршува со флаширање на произведеното вино. По бербата, грозјето се носи во винарија и се подготвува за примарна ферментација. Во оваа фаза производството на црвено вино се разликува од производството на бело вино. Црвеното вино се произведува од ширата, месестиот дел на црвено и црно грозје кое се ферментира со самата пулпа. Белото вино се произведува од ферментираниот сок којшто се добива со пресување на грозјето, лушпите се отстрануваат и немаат понатамошна улога во производството на белото вино. Многу ретко се добива бело вино од црвено грозје поради комплицираноста на самиот процес во којшто се цеди сокот со минимален контакт со лушпата на грозјето.

Розе вината се произведуваат од црвено грозје во процес во кој е дозволено сокот да остане во контакт со темните луспи доволно долго за да добие црвеникава боја, и малку од танините коишто ги содржат лушпите. Во примарната ферментација на почетокот на производството на црвено вино се додава квасец на ширата а на белото вино се додава сок. Во текот на ферментацијата, која обично трае една до две недели, квасецот ги претвора повеќето шеќери од сокот на грозјето во етанол(алкохол) и јаглерод диоксид. Јаглерод диоксидот се губи во атмосферата. По примарната ферментација на црвените грозја виното по пат на слободен ток се испумпува во танкови а лушпите се пресуваат за да се екстрахира останатиот сок и виното, пресуваното вино се меша со виното со слободен ток со голема претпазливост.

Виното се одржува на одредена температура а останатите шеќери се претвораат во алкохол и јаглерод диоксид. Следен процес во производството на црвено вино е

секундарна ферментација. Ова е процес на бактериска ферментација во којшто јаголчната киселина се претвора во млечна киселина. Со тоа се намалува киселоста а омекнува вкусот на виното. Понекогаш црвеното вино се пренесува во дабови бочви каде што стои неколку недели или месеци за да отстои, а со тоа виното добива дабова арома. Виното мора да се среди и разбистри и да се регулира пред флаширање. Периодот од бербата до дегустирањето на виното може да варира од неколку месеци за вината Beaujolais nouveau па се до дури повеќе од 20 години за врвни вина. Меѓутоа, само 10% од сите црвени вина а 5% од белите вина ќе имаат подобар вкус по 5 години од вкусот што ќе го имаат по само една година. Во зависност од квалитетот на грозјето и стилот на виното што се прави, некои од овие чекори можат да бидат комбинирани или изоставени за да се постигнат саканите резултати на винопроизводителите. Многу вина со сличен квалитет се произведуваат со слични но различни пристапи во текот на нивното производство, квалитетот повеќе зависи од почетните материјали а помалку од чекорите кои се преземаат во текот на понатамошниот процес на винификацијата. Постојат повеќе варијанти на гореспоменатите процеси. На пример, во пенливите вина како што е шампањот, дополнителна ферментација се случува во шишето, заробениот јаглерод диоксид ги создава карактеристичните меурчиња. Процесот на производството на слатките вина завршува кога винопроизводителот ќе се осигури дека во виното останале некои шеќери по ферментацијата – описот е претставен на *Слика 2.1*. Ова може да се постигне со доцна берба (доцна берба на грозјето), со замрзнување на грозјето за да се концентрира шеќерот (ледено вино), или со додавање на супстанца за да го уништи останатиот квасец пред да заврши ферментацијата, како на пример, висококвалитетно бренди се додава кога се произведува Порто виното. Во друг случај, винопроизводителот може да задржи некои од слатките сокови од грозјето и да ги додаде на виното по завршување на ферментацијата, техника позната како *süssreserve*. Квалитетот на грозјето е најзначајниот фактор кој го одредува квалитетот на виното. На квалитетот на грозјето влијаат и многу други фактори како што се: климатските услови во фаза на раст;

минералите од почвата и киселоста; времето на бербата и методот на кроење. Комбинацијата од овие ефекти се нарекува терроир (*terroir*- климатски и почвени услови). Бербата на грозјето од плантажите започнува од почетокот на септември до почетокот на ноември во северната хемисфера, или до средината на февруари до почетокот на март во јужната хемисфера.

Бербата е изборот на грозјето, а воедно и првиот чекор во производството на виното. Грозјето се бере механички или рачно. Одлуката за берба на грозјето најчесто ја донесува винопроизводителот врз основа на информираноста на нивото на шеќерите(наречен *Brix*), киселините (ТА или титратна киселина) изразена во титратни киселински еквиваленти) и рН вредноста на грозјето. Исто така се земаат предвид и фенолошка зрелост, вкусот на зрното, и развојот на танините(бојата и вкусот на семето). Свкупниот карактер на виновата лоза и климатските услови се земаат предвид. Механичките гроздоберачки се долги трактори кои ги опколуваат виновите лози со шпалир и заедно со пластични или гумени тресилки проаѓаат покрај овошната зона и ги берат одвојувајќи ги гроздовите од стеблото. Со механичките гроздоберачки винопроизводителите имаат многу голема предност бидејќи покриваат многу голема површина од плантажите за краток период а во исто време штедат на работната сила. Додека недостатокот на механичките гроздоберачки е тоа што ги бер сите гроздови и сите материи кои се наоѓаат на гроздовите, особено сите мали стебленца и листови, но исто така во зависност од шпалирниот систем и од управувањето на истиот можат да се наберат и мувлосани гроздови, трски, метални отпадоци, каменчиња па дури и мали инсекти и дел од гнезда на птици.

Некои од винопроизводителите ги отстрануваат листовите и отпадоците од виновите лози пред да се започне со механичката берба за да се избегнат непријатностите споменати погоре во текстот. Во Обединетите Нации механичката берба се користи многу ретко во производството на вино подари недосаттоците на машината и зголемената оксидација на гроздовиот сок. Додека пак, во други држави (како што се Австралија и Нов

Зеланд), најчесто се применува ова метода поради недостаток на работна сила. Рачна берба е берба на гроздовите рачно од виновите лози. Во Обединетите Нации, традиционално грозјето се бере во кошници од 30kg , а во голем број случаи овие кошници се заменуваат со канти коишто собираат 1/2t или 2t за транспорт до винаријата. Рачната берба има голема предност бидејќи не само што се берат зрелите гроздови туку и ги остава сите некавалитетни и мувлосани гроздови. Ова се прави за спречување на помал квалитет и заштита на овошјето, како и заштита од загадување на виното. Издвојување е процес на изделување на стебленцата од грозјето. Во зависност од постапката на производството, овој процес може да се преземе пред самото цедење на гроздовиот сок со цел да се намали развивањето на танините и растителниот вкус на добиеното вино. Овој постапка се избегнува во бербата зрно по зрно, како што е производството на германското „*Trockenbeerenauslese*“.

3. Пресување и примарна ферментација

Пресување е процесот во којшто полека се гмечат зрната и се ослободуваат состојките од зрната. Издвојување е процес на отстранување на гроздовите од стебленцата (стеблото коешто се наоѓаат гроздовите). Во традиционалното и во производството на второкласно вино, обраното грозје се гмечи со боси нозе или пак со поевтини и второкласни пресувачи коишто ги отстрануваат и стебленцата во исто време. Меѓутоа, во поголеми винарии се користат механичките гроздоберачки.

Постапката за издвојување на стебленцата се разликува во производството на црвено и бело вино. Постапката кај производството на бело вино се разликува по тоа што гроздовите се гмечат а стебленцата се ставаат во пресата заедно со зрната. Присуството на стебленцата во смесата го олеснува пресувањето со што сокот се исцедува побрзо од пресуваните стебленца. Додека кај производството на црвеното вино, стебленцата обично се отстрануваат од гроздовите пред да започне ферментацијата бидејќи стебленцата имаат релативно висока содржина на танини, а во исто време виното добива растителна арома од

танините (поради екстракцијата на 2-метиокси 3- изопропилопуразин чијашто миризба потсетува на зелени свонести пиперки).

Понекогаш винопроизводителите ги оставаат стебленцата доколку гроздовите содржат помалку танини од посакуваното. Оваа постапка се применува и во случај кога стебленцата се „презреани“ и почнале да потемнуваат. Ако зголемената екстракција на лушпата е пожелна тогаш винопроизводителот може да одлучи да се пресуваат прво стебленцата а потоа гроздовите. Отстранувањето на стебленцата значи дека танините неможат да бидат екстрахирани. Црвените вина најчесто ја добиваат нивната црвена боја од лушпите (исклучок се разноличните или хибридни вина коишто не потекнуваат од семејството на лозите *vitis vinifera* коишто содржат сок пигментиран со Малвидин 3,5 диглукозид антоцијанин) и затоа контактот на сокот со лушпите е од основно значење за бојата на екстракција. Црвените вина се произведуваат со издвојување и пресување на гроздовите во танкови, со што лушпите се оставаат да бидат во контакт со сокот во текот на ферментацијата (мацерацијата). Исто така е можно да се добие бело (безбојно) вино од црвено грозје со брзо пресување на непресувано овошје. Со тоа се намалува можноста да бидат во контакт сокот и лушпите.

Повеќето бели вина се процесираат без издвојување на стебленцата или без пресување и се носат директно од кошниците во пресата. Со тоа се избегнува секаква екстракција на танините и од лушпите и од семките, како и одржување на соодветен ток на сокот низ слојот од грозјето за да задржи поголемиот дел од семките во колачот(слој од грозје). Со овој процес може наместо посакуваното суво вино да се добие слатко вино. Многу често дивите квасци предизвикуваат производство на несакана оцетна киселина(оцет) како ко-продукт. Во текот на примарната ферментација, ќелиите на квасецот се хранат со шеќерите од ширата и се умножуваат, а во исто време се создаваат гасот јаглерод диоксид и алкохол. Температурата во текот на ферментацијата влијае на вкусот на крајниот производ и на брзината на ферментацијата. Идеална температура за црвеното вино е од 22 до 25°C а за белите вина е од 15 до 18°C.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

Пресување е постапка на пресување на гроздовите со цел да се одвои сокот или виното од гроздовите и гроздовите лушпи. Меѓутоа, не секогаш пресувањето е неопходна постапка во производството на вино, доколку гроздовите се претходно гмечени тогаш веќе постои значителна количина на сок којашто се ослободува со самото гмечење(наречен слободен ток на сокот) и која може да се искористи во процесот на винификација. Најчесто слободниот ток на сокот има поголем квалитет од сокот кој се добива со пресување на грозјето. Но повеќето винарии користат пресувачи за да ја зголемат произведувачката на сокот(во галони). Пресуваниот сок изнесува помеѓу 15%-30% од целата количина на сокот во грозјето. Лушпите од гроздовите или самите гроздови се поставуваат меѓу цврста и подвижна површина. Постапката на пресување на грозјето се врши со бавно придвижување на подвижната површина кон цврстата површина со што се цеди сокот од грозјето. Модерните преси ја диктираат должината на траењето и притисокот на пресата , којшто обично се одржува од 0 до 2 бари. Понекогаш винопроизводителите избираат притисоци кои ги разделуваат тековите од пресуваниот сок.

4. Цедење и финализација на виното

Цедење (*prigeage*) е француски термин за традиционалното тапкање врз грозјето во отворените танкови во коишто се одвива ферментацијата. За да се направи одреден тип на вино, гроздовите се цедат а потоа се сипуваат во ферментационите танкови. Кога ќе започнете Кога ќе започне ферментацијата, гасовите кои што се испуштаат од јаглерод диоксидот во текот на ферментациониот процес ги туркаат лушпите на површината. Слојот што се создава од лушпите и другите цврсти материи е познат како капа. Бидејќи лушпите претставуваат извор на танини, течноста треба да поминува или да се испумпува низ капата секој ден, а тоа традиционално се прави со тапкање на грозјето во бочвата. Со цел да се добие посакуваниот вкус, пред да се флашира виното се мешаат различни видови вино. Винопроизводителот може да ги корегира неадекватностите со мешање на различни вина од различни видови грозја коишто биле произведени под различни услови. Овие

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

корекции можат да се корегираат многу едноставно исто како и нивото на киселините и танините или пак може да биде покомплексно со мешање на различни видови или берби за да се добие постојан вкус. Благите агенси се користат во процесот на производство за отстранување на танините, за намалување на аstringентноста и за отстранување на микроскопските частици коишто можат да го поматат виното. Винопроизводителите одлучуваат за тоа кои агенси ќе се употребат и можат да варираат од производ до производ па дури и од еден вид грозје до друг. Желатинот се користел со векови во производството и е признаен традиционален метод за финализација на виното, или за избистрување. Во исто време, желатинот е и најкористениот агенс за намалување на количината на танинот. Најкористениот конзерванс во производството на вино е сулфур диоксидот, којшто се добива со додавање на натриум или калиум метабисулфит. Друг корисен конзерванс е калиум сорбат. Сулфур диоксидот има две примарни функции. Тој служи и како анти-микробален агенс и како анти-оксидант. Во производството на бело вино тој може да се додаде пред ферментацијата и веднаш по завршувањето на алкохолната ферментација. Доколку се додаде по алкохолниот фермент тогаш тој ќе ја спречи јаголчномлечна ферментација, надворешните бактерии и ќе го заштити од несаканите ефекти на оксидација. Во виното можат да се додадат 10mg на литар (сулфур диоксид), меѓутоа достапниот или слободниот сулфур диоксид треба да се мери со аспирацискиот метод и треба да биде прилагоден на 30mg на литар. Достапниот сулфур диоксид треба да се одржува на ова ниво се до флаширањето. Што се однесува на розе вината, конзервансите се додаваат во помали количини а нивото на достапниот сулфур диоксид не треба да изнесува повеќе од 30mg на литар.

5. Концепт план - Анализа, положба и поврзаност на локација

Локацијата за изградба на винарија се наоѓа во близина на едно од поголемите села во градот Кавадарци, а тоа е селото Ресави. Тоа се наоѓа во средишниот дел од градот, кое се граничи со Тиквешкото езеро. Селото е ридско, на надморска височина од 330 метри.

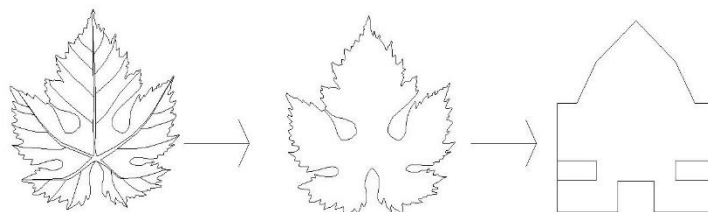

Од градот ова село е оддалечено околу 6 километри. Во турско време, селото Ресава, најпрвин било слободно, а подоцна делумно станало чифлик на Синановци од Кавадарци, кога успеале на сила да го заземат Средско Маало и да го основаат Синановско Маало (наречено по нив). Ослободувањето од чифликот започнало во 1880 година. На 13 јуни 1905 година во селото се водела битка помеѓу Турците и четата на Добри Даскалов, кога селото настрадало, а околу 20 куќи биле запалени. Во XIX век, Ресава било село во Тиквешката каза на Отоманското Царство.

Постои легенда за луѓето во селото Ресава, кога било сеуште во изградба. Бидејќи изворите биле тешко достапни за луѓето и немале вода за да ги градат своите куќи, тие користеле вино, па затоа скоро секоја куќа во ова село е изградена од црвени тули. Зафаќа површина од 11,9 километри квадратни, од кои 666 хектари обработливо земјиште, а останатите хектари припаѓаат на зеленило. Селото е од збиен карактер, поделено на шест маала. На главниот пат има мала чаршија со дуќани и занаетчиски работилници, а улиците се со калдрма.

Идејата за проектирање на винаријата е поврзување на културата на виното со околината, каде ќе се создаде функционален и максимално искористен простор за самопроизводство на истото.

Додека пак концептот на овој проект произлегува од лозовиот лист, односно основата на објектот наликува на лист- како што е прикажано на *Слика 1*. Секој испакнат дел претставува една функција од овој објект. Така што, долните испакнати делови на листот ги претставуваат административниот дел и делот за вработени, средишниот дел од листот го претставува производството на вино, а испакнатиот горен дел од листот, го претставува ресторанот и делот за посетители, односно привремен престој.

Слика 1

Анализа на локација

- Во близина на Ресава, ридско село во град Кавадарци
- 330 метри надморска височина
- Зафаќа површина од 11,9 километри квадратни
- 666 хектари- обработливо земјиште
- 440 хектари – пасишта
- 90 хектари- шума
- На брегот до самото Тиквешко езеро
- Површина на локација- 6900 метри квадратни

Главниот влез во локацијата е од источната страна, а додека пак споредниот влез е од северната страна. Влезот за вработени, влезот во администрација и влезот во фабриката за посетители, се поставени од источната страна, од западната страна се наоѓа влезот за посетители. Паркингот за посетители на локацијата се наоѓа од западната страна, а паркингот за вработените се наоѓа на северната страна до објектот. Според поставените програми, делот за производство е предвиден да биде на приземје, а додека делот за посетители е предвиден да биде на приземје и четири ката/П+4. На јужно-западниот дел, објектот излегува на Тиквешкото езеро, кое во различни временски сезони, нивото на

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

водата варира. Разликата помеѓу минималното и максималното ниво на водата изнесува 2,5 метри, па поради тоа објектот е повлечен до падот на земјиштето. На локацијата е предвиден голем процент на ниско и високо зеленило, како и околните лозови насади за самопроизводството на винаријата.

Приказ од потесна локација на *Слика 2*

Функционална анализа

Во подрумот се влегува на два начини и тоа: преку лифтови и рампа, кои се наоѓаат на западната страна. Покрај визбата, која што служи за оставање на дабови буриња за да старее виното, во подрумот се наоѓаат и неколку простории. А тоа се: просторија за техничка служба; просторија за електрика; просторија за регулирање на температурата низ целиот објект и остава.

Во приземјето има повеќе влезови во објектот. На источно-северната страна има три влезови и тоа: влез за вработени во фабрика, влез за посетители за во фабриката и влез за вработени во администрација. Сите влезови имаат ветробран и портир, а кај влезот за посетители и во администрација има и фоаје.

Во делот на администрација при влегувањето во фоајето, од десната страна се наоѓаат канцелариите кои се поврзани со ходник. Спроти влезот се наоѓа портирот, а од десната страна се канцелариите на секретарот и директорот. Во продолжени на ходникот од десна страна се канцеларијата на менаџерот, две канцеларии со по едно работно место, канцеларија за лаборант, канцеларија за двајца енолози и салата за состаноци. На крајот од ходникот се наоѓа мала амбуланта за вработените, а додека пак од левата страна се машките и женските тоалети и делот за престој од амбулантата.

Во делот за вработените во фабрика, при влез од десна страна се наоѓа портирот и ходник кој води до делот за производство. Лево од овој ходник се наоѓа мензата за вработените. Во ходникот кој е спроти влезот, од десната страна се поставени машките и женските гардероби. При влез на посетителите во фоајето, од левата страна се наоѓа информациона пулт, а додека пак на спротивната страна се поставени тоалетите. Спроти влезот во објектот, е влезот за во производство.

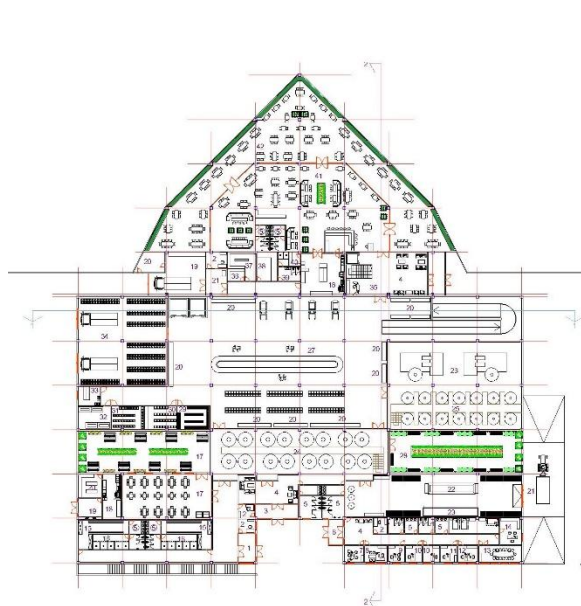
Производствениот процес започнува на северната страна, каде што се наоѓа вага за мерење на пристигнатото грозје. Веднаш следи просторија за мелење и миење на грозјето, проследено со контејнер за одпадот при мелење на грозјето. Од десната страна се влегува во просторијата за бурна ферментација, која има платформа за полесно регулирање на процесот на висина до 330 метри, а од десна страна се излегува на делот за релаксација. Преку просторијата за бурна ферментација се оди во централниот дел, каде што се наоѓа подвижната лента за пакување на шишиња. Десно од централната просторија е поставена просторијата за тивка ферментација, која има платформа, за полесно регулирање на процесот, на висина од 210 метри. Во оваа просторија исто така се наоѓа и делот за филтрирање на виното. На крај од десната страна е предвидена рампа која оди во визбата. Спроти рампата се наоѓаат лифтови, кои веднаш до нив е просторијата за чување на готовиот производ, а воедно и неговиот извоз. При влегување во централната просторија од левата страна се магацините за етикети и затворачи, амбалажи, гајби, ладилници и лабораторија за испитување на вино.

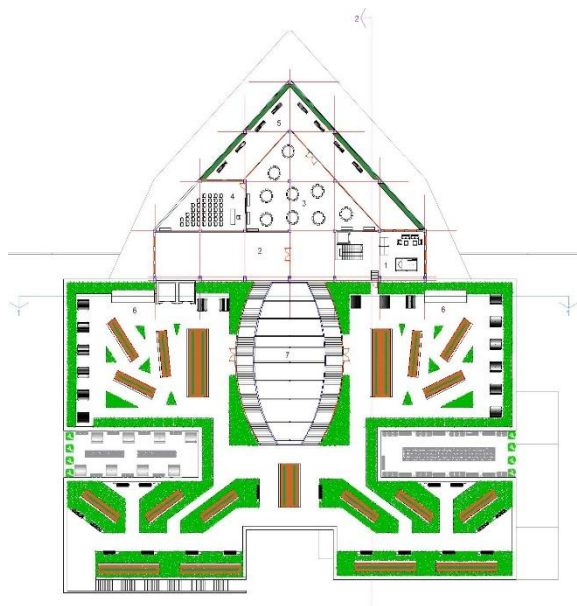
MIT UNIVERSITY
SKOPJE

Влезот за во делот на посетителите се наоѓа од западно-северната страна, кој има ветробран и веднаш наспроти влезот се наоѓа рецепцијата со фоаје. На десната страна е влезот за во ресторанот, додека, скалите и лифтот се веднаш до рецепцијата. При влез во ресторанот од десната страна има приемен пулт, проследен со шанк. Со продлабочување во просторијата на левата страна се тоалетите и сталажите за вино. На балконот од ресторанот се излегува од три страни, каде што луѓето може да уживаат во погледот кон езерото. За подобар поглед, на крајните делови од балконот се поставени насади од винови, хоризонтални лози. Сето ова е прикажано на слика 3.

При пристигнувањето на први кат од делот за посетители, веднаш се наоѓа просторија за дружење, каде што посетителите би можеле да играат билијард, пинг-понг или да се релаксираат. Од десно се наоѓаат скали кои водат до кровната градина, која е над делот за производство. Спроти просторијата за дружење, е поставен ходник кој води до просторија за изложби.

Слика 3

Слика 4

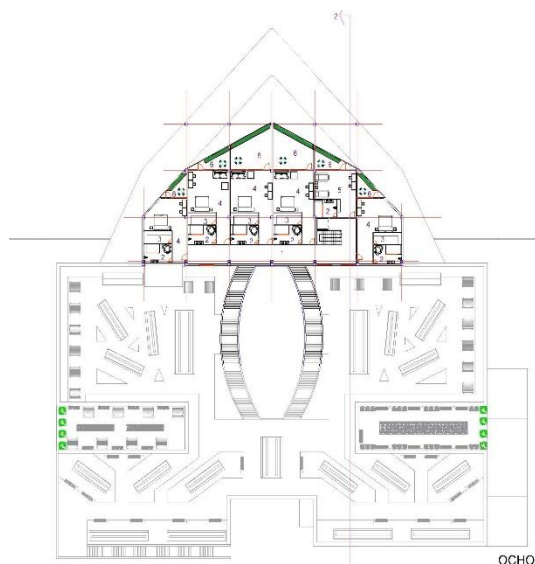

Десно од неа се наоѓаат работилница за посетители и сала за конференции. Овие две простории излегуваат на тераса, која во крајниот дел има насади од вертикални лози. Кровната градина ги поврзува историјата, дружењето, дегустацијата и релаксирањето. На оваа градина има поставено мал музеј, во кој е предвидено да се изложи историјата на градот Кавадарци, селото Ресава, но и процесот на изработка на вино. Од двете страни на музејот се наоѓаат штандови за дегустација на вино на отворен простор. Има три пристапи до оваа градина, едниот е од делот на посетителите, другиот е од источно-северната страна, преку скали од приземјето, а додека третиот е од централниот дел на производството преку лофтови. Оваа програма е прикажана на слика 4. Карактеристичниот кат содржи 6 соби за привремен престој за двајца. Веднаш до лифтот, од левата страна се наоѓа соба со два кревети, а додека другите соби имаат брачен кревет. Собите со брачни кревети содржат тоалет и гардеробер, а додека собата со два кревети има само тоалет. Ходникот од овој кат е осветлен природно и сите соби излегуваат на мали тераси кои имаат насади од вертикални лози. Ова е прикажано подолу на Слика 5. Кровот на делот над производството е замислен како кровна градина, со мал музеј и место за дегустација на виното. Исто така на овој кров се предвидени лозови насади, вертикални и хоризонтални, се со цел да се вклопи објектот со околината. Додека пак, кровот кај делот за посетителите, претставува прооден зелен кров, на кој, луѓето би можеле да се релаксираат со погледот кон езерото. Двата крова се спојуваат со скали кои се поставени од двете страни на музејот- прикажани на Слика 6. Конструкцијата на објектот е армирано-бетонски скелетен систем, кој е составен од носиви елементи, како што се: армирано бетонски плочи; греди и армирано-бетонски столбови. Темелите на објектот се со димензии 120/90 сантиметри, а додека пак столбовите се со дебелина од 50/50 сантиметри, на распон од 8 метри. Дебелина на плочите кај делот за посетители изнесува 45 сантиметри, а кај делот за производство, поради лозовите насади, изнесува 55 сантиметри. Преградните зидови се изработени со звучна и водоотпорна изолација. Овие зидови и плафоните се малтерисуваат, па потоа се глетуваат со глет маса. Зидовите кај

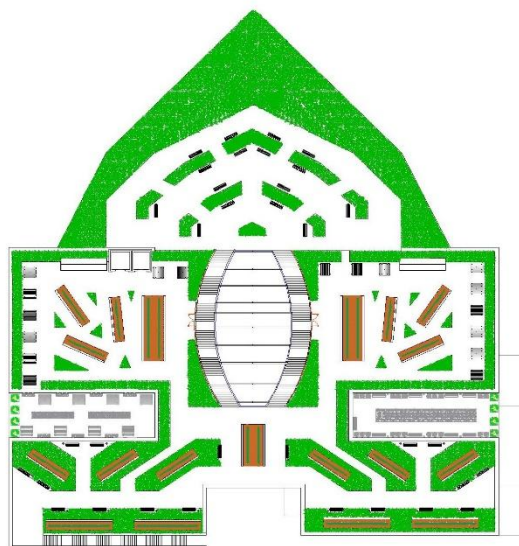

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

делот од привремениот престој, се премачкуваат и со поликолор, во кремова боја. Подот во делот за производство е бетон, а во делот за престој е предвиден паркет, а за тоалетите и кујните се предвидени плочки. Фасадните сидови се изработени од црвени тули, поради легендата за селото Ресава.

Слика 5

Слика 6

6. Заклучок

Кавадарци е регион каде преовладува континентално-медитеранската клима која е погодна за одгледување и развој на лозарството. Совршените климатски услови и врвните методи кои се користат со векови се предуслов за производство на комплексни вина со врвен квалитет. Начинот и производствениот процес на црвено, бело и розе вино е долготраен и макотпен процес кој бара многу труд и нега кога станува збор за традиционалните методи, но исто така неизбежна е надградбата на човечките ресурси со

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

модерна технологија и знаење. Винарството е дел од културата на македонскиот народ која во нашето поднебје се повеќе се обновува и расте интересот кај младите генерации за овој вид на занимње и бизнис.

7. Користена литература

- [1] <http://kavadarci.gov.mk/za-kavadartsi>
- [2] http://www.europeanheritagedays.com/App_Documents/Media.File/3f1f84f2-fb4a-47d5-b70c-d7f8633b7a21.pdf?Exhibition+catalogue.pdf
- [3] <https://www.winemonthclub.com/the-wine-making-process>
- [4] <https://www.softchalk.com/lessonchallenge09/lesson/wineTutorial/wineTutorial4.html>
- [5] <https://winefolly.com/review/how-wine-is-made-in-pictures/>
- [6] <http://laurelgray.com/5-stages-wine-making-process/>
- [7] <http://www.petrawine.it/en.php>
- [8] <https://www.mapitout-tuscany.com/2012/10/Winery-Design-Petra-Mario-Botta.html>

INITIAL RESULTS FROM COMPARATIVE STUDY OF TWO RADIOLOGICAL METHODS -MAGNETIC RESONANCE AND PET CT IN DETECTION OF HEPATAL METASTASIS

Biljana Bozinovska¹, Aleksandar Savevski², Zoran Bozhinovski², Zlatko Temelkovski²

¹*One Hospital – Tetovo, Republic of North Macedonia*

²*University Clinic for Traumatology, Orthopedic, Anesthesia, Reanimation, Intensive Care and Emergency, University. “St. Cyril and Methodius”, Faculty of Medicine, Skopje, Republic of North Macedonia*

Corresponding autor email: drbozhinovska@gmail.com

Abstract

Introduction: Metastatic spreading of primary tumours are giving other kind of aspects of treatment of patients and they can be detected by different radiological methods, ultrasound, CT, MRI as well as PET CT. Given the known benefits of such appropriate liver metastasectomy and radio-frequent ablation of lesions for patients with different carcinoma (colorectal carcinoma, breast carcinoma) and metastases confined to the liver, PET-CT and MRI are playing an important role by detecting intrahepatic changes and are facilitating building of criteria for patients that should be include of above mentioned treatments.

Aim: The aim of our study is to assess the relative performance of different radiology methods, magnetic resonance (MR) and 18FDG positron emission computed tomography (PET CT) and to emphasize superiority of one of them with a goal of better planning of oncology and surgery treatment of patients with metastasis of liver smaller than 10 mm.

Material and methods: Imaging data of 6 patients in 6 months, enhanced liver MRI and whole-body FDG PET CT were reviewed for the presence and number of liver metastases. Post-

operative histopathology and ultrasound findings served as the standard reference. Breath-hold T1-weighted gradient-recalled echo, respiratory-triggered T2-weighted fast spin-echo, and Magnevist-enhanced axial fat-saturated high-spatial-resolution (256 x 512) T1-weighted gradient-recalled echo images were obtained on a 1.5-T scanner GE Signa XD, with an afterwards analysis of the intensity of the signal. FDG PET (GE 16 slices digital technology) was performed after the injection of 0,14 mCi/kg of FDG. Based on a per-patient analysis, MRI and FDG PET showed in morphology and metabolic presentation of lesions with determinant distant metastases (18 FDG PET CT) The analysis has been done per patients and per lesions. According to analysis per patients MRI has presented limitation due to sequential imaging, therefore PET CT has been advanced due to total body examination with detection of distant metastases, also according to a per-lesion analysis, MRI and FDG PET CT presented lesions according to diameter, anatomic presentation, vascularisation and metabolic activity of lesion (SUV max) .

Results: MRI detected all liver metastases (22) compared with PET CT (14). Only 14 of them were less than 10 mm in diameter and visible only on examination of the post-contrast MR series with fat suppression and high resolution. Both methods are compatible and compatible for the detection of hepatic metastases, given the appearance of both metastases and other organs on PET CT, at the initial stage of diagnosis.

Conclusion: Post-contrast with fat suppression MR sequence is superior in showing less than 10mm metastatic deposits.

Key words: metastasis, liver, MR, PET CT, 18FDG.

**ПОЧЕТНИ РЕЗУЛТАТИ ОД КОМПАРАТИВНА СТУДИЈА НА ДВЕ
РАДИОЛОШКИ МЕТОДИ -МАГНЕТНА РЕЗОНАНЦА И ПЕТ КТ ВО ДЕТЕКЦИЈА
НА ХЕПАТАЛНИ МЕТАСТАЗИ**

Билјана Божиновска¹, Александар Савевски², Зоран Божиновски², Златко Темелковски²

¹*One Hospital – Тетово, Република Северна Македонија*

²*Универзитетска клиника за трауматологија, ортопедски болести, анестезија,
реанимација, интензивна нега и ургентна медицинска помош, Универзитет „Св. Кирил и
Методиј“, Медицински факултет, Скопје, Република Северна Македонија*

Автор за кореспонденција мејл: drbozhinovska@gmail.com

Апстракт

Вовед: Метастатските депозити кај малигното заболување даваат сосема друг аспект во пристапот он третманот на пациентите. Токму поради тоа исклучително важна улога имаат радиолошките методи кои најпрецизно би ја дефинирале состојба како што се ултразвук, КТ или компјутерска томографија, МР или магнетна резонанца и во последниве денови компјутерска позитрона емисиона томографија или ПЕТ КТ. Знаејќи го бенефитот на третман на хепаталните метастази со метастазектомја и радиофреквентна аблација на лезиите, без разлика на нивното потеко, ПЕТ КТ и МР покажуваат водечка улога во дефинирање на критериумите за третман на овие пациенти.

Цел: Проценка на можностите на две различни радиолошки методи магнетната резонанца (МР) и компјутерската позитрона емисиона томографија (ПЕТ КТ) за да се докаже супериорноста на една од методите и овозможи планирање на соодветен

онколошки или хируршки третман на метастатските депозити во хепар кои се помали од 10мм.

Материјал и методи: Во период од 6 месеци беа анализирани радиолошки податоци на 6 пациенти со метастатски депозити на хепар, контрастна магнетна резонанца и 18 FDG PET CT. Пациентите беа селектирани според постоперативен хистопатолошки наод и потврдени метастаски депозити на ултразвук. Се користеа техники на задржување на воздух во T1 секвенцата, T2 секвенца со респираторен тригер „fast spin” и постконтрастна со интравенска апликација на контраст, Магневист “со масна супресија аксијална T1 секвенца со висока резолуција (256x512) на 1,5 Тесла GE SignaXD каде се евалуира интензитетот на сигналот на хепар и лезиите во него. Потоа е направен PET CT (GE дигитален хибриден 16 слоен CT) со користење на радиоизотоп 0,14 mCi/kg, FDG 18 со евалуација на метаболизмот на промените преку одредување на SUV max. Анализите се направени на секој пациент каде MR покажа недостаток во правец на секвенционалното скенирање, додека PET CT покажа предност поради скенирање на цело тело и приказ и на екстрахепатални метастази. Направена е анализа на секоја лезија со презентација на дијаметар, анатомска презентација, васкуларизација, билијарна инвазија и метаболна активност со одредување на SUV-средна вредност на радиоизотоп во лезијата.

Резултати: MR ги детектираше сите метастази на хепар (22) компарирано со PET CT (14). Само 14 од нив беа со дијаметар помал од 10 мм и видливи само на прегледот на пост контрастна серија на MR со масна супресија и висока резолуција. Обете методи се компатибилни и компарабилни за детекција на хепатални метастази, со оглед на приказот и на метастази и на други органи на PET CT, во иницијална фаза на дијагностиката.

Заклучок: Постконтрастната со масна супресија секвенца на MR е посупериорна во приказ на помали од 10мм метастатски депозити.

Клучни зборови: метастази, хепар, магнетна резонанца, позитрона компјутерска томографија.

1. Вовед

Последниве години напорите во научните истражувања се во правец на подобрување на ефикасноста на третманот на метастатските депозити со цел на продолжување на периодот на квалитетно преживување. Хепарот е најафектиран орган од секундарен малигнитет, токму поради неговата портална циркулација.

Хепаталната ресекција како хируршка метода и радиофреквентната аблација како интервентна радиолошка метода се покажаа во моментот како најсоодветни методи во третман на метастатски депозити кои потекнуваат од различни примарни малигни заболувања. Пристапот во третманот на метастатските депозити на хепар зависи најмногу од бројот на метастатските депозити, нивната големина и секако од волуменот на резидуалниот здрав хепатален паренхим. Планирањето на нивниот третман е директно зависен од нивната анатомска локализација, васкуларизација и инвазија на билијарните канали.

Најчести примарни малигни заболувања кои доведуваат до појава на метастатски депозити на хепар се:

1. Колоректален карцином
2. Карцином на панкреас
3. Езофагеален карцином
4. Карцином на дојка
5. Белодробен карцином
6. Оваријален карцином
7. Меланом

Најсоодветни техники за детекција на метастатските депозити во хепар се ултразвук, компјутерска томографија и магнетната резонанца (МР) како и компјутерската позитрона емисиона томографија (ПЕТ КТ). Секој тип на радиолошки методи има предности и недостатоци.

Во студијата на Bartolozzi et al., биле анализирани 128 пациенти со метастаски депозити од колоректален карцином, со споредба на радиолошки приказ на метастаски депозити на компјутерска томографија и магнетна резонанца со што се покажа специфичноста на компјутерската томографија кај метастаски депозити поголеми од 1 cm од 71 %, додека кај МРИ специфичноста е 90% (1).

D'Souza et al., ја покажа супериорноста на ПЕТ КТ во однос на повеќе слојна компјутерска томографија со интравенски аплициран контраст во детекција на нетретирани метастази на хепар во проспективна студија на 45 пациенти од различни малигнитети (2).

Авторите покажаа дека сензитивноста 87,9% и специфичноста 16,7 % во детекција на хепатални метастази е кај компјутерска томографија, додека пак кај ПЕТ КТ 97% и 75 % Grassetto et al. во евалуација на 43 пациенти со солитарни хепатални метастази кај кои е направен ПЕТ КТ, кај 12 пациенти наодот допринесе во промена на третманот со повторно одредување на стадиумот и изведување на метастазектомија (3).

Радиолошките методи доведуваат до нови аспекти во менџментот на пациентот, одредување на стадиумот на заболувањето, а со тоа подобрување на третманот.

2. Материјал и методи

Во оваа студија од интерес е приказот на метастатските депозити со магнетна резонанца и позитрона емисиона компјутерска томографија. Анализираниа е група од 6 пациенти (жени 4, мажи 2) на возраст од 42 до 65 години, со патохистолошки потврдена дијагноза на малигно заболување (2 Ca mammae, 1 Ca ovarii, 1 Ca pulmonum и машки пол 1 AdenoCa recti 1, Ca sigmae) и детектирани со ултразвук секундарни депозити на хепар.

Инклузиони критериуми

1. Хистопатолошки дијагностицирана малигна болест
2. Детектирани метастази на хепар на ултразвук
3. Без предходна онколошка цитиостатска терапија
4. Исполнети критериуми за изведување на магнетна резонанца, без метален имплантат или пејсмакер (по согласност за радиолошка процедура)
5. Исполнети критериуми за ПЕТ КТ (по формулар за согласност за радиолошка процедура)

Екслузиони критериуми

1. Пациенти без хистопатолошка потврда за примарна малигна болест
2. Пациенти кои примале онколошка цистостатска терапија
3. Пациенти со предходна хируршка метастазектомија
4. Пациенти со радиорефрентна аблација на хепатални метастази
5. Транскатетерна хепатална емболизација како третман на метастази
6. Докажана бенигна лезија на хепар
7. Докажана малигна лезија со примарно потекло од хепар

Методи

Магнетна резонанца е метода која опфаќа само сегмент од интерес со отсуство на било какво штетно зрачење и детален приказ на органот или сегментот што се скенира со користење на електромагнетното поле на водородните јони кое се управува во магнетно

јадро со регулирање на радиофреквентна струја . На таков начин се добиваат информации за ткивата во нивната физиолошка или патолошка состојба , а овие состојби се верифицираат и диференцијално дијагностицираат со интравенска апликација на контраст во случајов Магневист (gadopentate dimeglumine), кој се додава зависно од телесна тежина од 0.1mmol/kg до 0.2mmol/kg со густина од 500mM20m.

Хепаталните метастази на нативна серија во T1 секвенцата се со хипо до изосигнален интензитет, на T2 секвенцата поинтезивни во сигналот додека пак на постконтрасна серија сигналот се менува зависно од васкуларизационата фаза.

Најсоодветен приказ на метатаски депозити е во порто-венска фаза каде метастазите се прикажуваат со понизок интензитет на сигналот во однос на хепаталниот паренхим и тоа во секвенца со масна супресија во аксијална рамнина.

ПЕТ КТ е метода во која се аплицира радиоизотоп ФДГ 18 и се скенира цело тело со цел да се прикаже во исто време примарно малигно заболување, хепаталните и екстрахепатални метастаски депозити при што се одредува точниот стадиум на заболувањето.

Основата на функционирањето на ПЕТ КТ како метода е повисоката гликолитичка активност на туморските клетки во однос на здравите клетки. Со администрација на радиоактивен изотоп 18 FDG (18 флуор де-окси гликоза) кој е аналог на глукоза и кој со помош на хексоза транспортер (GLUT) навлегува во туморската клетка. Така настанува ФДГ 6 глукоза која е молекула што не може да го продолжи својот пат понатаму па се депонира во самата туморска клетка. Со ослободување на фотоните се добива сигнал кој компјутерски се обработува и со тоа се добива вредност која е означена како SUV (maximum standardized uptake value) која дава функционална карактеризација на лезијата.

Кај пациентите е изведена МР и ПЕТ КТ со предходно потпишана согласност за радиолошка процедура. По завршените радиолошки испитувања се направија анализи на секој пациент

1. по број на метатстази прикажани на ПЕТ КТ и МР ,

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

2. анатомска локализација на истите
3. големина
4. васкуларизација
5. метаболна активност со одредување на SUV
6. билијарна инвазија

3. Резултати

За секој пациент се дадени резултати во табела 1 при што се опишани:

1. Примарно малигно заболување
2. Број на хепатални метастази детектирани на МР и ПЕТ КТ, со анатомска локализација и големина, васкуларизација, вредноста на SUV max и билијарна инвазија

Примарна болест	Ca mammae	Ca mammae	Ca ovarii	Ca pulmonum	Adneo Ca recti	Ca sigmae
Број на хепатални метастази детектирани на ПЕТ КТ	3	1	2	3	2	2
Број на хепатални метастази детектирани на МР	4	5	3	4	3	3
Анатомска локализација, сегменти	V, VI VII	II, V	IV, V, VII, VII	VII	VII, VIII, II, V	V, VI, VII

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

Големина на хепатални метастази	20mm до 9 mm	12 -8 mm	23mm-10mm	34-10mm	22mm-9mm	40mm-9mm
Васкуларизација	Хипо	Хипо	Мешана	Хипер	Мешан	Хипер
Метаболна активност SUV max	5,2	6,4	7,2	8,7	7,4	8,1
Билијарна инвазија	не	не	не	не	да	да

Табела 1. Приказ на разликата во бројот на метастазите детектирани на МР и ПЕТ КТ.

На прегледот на МР во секвенцата со висока резолуција и масна супресија по интравенски аплициран контраст се детектираат вкупно 22 метастази на хепар кај 6 пациенти, додека пак со ПЕТ КТ 14 кај сите 6 пациенти.

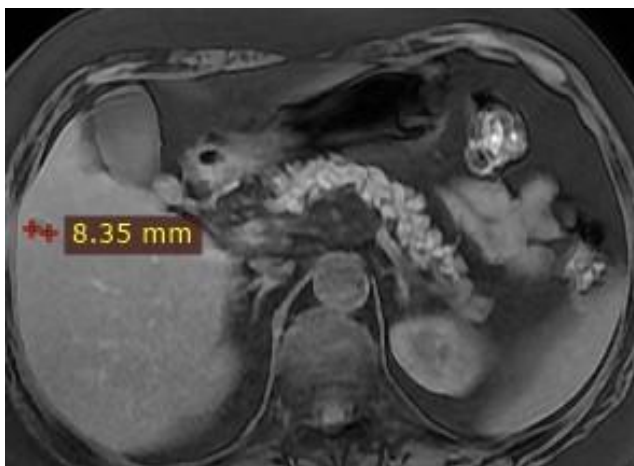
Во однос на големината на метастазите видливи само на прегледот на контрастна серија на МР со масна супресија и висока резолуција, 8 од нив покажаа дијаметар помал од 10 мм (една кај првиот пациент 9 мм локализирана во V сегмент, три кај вториот пациент со дијаметар од 8 и 10 мм локализирани во V сегмент и VII сегмент, една кај третиот пациент локализирана во IV сегмент со дијаметар од 10 мм, една во II сегмент кај четвртиот пациент со дијаметар 10 мм, две кај петиот пациент во V сегмент и во VIII сегмент и една кај шестиот пациент субкапсуларно на VII сегмент).

Хепаталните метастази се генерално хиповаскуларни, но во поедини случаи како кај третиот и петиот пациент е прикажаа со мешан сигнал, централно хиповаскуларни, периферно со хипреваскуларен прстен.

Хиперваскуларни метастази се прикажаа само кај четвртиот и шестиот пациент.

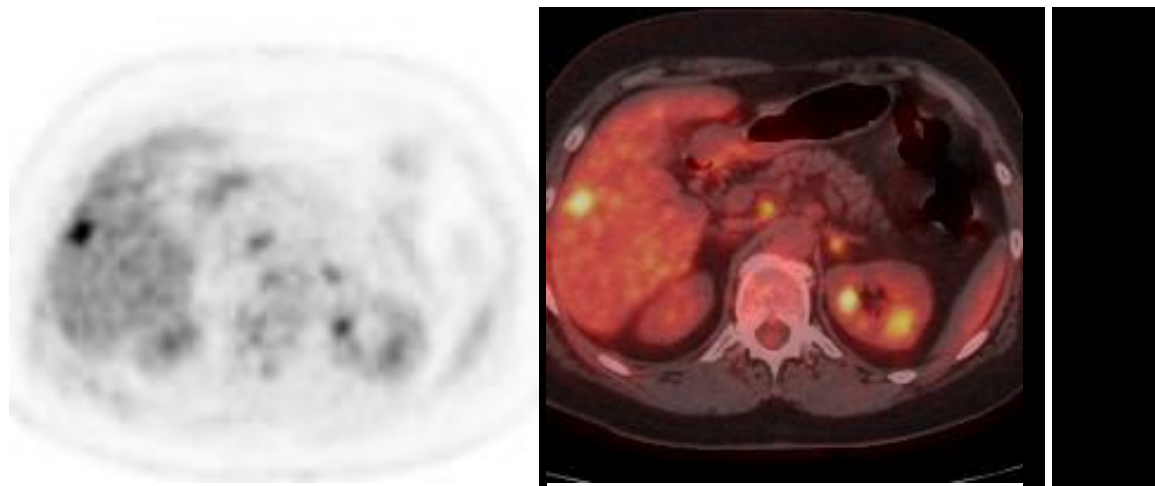
SUV max беше измерена во метастазите со максимален сигнал на направениот ПЕТ КТ кај секој пациент и беше земена како референтна вредност само максимално измерена вредност на SUV, прикажана во табела 1, која всушност покажува максимална гликолитичка активност и поголем потенцијал на лезиите за раст. Инвазивното однесување се детектира кај 2 пациенти, петтиот и шестиот со инвазија на билијарни патишта, при што се доби правопрпропорционална зависност со повисоката вредност на SUV.

Морфолошки приказ на помали метастатски депозити на хепар на МРИ кај пациентка оперирана од карцином на дојка со суспектна метастаза во V сегмент на хепар со дијаметар од 8 мм, хипосигнална во однос на останатиот хепатален паренхим, без нагласена васкуларизација и без инвазија на билијарни патишта (слика 1).

Слика 1. Приказ на метастаза со МР

На ПЕТ КТ направен после 1 месец од МР, истата метастаза е прикажана со висока задршка на интравенски аплициран радиоизотоп FDG 18, со SUV max од 6,7 (слика 2).

Слика 2. Приказ на метастаза со ПЕТ КТ

4. Дискусија

Метатастатските депозити се најчести малигни промени кои се среќаваат во хепар. Присуството на хепатални метастази е главен фактор за градење на стратегија за третман на пациентот, особено кај пациенти со колоректален карцином кај кои и најчесто се појавуваат хепатални метастази што е и опишано во студијата на Fernandez et al. (4). Во оваа ретроспективна студија биле вклучени пациенти со хепатални метастази од колоректален карцином, кои се подготвувале за хепатектомија. Се извршиле испитувања FDG PET и КТ при што се покажало дека FDG PET како функционална метода е посупериорна во избор на пациентни за хепатектомија кои имаат можност за подолг период на преживување.

Yang et al. R., направиле ревизија на ПЕТ со МРИ кај 30 пациенти со хепатални метастази и докажале дека сензитивноста кај МР е 85,7%, кај МР додека пак кај PET 71% (5). Анализите не покажала сигнификатна статистичка разлика. Böhm et al., добиле слични резултати (6) .

Во метаанализата на Kinkel K at al. се презентирани студии кои покажаа поголеми разлики во специфичноста и сензитивноста на различни методи меѓу кои УЗ -72%, КТ- 76 %, МР- 90%и ПЕТ 95 %. Заклучокот бил дека функционалната метода како ПЕТ е најсензитивна во дијагноза на хепатални метастази од колоректален , гастричен и езофагеален канцер (7).

Компјутерска томографија (КТ) може да постигне повисока сензитивност од специфичност , што било покажано во студијата на Marom et al., кај 100 пациенти со метастази од белодробен карцином анализирани во проспективна студија (8). Направени се паралелно ПЕТ и КТ студии кај сите при што за 50 % се зголемила точноста во дијагностицирање на хепатални метастази.

Сумирано, хепаталните метастази се генерално осетливи на 18 ФДГ, лесно се детектираат, но сензитивноста е поголема кај КТ и МР методите, поради што се препорачуваат испитувања кои се од хибриден карактер како ПЕТ КТ.

Semelka et al. во својата студија на 20 пациенти кои биле испитувани со контрастна МР и спирална компјутерска ангиографија докажал дека хепаталните метастази се слично опишани во двете методи (11).

Хепаталните метастази покажуваат периферен прстен кој е видлив и на КТ и на МР. Денешните хистопатолошки испитувања покажаа дека тоа е екстралезиона зона на дезмопластична реакција на околотото ткиво на хепар, поради што сега се поставува прашање при мерење на дијаметарот кој е битен за одредување на големината на метастазата дали воопшто да влегува и тој периферен прстен. Истиот е се уште присутен на контрастна МР, додека на КТ не се демаркира (12,13).

Baron et al., покажаа дека метастазите на хепар демонстрираат и хетереогено појачување на сигналот по интравенски аплициран гадолиниум во рана фаза, со брзо опаѓање на сигналот или така наречен „wash out“, во фаза покасна од 3 минути, што е диференцијално дијагностички приказ на хемангиомите на хепар (14,15,16,17).

Денеска вистинска улога има секвенцата на магнетна резонанца која е наречена diffusion weighted MR imaging (DWI). Andrew D Hardie et al. испитувале 59 пациенти со екстрахеапатални малигни заболувања со хепатални метастази и направиле компаративни прегледи на контрастна МР со МР diffusion weighted MR imaging (DWI) и покажале дека на оваа секвенца лезиите покажуваат повисок коефициент на дифузија (ADC) споредено со коефициентот на дифузија (ADC) на хепатален паренхим. Компаративна студија на двете методи во детекција на помали местастази дала слична вредност на специфичност и сензитивност.

Се уште се водат испитувања во однос на помалите метастатски депозити (помали од 3мм) со така наречени SPIO-enhanced MR каде се користи високо специфичен контраст, но со оглед на ферооксидот кој е всушност дел од контрастот се добиваат лимитирани резултати (19,20,21).

Со анализа на литературата и со оглед на првите резултати од оваа студија, се отворија нови истражувачки прашања. Истражувачите денес се насочени кон студии за детекција на хепатални метастази од повеќе аспекти, анатомски, морфолошки и функционални, аспекти кои вклучени и во нашата студија. Тенденцијата е да се направи совршено испитување кое ќе покажа максимално податоци, но со оглед на патофизиологијата на хепаталните метастатски депозити и нивното различно потекло треба да се одберат барем две најдостапни радиолошки методи кои ќе овозможат најсоодветен преглед и дијагностика. Оваа компаративна студија е со цел да се потенцираат можностите на методите. Зависно од понатамошните испитувања ќе бидат презентирани и идните резултати.

5. Заклучок

Според резултатите на студијата може да се види дека со напредување и воведување на нови техники со магнетна резонанца оваа метода е многу посупериорна во прикажување на помалите метастатски депозити на хепар, и тоа кај тие со дијаметар

помал од 10мм. ПЕТ КТ е метода која е високо специфична за одредување на метаболизмот на метастатските депозити на хепар, но кај поголеми од 1см, со секако одредување на стадиумот на ширење на метастатските депозити екстрахепатично. Обете методи иако комплементарни, даваат точен патоказ за третман на пациентите со малиги заболувања со детектрани метастатски депозити и одлучуваат во градење на критериумите на пациенти кои би биле кандидати за третман со метастазекомија или радиофрекфентна аблација.

6. Литература

1. Carlo Bartolozzi, Francescamaria Donati, Dania Cioni, Carlo Procacci, Giovanni Morana, Antonio Chiesa, Luigi Grazioli, Giorgio Cittadini, Giuseppe Cittadini, Andrea Giovagnoni, Giovanni Gandini, Jochen Maass & Riccardo Lencioni Detection of colorectal liver metastases: a prospective multicenter trial comparing unenhanced MRI, MnDPDP-enhanced MRI, and spiral CT. European Radiology volume. 2004;14:14–20.
2. D'Souza, Maria Mathew; Sharma, Rajnish; Mondal, Anupam; Jaimini, Abhinav; Tripathi, Madhavi; Saw, Sanjiv Kumar; Singh, Dinesh; Mishra, Anil; Tripathi, Rajendra Prasad Author Information Prospective evaluation of CECT and 18F-FDG-PET/CT in detection of hepatic metastases. Nuclear Medicine Communications; 2009;30(2):117-125.
3. Gaia Grassetto 1, Adriano Fornasiero, Giorgio Bonciarelli, Elena Banti, Lucia Rampin, Maria Cristina Marzola, Arianna Massaro, Fabrizio Galeotti, Giuseppe Del Favero, Felice Pasini, Anna Maria Minicozzi, Adil Al-Nahhas, Claudio Cordiano, Domenico Rubello Additional value of FDG-PET/CT in management of "solitary" liver metastases: preliminary results of a prospective multicenter study PMID:19626378 DOI:10.1007/s11307-009-0249-5.
4. Fernandez FG, Drebin JA, Linehan DC, Dehdashti F, Siegel BA, Strasberg SM: Five-year survival after resection of hepatic metastases from colorectal cancer in patients screened by positron emission tomography with F-18 fluorodeoxyglucose (FDG-PET). Ann Surg; 2004;240:438–447.450.

5. Yang M, Martin DR, Karabulut N, Frick MP. Comparison of MR and PET imaging for the evaluation of liver metastases. *J Magn Reson Imaging*. 2003;17:343–349.
6. Böhm B, Voth M, Geoghegan J, Hellfritzsch H, Petrovich A, Scheele J, Gottschild D. Impact of positron emission tomography on strategy in liver resection for primary and secondary liver tumors. *J Cancer Res Clin Oncol*. 2004;130:266–272.
7. Kinkel K, Lu Y, Both M, Warren RS, Thoeni RF. Detection of hepatic metastases from cancers of the gastrointestinal tract by using noninvasive imaging methods (US, CT, MR imaging, PET): a meta-analysis. *Radiology*. 2002;224:748–756.
8. Marom EM, McAdams HP, Erasmus JJ, Goodman PC, Culhane DK, Coleman RE, Herndon JE, Patz EF Jr. Staging non-small cell lung cancer with whole-body PET. *Radiology*. 1999;212:803–809.
9. Anna Maria Minicozzi, Adil Al-Nahhas, Claudio Cordiano & Domenico Rubello . Additional Value of FDG-PET/CT in Management of “Solitary” Liver Metastases: Preliminary Results of a Prospective Multicenter Study. *Molecular Imaging and Biology*. 2010;12:139–144.
10. Ruers TJ, Langenhoff BS, Neeleman N, Jager GJ, Strijk S, Wobbles T, Corstens FH, Oyen WJ. Value of positron emission tomography with [F-18]fluorodeoxyglucose in patients with colorectal liver metastases: a prospective study. *J Clin Oncol*. 2002; 20:388–395.
11. Semelka RC, Cance WG, Marcos HB, Mauro MA. Liver metastases: comparison of current MR techniques and spiral CT during arterial portography for detection in 20 surgically staged cases. *Radiology*. 1999;213:86–91.
12. Yu JS, Rofsky NM. Hepatic metastases: perilesional enhancement on dynamic MRI. *AJR Am J Roentgenol*. 2006;186:1051–8.
13. Semelka RC, Hussain SM, Marcos HB, Woosley JT. Perilesional enhancement of hepatic metastases: correlation between MR imaging and histopathologic findings-initial observations. *Radiology*. 2000;215:89–94.
14. Baron RL, Peterson MS. Liver tumor detection: comparison of Gd-BOPTA-enhanced MR, contrast-enhanced CT, and CT arterial portography. *Radiology*. 1995;197:415.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

15. Caudana R, Morana G, Pirovano GP, et al. Focal malignant hepatic lesions: MR imaging enhanced with gadolinium benzyloxypionictetra-acetate (BOPTA) – preliminary results of phase II clinical application. *Radiology*. 1996;199:513–20.
16. Reimer P, Rummeny EJ, Daldrup HE, et al. Enhancement characteristics of liver metastases, hepatocellular carcinomas, and hemangiomas with Gd-EOB-DTPA: preliminary results with dynamic MR imaging. *Eur Radiol*. 1997;7:275–80.
17. Vogl TJ, Kummel S, Hammerstingl R, et al. Liver tumors: comparison of MR imaging with Gd-EOB-DTPA and Gd-DTPA. *Radiology*. 1996;200:59–67.
18. Andrew D Hardie, Mohit Naik, Elizabeth M Hecht, Hersh Chandarana. Diagnosis of liver metastases: Value of diffusion-weighted MRI compared with gadolinium-enhanced MRI. *Radiology*. 2010;20(6):1431-41.
19. Seneterre E, Taourel P, Bouvier Y, et al. Detection of hepatic metastases: ferumoxides-enhanced MR imaging versus unenhanced MR imaging and CT during arterial portography. *Radiology*. 1996;200:785–92.
20. Oudkerk M, van den Heuvel AG, Wielopolski PA, Schmitz PI, Borel Rinkes IH, Wiggers T. Hepatic lesions: detection with ferumoxide-enhanced T1-weighted MR imaging. *Radiology*. 1997;203:449–56.
21. Hagspiel KD, Neidl KF, Eichenberger AC, Weder W, Marincek B. Detection of liver metastases: comparison of superparamagnetic iron oxide-enhanced and unenhanced MR imaging at 1.5 T with dynamic CT, intraoperative US, and percutaneous US. *Radiology*. 1995;196:471–8.

ALMOST PHYSIOLOGICAL CONDUCTIVE DISEASE TREATMENT IN ADVANCED VALVULAR HEART DISEASE

Janusevski Filip¹, Georgiev Antonio¹

¹University Clinic of Cardiology, Faculty of Medicine, Ss. Cyril and Methodius, Skopje, Republic of Northern Macedonia

Author for correspondence: filipjanusevski@gmail.com

Abstract

Introduction: Valvular heart diseases are common heart diseases. Not infrequently valvular diseases are combined with cardiac conduction diseases with electrical disorder in the conduction system of the heart. The aim of this paper is to present a case report with such a combined condition and the need for pacemaker implantation.

Case report: An 82-year-old patient with a history of valvular and coronary artery disease admitted in cardiac critical care for investigation of vertigo, lassitude, syncope, dyspnea on exertion NYHA III. The electrocardiogram revealed complete AV block with LBBB, and heart rate around 40. Her echocardiogram revealed a severe aortic stenosis mean PG 75mmHg, v_{max} 6.2m/s. Treatment of complete heart block in cardiac remodeling due to valvular heart disease is presented.

Conclusion: Further studies are necessary to reveal whether electrical pacing from other site different than RV pacing can help in further progression of complex cardiac diseases.

Key words: valvular heart disease, complete heart block, pacemaker

1. Introduction

Valvular heart disease (VHD) encompasses a number of common cardiovascular conditions that account for almost a fifth of cardiovascular interventional surgical procedures nowadays (1). A better understanding of the natural history, symptoms and signs of valvular heart disease concomitant cardiovascular and other organs system disorders, combined with suitable diagnostic modalities leads to more accurate diagnostic and therapeutic treatment. Cardiac conduction diseases are electrical disorder due to generation, propagation or combined of the native cardiac impulse. The natural progress of these disorders can lead to deleterious electrical cardiac events such as ventricular fibrillation or asystole, These disorders are often seen in VHD population (2).

2. Case report

An 82-year-old woman with known history of ischemic and valvular heart disease was admitted in our cardiac unit because of recurrent syncopal episodes, vertigo, dyspnea NYHA III class. She had a fracture of the proximal humeral head fracture month ago due to loss of consciousness. Although her cardiovascular history was rich: bypass surgery with reconstruction of aortic valve 9 years ago, ischemic cerebrovascular insult 4 years ago she was feeling well till one month ago. On presentation, she had a blood pressure of 160/60mmHg, heart rate round 40/min. On auscultation a systolic murmur 5/6 whole precordium with punctum maximum 2nd rib space right parasternal, the 2nd heart sound was inaudible. The lungs were clear and she had normal JVP no signs of congestion. Her lab analyses showed mild anemia Hgb 102, K was 4.0 and the troponin I was 305.9 ng/L (less than 15.6 women normal range).

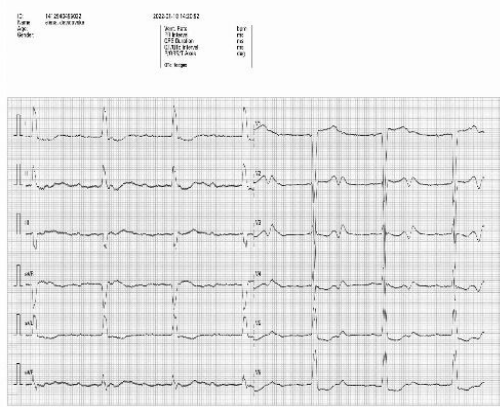
Her resting electrocardiogram showed AV dissociation due to complete AV block with intraventricular delay LBBB with transient coupling and ventricular escape beats due to slow heart (Picture 1, 2). A transthoracic echocardiogram was made and showed preserved left ventricular function, severely degenerated calcified most likely tricuspid aortic valve with

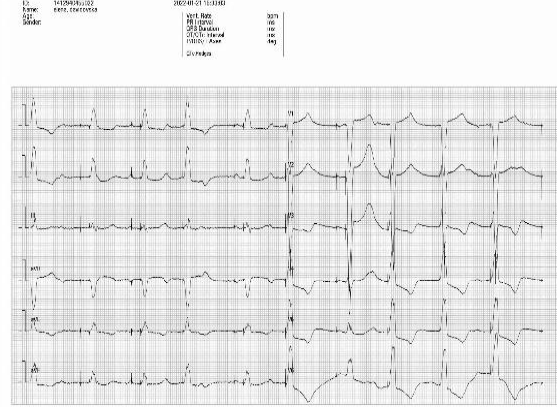
MIT UNIVERSITY
SKOPJE

reduced systolic opening and high gradients on hemodynamic testing mean gradient of 75mmHg, Vmax 6.2 m/sec.

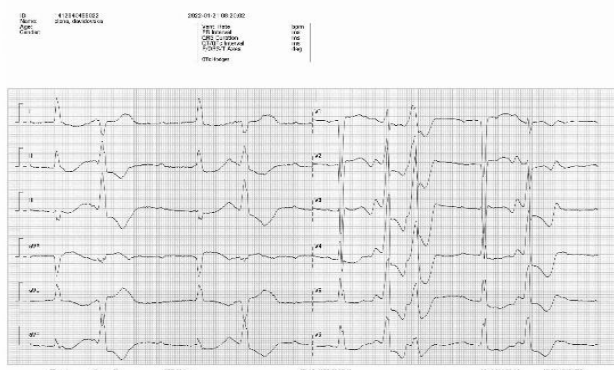
She was referred to cardiac pacing physicians for pacemaker implantation. A permanent dual chamber pacemaker was implanted the following day (Picture 3, 4, 5). Axillary vein approach with fluoroscopy guided puncture and modified Seldinger approach was used. Atrial lead in position right atrial appendage, ventricular lead high septal position having the calcified aortic anulus as a marker (Picture 3, 4, 5, 6, 7).

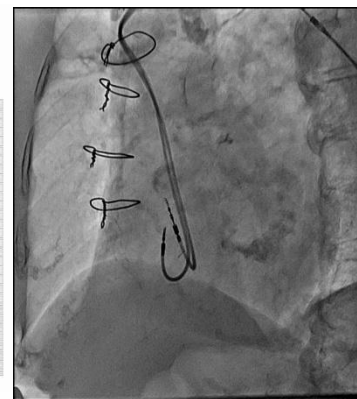
Picture 1.

Picture 2.

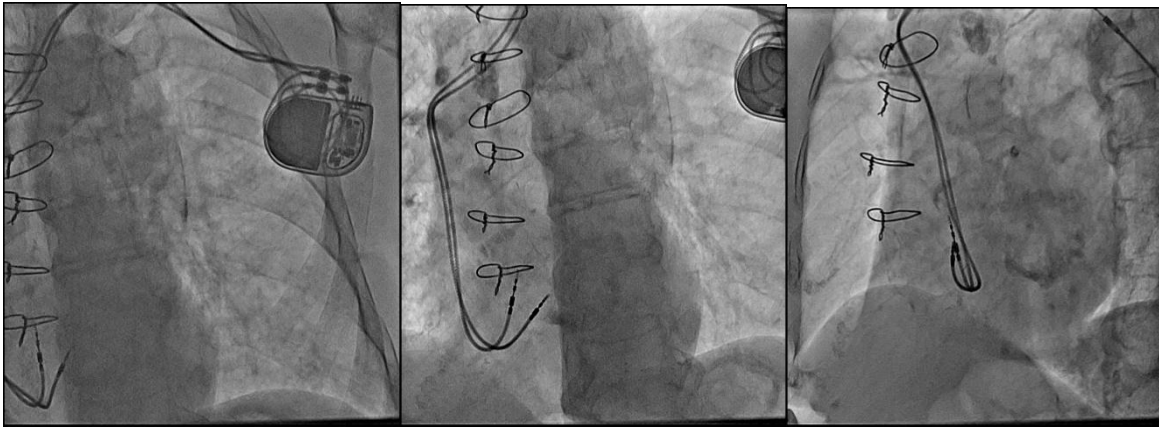
Picture 3.

Picture 4.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

Picture 5.

Picture 6.

Picture 7.

3. Discussion

Aortic stenosis is the most prevalent form one of the commonest for of valvular heart diseases in the western civilization after hypertension and coronary artery disease (1). The pathogenic substrate is degenerative calcification of the three leaflet valve or progressive stenosis of the congenital bicuspid valve. The natural course of the disease leads to concentric remodeling of the heart which at some point can become maladaptive causing eccentric remodeling, chamber dilatation accompanied with electrical and mechanical disorders (1, 3).

Conduction disturbances in valvular heart disease are common electrical abnormalities (4). One pathophysiological mechanism involves derangement, hypertrophy of cardiac myofibers and fibrose tissue proliferation that involves the working myocardium- the common conduction pathways crossing this area: LVOT, central fibrose body, membranous septum, deposition. Other mechanism is scar tissue from previous interventional or surgical treatments of the aortic valve. Or maybe there is a progersive electrical disorder that is complicated with valvular heart disease. Cardiac muscle needs an electromechanical coupling for working but also proper A-V, V-V synchronization governs adequate systolic and diastolic properties of the heart entirety (1,2,3,4).

Since 40 years we are aware of deleterious effects of apical right ventricular pacing on cardiac remodeling of the right and left ventricle, worsening of the cardiovascular hemodynamics and progression of concomitant cardiac disorders (5, 6). Being closer to the native conduction system governs more physiological propagation of the pacing impulse that can lead to preservation of normal electromechanical cardiac coupling (7).

There are numerous registries, also expert consensus documents who approved more physiological RV pacing such as His pacing, paraHisian, septal, versus the classical apical RV pacing. This approach lead to enrolment of more diagnostic modalities such as 3D echocardiography, CT, fluoroscopic and electrocardiography guided placement of the ventricular lead. Also integrating technics such as fluoroscopy guided puncture, using axillary vein approach, using different shape curves for ventricular lead placement, individualized patient approach lead less radiation, less complication, more success in dislocation (9, 10, 11).

4. Conclusion

Valvular heart disease is a disease that needs to have multidisciplinary and patient oriented approach. Appropriate work-up for patients with VHD includes a thorough history for evaluation of causes and symptoms, accurate assessment of the severity of the valvular abnormality by examination, appropriate diagnostic testing, and accurate quantification of the severity of valve dysfunction and therapeutic interventions, if necessary. There is still lot to conquer in the field of cardiac pacing and also to learn and recapitulate what we know and know about generation and propagation of cardiac impulse.

5. References

- [1] Otto CM, Bonow RO. Valvular heart disease. In: Libby P, Bonow RO, Mann DL, Zipes DP, eds. Braunwald's Heart Disease: A Textbook of Cardiovascular Medicine 8th ed. Philadelphia, PA: WB Saunders. 2007:1625-1712

- [2] Stambler BS, Rahimtoola S, Ellenbogen K. Pacing for atrioventricular conduction system disease. In: Ellenbogen K, Kay G, Lau C, Wilkoff B, editors. Cardiac pacing, defibrillation and resynchronization therapy. Philadelphia: Saunders Elsevier. 2007. p. 429–72
- [3] Aortic Stenosis: Pathophysiology, Diagnosis, and Therapy. Joseph J, Naqvi SY, Giri J, Goldberg S. *Am J Med*. 2017;130(3):253-263. doi: 10.1016/j.amjmed.2016.10.005. Epub 2016 Nov 1. PMID: 27810479
- [4] Syncope and aortic stenosis: significance of conduction abnormalities. Gann D, Fernandes H, Samet P. *Eur J Cardiol*. 1979;9(5):405-13.
- [5] Pacing prescription for cardiac resynchronization therapy: When RV stimulation matters. Varma N, Ghanem R, Jia P. *J Cardiovasc Electrophysiol*. 2019;30(5):769-770. doi: 10.1111/jce.13850. Epub 2019 Jan 29. PMID: 30661268
- [6] Incidence and predictors of pacemaker-induced cardiomyopathy with comparison between apical and non-apical right ventricular pacing sites. Bansal R, Parakh N, Gupta A, Juneja R, Naik N, Yadav R, Sharma G, Roy A, Verma SK, Bahl VK. *J Interv Card Electrophysiol*. 2019 Oct;56(1):63-70. doi: 10.1007/s10840-019-00602-2. Epub 2019 Jul 30. PMID: 31363943
- [7] Evaluation of Long Term Effect of RV Apical Pacing on Global LV Function by Echocardiography. Sarkar NC, Tilkar M, Jain S, Mondal S, Sarkar P, Modi N. *J Clin Diagn Res*. 2016;10(3):OC03-6. doi: 10.7860/JCDR/2016/18547.7397. Epub 2016 Mar 1.
- [8] Localization of right ventricular non-apical lead position: comparison of three-dimensional echocardiography, computed tomography, and fluoroscopic imaging. Chen YL, Wang HT, Chen HC, Chai HT, Lee YW, Liu WH. *J Int Med Res*. 2021 Mar;49(3):300060521996159. doi: 10.1177/0300060521996159.
- [9] Varnagy G, Velasquez R, Navarro D. New technique for cephalic vein approach in pacemaker implants. *Pacing Clin Electrophysiol*. 1995;18:1807a. Google Scholar

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

- [10] Sharma G Senguttuvan NB Thachil A Leong D Naik N Yadav Ret al. A comparison of lead placement through the subclavian vein technique with fluoroscopy-guided axillary vein technique f or permanent pacemaker insertion. Can J Cardiol. 2012;28:542–6.
- [11] Belott PH. Blind axillary venous access. Pacing Clin Electrophysiol. 1999;22:1085.

CARDIOVASCULAR COMPLICATIONS IN KOVID-19

Petrushevska Ane¹, Pejkov Hristo², Georgiev Antonio²

¹*PHI University Clinic for Infectious Diseases and Febrile Conditions, Faculty of Medicine, Ss. Cyril and Methodius, Skopje, Republic of Northern Macedonia*

²*University Clinic of Cardiology, Faculty of Medicine, Ss. Cyril and Methodius, Skopje, Republic of Northern Macedonia*

Author for correspondence: anepetrusevska@yahoo.com

Abstract

The 2019 coronavirus disease (KOVID-19) caused by the new coronavirus (SARS-KOV-2), a severe acute respiratory syndrome, quickly developed into a global pandemic. It has caused significant mortality worldwide and is primarily associated with severe acute respiratory distress syndrome (ARDS). In addition to ARDS clinical reports have shown significant cardiovascular complications in patients with KOVID-19. Virus infection, cytokine stimulation, altered immune response, and myocardial damage are some of the mechanisms for KOVID-19 cardiovascular complications. The aim of this paper is to present the previously published medical evidence from studies and research in the world related to cardiovascular complications in conditions of infection with KOVID-19.

Keywords: *coronavirus, KOVID-19, heart, cardiovascular complications.*

КАРДИОВАСКУЛАРНИ КОМПЛИКАЦИИ КАЈ КОВИД-19

Петрушевска Ане¹, Пејков Христо², Георгиев Антонио²

¹ЈЗУ Универзитетска клиника за инфективни болести и фебрилни состојби, Медицински факултет, Универзитет Св. Кирил и Методиј, Скопје, Република Северна Македонија

²Универзитетска клиника за Кардиологија, Медицински факултет, Универзитет Св. Кирил и Методиј, Скопје, Република Северна Македонија

Автор за кореспонденција: anepetrusevska@yahoo.com

Апстракт

Болеста со коронавирус од 2019 година (КОВИД-19) предизвикана од новиот коронавирус (SARS-CoV-2), тежок акутен респираторен синдром, брзо се разви во глобална пандемија. Предизвика значителна смртност ширум светот и првенствено е поврзана со тежок акутен респираторен дистрес синдром (ARDS). Освен ARDS клиничките извештаи покажаа сигнификантни кардиоваскуларни компликации кај пациентите со КОВИД-19. Инфекција од вирус, стимулација на цитокинска бура, изменет имунолошки одговор и оштетување на миокардот се некои од механизмите за кардиоваскуларни компликации кај КОВИД-19. Целта на овој труд е да се прикажат досегашните медицински публикувани докази од студии и истражувања во светот поврзани со кардиоваскуларните компликации во услови на инфекција со КОВИД-19.

Клучни зборови: *коронавирус, КОВИД-19, срце, кардиоваскуларни компликации.*

1. Вовед

КОВИД-19 вирусната инфекција предизвикана од новиот коронавирус 2 (SARS-CoV-2) првпат се појави во 2019 година, во Вухан, Кина. По 6-ти пат после епидемиите предизвикани од H1N1 (2009), polio (2014), Ebola во западна Африка (2014), Zika (2016) и Ebola во демократска република Конго (2019), на 30 Јануари Светска здравствена организација прогласи вонредна јавно здравствена состојба од меѓународен интерес. Официјално беше прогласена за пандемија од Светската здравствена организација во март 2020 година.

Во согласност со итноста но и да и се даде идентитет на тековната болест, Светската здравствена организација (СЗО) на 11 февруари 2020 година објави ново име за епидемиска болест предизвикана од нов коронавирус: Корона вирусна болест 2019 (КОВИД-19). Новиот вирус привремено беше наречен како 2019-nCoV, но последователно врз основа на анализа на еволутивната историја на новиот коронавирус и патогеноста кој предизвикува тешка акутна респираторна инфекција (SARS) и со тоа, новиот вирус го доби името како SARSCoV-2 (Severe acute respiratory syndrom corona virus-2). Емергентната појава и континуираното ширење на новиот коронавирус создаде итна потреба за развој на методи за брзо дијагностицирање на SARS-CoV-2 вирусот, опсежна ангажираност од различни меѓународни агенции и институти за разбирање на механизмот на инфекцијата, вируленцијата, фармакологијата и развој на специфични лекови и вакцини.

Од почетокот, до денес пандемијата КОВИД-19 резултираше со над 400 милиони заразени ширум светот и приближно 6 милиони смртни случаи. Иако голем дел од фокусот беше ставен на белодробните компликации, важно е лекарите да бидат свесни за кардиоваскуларните компликации, кои можат да бидат причина за смртноста поврзана со оваа болест. Болеста најмногу ги погодува средновечните и постарите пациенти, но не е исклучена ниту една возрасна група. Децата често се асимптоматски или добиваат блага

форма на болест. Просечниот период на инкубација е околу 5 дена од изложувањето, но се движи помеѓу 2 и 14 дена. Поголем ризик од инфекција е забележана кај постарите пациенти, пациенти со коморбидитети особено хроничната белодробна болест, хронична срцева и бубрежна болест и пациенти со дијабет и обезитас. Симптомите на КОВИД-19 се слични на другите вирусни заболувања на горниот респираторен тракт. Сепак првичната презентација може да биде нејасна. Гастроинтестиналните симптоми се присутни во 10% од случаите вклучувајќи гадења, повраќања или дијареа. Исто така можат да се јават и главоболки и конфузија. Атипичните презентации на инфекцијата може да бидат почести кај постарите лица и имунокомпромитирани пациенти. Главна причина за смрт кај КОВИД-19 е акутен респираторен дистрес (ARDS), сепак постои и значајна вклученост на другите витални органи, вклучувајќи го кардиоваскуларниот систем и шок. Присуството на хроничните срцеви заболувања доведува до поголема стапка на смртност во споредба со пациенти без кардиоваскуларни болести.

2. Патофизиологија

SARS-CoV-2 е позитивно настроен, несегментиран, едноверижен РНК вирус кој припаѓа на родот Betacoronavirus. Пренесувањето на вирусот меѓу луѓето се остварува преку респираторни капки и контактни преносни патишта. ACE2 (ангиотензин конвертирачки ензим) е главен клеточен рецептор за SARS-CoV и SARS-CoV-2 и ги напаѓа целните органи што го изразуваат ACE2 рецептори, како што се респираторен епител, васкуларен ендотел, алвеоларни моноцити и макрофаги, срцето, бубрезите и гастроинтестинален епител. Главен тропизам вирусот покажува кон респираторниот епител каде примарната вирусна репликација се остварува во мукозниот епител на горниот респираторен тракт (назална празнина и фаринксот). Фиксација на вирусот кон респираторниот епител се остварува со врзување на површинските гликопротени (S-spikes) кон клеточниот рецептор, ACE2. Потоа следува интра клеточна пенетрација и репликација. Со понатамошно размножување на вирусот во долниот респираторен тракт,

консеквентно на тоа, настанува секундарна виремија и клинички манифестна болест. Овој процес на вирусното ширење е во директна корелација со тежината на клиничката слика која се протега од асимптоматска до тешка актуна белодробна болест и акутен респираторен дистрес синдром (ARDS). Сепак, општо е прифатено дека текот на болеста до доцната фаза не е само одраз на цитопатогениот ефект на вирусот, туку и последица на имуно посредувано оштетување предизвикано од SARS-CoV-2. Иако концептот на цитокинска бура останува контроверзен, несомнено е дека имуно посредувана инфламација игра важна улога во патогенезата на КОВИД-19, исто како и во САРС. Прогресијата на болеста КОВИД-19 асоцирана е со континуираното намалување на бројот на лимфоцитите и значително зголемување на неутрофилите. Во меѓувреме, забележани се значително покачени вредности на инфламаторните маркери вклучувајќи Ц-реактивен протеин, феритин, интерлеукин (IL) -6, IP-10, MCP1, MIP1A и TNF α . Намалениот број на лимфоцитите и покаченото ниво на феритин, IL-6 и Д-димери беа забележани во различни студии поврзани со зголемена смртност од КОВИД-19.

Забележано е исклучително голем процент на аберантна коагулација кај тешки и критични пациенти со КОВИД-19. Ова е ретка појава за други корона вирусни инфекции, но е забележано кај тешка манифестна болест при грип инфекција. Кај пациенти со КОВИД-19 со хиперкоагулабилна состојба, се нотира продолжено протромбинско време, покачено ниво на Д-димери и фибриноген како и приближно нормално ниво на активирано тромбoplastинско време. Кај некои пациенти се развива и дисеминирана интра васкуларна коагулација (ДИК). Голем процент на акро-исхемија е забележан и кај тешки пациенти со КОВИД-19, што укажува на хиперкоагулабилна состојба пред почеток на клинички манифестен ДИК.

Прва линија на методи за поставување на дијагноза кај суспектни случаи на инфекција со SARSCoV-2 вирусот се базира на молекуларни пристапи. Тестирањето на нуклеинска киселина е главната техника за лабораториска дијагностика. Други методи

како што се тестирање на вирусен антиген или антитела се исто така вредни анализи за откривање на SARS-CoV-2 вирусна инфекција.

3. Кардиоваскуларни компликации поврзани со инфекција со КОВИД-19

Кардиоваскуларните компликации кои што се јавуваат клинички во текот на КОВИД-19 се доста различни. Релативно е често акутното оштетување на срцето со кардиомиопатија, вентрикуларните аритмии и хемодинамската нестабилност во одсуство на артериската коронарна болест. Можат да се разликуваат директни и индиректни ефекти на срцето особено кај особи кои веќе имаат некаква кардиоваскуларна болест. Директните ефекти настануваат како последица на инфекција на кардиомиоцити и фибропласти што доведува до оштетување на миокардот. Значајни се и ефектите на кардиотоксичните цитокини и со антитела посредуваните механизми. Исто така од значење се и можните оштетувања со хипоксија, микроваскуларните оштетувања на коронарните крвни садови, инфекција на ендотелните клетки и дифузна инфламација.

Дијапазонот на клинички манифестации е широк и опфаќа:

- Акутен коронарен синдром – миокарден инфаркт
- Оштетување на срце без пореметување на крвните садови
- Различните видови на пореметување на срцевиот ритам (суправентрикуларна аритмија, вентрикуларна тахикардија и фибрилација)
- Срцева инсуфициенција со можен кардиоген шок во врска со новонастанатата систолна дисфункција, миокардитис или миоперикардитис, кардиомиопатија предизвикана од цитокини.
- Перикарден излив со или без тампонада

- Тромбемболиски компликации (артериски тромбемболизам, длабока венска тромбоза, микроваскуларни тромби, белодробна емболија, цереброваскуларен инсулт, интракранијален тромб).

Дијагностицирањето на овие пореметувања е од круцијално значење за исходот на болеста и прогноза. Во тераписка смисла истите принципи и процедури се применуваат како кај не-ковид пациенти, со посебно значење на мониторингот и учеството на лекар кардиолог во тимот за лекување на пациентот.

Посебен проблем се тромбемболиските компликации кои се во суштина одраз на хиперкоагулабилната состојба кај КОВИД-19 пациенти. Бројните студии покажале на големата зачестеност на длабоките венски тромбози и тромбемболиските состојби кај овие пациенти особено кај тешките форми на болеста. По некои податоци употребата на вообичаена профилакса на длабоката венска тромбоза не влијаела на нејзино настанување. Пореметување на коагулацијата се препознава по некои карактеристични лабораториски параметри: покачен фибриноген и д-димери со благо продолжено протромбинско време (PV) и парцијално тромбопластинско време (aPTT), додека бројот на тромбоцитите е нешто покачен (тромбоцитоза) или нешто намален (тромбоцитопенија). Овие наоди воедно овозможуваат разликувања на оваа состојба од дисиминирана интраваскуларна коагулација (DIK) која се развива обично кај тешки пациенти. Механизмот на настанувања на хиперкоагулабилноста, односно системската коагулопатија со широко распространетите тромбемболиски компликации е комплексен. Всушност доаѓа до оштетување на ендотелот на крвните садови, директно со нивната инфекција со SARS-CoV-2 со ослободување на активатор на плазминоген и мултимерот von Willebrand фактор, и/или индиректно со медијаторите на воспаленија како што е интерлеукин (IL-6), венска стаза како и пореметување на концентрацијата на коагулационите фактори (хиперфибриногемија, покачен фактор VIII) и хипервискозноста на крвта. Всушност заради овие пореметувања на коагулацијата доаѓа до настанување на микротромби во

различните органи но и во белите дробови, а опишани се како последица и непосреден развој на акутно белодробно срце кај тешките пациенти како и релативно понатамошно настанување на белодробна хипертензија и хронично белодробно срце.

4. Миокардитис, миокардна повреда и покачени срцеви ензими

Миокардитис е воспалителна болест на миокардот која се манифестира со широк спектар на симптоми. Различни инфективни и неинфективни предизвикувачи можат да предизвикуваат миокардитис иако вирусните инфекции со коксакивирус, аденовирус, парвовирус Б19, вирус на хепатитис Ц, вирусот Епштејн Бар, цитомегаловирус и хуманиот херпесвирус 6, се најчесто идентификувани причинители. Пријавено е дека членовите на семејството на коронавирус поврзани со SARS-CoV2, SARS-CoV и MERS-CoV предизвикуваат миокардитис. Миокардитисот поврзан со коронавирус првпат бил пријавен во 1980 година кај 44-ри годишен маж со инфекција на горниот респираторен тракт, кој бил хоспитализиран во Хелсинки заради треска, замор и болка во градите. На пациентот му било дијагностициран миокардитис, а подоцна му било забележано зголемување на антителата специфични за корона вирус во крвта, што укажува дека покрај почетната горно респираторна инфекција коронавирусот може да предизвика последователен миокардитис. Имајќи предвид дека раните извештаи за инфекција со SARS-CoV-2 хистолошки не го докажале миокардитисот, преваленцата на оваа компликација кај пациентите со КОВИД-19 не е јасна. Неколку студии покажаа покачување на срцеви ензими и промени во ЕКГ и ехокардиографија што укажува на акутна миокардна повреда кај пациентите со КОВИД-19. Сепак мал број од овие студии обезбедиле резултати од биопсија или во некои случаи од аутопсија за да се направи разлика помеѓу стерилното оштетување на миокардот и на миокардитис. Кај повеќето пациенти миокардитисот се манифестира истовремено со респираторните симптоми поврзани со SARS-CoV-2. Сепак може да се појави и одложена презентација на срцевите компликации кои се јавуваат неколку недели по првичниот симптоматски КОВИД-19.

Исто така пријавена и субклиничка презентација, а асимптоматска или блага болест се докажани кај младите спортисти со КОВИД-19. Миокардитисот сега е дефиниран како фактор на ризик за зголемена смртност кај пациенти со КОВИД-19. Директно вирусно оштетување на кардиомиоцитите, хиперинфламаторната состојба и цитокинската бура се предложени како главни двигатели на акутната миокардна повреда и миокардитисот.

5. Срцеви аритмии

Кај пациентите со КОВИД-19 се појавуваат и аритмии. Најчеста аритмија забележана кај пациенти со КОВИД-19 е синусната тахикардија, атријална фибрилација, брадикардии, вентрикуларна тахикардија. Не е јасно дали синусната тахикардија се должи на зголемен срцев минутен волумен секундарно на треска, хипоксија, воспалителен стрес и лекови или на структурни промени на миокардот. Вентрикуларни аритмии се јавуваат кај критичните пациенти со КОВИД-19, што ги прави овие пациенти ранливи на кардиоген шок, што бара дополнителна проценка за да се утврди потребата за екстракорпорална мембрана оксигенација. Несаканите ефекти на лекови, воспаление на миокардот, едем на интерстицијалното ткиво, фиброза и миокардитис, што доведува до структурни промени, абнормалности на спроводливоста и дисрегулација на јонските канали (Na^+ и K^+), се меѓу основните механизми со кои срцевите аритмии се случуваат кај пациенти со КОВИД-19. Сепак, нова појава на тахиаритмија придружена со покачување на серумските срцеви биомаркери кај пациент може да сугерира на миокардитис. Хипокалемија може да се појави кај пациенти со КОВИД-19 поради интеракцијата на САРС-КоВ-2 со системот ренин-ангиотензин-алдостерон и ја зголемува ранливоста на различни видови аритмија. Препораките за управување со аритмии се слични на оние за пациенти кои не се КОВИД, вклучувајќи оптимизација на електролити, избегнување на предизвикувачи и модификација на лекови. Задолжително е истовремено следење на ЕКГ за пациенти кои имаат долг QTс или земаат лекови за кои е познато дека го продолжуваат QTс интервалот.

Болеста КОВИД-19 поради неколку причини, како што се треската и покачената температура доведуваат до зголемен пулс, аритмии и зголемена побарувачка на кислород, дополнително пациентите со хипоксија барат потреба и од терапијата со бета-блокатори. Иако во моментот немаме голема количина на независни докази на високо ниво, сегашните кардиопротективни бета-блокатори сугерираат подобрување на исходите на болеста КОВИД-19, што е индиректно потврдено во некои случаи со зголемена смртност после прекинување на терапијата со бета-блокатори.

6. Тромбемболиски компликации

Тромботичните настани, исто така, најчесто се забележани кај хоспитализирани пациенти со КОВИД-19, особено кај оние кои се примени во центрите за интензивно лекување. Присуството на емболија е поврзано со зголемена сериозност и смртност на болеста. Основната етиологија на протромботичната состојба забележана кај пациенти со КОВИД-19 е мултифакторна. Оштетувањето на ендотелните клетки ЕК резултира со последователна изложеност на колаген во екстрацелуларниот матрикс, што доведува до активирање и регрутирање на тромбоцити. Дополнително, активираните ЕК изразуваат голем број на површински протеини, вклучително и П-селектин, кои функционираат како молекули за адхезија на клетките за регрутирање на тромбоцити и леукоцити. Претеран воспалителен одговор, со покачени проинфламаторни цитокини, исто така резултира со предиспозиција за коагулопатија. Други фактори кои играат значајна улога во создавање на хиперкоагулабилна состојба и последователно формирање на тромб вклучуваат дисеминирана интраваскуларна коагулација, која најчесто се јавува кај критично болни пациенти и хиперферитинемија, која е поврзана со синдром на активирање на макрофагите. Дополнително, приемот во центрите за интензивна нега на пациенти на кои им е потребна механичка/неинвазивна вентилација ја продолжува имобилизацијата и венската стаза, што ја влошува коагулопатијата и често го комплицира текот на

болеста. Третманот со антикоагуланси може да ја намали смртноста кај хоспитализираните пациенти со КОВИД-19, како што сугерираат некои студии.

Нарушувањата на коагулацијата и нивните клинички манифестации се чести учесници во инфекцијата со КОВИД-19, корелираат со сериозноста на болеста и обично претставуваат негативни прогностички исходи во ова сценарио. Нарушувањата на коагулацијата, во форма на зголемена тенденција за крварење, се значително поретки кај болеста. Разбирањето на степенот на проблемот со клиничките нарушувања на коагулацијата постепено еволуираше за време на пандемијата, особено во однос на препознавање на ризикот од исходи, а во подоцнежните студии се посветува се поголемо внимание на превенцијата и дијагнозата што доведува до подобрување на севкупниот исход. Поради важноста за препознавање на проблемот, доаѓа до промена на преваленцата на основните клинички ентитети и унифицирање на клиничките студии, каде што во студиите од доцните фази на пандемијата имаме значително повеќе податоци за тромбоза, емболија и други форми на нарушувања на коагулацијата кај болеста КОВИД-19. Бидејќи ова е глобално проширен медицински проблем, со технолошка и социјална нееднаквост, различни нивоа на организација на здравствената заштита, промени во прагот на хоспитализација, достапност на медицински материјали и интервенции, не треба да не чуди очекуваната голема нееднаквост помеѓу студиите и широк спектар на квалитетен спектар и репрезентативност на нарушувања на коагулацијата преку достапната литература.

Различни клинички форми на тромбоза се идентификувани како релативно чести компликации на болеста КОВИД-19, почесто имаат потреба од интензивен третман но и поголема смртност. Протромботичните компликации се значително почести кај пациенти со КОВИД-19 отколку кај слични болести како што е грипот, и покрај еднаквата интрахоспитална употреба на тромбопрофилактичка терапија. Длабока венска тромбоза и белодробна емболија се значително почести кај пациенти кои се хоспитализирани во единиците за интензивна нега поради сериозноста на болеста, кај

MPT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

речиси четвртина од хоспитализираните пациенти, каде што се користат повеќекратни инвазивни методи на лекување со потешка клиничка слика. Венската тромбоза неочекувано се појавува кај хоспитализирани пациенти и покрај употребата на профилатички, понекогаш целосни терапевтски дози на ниско молекуларен хепарин. Факторите на ризик за појава на длабока венска тромбоза, со профилатичка доза на антикоагулант се претходен инфаркт или коронарна болест, старост, раса и покачени вредности на Д-димери. Претходната историја на тромбоза, односно постара тромбоза е исто така значаен ризик за развој на потешки форми на болеста КОВИД-19 и потреба од хоспитализација. Во студиите следени од пациенти во единиците за интензивна нега, на механичка вентилација и со употреба на профилатички дози на антикоагулантна терапија, стапката на венски тромбоемболизам била присутна кај 7 - 15%. За пациентите кои развиваат невролошки симптоми по исклучувањето на енцефалопатогените менингеални и цитотоксичните ефекти на вирусот мора да се земат предвид можноста за тромбоза на централниот венски синус. Ветувачки факт е дека тромбозата на централниот венски синус добро реагира на терапијата, а релативно ниски стапки на смртност се пријавени во потврдени случаи по третман.

Повреда на ендотелните клетки со директна цитотоксичност на вирусот SARS-CoV-2, но и преку бројни други механизми може да доведе до влошување на атеросклеротичниот процес, ендотелијално воспаление, руптура на плаката, емболизација и многу други последователни несакани компликации од кардиоваскуларниот континуум.

Иако акутната маргинална исхемија е типично поврзана со присуство на периферна артериска болест, често атријална фибрилација и тежина на повеќекратни хронични кардиоваскуларни коморбидитети, пријавени се случаи на инфекција со COVID-19 во кои немало заеднички фактори на ризик, дури и за време на тромбопрофилатична терапија. Васкуларните коморбидитети беа значаен фактор за продолжен престој во болница и повисока смртност кај пациенти со КОВИД-19 и срцева слабост. Исто така, вреди да се напомене дека кај нејасно влошените случаи на заболување COVID-19, кај кои се

развиваат болки во stomakot , надвор од вирусен гастроентероколитис, а во клиничкиот преглед има „тивок“ наод на абдоменот, може да се работи за мезентерична исхемија , како поретка но сериозна смртоносна компликација.

7. Што може да заклучиме?

Од појавата на КОВИД-19, кај повеќе пациенти се пројавиле кардиоваскуларни компликации поврзани со инфекција со SARS-CoV-2. Хипервоспалителна состојба и цитокинска бура може да доведат до фулминантен миокардитис. Покрај тоа, SARS-CoV-2 потенцијално може да ги инфицира кардиомиоцити, ендотелните клетки и перицити во миокардот, што доведува до акутна миокардна повреда. Исто така и срцевите аритмии, од кои најчести се тахиаритмиите и дифузната и фокалната фиброза се забележани кај пациенти со КОВИД-19. КОВИД-19 е исто така поврзан со хиперкоагулабилна состојба. Затоа, пациентите со КОВИД-19 треба да се следат за кардиоваскуларни настани, особено пациенти со историја на кардиоваскуларни болести во минатото.

И покрај огромните истражувања за кардиоваскуларните компликации на КОВИД-19 и неговите механизми, остануваат да се решат голем број неодговорени прашања. Иако високата експресија на ACE2 во ендотелните клетки се поврзани со потешка болест и повисока инциденца на срцеви компликации, допрва треба да се утврди причинско-последичниот ефект. Дополнително, треба да се проучат краткорочните и долгорочните ефекти на КОВИД-19 кај младите пациенти и спортисти кај кои е важно продолжувањето на физичката активност и треба да се развијат протоколи за скрининг за да се идентификуваат пациентите со ризик од миокардитис. Бидејќи постакутната последица на инфекцијата SARS-CoV-2 е една од презентациите на миокардитисот поврзан со КОВИД-19, идните студии исто така треба да ја одредат целната група, времето на скрининг по првичното закрепнување од КОВИД-19 и тестовите кои би помогнале во разликувањето на ризичните групи. Конечно, имајќи предвид дека кардиоваскуларните компликации поврзани со КОВИД-19 потенцијално може да бидат тешки, а понекогаш и опасни по

живот, рутинските протоколи за скрининг (вклучувајќи ЕКГ, срцеви маркери, ехокардиографија или врз основа на претходната медицинска историја на секој пациент и predisponирачките фактори) треба да се унапредат за да се идентификуваат пациентите со ризик.

Постоечките срцеви заболувања predisponираат за сериозноста на болеста и влошување на состојбата на кардиоваскуларен систем. Раното откривање на кардиоваскуларните болести по клинички и лабораториски параметри и самиот третман се од огромно значење. Во тек се клинички испитувања, а ќе следат повеќе истражувања за да се оцени болеста и дополнителни терапии, кои ќе им помогнат на лекарите во третманот, како и на креаторите на политиките да ги постават упатствата за подобро управување со кардиоваскуларните компликации поврзани со болеста КОВИД-19.

За време на оваа пандемија, пациентите треба да избегнуваат близок контакт со друг пациент, со сомнителен или потврден КОВИД-19 или со знаци и симптоми на респираторна инфекција. Вакцинацијата, носење маски, миење раце и социјално дистанцирање се принципи за намалување на ризикот од инфекција. Пациентите со основно срцево заболување, хипертензија, пациенти со трансплантација на срце или пациенти кои земаат имunosупресивни лекови треба да бидат дополнително внимателни за да не се заразат, имајќи ги предвид податоците што веќе ги објаснивме погоре. Centers for Disease Control and Prevention (CDC) исто така ги поддржува овие препораки.

8. Литература

- [1] Centers for Disease Control and Prevention (CDC) <https://www.cdc.gov/>
- [2] The World Health Organization <https://www.who.int/>
- [3] Farnaz Farshidfar, Navid Koleini, and Hossein Ardehali. Cardiovascular complications of COVID-19. Published June 1, 2021.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

- [4] Indranill Basu-Ray; Nureddin k. Almaddah; Adedayo Adeboye; Michael P. Cardiac Manifestations Of Coronavirus (COVID-19). Soos Last Update: September 24, 2021
- [5] Indranill Basu-Ray , Nureddin k. Almaddah , Adedayo Adeboye , Michael P. Soos. Cardiac Manifestations Of Coronavirus (COVID-19). StatPearls Publishing; 2021.
- [6] Brit Long, William J. Brady, Alex Koyfman, Michael Gottlieb. Cardiovascular complications in COVID-19. Published online 2020 Apr 18
- [7] Abduljalil, JM, Abduljalil, BM: Epidemiology, genome, and clinical features of the pandemic SARSCoV-2: A recent view. New Microbes New Infect. 2020; 35:10067. 2020. doi: 10.1016/j.nmni.2020.100672.
- [8] Jin Y, Yang H, Ji W, Wu W, Chen S, Zhang W, Duan G: Virology, Epidemiology, Pathogenesis, and Control of COVID-19. Viruses. 2020;12(4), 372.
- [9] Cao W, Li T: COVID-19: Towards understanding of pathogenesis.Cell Res.2020;30(5):367–9.
- [10] Akanksha N. Thakkar, Isaac Tea, Mouaz H. Al-Mallah.Cardiovascular Implications of COVID-19 Infections. Methodist Debaque Cardiovasc J. 2020; 16(2): 146–154.
- [11] Marouane Boukhris, Ali Hillani, Francesco Moroni, Mohamed Salah Annabi, Faouzi Addad, Marcelo Harada Ribeiro, Samer Mansour, Xiaohui Zhao, Luiz Fernando Ybarra, Antonio Abbate, Luz Maria Vilca, Lorenzo Azzalini. Cardiovascular Implications of the. COVID-19 Pandemic: A Global Perspective. Can J Cardiol. 2020;36(7):1068-1080.
- [12] Jamie Sy Ho, Paul A Tambyah, Andrew Fw Ho, Mark Yy Chan, Ching-Hui Sia. Effect of coronavirus infection on the human heart: A scoping review. Eur J Prev Cardiol. 2020;27(11):1136-1148.

REHABILITATION BY PATIENTS WITH COVID-19

Mirjana Todoroska¹ Elizabeta Popova Ramova²

MIT University, College for medical cosmetology and physiotherapy

Contact email: eliramova62@gmail.com

Abstract

The rehabilitation of patients with Covid-19 transfusion is a rehabilitation of so-called "long distances" because patients suffer from post-KOVID syndrome followed by fatigue, shortness of breath, headache and other accompanying ailments. Discomfort occurs in patients with severe forms of covidium infection treated in hospital but also in those with milder condition treated at home. **The aim** of our research was to assess whether in our country is performed rehabilitation in patients with covid-19, and which symptoms dominated them. **Material and method:** in order to achieve the goals, we created a questionnaire for the evaluation of post-covid patients who were treated in hospital. The questionnaire consisted of general data, symptoms that patients had with a special aspect of musculoskeletal difficulties, whether rehabilitation was performed and what were the most common comorbidities. **Results with Discussion:** Rehabilitation of postcovid patients was a novelty for all professionals around the world. Above all, rehabilitation aimed to reduce fatigue, to improve lung capacity and to improve muscle endurance. In our population of 100 surveyed patients, rehabilitation was performed while they were in hospital, all of them were discharged mobile with independent movement. Rehabilitation guides for post-covid patients have already been published in the medical literature, and the same we have translated and introduced into our research as a future educational material. **Conclusion:** Our modest research has shown that rehabilitation was applied to patients while they were in hospital and they returned home on their own, but home self-rehabilitation protocols are not in regular practice.

Key words: Covid-19 patients, Hospital Rehabilitation

РЕХАБИЛИТАЦИЈА НА ПАЦИЕНТИ СО КОВИД-19

Мирјана Тодороска¹ Елизабета Попова Рамова²

МИТ Универзитет Скопје, Колеџ за медицинска козметологија и физиотерапија
контакт емаил: eliramova62@gmail.com

Апстракт

Рехабилитацијата на пациенти со прележан Ковид-19, е рехабилитација на т.н. „долги патеки“, бидејќи пациентите страдаат од пост-КОВИД синдром следен со замор, отежнато дишење, главоболка и други пропратни тегоби. Тегобите се јавуваат кај пациенти со тешки форми на ковид инфекција лекувани во болнички услови но и кај оние со полесна состојба лекувани дома. **Цел** на нашето истражување беше да процениме дали кај нас, се спроведувала рехабилитација кај пациенти со ковид-19, и кои тегоби доминирале кај нив. **Материјал и метод:** за реализација на целите направивме прашалник за проценка на постковид пациенти, кои биле лекувале во болнички услови. Прашалникот се состоеше од општи податоци, симптоми кои имале пациентите со посебен аспект на мускулно скелетните тегоби, дали била спроведувана рехабилитација и кои биле најчестите коморбидитети. **Резултати со дискусија:** Рехабилитацијата на постковид пациенти беше новина за сите професионалци ширум светот. Пред се рехабилитацијата имаше за цел да го намали заморот, да го подобри белодробниот капацитет и подобри мускулната издржливост. Кај нашата популација од 100 анкетирани пациенти, била спроведувана рехабилитација додека биле во болнички услови, сите се отпуштени мобилни со самостојно движење. Во медицинската литература веќе се публикувани водичи за рехабилитација кај постковид пациенти, а ние истиот го преведовме и воведовме во нашето истражување како иден едукативен материјал. **Заклучок:** Нашето скромно истражување покажа дека рехабилитација се применувала кај пациенти додека биле на болничко лекување и истите самостојно се вратиле дома, но протоколи за саморехабилитација во домашни услови не се во редовна пракса

Клучни зборови: Ковид-19 болни, стационарна рехабилитација

1. Вовед

Рехабилитацијата на пациенти со КОВИД-19, се фокусира на целокупното функционирање на целото лице, вклучително и коморбидитети. Следствено, рехабилитацијата на лица кои прележале КОВИД-19 мора да ги земе предвид не само последиците од болеста, туку и ефектите од третманите применети за време на акутната фаза.[1]

Исто како и со акутната медицинска нега, за спроведување на рехабилитација на почетокот на пандемијата немаше докази специфични за КОВИД-19, но, исто така не постоеа ни протоколи за медицинската нега и справување со индивидуалните проблеми што може да се видат по КОВИД-19. При спроведување на рехабилитацијата медицинските професионалци од областа на рехабилитацијата се потpirале на претходните сознанија за третман на пооделни симптоми како што се замор, отежнато дишење, мускулна слабост, кои се среќаваат и кај други болести. Скоро сите пациенти кои прележале ковид инфекција имаат потреба од рехабилитација, иако е малку веројатно дека таа ќе биде унифицирана бидејќи последиците не се исти кај сите пациенти. [2]

Рехабилитацијата не само што може да биде корисна за респираторниот систем и општата физичка кондиција на пациентите со КОВИД-19, туку може и многу добро да биде клучна стратегија за намалување на влијанието од КОВИД-19 врз здравјето и функцијата на луѓето.

Рехабилитацијата во фазата на опоравување од Ковид 19 е клучна одговорност на тимот за рехабилитација од мултидисциплинарен тим кој го сочинуваат, доктори специјалисти, анестезиолог, физијатар и другите медицински струки пред се физиотерапевтот, работен терапевт, логопед, диетичар и психолог. Притоа, физиотерапевтите се тие кои директно работат со пациентот и се од суштинско значење во

напорите за рехабилитација во сите фази за олеснување на раното ослободување ододелот за интензивна нега, но уште повеќе за поддршка и зајакнување на пациентите. [3]

КОВИД-19 е болест која првенствено влијае на респираторниот тракт, а истражувањата покажаа дека станува збор за мултисистемска болест која може да ги оштети не само белите дробови, туку и бубрезите, црниот дроб, срцето, мозокот и нервниот систем, кожата и гастроинтестиналниот тракт како и доведуваат до психолошки промени, анксиозност, депресија и когнитивни пореметувања. Досегашното следење, според Пол Витакер, доктор во респираторниот оддел во болница во Брадфорд, Северна Англија, кој во јуни основал клиника за постковидни пациенти откако лекувал акутни случаи за време на епидемијата, покажало дека најчестите последици се: хроничен замор, мускулна слабост, хронични слабости, главоболка, слаба издржливост при напор, забрзана работа на срцето, лош сон, лоша концентрација и отежнато дишење.[4] Исто така, продолжената хоспитализација и тешката болест може да предизвикаат или да придонесат за зголемена анксиозност, депресија, а понекогаш дури и пост-трауматски одговор.[5]

Наведените последици доведуваат до намалено функционирање во активностите од секојдневниот живот на лицата кои прележале КОВИД-19, особено лица третирано на болничките одделенија. Односно, наведените последици од заболување од КОВИД-19 се причина за рехабилитација по завршувањето на болничкото лекување и по краткото домашно закрепнување.

Цел на нашето истражување беше да процениме дали кај нас, се спроведувала рехабилитација кај пациенти со ковид-19, и кои тегоби доминирале кај нив.

2. Материјал и метод

За реализација на целта, проценка на спроведена рехабилитација во оделот за интензивна нега кај пациенти болни од ковид-19, употребивме прашалник, со кој беа анкетирани по телефон, преку матичниот доктор 100 пациенти. Прашалникот е прикажан во прилог 1 и се состои од општи податоци, пол, возраст, установа каде биле лекувани и

град, број на болнички денови. Дали имале мускулно скелетни потешкотии, дали била спроведена рехабилитација, кои додатни заболувања ги имаат (коморбидитет). Дали имале загуба на телесната тежина и колку по излегување од болница.

3. Резултати

3.1. Резултати од анкетата спроведена кај постковид пациентите

Во табела 1 се прикажани анкетираниите пациенти по пол и возраст по застапеност, додека во табела 2 фреквенцијата на пациенти со број на болнички денови, лекувани во Прилеп болнички, додека табела 3 лекувани кои биле по потекло од Прилеп, а во табела 4 фреквенција на пациенти кои биле лекувани надвор од Прилеп со место на живеење во Прилеп.

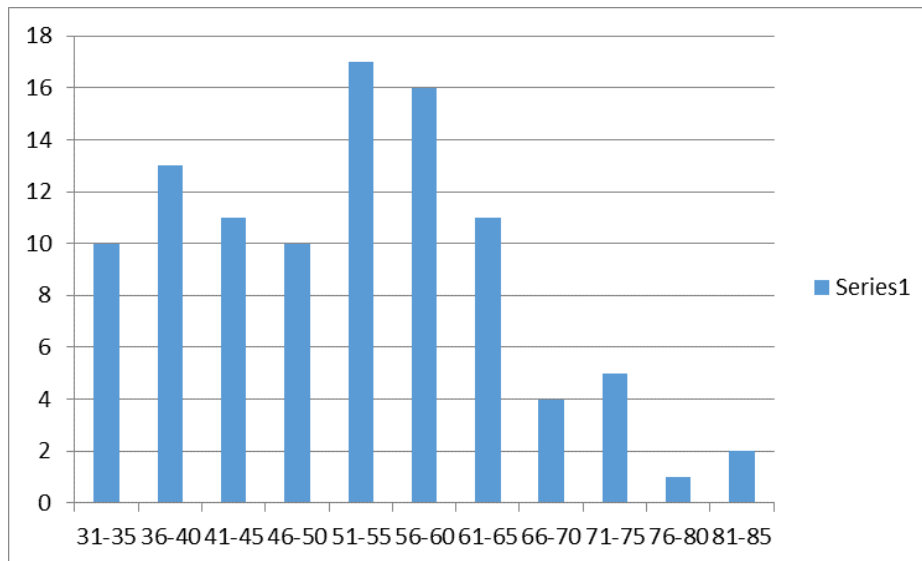
Таб.1 Фреквенција на испитаници по возраст и пол

Пол/ возраст	31- 35	36- 40	41- 45	46- 50	51- 55	56- 60	61- 65	66- 70	71- 75	76- 80	81- 85	Вкупно
М	6	7	4	5	12	8	6	2	1	1	2	54
Ж	4	6	7	5	5	8	5	2	4	/	/	46
Вкупно	10	13	11	10	17	16	11	4	5	1	2	100
%	10	13	11	10	17	16	11	4	5	1	2	100

Заболени во работоспособна возраст се 88% од заболениите, со тоа што на возраст од 51-65 години се најмногу 44%. Машкиот пол е застапен 54%, а женскиот 46%. Застапеноста по пол и возраст графички е прикажана во графикон 1.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

Графикон 1: Застапеност на пациенти по пол и возраст

Таб.2 Фреквенција на испитаници по број на болнички денови и лекување во Прилеп

Пол/БД*	1-14	15-30	31-45	46-60	Вкупно
М	25	14	/		39
Ж	18	8	1		27
Вкупно	43	22	1		66

БД*-број на болнички денови

По број на болнички денови најмногу престојувале во болница во Прилеп 1-14 дена, и тоа 43%, од 66% лекувани во Прилеп, а само 7% надвор од Прилеп и местото на живеење.

Таб.3 Фреквенција на испитаници по број на болнички денови и лекување во ист град на живеење

Пол/БД*	1-14	15-30	31-45	46-60	Вкупно
М	6	6	/		12
Ж	7	7	1		15
Вкупно	13	13	1		27

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

Таб.4 Фреквенција на испитаници по број на болнички денови и лекување надвор од Прилеп

Пол/БД*	1-14	15-30	31-45	46-60	Вкупно
М	1	2			3
Ж	1	2			3
Вкупно	2	4			6

БД*-број на болнички денови

Според табелата 4 кај 6 (6%) пациенти биле во потешка форма и биле лекувани надвор од родниот град. При тоа оние кои биле лекувани надвор од Прилеп, кај 5 престојот во болница бил од 15-30 дена.

Во однос на коморбидитетот и појавата на КОВИД-19, резултатите се прикажани во табела 5.

Таб.5 Коморбидитет присутен кај анкетирани пациенти

Дијабет	Покачен крвен притисок	Потешкотии со срце
9 (9%)	28 (28%)	9 (9%)
Бубрежна инсуфициенција	Бронхитис Астма	Друго-
1 (1%)	9 (9%)	5(5%)

Во однос на коморбидитетот 28% имале покачен крвен притисок а 9% дијабет, што одговара на приближната епидемиолошка застапеност на овие болести меѓу населението.

Резултатите во однос на спроведена рехабилитација додека биле на болничко лекување е прикажана во табела 6.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

Таб.6 Анализа на податоците од прашалникот

Прашање	да	Не
1.Дали бил на респиратор	7 (7%)	93 (93%)
2.Дали користел кислородна поддршка	59 (59%)	41 (41%)
3.Доминантен симптом Температура, мускулна болка Кашлица, недостаток на воздух,		
Температура	34	
Кашлица	17	
Мускулна болка	10	
Недостаток на воздух	37	
4.Дали можел самостојно да се движи на одделот за ИН	74 (74%)	26
5.Дали имал мускулна болка	67 (67%)	33
6.Дали имал мускулна слабост	77 (77%)	23
7.Како излегол од болница-самостојно или со помагало, придржување	Самостојно	Со помагало
Фреквенција	84 (84%)	16
8.Дали додека бил на оделот за ИН како и на одделението имал Рехабилитација во смисол на вежби дишење, одење, со стручно лице-физиотерапевт.	Вежби дишење	Работа со терапевт- вертикализација
Фреквенција	52 (52%)	15 (15%)

Според користењето на респиратор, 7% биле на респиратор и заедно со другите 59% кои биле на кислородна поддршка укажува на 66% тешко болни пациенти. Проценката на нивната пак мобилност 74% на оделот за ИН, покажува дека раната мобилизација била применувана што е статистички значајно. Имале мускулно скелетни тегоби 77%, но по применетата рана мобилизација и рехабилитацијата кај 67% од нив, довела 84% да бидат оспособени за враќање дома самостојно, заедно со целиот применет третман. Резултатите се прикажани во табела 7.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

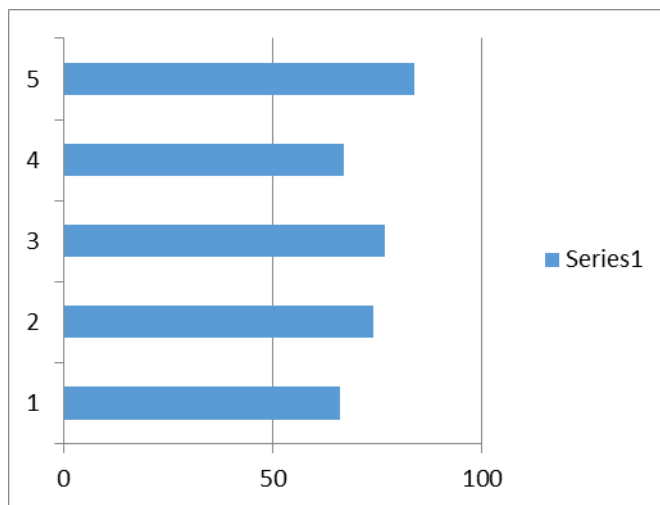
International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

Табела 7 Тежина на состојба и спроведена рехабилитација на ЕИИ

Тешко болни	Мобилност на ИИ	Мускулно Скелетни тегоби	Рана рехабилитација	Самостојни на отпуст
66%	74%	77%	67%	84%
T=3,2	T=4,8	T=5,4	T=6,8	T=3,4
P<0.01	P<0.01	P<0.01	P<0.01	P<0.01

Резултатите се прикажани и во графикон 2.

Графикон 2: Проценка на состојбата и рехабилитацијата при престој во болница кај Ковид пациенти

4. Дискусија

КОВИД-19 ги забрза промените во здравствената заштита во невидени размери и брзина, како во однос на клиничката пракса (на пр. Телемедицина) [6], така и во дизајнот, испораката, финансирањето и соработката на услуги. [7]

Од витално значење е рехабилитацијата да биде вклучена во најголемите промени што неизбежно ќе се случат во текот на целата здравствена заштита. Како специфичен пример, пациентите со КОВИД-19 ќе обезбедат голем предизвик за постојните структури на рехабилитација.(8) Главните потребни промени се:

- рационализација и реорганизација на огромен број услуги за лица со континуирана попреченост во кохерентна, сеопфатна услуга за рехабилитација
- осигурување дека секој пациент со постојана попречена е вииден од самата рехабилитатиска служба од самиот почеток, по можност од првиот контакт со здравствената заштита
- обезбедување на услугата во сите поставки, од интензивна нега преку болници и домови за нега во пошироката заедница, паралелно со медицинските услуги
- обезбедување на рехабилитација во сите возрасти и услови
- обезбедување целосна интеграција помеѓу услугите за ментално здравје и услугите за рехабилитација
- паралелна реконструкција на пуштањето во погон, намалувајќи го акцентот на „специјалистичка рехабилитација“ со признавање дека целата рехабилитација бара стручно знаење и вештини.

Исто така, виртуелната нега е дефинитивно најголемата промена во начинот на кој се обезбедува нега за рехабилитација во ерата на КОВИД-19 - Не е замена за т.н. „услуги во живо“, туку хибриден модел, во кој некои услуги можат да се направат виртуелно, а некои лично, овозможувајќи слична проценка, истовремено намалувајќи го ризикот од пренесување на вирусот. На пример, со надворешни (амбулантски) невропсихолошки проценки, лекарите поминуваа шест до осум часа лице-в-лице со пациент, правејќи клиничко интервју, тестирање, справување со тест стимули, итн. Со новиот модел, голем дел од проценката се прави виртуелно, со пациентот и давателот на услуги во нивните домови, а потоа следење на виртуелно тестирање во клиниката доколку е потребно поопсежно тестирање. Пациентот е во една просторија на клиниките и набљудува

материјали за испитување на екранот, додека лицето кое ги спроведува тестовите е во соседната просторија. Постојат неколку тестови кои треба да се администрираат лице в лице, но се минимизира нивната употреба.(6)

Рехабилитацијата кај пациенти со КОВИД-19, не само што предизвика брзи промени, туку и прилагодувања,[8] што ќе доведе до многу подобра организација и систем на финансирање за да се овозможи поефикасно и поефективно користење на ресурсите кои моментално работат на фрагментиран, неефикасен начин.[9] Притоа, од витално значење е рехабилитацијата да биде вклучена во најголемите промени што неизбежно ќе се случат во текот на целата здравствена заштита. Како специфичен пример, пациентите со КОВИД-19 ќе обезбедат голем предизвик за постојните структури на рехабилитацијата.

Меѓутоа и покрај бројните анализирани трудови, останува недостаток на докази за програми за рехабилитација кај пациенти со Ковид-19. Поради слабото знаење за оваа се земале во предвид општите симптоми поврзани со Ковид-19, како што се невромускулни, психолошки и респираторни симптоми поради пост-акутен синдром и вознемиреност поврзани со идејата за заразени со новиот коронавирус. Објавените студии не ги пријавуваат конкретно резултатите кај пациенти со Ковид-19, туку се фокусираат на последиците од инфекцијата.[10]

Врз основа на резултатите од истражувањето на Demeso и соработниците [10], рана респираторна рехабилитација не се препорачува за тешко и критично болни пациенти во периоди на можно и прогресивно влошување. Времето за почеток на респираторната рехабилитација треба да се одреди откако ќе се отфрлат контраиндикациите и потребно е внимание на сите мерки на претпазливост за да се избегне ширење на инфекцијата. За хоспитализирани пациенти во одделение за изолација, се препорачува да се користат видеа, брошури или далечински консултации за да се следат пациентите во рехабилитација, да се зачуваат ресурсите на лична заштитна опрема и да се избегне вкрстување на инфекции. Пациентите кои се опоравиле и тествале негативно за Ковид-

19, може да подлежат на респираторна рехабилитација, во зависност од нивната клиничка состојба.

Од самиот почеток, пандемијата имаше огромно влијание врз здравствените системи ширум светот, особено одделите за итни случаи, интензивна нега, лабораториите и ренгенот. Како што напредува пандемијата, скоро сите здравствени сектори се вклучуваат, вклучително и областите на пост-акутна нега и рехабилитација. Во такви услови, пред сè рехабилитацијата имаше за цел да го намали заморот, да го подобри белодробниот капацитет и да ја подобри мускулната издржливост. Меѓутоа, нормалните протоколи за рехабилитација едноставно не се применуваат затоа што пациентите мора да бидат отпуштени од болница порано од вообичаеното за да ги стават на располагање болничките кревети; што од друга страна ова значи идентификување на пациенти кои се „речиси подготвени да бидат отпуштени“ и кои имаат добра поддршка за давање грижа. [11] Главно поради оваа причина, најдобрата препорака е да се формулира програма за рехабилитација за пациенти отпуштени од болница, со поголемо внимание посветено на пациентите со коморбидитети [12] и оние кои живеат сами или во рурални средини. [13]

Неодамна, беа објавени и резултатите од првото рандомизирано контролирано испитување со кое се проценува режим на респираторна рехабилитација за пациенти отпуштени по инфекцијата со Ковид-19. Наодите покажаа значително подобрување во респираторната функција, квалитетот на животот и вознемиреноста кај група постари пациенти кои учествуваа во следната програма за респираторна рехабилитација: тренинг на респираторни мускули, вежби за кашлање, тренинг за дијафрагма, вежби за истегнување и домашни вежби кои опфаќаат две сесии - неделно по 6 недели, еднаш дневно по 10 минути. [14]

5. Заклучок

Спроведеното истражување кај нашата популација од 100 анкетирани пациенти, покажа дека кај повеќето пациенти (65%), инфекцијата СОВИД-19 дава лесна болест,

гледано според бројот на болнички денови – 43% престојувале од 1-14 дена, додека во потешка форма била присутна само кај 6% од испитаниците, за што и биле лекувани надвор од родниот град. Меѓутоа, според користењето на респиратор, 7% биле на респиратор и заедно со другите 59% кои биле на кислородна поддршка укажува на 66% тешко болни пациенти.

Она што ни е особено од интерес е фактот што нашето скромно истражување покажа дека рехабилитација се применувала кај пациенти додека биле на болничко лекување и истите самостојно се вратиле дома со сигнификантно значајна застапеност. Протоколи за саморехабилитација во домашни услови не се во редовна пракса.

6. Користена литература

- [1] NICE . Context (2021) | COVID-19 rapid guideline: managing the long-term effects of COVID-19 | guidance. Available: <https://www.nice.org.uk/guidance/ng188/chapter/Context> [пристапено 14.09. 2021].
- [2] Post-COVID Syndrome (Long COVID) (2021):. NHS England and NHS Improvement. <https://www.england.nhs.uk/coronavirus/post-covid-syndrome-long-covid/>
- [3] Living with COVID-19, (2021). online: <https://evidence.nihr.ac.uk/themedreview/living-with-covid19/>
- [4] World Confederation for Physical Therapy (WCPT) (2021). WCPT response to COVID-19 Briefing paper 2. Rehabilitation and the vital role of Physiotherapy.
- [5] Beta (2021): Otvoreni rehabilitacioni centri širom Evrope zbog dugoročnih posledica Covid-19, online: http://rs.n1info.com/Zdravlje/a621306/Otvoreni-rehabilitacioni-centri-sirom-Evrope-zbog-dugorocnih-posledica-Covid-19.html?fbclid=IwAR2Bk0QNtrV7iwgJP2jfA68_UYN2mOCZlZyjI0fnTa1dKsPKAhXlR2ARJg4

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

- [6] Urban K. (.2021): Rehabilitation Care is Needed for Many COVID-19 Patients, online:<https://labblog.uofmhealth.org/body-work/rehabilitation-care-needed-for-many-covid-19-patients?amp>,
- [7] Hollander JE, Sites FD.(2020).: The transition from reimagining to recreating health care is now. *N Engl J Med Catalyst*.
- [8] Chinese Association of Rehabilitation Medicine, (2020).: Respiratory rehabilitation committee of Chinese Association of Rehabilitation Medicine, Cardiopulmonary Rehabilitation Group of Chinese Society of Physical Medicine and Rehabilitation . [Recommendations for respiratory rehabilitation of COVID-19 in adults]. *Zhonghua Jie He He Hu Xi Za Zhi* 2020; 43: E029.
- [9] British Society of Rehabilitation.(2020). Medicine Rehabilitation in the wake of Covid-19. A phoenix from the ashes. BSRM, 2020. Online: www.bsrm.org.uk/downloads/covid-19bsrmissue1.
- [10] Falvey, JR, Murphy, TE, Gill, TM, et al.(2020).: Home Health Rehabilitation Utilization Among Medicare Beneficiaries Following Critical Illness. *J Am Geriatr Soc* 2020; 68: 1512–1519.
- [11] McNeary, L, Maltser, S, Verduzco-Gutierrez, M. (2021).: Navigating Coronavirus Disease 2019 (Covid-19) in Physiatry: A CAN report for Inpatient Rehabilitation Facilities. *PM R*. Epub ahead of print 20 March 2020. DOI: 10.1002/pmrj.12369
- [12] Impact of COVID-19 outbreak on rehabilitation services and Physical and Rehabilitation Medicine (PRM) physicians' activities in Italy .An official document of the Italian PRM Society (SIMFER). <https://www.simfer.it/impact-of-covid-19-outbreak-on-rehabilitation-services-and-physical-and-rehabilitation-medicine-prm-physicians-activities-in-italy-an-official-document-of-the-italian-prm-society-simfer/> 2020. (accessed 25 March 2020).

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

- [13] Kiekens, C, Boldrini, P, Andreoli, A, et al.(2020).: Rehabilitation and respiratory management in the acute and early post-acute phase. ‘Instant paper from the field’ on rehabilitation answers to the Covid-19 emergency. Eur J Phys Rehabil Med; 56: 323–326.
- [14] Liu, K, Zhang, W, Yang, Y, et al.(2020).: Respiratory rehabilitation in elderly patients with COVID-19: A randomized controlled study. Complement Ther Clin Pract ; 39: 101166.

THE IMPACT OF PREOPERATIVE REPOSITION ON THE QUALITY OF PHYSICAL AND MENTAL HEALTH IN PATIENTS WITH A FRACTURES OF THE NECK OF THE FEMUR

Aleksandar Saveski¹, Aleksandar Trajanovski¹, Teodora Todorova¹, Ilir Hasani¹, Dalip Jahja¹,
Biljana Bozinovska²

¹*University Clinic for Traumatology, Orthopedic, Anesthesia, Reanimation, Intensive Care and Emergency, University. "St. Cyril and Methodius", Faculty of Medicine, Skopje, Republic of North Macedonia*

²*One Hospital – Tetovo, Republic of North Macedonia*

Corresponding author email: saveskialek@yahoo.com

Abstract

Introduction: Hip fractures represent a major international health problem. They occur in approximately 1.5 million people worldwide each year. Many of the injured who lived independently before the injury become dependent on other people's care and have a worse quality of life. Given all the post-traumatic consequences that accompany these fractures, their early diagnosis, the choice of the most adequate surgical treatment that gives the lowest percentage of consequences and the best quality of life is of vital interest.

Aim: The aim of this study was to look at the impact of fracture repositioning on quality of life measured by the SF-36 score, taking into account not only physical health but also mental health.

Material and method: The study included a total of 17 patients with femoral neck fractures, treated surgically at the Clinic for Orthopedic Diseases and the Clinic for Traumatology, it was of a prospective nature, in the time interval from 2016 to 2021.

Results: This study provided insight into quality of life measures and their relationship to function. The three most important domains of the SF-36 scoreboard, such as physical and mental health and physical pain, illustrate the correlation between the quality of fracture fragment repositioning in the younger population and the quality of life, physical and mental health.

Conclusion: In patients with good and excellent reposition we have a progressive increase in values for PCS and MCS, and thus a better quality of life, which is not the case in patients with poor fracture reposition.

Keywords: *fracture, repositioning, physical and mental health*

ВЛИЈАНИЕТО НА ПРЕДОПЕРАТИВНАТА РЕПОЗИЦИЈА ВРЗ КВАЛИТЕТОТ НА ФИЗИЧКОТО И МЕНТАЛНОТО ЗДРАВЈЕ КАЈ ПАЦИЕНТИ СО СКРШЕНИЦИ НА ВРАТОТ НА БУТНАТА КОСКА

Александар Савески¹, Александар Трајановски¹, Теодора Тодорова¹, Илир Хасани¹, Далип Јахја¹, Билјана Божиновска²

¹Универзитетска клиника за трауматологија, ортопедска, анестезија, реанимација, интензивна нега и ургентна медицинска помош, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Медицински факултет - Скопје, Република Северна Македонија

²One Hospital – Тетово, Р. Северна Македонија

Автор за кореспонденција мејл: saveskialek@yahoo.com

Апстракт

Вовед: Скршениците на колкот претставуваат голем интернационален здравствен проблем. Тие се случуваат кај приближно 1.5 милион луѓе ширум светот на годишно ниво. Голем дел од повредените кои живееле независно и самостојно пред повредата стануваат зависни од туѓа нега и имаат полош квалитет на живот. Имајќи ги предвид сите посттрауматски последици кои ги придружуваат овие скршеници, од витален интерес е нивната рана дијагноза, изборот на најадекватен хируршки третман кој дава најмал процент на последици и најдобар квалитет на живот.

Цел: Да се прикаже влијанието на репозицијата (враќањето на фрактурните делови) на скршеницата врз квалитетот на живот мерен со SF-36 бодовниот скор, земајќи го во предвид не само физичкото здравје, туку и менталното здравје.

Материјал и методи: Во студијата беа вклучени вкупно 17 пациенти со фрактура на вратот на бутната коска, третирани хируршки на Клиниката за Ортопедски болести и

Клиниката за трауматологија, истата беше од проспективен карактер, во временски интервал од 2016 до 2021 година.

Резултати: Оваа наша студија обезбеди увид во мерките за квалитет на живот и нивниот однос со функцијата. Трите најважни домени од SF-36 бодовниот скор како што е физичкото и менталното здравје и телесната болка овозможуваат илустрирање на корелацијата помеѓу квалитетот на репозицијата на фрактурните фрагменти кај помладата популација со квалитетот на живот односно физичкото и менталното здравје.

Заклучок: Кај пациентите со добра и одлична репозиција имаме прогресивно зголемување на вредностите за PCS и MCS, со самото тоа и подобар квалитет на живот, што не е случај кај пациентите со лоша репозиција на фрактурата.

Клучни зборови: *скршеница, репозиција, физичко и ментално здравје*

1. Вовед

Скршениците на колкот претставуваат голем интернационален здравствен проблем. Тие се случуваат кај приближно 1.5 милион луѓе ширум светот на годишно ниво. Прогнозите предвидуваат дека во 2050 година тие ќе бидат застапени приближно 3.9 милиони, од кои повеќе од 700 000 во Соединетите Американски Држави (1,2). Скршениците на колкот кај постарата популација се поврзани со нарушена мобилност, додатно зголемен морталитет, морбидитет, загуба на животна независност во извршувањето на секојдневните активности и потреба од туѓа нега (3).

Голем дел од повредените кои живееле независно и самостојно пред повредата стануваат зависни од туѓа нега и имаат полош квалитет на живот (2,4,5,6). Имајќи ги предвид сите посттравматски последици кои ги придружуваат овие скршеници, од витален интерес е нивната рана дијагноза, изборот на најадекватен хируршки третман кој дава најмал процент на последици и најдобар квалитет на живот.

Скршениците на вратот на бутната коска кај пациентите постари од 65 години претставуваат една од најчестите повреди кои го ангажираат ортопедот или трауматологот, понатаму во текстот (хирургот) во нивното лекување. Овие повреди од година во година (според податоците ширум светот) заземаат се поголем размер поради подолгиот животен век на постарата популација (5, 6).

Прогнозата на третманот за ваквиот тип пациенти значително се подобрува со текот на годините благодарение на напредокот во хируршкиот третман, софицистираноста на остеосинтетскиот материјал, како и брзата, активна и современа рехабилитација. Така, многу пациенти со скршеница на вратот од бутната коска ќе се вратат во своите домови, ќе продолжат со препорачаната рехабилитација и ќе постигнат активности како што ги имале и пред да се случи повредата (7,8).

Во однос на лекувањето на овие скршеници, хируршкиот третман нашироко во светот е прифатен како прва опција на избор. Меѓутоа, се уште постои неусогласност и широки дискусии во однос на избор на најадекватен хируршки третман (оперативна фиксација наспори артропластика), како и различно размислување во однос на возраста на пациентот, активностите кои ги извршувал пред повредата и квалитетот на коскената структура и очекувањата во животот (9,10).

Студијата направена од Stambougl. J et all, објавена во Journal of AAOS, 2019, по 8 покажува различни резултати во однос на разликите во лекувањето на траумтолози и ортопеди кои се занимаваат со ендопротетика. Ортопедите кои се занимаваат со артропластика препорачуваат и применуваат повеќе тотална протеза на колкот отколку суптотална ендопротеза, додека, пак трауматолозите повеќе препорачуваат суптотална артропластика (11).

Две компаративни студии публикувани во 2002 година реферираат спротивставени резултати околу најдобриот хируршки третман. Parker at al. во рандомизирана студија кај 455 случаи ја преферираат хемиартропластиката над интерната

фиксација (12), а Partenen кај 714 случаи ја преферираат интерната фиксација над хемиртопластиката (13).

Целта на оваа студија е да се види влијанието на репозицијата (враќањето на фрактрините делови) на скршеницата врз квалитетот на живот мерен со SF-36 бодовниот скор, земајќи го во предвид не само физичкото здравје, туку и менталното здравје.

2. Материјали и методи

Во студијата беа вклучени вкупно 17 пациенти со фрактура на вратот на бутната коска, третирани хируршки на Клиниката за Ортопедски болести и Клиниката за трауматологија, истата беше од проспективен карактер, во временски интервал од 2016 до 2021 година. Изборот на овие две клиники беше направен заради високата фреквенција на ваков тип фрактури, нивната опременост со опрема и кадар спремен да го изврши хируршкиот зафат. При самиот прием на секој пациент му беше укажано дека ќе биде вклучен во студијата и му беа објаснети сите фази во дијагностичко-хируршкиот протокол како и сите дополнителни испитувања за да се спроведе целата постапка. Од интерес на студијата кај секој пациент се одредуваше Garden alignment index (GAI) кој - всушност претставува проценка на положбата на фрактурираните и репонираните фрагменти предоперативно, како и по репозиција и фиксација. (слики 1,2,3 и 4)

На АП проекција GAI нормално изнесува 160-180 степени, додека на профил 170-190 степени. Хирургот при репозицијата на скршеницата треба секогаш да достигне нормални вредности на GAI пред да почне со фиксацијата. Секој пациент предоперативно, како и постоперативно на 6 недели, 3,6 и 12 месеци беше следен преку формулар со Medical outcomes study SF 36 health survey за квалитетот на животот на повредените кој низ литературата е цитиран како валиден скор за такви повредени, како и за повредите на долните екстремитети. Овој скор вклучува физикална проценка physical component score FCS и ментална проценка (mental component score) MCS SF36 кој оделно се калкулираше од независен психијатар. SF е дизајниран да се процени здравствениот

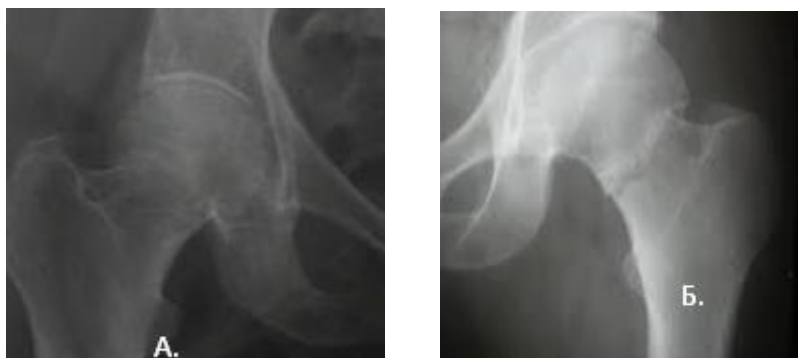

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

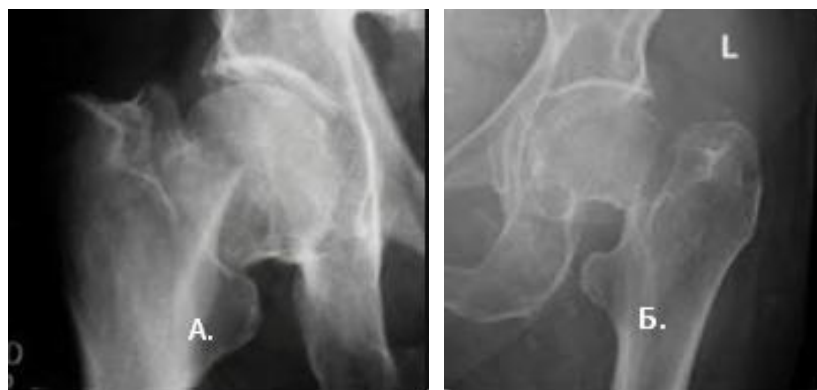
статус во медицинските исходи и резултати. SF скорот претставува мулти-елементарна скала која се состои од 8 компоненти, земајќи го во предвид како физичкото така и менталното здравје кое е од особено значење кај ваквиот тип на повредени. Елементите кои го сочинуваат SF скорот се состојат во проценка на: 1. физичка активност, 2. социјални активности, 3. физичкото здравје, 4. телесна болка, 5. проверка на менталното здравје, 6. емоционално здравје, 7. виталност и 8. перцепција за генерално здравје.

При секоја контрола (визита) се комплетираше SF скорот и беше евалуиран од хирургот со цел да се идентифицира санација на фрактурата и евентуални компликации.

Сите пациенти потпишаа информирана согласност за доброволно вклучување во студијата.

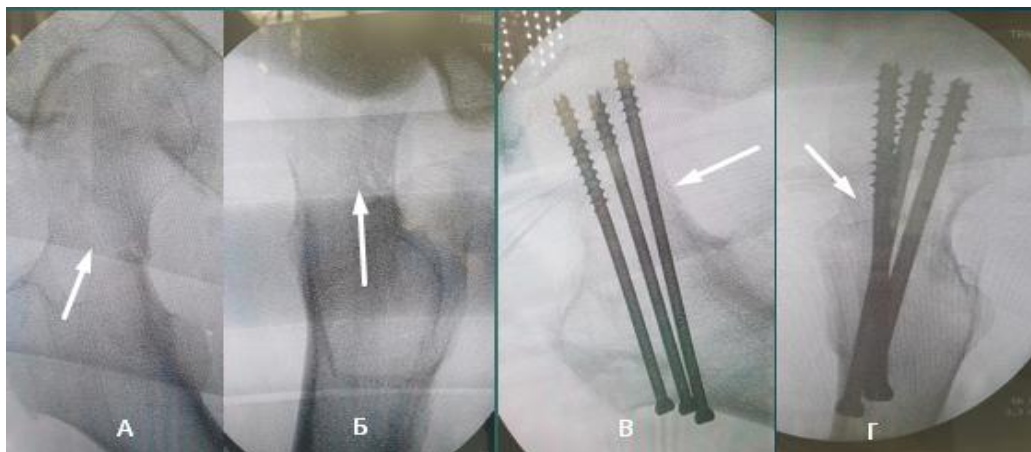
Слики број 1 и 2. Недислоцирани скршеници А. Garden I и Б. Garden II

Слики број 3 и 4. Дислоцирани скршеници по Гарден А. Garden IV Б. Garden III

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

Слика број 5. А. АП со постигната репозиција интраоперативно Б. Профилна графика на постигната репозиција интраоперативно В. Позиција на шрафови постоперативно во АП Г. Профил позиција на шрафови профил.

GAI беше користен за проценка на степенот на постигната репозиција. Ако GAI беше во граница на нормалата, т.е. се движеше од 160-180 степени на АП и 170-190 на профил, тогаш се констатираше дека репозицијата е **одлична**. Ако во една проекција постигнатата репозиција беше со нормален GAI, се прогласуваше за **добра**, и на крај доколку во двете рамнини (АП, Профил) не се постигнаше нормална репозиција, тогаш репозицијата се прогласуваше за **лоша** (Табела 1) .

Табела број (1) Категоризација на постигната репозиција

Одлична	Репозиција во обете рамнини
Добра	Репозиција во една рамнина
Лоша	Репозиција во ниту една рамнина

3. Резултати

Во студијата беа вклучени вкупно 17 пациенти од кои 10 жени, 7 мажи. Најмладиот пациент беше на 52 годишна возраст, највозрасниот 67, средна годишна возраст беше 61 година. Најголемиот број на скршеници беа дислоцирани, користејќи ја Garden класификацијата. Кај 7 пациенти се постигна лоша репозиција, кај 8 пациенти добра репозиција, а само кај 2 пациенти одлична репозиција.

Од направената анализа со SF-36 бодовниот скор, за проценка на физичкото и менталното здравје во 5 временски интервали се добија следниве резултати: предоперативно просечната вредност за PCS изнесуваше 36, додека пак 38.11 за MCS. На првата контрола на пациентите односно 6 недели постоперативно просечната вредност за PCS изнесуваше 48.35, за MCS 50.

Три месеци постоперативно просечната вредност за PCS изнесуваше 50.17, додека пак за MCS 51.47. На третата контрола, односно 6 месеци постоперативно просечната вредност за PCS изнесуваше 52.94, за MCS 53.18.

На контролниот преглед 12 месеци или една година по оперативната интервенција просечната вредност за PCS 54.53, додека пак за MCS 54. Вкупно 7 пациенти имаа добра репозиција на фрактурата, следствено на тоа просечната вредност за PCS на 6 недели постоперативно односно првата контрола изнесуваше 48, додека пак MCS 49.5. На третиот постоперативен месец, кај пациентите од оваа група, просечната вредност за PCS изнесуваше 50.5, а за MCS 51.62. На наредната контрола или 6 месеци постоперативно просечната вредност за PCS изнесуваше 52.38, а за MCS 53 и конечно на последната контрола која што беше реализирана на 12тиот постоперативен месец, или една година од оперативниот третман кај пациентите од оваа група просечната вредност за PCS изнесуваше 55.25, додека пак за MCS 53.25. Седум пациенти имаа лоша репозиција на фрактурата и се добија следните просечни вредности за PCS и MCS во следните временски точки: 6 недели постоперативно за PCS 47.85 и MCS 49.85, 3 месеци

постоперативно за PCS 49 и MCS 50.86, 6 месеци постоперативно за PCS 52.71 и MCS 52.57 и 12 месеци постоперативно просечната вредност за PCS изнесуваше 52.43, додека пак за MCS 52.86. Одлична репозиција на фрактурата имаа само 2 пациенти, кај нив на првата контрола на 6 недели од оперативниот третман просечната вредност за PCS изнесуваше 51.5, а за MCS 52.5. На втората контрола или на 3-тиот месец од оперативниот третман се доби идентична просечна вредност и за PCS и за MCS, истата изнесуваше 53. На 6 месеци од оперативниот третман просечната вредност за PCS и MCS повторно беше идентична и изнесуваше 56. На една година од оперативниот третман или 12 месеци постоперативно за PCS се доби просечна вредност 59, додека пак за MCS 61.

4. Дискусија

Од своја страна пак, двете најпредизвикувачки компликации кај фрактурите на вратот на бутната коска, кај помладата возрасна популација се аваскуларната некроза на главата на бутната коска и nonunion или незараснување. Особено за помладите пациенти аваскуларната некроза на главата на бутната коска претставува катастрофална компликација, поради ограничените опции споредбено со постарите пациенти, која што е со помала веројатност да биде симптоматска поради нивните пониски функционални барања и помало ниво на активност. Артросплатиката претставува одлична метода на избор за менаџирање на овој тип на фрактури кај постарата возрасна популација, за разлика од помладата возрасна популација кај која што не постои алтернативен метод на третман што произлегува од повисоките барања за функции и вршење на секојдневни активности, што самото по себе ја прави артропластиката со високи компликации и треба да биде последна метода на избор (16,17).

Најдобриот метод за лекување на оваа компликација е превенцијата. Ова подразбира да се направи се што е можно под контрола на хирургот за да се минимизира понатамошната васкуларна повреда на главата на бутната коска, ова вклучува

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

интракапсуларна декомпресија, анатомска редукција и стабилна фиксација, како и внимателно постоперативно следење за аваскуларна некроза.

Сумирано, оваа наша студија обезбеди увид во мерките за квалитет на живот и нивниот однос со функцијата. Трите најважни домени од SF-36 бодовниот скор како што е физичкото и менталното здравје и телесната болка овозможуваат илустрирање на корелацијата помеѓу квалитетот на репозицијата на фрактурните фрагменти кај помладата популација со квалитетот на живот односно физичкото и менталното здравје. Намалувањето на функционалната независност кај овие пациенти, во нашата студија покажа дека следствено на тоа имаме и опаѓање на вредностите на SF-36 бодовниот скор за физичко и ментално здравје, односно квалитетот на живот на пациентите со лоша репозиција беше намален. Поголем дел од овие пациенти не се вратија на своите секојдневни активности, што не беше случај во групата на пациенти со добра и одлична репозиција, кои што се вратија на секојдневните активности, исто како и пред да настане фрактурата.

5. Заклучок

Хируршкиот третман кај скршениците на вратот на бутната коска е метод на избор и тој е приифатен со интернационален консензус како кај нас така и ширум светот. Денес нема место за конзервативен третман кај ваквиот вид на повреди. Од добиените резултати од мерењето на квалитетот на живот преку PCS и MCS како и санацијата на скршеницата (рендгенолошки и клинички) може да заклучиме дека типот на репозиција е најбитниот фактор за добриот постоперативен тек. Кај пациентите со добра и одлична репозиција имаме прогресивно зголемување на вредностите за PCS и MCS, со самото тоа и подобар квалитет на живот, што не е случај кај пациентите со лоша репозиција на фрактурата.

6. Референци

- [1] Ligang Yu, MM, Yan Wang, MD and Jiying Chen, MD Total hip arthroplasty versus hemiarthroplasty for displaced femoral neck fractures: Metanalysis of randomized trials Clin Orthop Relat Res 2012;470(8):2235-2243.
- [2] Johnell O, The socioeconomic burden of fractures Today and 21st century Am. J med 1997;103(2A):205-55;y
- [3] Butler M, Forte M, Kane RL, Joglekar S, Duval SJ, Swiontowski M, Wilt T. Treatment of common hip fractures. Evid Rep Technol Asses (Full Rep) 2009;184:1-85, v [PMC free article] [PubMed]
- [4] Yocem T, Koval Zuckerman JD. The economic impact of geriatric hip fracures. Am.J orthop 1999;28;423-8
- [5] Lu-Yao GL, Keller RB, Littenberg B, Wennberg JE: Outcomes after displaced fractured of the femoral neck: A meta-data analysis of one hundred and six published reports. *J bone Joint Surg Am* 1994;76:15-25
- [6] Melton LJ III, Gabriel SE, Crowson CS, Tosteson AN, Johnell O, Konis JA, Cost - equivalence of different osteoporotic fractures. Osteoporos Int. 2003 14(5) 383-388
- [7] Gjertsen J E, Fevang J M, Matre K, Vinjet, Engesaeter L B: Clinical outcome after undisplaced femoral neck fractures: Acta Orthop. 2011;82(3)268-74./
- [8] Thorngreg K-G: Fractures in older persons. Disabil Rehabil 1994;16:119-126.
- [9] Miller BJ, Lu X, Cram P; The trends in treatment of femoral neck fracture in the Medicare population from 1991 to 2008. J Bone Joint Surg Am 2013;95 e132

- [10] Schmidt AH, Leighton R, Parvizi J, Sems A, Berry DJ, Optimal Arthroplasty for femoral neck fracture : Is total hip arthroplasty the answer? *J Ortop Trauma* 2009; 23:428-433
- [11] Jefferey B, Stambough, MD Ryan M, Nunley, MD Amanda G, Spraggs-Hughes, MA Mishael J, Gardner, MD William M, Ricci, MD Chritopher M. McAndrew, MD, MSc ,, Clinical practical guidelines in action: Differences in femoral neck fracture management by trauma and arthroplasty training. April 15, 2019, vol 27, no8 287-294.
- [12] Parker MJ, Khan RJK, Crawford J, Prior GA: Hemiarthroplasty versus internal fixation for displaced intracapsular hip fractures in the elderly: A randomized trial of 455 patients. *J bone Joint Surg Br* 2002;84:1150-1155.
- [13] Partanen J, Saarenpää I, Heikkinen T, Wingstrand H, Thorngren K-G, Jalovaara P: Functional outcome after displaced femoral neck fractures treated with osteosynthesis of hemiarthroplasty: A matched-pair study of 714 patients. *Arta Orthop Scand* 2002;73:493-501.
- [14] Ware JE, Sherbourne CD: The MOS 36- item short form health survey (SF-36) I. Conceptual framework and item selection. *Med care* 1992; 30(6) :473-483
- [15] Busse JW, Bhandari M, Guyatt GH, et al: SPRINT Investigators: Use of both Short Musculoskeletal Function Assessment questionnaire and Short Form-36 among tibial-fracture patients was redundant *Clin Epidemiol* 2009;62(11):1210-1217
- [16] Beris AE, Payatakes AH, Kostopoulos VK, Korompilias AV, Mavrodontidis AN, Vekris MD, et al. Non-union of femoral neck fractures with osteonecrosis of the femoral head: Treatment with combined free vascularized fibular grafting and subtrochanteric valgus osteotomy. *Orthop Clin North Am.* 2004;35:335–43.
- [17] Gomez-Castresana F, Perez Caballer A, Ferrandez Portal L. A vascular necrosis of the femoral head after femoral neck fracture. *Clin Orthop Relat Res.* 2002;399:87–109.

THE USE OF WOOD IN THE INTERIOR DESIGN

PHd Vangjel Dunovski^a, Aleksandra Stoimenovska, B.Arch⁶

^a*MIT University-Skopje, Faculty of Architecture, RNM*

⁶*MIT University-Skopje, Faculty of Architecture, RNM*

^a*E-mail: vduni@t.mk*

⁶*E-mail: Aleksandra.stoimenovska92@gmail.com*

Abstract

Strength, ease of processing, beauty of texture, durability – these are the most important qualities of wood. But its great value is creating a feeling of comfort, an atmosphere of mild warmth and tenderness, spiritual peace.

Wood as a home decoration material has held the first place for years. Wooden products can fit into any interior. There is no architectural style that can leave this material.

Surface treatment of wood is one of the final stages in the production of final products. One of the main reasons for surface treatment is, above all, the protection of surfaces from the action of various external factors. Surface treatment also improves the aesthetic appearance of the final products, which use various means and methods: varnishing, painting etc. dry wood is easy to process, is good insulator of heat and electricity, looks good and has great strength.

Wood and stone are very expressive materials. Therefore, when working with them, you should always use the alternative method: light – with dark, warm – with cold, rough – with smooth.

Key words: *wood, material, wooden products, processing, interior,*

УПОТРЕБА НА ДРВОТО ВО ЕНТЕРИЕРОТ

проф. Д-р Ванѓел Дуновски^а, Александра Стоименовска, д.и.а^б

^аМИТ Универзитет-Скопје, Факултет за Архитектура, РСМ

^бМИТ Универзитет-Скопје, Факултет за Архитектура, РСМ

^аE-mail: vduni@t-home.mk

^бE-mail: Aleksandra.stoimenovska92@gmail.com

Апстракт

Сила, леснотија на обработка, убавина на техстура, издржливост – најважните квалитети на дрво. Но, неговата голема вредност е создавање на чувство на удобност, атмосфера со блага топлина и нежност, духовен мир. Дрвото како материјал за уредување на домот со години го држи првото место. Дрвени производи можат да се вклопат во секој ентериер. Нема архитектонски стил кој може да го напушти овој материјал.

Површинската обработка на дрвото спаѓа во завршните фази при производството на финалните производи. Една од основните причини за површинска обработка е, пред се, заштитата на површините од дејство на разни надворешни фактори (влијанија). Со површинска обработка, исто така, се подобрува и естетскиот изглед на финалните производи, што се користат се: лакирање, бајцовање, боење и сл.

Сувото дрво лесно се обработува, е добар изолатор на топлина и струја, убаво изгледа и има голема цврстина. Дрвото и каменот се многу експресивни материјали. Затоа, при работа со нив, секогаш треба да го користите алтернативниот метод: светло – со темно, топло – со студено, грубо – со мазно.

Клучни зборови: дрво, материјал, дрвени продукти, обработка, ентериер,

1. Вовед

Дрвото е материјал кој се користи за:

- Градење на модерни живеалишта, изработка на средства за превоз, мостови, железнички пруги, ентериери, производство на хартија, врати, прозорци, маси, столови, скали, клупи, мебел и друго;
- Во облик на греди, летви, даски и други полупроизводи во градежништвото;
- Дрвото својата употреба најмногу ја наоѓа во дрвопреработувачката индустрија.
- Техничко дрво се добива така што:
- Дрвото се сече;
- Се отстрануваат гранките;
- Стеблото со помош на пили се сече на одредена должина и се добива трупци – техничко дрво.
- Особините на дрвото и квалитетот зависи од:
- Растот на дрвото,
- Распоредот на клетките, нивната меѓусебна поврзаност и збиеност
- Количеството и квалитетот на течноста што ја содржи самото дрво.

Особини на дрвото се : Влажност ; Боја; Текстура; Тврдост

1.1. Полупроизводи од дрво

- **Фурнирот** се добива најмногу од листопадни дрва и тоа на два начини. Со кружно и вертикално-надолжно лупење на трупците.
- **Шпер-плоча** се добива со накрсно лепење на повеќелистови фурнир. Листовите се составуваат со лепило под прав агол
- **Панел-плоча** се изработува од меко дрво. Се добива од тенки летвички, наредени и залепени една до друга, залепени со листови фурнир.

- **Лесонит-плоча** се изработува од дрвени отпадоци, кои се составуваат во специјални котли, се мешаат со лепило и се вртат на пареа. Добиената маса се пресува во специјална машина = преси
- **Иверица** се изработува од дрвени струганици измешани со лепило и пресувани.
- **Греди, Летви, Даски.**

1.2. Предности и недостатоци

Фасцинацијата од дрвото и неговата богата текстура и јачина, како и неговите својства можат да ја засилат креативноста и употребата на просторот. Се повеќе луѓе се исклучително позитивни за употребата во украсувањето на ентериерот со природното дрво. И покрај побарувачката на бетон и пластика, овој еколошки материјал се уште е на горната листа на параметри на сопствениците на куќи и станови. Тоа ви овозможува да создадете пријатна атмосфера на удобност во домот. Со оглед на разновидноста на дрвените видови со различни нијанси, варијантата на нивната употреба може да бидат многу различни.

Со цел да се разбере безвременската мода за дрво, ќе ги посочам во детали неговите најатрактивни карактеристики и **предности**.

- *Разновидност.* Материјалот може да се комбинира со речиси сите други градежни елементи
- *Трајност.* Способност на дрвото долго време да го зачува својот оригинален изглед пријатно ги задоволува сопствениците,
- *Сила.* Материјалот е отпорен на механички стрес,
- *Еколошка компатибилност.* Дрвото не е само безопасно за човечкото тело, исто така е корисно,
- *Природен вкус.* Природните мириси што излегуваат од дрвениот материјал, понекогаш може да ја свртат главата од задоволство,

- *Микроклима.* Дрвото совршено одржува пријатна клима во куќата, бидејќи има способност за рамномерно апсорбирање и враќање на влагата назад. Се карактеризира и со тоа што обезбедува природна циркулација на воздухот. Во летната сезона, дрвениот ентериер ќе донесе свежина, во зима – топлина и удобност,
- *Лесна фрижа.* Леснотијата на чистење за многумина е важен фактор. Дрвото третирано со заштитен лак има одлични антистатички својства. Исто така на дрвената површина не се формираат различни разводи.
- *Најшироко можни опции за декорација.* Материјалот е лесен за обработка, може да ја земе саканата форма. Затоа, стилот на просторијата зависи исклучиво од креативната имагинација на сопственикот.

За да биде колку што е можно чесно, неопходно е да се споменат можните **недостатоци** на материјалот. Тие го вклучуваат следново:

- Заштита на материјалот, сепак вклучува употреба на само суви елементи. Влажност не е погодна,
- Тешкотија за отстранување на дамки, исто така, може да го збунува сопственикот, сепак, скоро секогаш е можно да се отстрани горниот слој и повторно да се покрие дрвениот производ со лак. Таквата постапка се препорачува секои неколку години.
- Високата цена е фер цена за природните својства.

2. Основни методи на обработка

Површинската обработка на дрвото спаѓа во завршните фази при производството на финалните производи. Една од основните причини за површинска обработка е, пред се, заштитата на површините од дејство на разни надворешни фактори при експлоатација на производите од дрво што влијаат негативно врз квалитетот и трајноста на дрвените површини. Овде, пред се, може да се вбројат: влагата, температурните промени, сончевата светлина, механичките дејства итн.

- Брусење, како технолошка операција, претставува дел од механичката обработка на дрвото и спаѓа во завршна обработка. Основни причини поради кои се врши брусење се : завршно димензионирање и постигнување крајни мерки, подготовка на површините за натамошна површинска обработка (бајцовање и лакирање),

Престижот и богатството на декорацијата на дрвениот ентериер во голема мера се обезбедува со квалитативна обработка на површината на природниот материјал, за да се добие рафиниран изглед на секој елемент на декор, се користат следниве технологии:

1. Наједноставна и практична опција е да се покрие со заштитен лак. Овој метод на обработка ни овозможува да оставите непроменети текстури на дрвен материјал, како и нејзината природна сенка,
2. Таканаречениот “Лукс” финиш овозможува постојано мелење и лакирање на дрвената површина. Благодарение на многу повторувања, станува совршено рамномерно, за да се постигне таков магичен тактилен ефект, неопходно е да се избере тврдо дрво.
3. Вештачко стареење на материјалот. За стареење на дрвото, мора да се измие (отстранување на меки влакна од површината), а потоа да се третира со заштитен лак,
4. Позлат. За да му дадат декор навистина аристократски изглед, материјалот понекогаш е кориен со скапа златна компонента. Тоа може да биде и вештачки панталиум и природен златен лист. Исто така понекогаш се користи и благородно сребро, што му дава кралска сива коса на дрвениот ентериер
5. Тонирање. Во прилог на заштитни лакови, оваа постапка вклучува употреба на тонирање композиција за обработка на низата,
6. Дрвена внатрешна декорација може да потрае поинаква текстура, ако користите специјален ефективен лак (емајл),

7. Често, декоративната декорација на сидови со дрво значи дека површината е покриена со специјални масла. За да се обезбеди еколошки ентериер, неопходно е да се следи природното потекло на истиот восок.

3. Традиционална употреба на дрво

Обично, исклучиво, дрвени во собата беа прозорци, врати, подови. Сега, во врска со појавата на голем број нови конструкции, декоративни материјали, дрвото се префрли на својата позиција.

Дрвото како материјал за уредување на домот со години го држи првото место. На пример, во норвешкиот град Кирјубаргарир има дрвена кука од 12 век, која се уште е населена, докажувајќи колку е издржливо дрвото.

Покрај неговата издржливост, дрвото има и други многу интересни својства

- Лесно е за употреба.
- Тиково, даб, бука, махагони.... секој вид дрво има свој изглед и јаки страни.
- Материјал со долготрајна издржливост

Овие карактеристики во комбинација со пријатниот изглед, дрвото го прават совршен материјал за украсување на ентериер.

Дрвото може да се користи на различни начини во ентериерот.

А. Дрвени подобии

Кога се користи дрво во уредување на внатрешноста честопати значи паркет. Паркетот дава луксузен изглед и дополнителна топлина во внатрешниот дом. Штиците доаѓаат во различни дебелини, должини и ширини. Исто така, постојат специфични форми, мозаици и слично.

В. Сидни облоги

За многу луѓе, облогата звучи малку старомодно. Но, ова дрвено покривање на сидовите се уште може да биде убаво денес. Со додавање на аксесоари, се постигнува топол и атрактивен ефект.

Завршувањето на сидовите со дрво во внатрешноста подразбира избор на сопственикот на одреден материјал. Треба да се свати дека може да биде и природно и вештачко. Сите класи на ламинатни, ПВЦ и МДФ панели се сметаат за вештачки.

С. Преграда

Дрвото е идеално за создавање на одвојувачки сид. Можете да користите вертикални штици оддалечени едни од други со цел да одвоите дневна соба и трпезарија. Ова ви овозможува да создадете своја, посебна просторија додека одржувате контакт меѓу двете области.

Д. Дрвени плафони

Дали знаете дека дрвените плафони не се користат само во класичен ентериер? Постојат и решенија за модерен ентузијастички за стилизирање, како што е дрвената обвивка од таванот на фотографијата

Е. Врати и скали

Освен ако не користите стакло, внатрешната врата обично е направена од дрво. Некои градежници избираат да ги завршат внатрешните врати со слој на боја, додека други дозволуваат да заблеска зачудувачката дрвена структура.

Ова важи и за скалите. Дрвени скалила се атрактивни на изглед и лесни за одржување. И со лак на боја, на вашите стари скали може да му се даде освежен изглед.

F. Мебел

Исто како и во минатото, мебелот сепак е обично напраен од дрво. Но, дрвото доаѓа во различни бои и форми. Одете на празно дрво ако ви се допаѓа скандинавскиот изглед или одберете махагонска табла за ретро стил. Во модерните ентериери, мебелот игра огромна улога во обликувањето на стилот на внатрешниот простор. Особено, ако е солиде, квалитетен мебел изработен од скапоцено дрво.

Дрвото во оригиналниот ентериер може да има различни форми. Понекогаш, за да ја создадете потребната атмосфера, не ви треба голем мебел, туку само украсен додаток. Малите производи се начини да се создаде атмосфера и да се нагласи уникатниот вкус на сопственикот. Овие можат да бидат вообичаени рамки за фотографии или слики, необични трофеи, дрвени вазни, итн.

Модерна кујна во дрво

Дрвото може да се воведе во дизајнот на различни стилски насоки. Популарната кујна под дрвото во стилот на Арт Нову, класика, провинција, земја. Сите од нив, на еден или друг начин, се поврзани со употребата на дрво за завршување на таванот, подот, изработка на фасади. Во таквата природна средина, треба вешто да се соберат текстилот, позадината, плочките, да се организира осветлувањето.

4. Стили на ентериер со елементи на дрво

А. Класичен стил

Најпопуларната опција за дизајн со употреба на дрво е класичен стил. Забрането, лаконскиот ентериер се постигнува преку употреба на дрвени панели со декоративни елементи. Бидејќи главниот акцент треба да биде на текстурата на самото дрво. Природноста на декорацијата е на прво место. Резбата и различните обличовки се добредојдени во стеампанк или помпезен барокен стил.

Сепак, не само декорацијата на сидови помага да се опреми пријатна соба. Удобноста, исто така, може да обезбеди покривање на подот. Ако е во касичен стил – тоа е претежно природниот паркет, тогаш во многу други стилови доволно е да се постигне со висококвалитетен ламинат.

Првиот бара значително инвестирање на средства, а вториот се карактеризира со повеќе практични својства.

Б. Минимализам Модерен изглед, популарен на Запад

Ентеритерите во минималистички стил се одликуваат со нивната строгост, чистота, едноставни форми. Се карактеризира со беспрекорност во линиите, воздржаност во боите и целосна хармонија, недостаток на непотребни детали. Затворени ормари и фиоки, подиуми – главни елементи на минималистичкиот

мебел. Се одликува со монохроматски спектар на бои, текстури на површини и јасност на просториите. Во насока на челик, стакло алуминиумски профили, дрво. Минимализмот

склучува мала количина мебел, но ексклузивен дизајн.

Б. Hi-tech се одликува со обмислени форми и целосен недостаток на декор. Од друга страна, Hi-tech изгледа воздржано и едноставно, но има функционалност и удобност заради употребата на напредни

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

технологии. Таквиот мебел личи на канцелариски мебел, но не изгледа агресивно и ладно, бидејќи претпоставува хармонија на бруто форми. Ефикасноста се постигнува преку богатата палета на дрвени материјали.

В. Земја т.н. селски правец

Мебелот од овој стил не се споредува со модерниот, тој е инспириран од топлина, романса и удобност, лирика и мекост. Таа е направена само од природни, често груби материјали. Груб, но живописен мебел во селски стил дава чувство на вистинска удобност и топлина во домот.

Во стил на земја, се земаат предвид националните обичаи и традициите на народите во светот, повикувајќи се и носталгични за обичен и рурален живот.

Сепак, овие фактори не се одвраќаат од практичноста на дизајнерот.

Г. Авангард

Погледот е смел и светол, заснована врз сензациите на формите, ритмот и боите. Ентериерот во авангарден стил се секогаш многу светли.

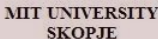
Ова е создадено со употреба на природна светлина, како и изобилство вештачки извори светлина. Тој нема никаква врска со класиците, има тенденција кон модернизам.

Авангард – како спротивно на традиционалниот пат на историски стилови. Се одликува со необични форми и дизајни.

Во првите редови често се користат техники и материјали што претходно не биле користени за создавање на дизајнерски мебел.

5. Дрво и во бањата

Поставување на паркет во бањата, обложување на сидовите и санитарииите со дрвени облоги ќе ги воодушеви сите приврзаници на природните материјали.

има многу посебен, баран изглед. Дабовото дрво е тврдо и отпорно и достапно во различни нијанси на црвено и бело. Ова разновидно дрво може да се кориси за изработка на мебел, како и инсталации на подови.

Јаворот е уште едно многу популарно дрво што се користи за изработка на мебел. Јаворот е прилично траен, и кога за завршен изглед ќе се користат соодветни техники, ќе се обезбеди многу посебен изглед.

Топола е поутилитарен тип на тврдо дрво, кој најчесто се користи за проекти за дрво што ќе треба да добијат боја.

Бор е еден од трите видови огревно дрво, кои се најчесто достапни во домашните центри. Тоа е уште едно популарно дрво кое се користи во изработка на мебел и други карактеристики на внатрешен дизајн. Неговата популарност може да се препише на фактот дека е лесно достапно, изгледа убаво, и исто така е буџетско прифатливо. Испушта суптилна, но сепак карактеристична пријатна арома на просторот во кој е инсталира и изгледа одлично во современ и модерен стил на ентериери. Борот е лесен за обработка.

Бука е фино и елегантно дрво, кое може да се користи креативно во различни внатрешни карактеристики. Боковото дрво обично е бледо кремаст, понекогаш доаѓа во кафена или розева нијанса. Ова дрво е подложно на напади на инсекти.

Вишиново дрво – ова дрво доаѓа во варијации како американската цреша, цреша и црна цреша со карактеристичен изглед. Дрвото има прави шари и лесно може да се обработува. Исклучително е тешко и отпорно на распаѓање, правејќи го совршено за внатрешноста, како и за полузатворени делови, балкони, тераси и покриени палуби и дворови. Добро се машинира и има пријатен мирис. Совршено е за правење мебел.

Орев – доаѓа во бои кои се движат од темно чоколадо кафеаво до посветло бледо кафеаво и можат да имаат потемни кафеави чворови. Понекогаш, може да има црвеникаво, лилаво или сиво нијасни. Ова дрво е отпорно на распаѓање, бара одреден третман за да се заштити од напад на инсекти. Идеален е за мебел, внатрешно инсталирање на сидовигте, и плакари.

Елдер дрво е исто така тврдо дрво погодно за изработка на мебел, сидни панели и тавански инсталации, декори и слично. Има извонреден изглед и суптилни шари во светло кафеава боја.

Ова дрво наликува на дрво од бирч, но е достапно по поволна цена, што го прави совршен избор за создавање економични ентериерни карактеристики.

Кедар дрво е дрво со класичен изглед. Ова тврдо дрво има темен тон во боја што начи дека добро се вклопува во традиционалниот стил на ентериерот. Но може да се користи и во модерниор и современиот ентериер.

Тиковината претставува исклучително квалитетно дрво, отпорно на влага, топлина и студ, што овозможува да биде поволен материјал за дрвена подна облога во бањата. Паркетот од тиковина може да се поставува со лепење на даските на рамна подлога, која претходно треба да биде третирана со некои изолациски премаз или материјал.

За поставување на паркет треба да се употребува лепило со полиуретанска смола, која се разредува со вода. Квалитетот на дрво кај тиковината овозможува паркетот да се сложува во сите насоки – паралелно, во облик на рибина коска, па дури и на коси површини.

8. Заклучок

Од сите природни материјали што ни ги дава земјата, дрвото е најтопло и најубаво. Производите од дрво се во тек со децении, а некои видови дрво имаат тенденција да стареат убаво, добивајќи го шармот на антиката со тек на времето. Друга карактеристика на дрвото се нејзните изолациски квалитети.

Дрвото е во состојба сигурно да ги заштити жителите од ладна и прекумерна бучава. Интересна точка за алергиските болни или големи семејства може да изгледа дека е антистатичка функција на дрвениот ентериер. Таа привлекува помалку прашина кон себе отколку другите бои.

Најважниот елемент на подобрување на ентериерот е мебелот. Ништо не може да ја замени природната топлина и привлечноста на вистинското дрво, кое се користи за завршни површини, изработка на мебел, производство на декоративни додатоци и елементи. Важно за дизајнот, исто така, ќе има природната нијанса и степен на обработка на дрво.

Квалитетот на површинската обработка зависи од повеќе фактори, како што се, на пример:

- избор и подготовка на подлогата,
- соодветен избор на средства за површинска обработка според видот на подлогата,
- како и самиот начин на површинска обработка.

9. Користена литература

- [1] Дизајнер на мебел од дрво во современи стилови на ентериер| Идеи за вашиот дом-2022 (versal-wood.com)
- [2] Кујна за дрво, дизајнот на ентериер - маса, позадина, фасади, завеси (everaoh.com)
- [3] Светло дрво во домот: Нов тренд во 2021 година што му дава ведрина на ентериерот (kafepauza.mk)
- [4] www.bravacasa.rs - Списание BRAVACASA
- [5] ВНАТРЕШНА ДЕКОРАЦИЈА НА ДРВО: ФОТОГРАФИИ, 77 МОДЕРНИ ИДЕИ - ДОМАШНИ ИДЕИ (kitchenstudios.net)
<https://www.sezadomot.com.mk/sov-nov04.10-114a.htm>

EQUIPMENT OF KINDERGARTENS BY MODERN STANDARDS

PHd Vangjel Dunovski^a, Aleksandra Stoimenovska, B.Arch⁶

^aMIT University-Skopje, Faculty of Architecture, RNM

⁶MIT University-Skopje, Faculty of Architecture, RNM

^aE-mail: vduni@t.mk

⁶E-mail: Aleksandra.stoimenovska92@gmail.com

Abstract

The layout of kindergarten must primarily be in accordance with hygiene standards. Every child care facility must provide maximum safety for the health and life of children. For the aesthetic design on such spaces, there are standards that must be respected. A childcare facility can be placed in a dedicated building or a finished building can be planned for this.

The emphasis in this paper is focused on the modern standards and regulations for equipping childcare facilities. Depending on the number of child, an appropriate project program is formed with the required volume of internal contents of the childcare facility, depending on the on the age of the child, i.e. group of children up to 18 months, group of children 18 to 24 months, group 2 to 4 years of age, and group of 2 to 6 years of age.

The paper elaborates the principles in the organization of the childcare facility, elaboration of the spaces for children's daily stay spaces, multipurpose space and other spaces, organization with furniture of this spaces by the modern standard and regulations, as an important part of the facilities.

The paper presents the necessary spaces at a kindergarten in accordance with the standards and regulations of childcare facilities, with minimally needed areas of each rooms according to the number of children for care.

Key words: *childcare facilities, interior furniture, modern standards, furniture standards, safety*

ОПРЕМУВАЊЕ НА ДЕТСКИ ГРАДИНКИ ПО СОВРЕМЕНИ СТАНДАРДИ

проф. Д-р Ванѓел Дуновски^а, Александра Стоименовска, д.и.а^б

^аМИТ Универзитет-Скопје, Факултет за Архитектура, РСМ

^бМИТ Универзитет-Скопје, Факултет за Архитектура, РСМ

^аE-mail: vduni@t.mk

^бE-mail: Aleksandra.stoimenovska92@gmail.com

Апстракт

Распоредот на градинките пред се мора да биде во согласност со хигиенските стандарди. Секоја установа за грижа на деца мора да обезбеди максимална безбедност за здравјето и животот на децата. За естетскиот дизајн на ваквите простории, постојат стандарди кои мора да се почитуваат. Објектот за грижа за деца може да се сместени во наменски згради или за ова може да се планира и нов објект.

Акцентот на овој труд е фокусиран на современите стандарди и норми за опремување на објектите за грижа на децата. Во зависност од бројот на деца, се формира соодветна проектна програма со потребен обем на внатрешни содржини на детската установа, со зависност од возраста на децата, односно фкупно деца до 18 месеци, група од 18 до 24 месеци, група од 2 до 4 години и од 2 до 6 години. Се разработуваат принципите во организација на објектот за згрижување на деца, елаборација на просториите за дневен престој на децата, повеќенаменските простри и други простории, и организација со мебел во овие простории по современи стандарди и норми, како важен дел од објектите.

Трудот ги претставува неопходните простории во градинката во согласност со современите стандарди на објектите за згрижување на деца, со минимални потребни површини на секоја просторија согласно бројот на деца за згрижување.

Клучни зборови: *детски градинки, мебел за ентериер, современи стандарди, стандарди за мебел, безбедност.*

1. Вовед

Главните задачи на приватните градинки се да ги едуцираат децата, да ги научат на основните вештини за да бидат во тим, комуникација и социјално однесување. Основното предучилишно образование и подготовка за училиште е уште една важна задача на современите дневни центри.

Покрај тоа, во градинка часови може да се одржат во сите видови на креативни кругови. Во нив, децата ќе научат да цртаат, да вајаат од пластелин, итн. Главната работа е првично да се одредат главните насоки на работата на градинката, опсег на обезбедени услуги. Ова ќе помогне во грижа за децата. Во градинка децата се воспитуваат во различни возрастни групи. Секоја група има потреба од посебен простор во кој децата ќе учат со својот наставник според главната програма, ќе се релаксираат и ќе комуницираат меѓу себе.

При планирање на градинки или центри, неопходно е јасно да се направи разлика помеѓу простории за деца и канцелариски простории.

Просториите за различни намени (детски, административни, сервисни, комунални, итн.) Мора да се наоѓаат одделно едни од други. Препорачливо е да се опреми комунални, помошни простории во помошна зграда. Целата внатрешна декорација на просториите на детските центри е направена само од висококвалитетни еколошки материјали. Покрај тоа, просториите трба лесно да се чистат.

Сите површини треба да бидат издржливи и лесни за чистење. Ова ќе ги заштити децата од случај на повреда и ширење на инфекција. Задолжително е медицинска ординација со изолатор во градинките, во која децата ќе бидат сместени преку ден или деноноќно.

2. Норми, примарни барања за градинка

1. Секое дете мора да има најмалку 2 квадратни метри површина

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

2. Објектот во кој е сместена градинката мора да биде оддалечена најмалку 50 метри од несклошки објекти
3. Просторијата мора да има аларм за пожар и опрема за гаснење пожар
4. Во градинка потребно е да се организираат посебни простории за соблекување, спиење и играње (главен престој на деца)
5. На опремата на градинката се наметнуваат одредени барања: присуство на индивидуален шкаф за соблекување на секое дете, барања за висина на маси, столици, предмети од санитарниот блок итн.

Табела 1.

Област	Предмети
Област за пресоблекување	Индивидуални шкафчиња, софи
Област за спиење	Кревети, постелнина, ќебиња, перници, душеци
Игра зона	Наставни помагала и прирачници, играчки, кацелариски материјали, маси, столици, гардеробери, музички инструменти, фитнес опрема
Област за јадење	Маси, столици, садови, шкаф за чување садови
Единица за готвење	Апарати за домаќинство, маси, садови, мијалници и друго
Блок за домаќинство	Машини за перење, комори за сушење, друга опрема и хемикалии
Медицинска ординација	Мебел, лекови, фрижидер, специјални уреди
Санитарен блк	Тоалети и мијалници со соодветна големина, саксии, туш кабинни, крпи и друго
Административен блок	Мебел (маса, столици, гардеробер, шкафче) компјутер, MFP, канцеларија итн.

3. Простории на ДЕТСКИ ГРАДИНКИ

Согласно член 8 од правилникот за стандардите и нормативите на установите за деца, објектот ги содржи следниве простории :

- Простории за деца по возрастни групи,
- Заеднички простори
- Простори за комуникација
- Простори за стручен кадар
- Административни простории и
- Економско-технички простории

3.1. Простори за деца по возрастни групи

Објектот од простори за деца треба да има занимална со сопствени придружни простори за секоја возрастна група, заеднички повеќенаменски простории и дополнителни простории за творечки активности.

Објектот треба да има доволно внатрешна површина за игра на децата и тоа за објекти до три групи, димензионирани со 4,0м² по дете, односно 3.0м² по дете на три до девет групи.

Просториите за деца за секоја возрастна група треба да содржат

- Занимална (просторија, непосредно поврзана со повеќенаменскиот простор со можност за нивно интегрирање)
- Гардероба - Простор којшто овозможува премин од комуникацијата во занималната. Се димензионира со минимум 8м² површина. Гардеробата со тријажа на групата деца на возраст до две години се поставува како хигиенски филтер помеѓу влезот и внатрешноста на објектот. Просторот и опремата треба да овозможат одвојување од чистиот дел. Просторот помеѓу елементите на опремата,

треба да биде широк од најмалку 100см, односно 120см за деца со умерени пречки во развојот.

- Санитарни простории – за групите деца на возраст над две години треба да бдиат сместени во поодделни простории и тоа: простор за мијалници и простор со тоалетни шолји. Санитарните простории за групни деца над две години до шест години, треба да бидат минимум 10м² за секоја група одделно, или најмалку 18м² ако се користат за две групи. Санитариите треба да имаат адаптирани тоалет кабини за деца со умерени пречки во развојот со минимум 12м². Соблекувалната е во непосредна близина на игротеката. Препорачливо е да се опреми мал коридор за поделба меѓу нив. За поголеми деца, тоалетните шојли се поставуваат во отворени кабини. Димензиите на кабината се 80х80см, висина на сидот за поделба е 120см. при уредување на базен во зграда на градинка, потребно е да се планира уредување на туш кабина, соблекувална и тоалетни простории.
- Отворена занимална – тераса
- Отворена занимална- тераса се димензионира со 1,5м² по дете, или најмалку со површина од 24м² и истата треба да биде заштитена од временски влијанија и директно поврзана со занималната.

3.2. Заеднички простории за деца се:

- *Повеќенаменски простор* Е простор во средишниот дел на градинката, наменет за заеднички активности на деца, воспитувачите, негователите, стручните работници, стручните соработници, родителите. Повеќенаменскиот простор треба да поседува остава за сместување на спортски и други реквизити.
- *Работилница.* Како дополнителен простор за творечки активности и работно воспитување на децата од различни возрастни групи и треба да биде со минимум површина од 30м²

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

- *Просторија за изолација*. Е со површина од најмалку 6м² и е наменета за тукушто разболено дет, одделена од просториите за престој.
- *Просторија за индивидуална работа* . простор со најмалку 8м² површина.
- *Санитарни простории* за игралиштето или дворот.

Групните простории во градинките трба да бидат изолирани. Препорачливо е да се опреми секоја групна соба со посебен влез од соседната територија.

Можно е да се организира заеднички влез за две или три групи од различни возрасти. Препорачливо е да се опреми соблекувална за горна облека или надворешни чевли во близина на заедничкиот влез. Децата треба да се примаат во посебна просторија или соблекувална, во втор случај неопходно е да се обезбедат услови за испитување на децата.

Во групната просторија треба да се планира да се оргнаизира доволен број отвори на прозори со потребна големина, ова ќе обезбеди добра вентилација, природна светлина и пристап до ултравиолетовите зраци, преку кои просторијата ќе биде изолирана.

➤ Примери на заеднички простории за деца

А. Детска градинка во Драчево, Скопје

В. Детска градинка во Волково, Скопје

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

С. Детска градинка во Кочани

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

3.3. Простории за комуникација

Просториите за комуникација треба да бидат јасни и рационални, да овозможи лесна и едноставна ориентација на децата во просторот.

Овде спаѓаат: влез со настрешница и ветробран, ходници, скали, пристапни рампи и сл. Влезот и пристапот треба да биде без архитектонски бариери. Ходниците со минимална ширина од 120см. Скалилата со височина од 14см.

3.4. Простории за стручен кадар.

Административни простории се следниве:

- канцеларија на директор, со површина од најмалку 15м²,
- две канцеларии за стручни работници и стручни соработници, со површина од најмалку 12м².
- Канцеларија за лекар, виша медицинска сестра, со површина од најмалку 10м².
- Две канцеларии за администрација со најмногу по три работни места, со површина најмалку 12м²

3.5. Економско-технички простории.

Економско-техничките простории треба да имаат посебен влез, дефиниран од пешачките пристаи во градинката. Објектот треба да има соодветен простор за кујна. Посебни простории и опрема за потребите на кујна: санитарии со туш и гардероби, магацини со потребна опрема од полици, палети, ладилник. Објектот треба да има магацин за храна, магацин за инвентар и облека. Треба да има просторија за прифаќање нечиста постелнина и облека, сортирање и перење, со површина од најмалку 5м². Просторија за пеглање, шиене и складирање со површина од најмалку 10м²

4. Опрема за ДЕТСКА ГРАДИНКА

Опремата во просторот треба да одговара на намената на истиот. Опремата на дневниот престој овозможува реализација на воспитни активности, јадење и спиење-одмор. Просторот треба да се осмисли и прилагоди спрема детските развојни потреби за читање сликовници, музички и ликовни активности, истражувачки активности, драмски игри, игри со коцки и манипулаторски игри и слично.

Опремата и мебелот во детските градинки треба да бидат функционални, преносливи, стабилни, направени од квалитетен материјал по можност природен, лесен за одржување и со естетски изглед и прилагоден на возраста на децата.

4.1. Опрема во простории за деца

Просториите во кои се одвива згрижувањето и воспитување на децата, треба да бидат уредени така да овозможи планирани, спонтан, заеднички и индивидуални активности.

Вградената и мобилната опрема треба да овозможи лесна адаптивност, формирање катчиња и променлива употреба на просторот, согласно програмираните содржини на градинката и психофизичките карактеристики на децата.

4.1.1 Опрема во просториите за деца е:

A) за група деца на возраст до две години:

- Гардеробна касета 40/30/40см
- Пулт за преповивање, со затворени полици во долен дел и тоа со диензии 100/70/85см
- мијалник со студена и топла вода,
- држач со леген со средства за дезинфекирање
- фиксно креветче со димензии 60/120/120 и оградичка висока 60см , и растојание помеѓу вертикално поставените пречки од максимум 8,5см (За деца до 18месеци)
- мобилно креветче 55/120см (за деца над 18 месеци)
- орман за детска облека, пелени, играчки, постелнина и др
- Масички 80/80/40см сопо четири столчиња (За деца над 18 месеци до 2 години)
- Ограда за проодување
- Ограда за играње 150/150/60см
- Корпа за сместување играчки
- Отворени полици за играчки
- Тврдо пресовани сунѓери со дебелина 10см, обложени со платно
- Столици за негователи.

D. Масичка и столчиња

E. Фиксно креветче

F. Мобилно креветче

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

Г. Ограда за играње

И. Отворени полици за играчки

Пулт за преповивање и елемент со капа

Б) за група деца на возраст над две до шест години/ до десет години и со умерени пречки во развојот

- отворени закачалки со горна полица за одложување и касета за чевли во долниот дел
- клупа за соблекување на чевлите со широчина 26см, висина 38см и должина 15см по дете.
- Масички со димензии 80/80/48см (за деца на возраст над две до четири год)
- Масички со димензии 80/80/56см (за деца на возраст над две до шест и од шест до десет год)
- Столче со димензии 31/22/29см (за деца на возраст над 2 до 4 год)
- -столче со димензии 36/24/34см (за деца на возраст над 4 до 6 год)

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

- Плакар за подвижни креветчиња и постелнина, за објекти во кои одморот се остварува во занималната
- Отворени полици за играчки со касета за секое дете
- Ормар за воспитни дидактички средства и за работно-игровни активности
- Фиксни и подвижни паноя
- Столици за воситувач и негователка
- Огледало заштитено и прицврстено на сид на 10-15см од подот.
- Прегради и елементи за формирање катчиња, со овозможена прегледност на целокупниот простор.

Ј. Клупа за соблекување чевли

К. плакар за подвижни кревети

В) за групата деца со умерени пречки во развојот во занималната се предвидуваат соодветни реквизити во зависност од видот на попреченост, со претходна консултација од соодветни стручни лица според видот на попреченоста.

4.1.2. Опрема за повеќенаменскиот простор

Повеќенаменскиот простор треба да се опреми со :

- Мобилна бина
- Пијано со специјално столче
- Справи за раздвижување и физичко воспитување

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

- Тв апарат, музички систем, ДВД плеер
- Направи за куклен театар или театар на сенки
- Центар за родители, опремено со клупски гарнитури и информативн пано
- Универзални поливалетни душеци
- Дрвени греди со различна широчина
- Рип стол
- Спортски реквизити и др

Л. повеќенаменски простор

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

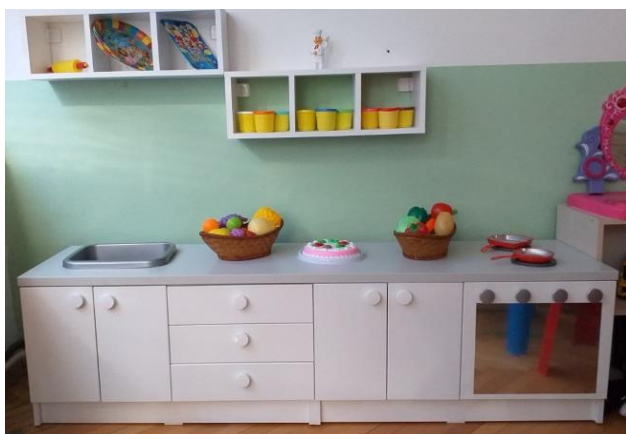

Рипстол

4.1.3. Опрема во работница (творечко креативна просторија)

Во работилницата се предвидува опрема во зависност од креативно творечките активности

- Отворени полици за одлагање прибор и материјал за творење и креирање
- Две масички со по четири столчиња
- Столица за воспитувач, неговател и родител
- Мини детска кујна со приклучот на електрична и водоводна инсталација

М. Мини детска кујна

4.1.4. Опрема за просторија за изолација

Просторија за изолација треба да има :

- Детски медицински лежај
- Сидна закачалка
- Столица
- Наткасна
- Медицински ормар 60/160/40см
- Вага
- Мерал на висинана децата
- Мебелот треба да биде со заоблени рабови, лесно мобилен, додека ормарите и високиот мебел треба да биде прицврстен за подот и сидот
- Мебелот треба да биде изработен од природни материјали: дрво или еквивалент (комбинација метал, пластика, гума).
- Масичките и столчињата за деца треба да се во согласност со пропишаните стандарди.
- За деца со пречки во развојот, опремата во просториите во кои се згрижени треба соодветно да биде прилагодена, односно дополнета.

4.1.5. Опрема во заеднички простории за стучен кадар

Во овие простории треба да има маса за состаноци и столици, димензионирано во зависност од бројот на струлниот кадар. Во кабинетот за заеднички воспитни средства и помагала треба да има работна маса со столица и високи отворени полици.

4.1.6. Опрема во економско технички простории

Потрбната опрема за кујна е во зависност од бројот на оброци – пример

- Шпорет, печењара, кипер, миксер, ладилник, мијалник, бојлер, маса за цедење, маса за отпадок, неутрални работни маси, работна маса со сталажи, полици за леб,

полици за ситен инвентар, када за миее зеленчук со туш, мијалник и маса з аоработка на зеленчук, машина за миее садови, висечки елементи, прибор за јадење и слично.

5. Заклучок

Во трудот се согледува организирањето на детските градинки со потребните површини, се согледуваат стандардите кои мора да се запазат и да се користат при опремување на детска градинка, а посебен акцент во трудот се насочува на опремата која е потребно да ја има една детска градинка која е потребно да бидат по одредени стандарди и норми, за да се обезбеди заштита и здравје на децата згрижени во таа установа.

Од презентираниите елементи на мебел за детска градинка, се согледува димензионирањето, формата, функционалноста на опремата, која пред се треба да бидат лесни за користење и одржување, безбедни за децата кои ќе се наоѓаат во самата просторија, како и естетски обликуван простор да зрачи топлина, сигурност и удобност на дечињата.

Како битен дел на кој е потребно да се обрати внимание е повеќенаменскиот простор, каде децата ќе го поминуваат поголемиот дел од времето на престој во установата, тоа е просторот за различни активности.

6. Користена литература

- (1) https://www.mtsp.gov.mk/content/pdf/pravilnicidetska/standardi_gradinki.pdf
- (2) Правилник за стандардите и нормативите за вршење на дејноста на установите за деца – министерство за труд и социјална политика на Р.С.Македонија .
- (3) <https://clcl.ru/mk/pravilnaya-planirovka-detskogo-sada-kak-otkryt-chastnyi/>
- (4) Правилник за стандарди и нормативи за проектирање, Р.С.Македонија

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

SOCIAL SCIENCE AND HUMANITIES

**IMPLEMENTATION OF THE PROCESS OF PREVENTION OF MONEY
LAUNDERING IN THE BANKS IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA**

Biljana Buzlevski, PhD

MIT University - Skopje, Republic of North Macedonia

biljana.buzlevski@gmail.com

Natasha Georgieva, PhD

MIT University - Skopje, Republic of North Macedonia natashageorgievaivanovska@gmail.com

Abstract

The purpose of this paper is to contribute to improving the efficiency and transparency of the financial system by strengthening the function of banks in the fight against money laundering by establishing appropriate measures and procedures to prevent money laundering by banks and setting guidelines for the development and to maintain an effective approach to solving money laundering problems.

Keywords: *Financial system, financial institutions, money laundering.*

СПРОВЕДУВАЊЕ НА ПРОЦЕСОТ НА СПРЕЧУВАЊЕ НА ПЕРЕЊЕ ПАРИ ВО БАНКИТЕ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

д-р Билјана Бузлевски

МИТ Универзитет - Скопје, Република Северна Македонија biljana.buzlevski@mit.edu.mk

д-р Наташа Георгиева

МИТ Универзитет - Скопје, Република Северна Македонија

natashageorgievaivanovska@gmail.com

Апстракт

Целта на овој труд е да се придонесе кон подобрување на ефикасноста и на транспарентноста на финансискиот систем преку зајакнување на функцијата на банките во борбата против перењето пари преку воспоставувањето соодветни мерки и процедури за спречување на перењето пари од страна на банките и одредување насоки за развивање и за одржување ефикасен пристап во решавањето на проблемите поврзани со перењето пари.

Клучни зборови: *Финансиски систем, финансиски институции, перење пари.*

1. Вовед

Перењето пари се однесува на финансиски трансакции што генерираат одреден профит како резултат на одредена нелегална активност. Многу е тешко да се квантифицираат негативните ефекти што ги предизвикува перењето пари врз економскиот развој на една земја, но многу е јасно дека оваа криминална активност негативно влијае

врз финансиските институции, особено врз банките како составен дел на финансискиот систем на таа земја, кои, пак, се од витално значење за економскиот развој. Карактеристично за перењето пари е тоа што не ги засега само институциите на системот и деловните субјекти туку влијае и врз секојдневниот живот на обичните граѓани. Понатаму, криминалните групи ги поместуваат своите активности од земјите каде што функционираат правниот систем и институциите на државата, во земјите каде што тоа не е така. Во суштина, многу е тешко да се согледа самиот обем на феноменот перење пари од причина што се одвива надвор од вообичаените рамки на економската статистика.

2. Основни мерки и дејствија за спречување на перењето пари

Воспоставувањето ефикасни мерки и дејствија за спречување на перењето пари е потребно, па дури и неопходно во една банка, а што се однесува до банките во Република Македонија, сите имаат воспоставено соодветни мерки и процедури за спречување на оваа појава.

Законската рамка во Република Македонија директно или индиректно влијае врз превентивниот и врз репресивниот систем за спречување и за борба против перењето пари. Во таа насока е и казненоправниот систем во сферата на перењето пари, со кој се овозможува имплементација на четириесетте ФАТФ препораки.

Имено, согласно Законот за спречување на перењето пари и финансирање тероризам (Службен весник на РМ бр. 130/14), банките се субјектите што се задолжени да преземат мерки и дејствија за откривање и за спречување на перењето пари. Според тоа, мерките и дејствијата за откривање и за спречување на перењето пари што банките ги преземаат се следните:⁵

⁵Член 4 од Законот за спречување на перење пари и финансирање тероризам, Службен весник на РМ бр. 4/08, 57/10, 35/11, 44/2012, 43/2013 и 130/14.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

- анализа на клиентите;
- следење определени трансакции;
- собирање, чување и доставување податоци за трансакциите и за клиентите што ги вршат;
- воведување и примена на програми.

Со примена на наведените мерки и дејствија може да се овозможи успешно спроведување на процесот на спречување на перењето пари од страна на банките.

Понатаму, врз основа на мерките и на дејствијата за откривање и спречување на перењето пари, банките се должни да изготват програми што содржат и обезбедуваат:⁶

- процедури за прифатливост на клиенти;
- процедура за анализа на клиенти;
- процедури и индикатори за анализа на ризикот;
- процедури за процена на ризикот на носител на јавна функција;
- процедури за препознавање невообичаени трансакции и за основање сомнеж за перење пари;
- процедури за чување податоци и документи, како и за доставување извештаи до управата за финансиско разузнавање;
- план за постојана обука на вработените во банката од областа на спречувањето перење пари, кој обезбедува реализација на најмалку две обуки во текот на годината;
- податоци за овластено лице;
- начин на соработка со Управата за финансиско разузнавање и

⁶Член 34 од Законот за спречување на перење пари и финансирање тероризам, Службен весник на РМ бр. 4/08, 57/10, 35/11, 44/2012, 43/2013 и 130/14.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

- процедура и план за внатрешна контрола и за ревизија на спроведувањето на мерките и на дејствијата.

Во суштина, програмата за спречување на перењето пари треба да ги сублимира сите мерки и дејствија за спречување на оваа појава и треба да биде основа за нивно имплементирање. Програмата претставува документ што треба да се ажурира најмалку еднаш годишно со цел да ги одразува актуелните напори за спречување на перењето пари.

Имено, во Република Македонија, банките се должни програмите и измените, но, и дополнувањата на програмите да ги доставуваат на увид и на мислење до Управата за финансиско разузнавање.

Доколку во одредена банка се вработени повеќе од 50 лица, банката е должна во рамките на своето работење да формира посебен оддел кој ќе биде задолжен за спроведување на програмата. Имено, во одделот потребно е да бидат вработени најмалку три лица, а бројката на вработени треба да се зголемува пропорционално со по едно лице на секои 200 вработени (член 35 од Законот). Понатаму, вработените во овој оддел потребно е да исполнуваат определени високи професионални стандарди и да имаат соодветни познавања во областа за спречување на перењето пари. Со работењето на одделот раководи овластено лице.

Заради ефикасно работење на овластеното лице и на вработените во одделот, банката е должна да обезбеди исполнување најмалку на следните услови:⁷

- одвојување на активностите на овластеното лице, односно на одделот од другите деловни активности на банката што не се поврзани со активностите за спречување на перењето пари и за контрола на усогласеноста на работењето со прописите;
- независност на овластеното лице и на одделот;

⁷Член 35 од Законот за спречување на перење пари и финансирање тероризам, Службен весник на РМ бр. 4/08, 57/10, 35/11, 44/2012, 43/2013 и 130/14.

- право на директен пристап до електронските бази на податоци, како и на навремен пристап до сите информации потребни за непречено спроведување на програмата и на одредбите од Законот за спречување на перењето пари; и
- воспоставување директна комуникација со органите на управување на банката и др.

3. Процедура на анализа на клиентите

Првата компонента од сетот на мерки и дејствија за спречување на перењето пари што банките во Република Македонија треба да ги преземат е процедурата на анализа на клиентот.

Банките се должни да ја спроведуваат оваа процедура во следниве случаи:⁸

- кога се воспоставува деловен однос;
- кога се извршуваат една или неколку поврзани трансакции во износ од 15 000 евра или повеќе во денарска противвредност;
- кога постои сомневање за перење пари без оглед на каков било исклучок или износ на средства; и
- кога постои сомневање за вистинитоста или за адекватноста на податоците за идентитетот на клиентот добиени претходно.

Спроведувањето на процедурата за анализа на клиентот (член 7 од Законот) вклучува:⁹

⁸Член 6 од Законот за спречување на перење пари и финансирање тероризам, Службен весник на РМ бр. 4/08, 57/10, 35/11, 44/2012, 43/2013 и 130/14.

⁹Член 7 од Законот за спречување на перење пари и финансирање тероризам, Службен весник на РМ бр. 4/08, 57/10, 35/11, 44/2012, 43/2013 и 130/14.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

- идентификација на клиентот и потврдување на неговиот идентитет со користење документи, податоци и информации од сигурни и независни извори;
- идентификација на ополномоштвачот и потврдување на неговиот идентитет со користење документи, податоци и информации од сигурни и независни извори;
- идентификација на „вистинскиот сопственик“ на средствата и преземање соодветни мерки за потврдување на неговиот идентитет со цел банката да се увери дека знае кој е вистинскиот сопственик, со користење документи, податоци и информации од сигурни и независни извори;
- обезбедување информации за целта и за намерата на деловниот однос; и
- постојано следење на деловниот однос и на трансакциите што се остваруваат во рамките на воспоставениот деловен однос со клиентот со цел да се осигури дека овие трансакции се конзистентни со профилот на ризик и со бизнисот на клиентот, а доколку е потребно и преку утврдувањето на изворите на средствата.

Банките во Република Македонија ја применуваат секоја мерка од процедурата за анализа на клиентот, а нејзиниот обем зависи од процената на ризичноста на клиентот, деловниот однос, продуктот или од трансакцијата.

Политиките и стандардите за запознавање на клиентите на банките се во тесна врска со борбата против перењето пари.

Тие треба да овозможат заштита на банките од ризикот да започнат деловен однос со клиенти чиј идентитет не може да биде утврден и кои одбиваат да ги обезбедат бараните податоци или кои обезбедиле неконзистентни и недоволни податоци.

Оттука, секоја банка треба да воспостави адекватни политики за запознавање на клиентите со цел да ги заштити својата репутација и интегритет преку намалување на веројатноста да биде користена како посредник во спроведувањето финансискиот криминал.

Политиките за запознавање на клиентот треба да ги содржат следните елементи: политики за прифаќање на клиентот, идентификување, постојано следење на трансакциите и доколку е потребно, одбивање на истите.¹⁰

4. Потврдување и повторна анализа на добиените информации

Во зависност од видот на клиентот (физичко или правно лице), банката може да изврши потврдување и повторна анализа на добиените информации. Имено, при идентификација на клиентот се бара важечки документ за идентификација – лична карта или пасош за физичко лице, односно извод од соодветен трговски регистар за правно лице. Но, исто така, банките може да побараат и други податоци, информации и документи од сигурни и од независни извори за потврдување на идентитетот на клиентот.

Банката врши и редовно верификување и ревидирање на добиените информации за идентитетот на своите клиенти. Имено, ажурирањето се врши во случај кога настанале значајни промени во идентитетот на клиентот (промена на статус, претежна дејност и слично), или кога е настаната материјална промена во начинот на работа со отворената сметка кај банката. Постапка за ажурирање на податоците на клиентите може да се спроведе секогаш кога банката ќе утврди дека не поседува доволно податоци за веќе постоечки клиент.

Банките можат да применат поедноставени мерки на анализа на клиентот во случаите кога утврдиле дека постои низок ризик од перење пари. Мерките на поедноставена анализа на клиентот се: потврдување на идентитетот на клиентот или на „вистинскиот сопственик“ по воспоставувањето на деловниот однос; намалување на зачестеноста на ажурирањето на документите и на податоците за клиентите; намалување

¹⁰ Прирачник за спроведување на мерки и дејствија за спречување на перење на пари и финансирање на тероризам од страна на субјектите, Министерство за финансии – Управа за спречување на перење пари и финансирање на тероризам, Република Македонија, 2010.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

на степенот на следење на деловниот однос и на трансакциите на клиентот; и утврдување на целта и на намерата на деловниот однос врз основа на типот на трансакции што ги врши клиентот.

Во суштина, банките можат да применат поедноставни мерки кога клиентите се (член 15 од Законот):¹¹

- финансиска институција во Република Македонија што има дозвола за основање и работење издадена од надлежен орган и која има воспоставено адекватни мерки за спречување на перењето пари;
- финансиска институција од земја-членка на Европската Унија што е основана и која работи во согласност со правните прописи на Европската Унија;
- финансиски институции од трети земји во кои прописите предвидуваат најмалку исти барања за преземање мерки за спречување на перењето пари како барањата утврдени со овој закон;
- домашни државни органи;
- јавни претпријатија основани во согласност со Законот за јавни претпријатија, ако податоците за нив и нивните ревизорски и сметководствени извештаи се јавно достапни и транспарентни;
- носители на полиси за осигурување на живот кај кои годишната премија не е поголема од 1.000 евра во денарска противвредност или кај кои поединечната премија не е поголема од 2.500 евра во денарска противвредност;
- носители на полиси за осигурување за пензија каде што нема услов за предавање, а полисата не може да се употреби како залог;

¹¹Ibid.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

- правни лица чии акции се предмет на тргување на регулирани пазари на капитал, членки на земји од Европската Унија или на трети земји чии барања се исти како и во земјите-членки на Европската Унија и
- правни лица од земји-членки на Европската Унија што се основани и кои работат во согласност со правните прописи на Европската Унија, а чии податоци за регистрација и ревизорски и сметководствени извештаи се јавно достапни и транспарентни.

Но, во случај, кога постои висок ризик од перење пари утврден врз основа на анализа на ризикот, банките треба да применуваат засилена анализа на клиентот како дополнување на мерките за анализа на клиентот, и тоа (член 16 од Законот):¹²

- обезбедување дополнителни податоци за клиентот;
- зачестено ажурирање на документите и на податоците за клиентот;
- обезбедување дополнителни податоци за природата на деловниот однос и на трансакциите на клиентот;
- обезбедување дополнителни податоци за изворот на средствата и на богатство на клиентот;
- обезбедување информации за причината на планираните или на извршените трансакции;
- обезбедување одобрение од управниот одбор за воспоставување нов деловен однос;
- засилено следење на деловниот однос; и
- барање првото плаќање да биде извршено преку сметка на клиентот во банка во Република Македонија.

¹²Ibid.

Важно е да се напомене дека банките, исто така, се должни да посветат посебно внимание на сложените, невообичаено големи трансакции или трансакции што се извршени на невообичаен начин, а кои немаат очигледна економска оправданост или видлива правна цел.

5. Одбивање да се изврши трансакција или задржување на трансакцијата

Доколку банката не може да ги спроведе мерките за анализа на клиентот, тогаш должна е да одбие да воспостави деловен однос, да не ја изврши трансакцијата или да го прекине деловниот однос со клиентот. Во ваков случај, банката е должна да утврди дали постојат основи за сомневање за перење пари и да достави извештај до Управата за финансиско разузнавање, согласно член 30 став (1) точка а) од Законот¹³.

Имено, во согласност со членот 30 од Законот, ако не може да се идентификуваат клиентот, „крајниот сопственик“ и ополномоштувачот, воспоставувањето или извршувањето на деловниот однос или на правната работа се одбива, или ако е во тек, се задржува и веднаш писмено се известува Управата за задржувањето, односно одбивањето.¹⁴

6. Следење определени трансакции

Во рамките на процедурата за анализа на клиентот, согласно член 12 од Законот, се врши постојано мониторирање на деловниот однос, што подразбира преглед на трансакциите или на активностите што се преземаат во рамките на тој однос, со цел да се потврди дека истите се вршат во согласност со намерата, деловниот профил, профилот на

¹³Ibid.

¹⁴Прирачник за спроведување на мерки и дејствија за спречување на перење на пари и финансирање на тероризам од страна на субјектите, Министерство за финансии – Управа за спречување на перење пари и финансирање на тероризам, Република Македонија, 2010.

ризик и со финансиската состојба на клиентот. Обврската за вршење постојано мониторирање има уште една компонента, односно опфаќа барање за ажурирање на податоците за клиентот.¹⁵

Кога постојат основи за сомневање дека трансакцијата, *клиентот или „крајниот сопственик“* се поврзани со перење пари, покрај утврдувањето на идентитетот на клиентот, банката, ако е можно, бара информации за текот на трансакцијата, нејзината цел, крајната дестинација на парите и за сите учесници во трансакцијата.¹⁶

Во овие случаи, кога станува збор за трансакции што се спроведуваат во невообичаени околности или кога постои сомневање дека трансакцијата е поврзана со перење пари, банката подготвува и доставува писмен извештај до Управата за финансиско разузнавање што ги содржи сите релевантни информации во врска со трансакцијата и со идентитетот на клиентите и на другите учесници во трансакцијата. Извештајот го подготвува и го доставува одговорниот службеник (или негов заменик) во соодветната служба во банката, најдоцна во рок од 24 часа од сознанието за сомнителноста на трансакцијата.¹⁷

Во суштина, изработувањето на овој извештај ќе докаже дека лицата што вршат надзор спровеле анализа и ги преземале сите потребни мерки.

7. Собирање, чување, доверливост и доставување податоци за трансакциите и за клиентите што ги вршат трансакциите

Банките во Република Македонија потребно е да ги соберат сите неопходни податоци, како за трансакциите, така и за клиентите што ги вршат трансакциите. Податоците што се обезбедуваат, врз основа на Законот за спречување на перење пари, се

¹⁵Член 12 од Законот за спречување на перење пари и финансирање тероризам, Службен весник на РМ бр. 4/08, 57/10, 35/11, 44/2012, 43/2013 и 130/14.

¹⁶Ibid.

¹⁷Член 7 од Законот за спречување на перење пари и финансирање тероризам, Службен весник на РМ бр. 4/08, 57/10, 35/11, 44/2012, 43/2013 и 130/14.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

доверливи и може да се користат единствено за откривање и за спречување на перењето пари (член 29 од Законот). Освен тоа, банките се должни и да ги чуваат сите собрани податоци што ги доставиле до Управата за финансиско разузнавање најмалку пет години од денот на доставувањето.¹⁸

Чувањето на податоците, покрај анализата на клиентот и доставувањето извештаи, е една од клучните обврски на банките за спречување на перењето пари. Согласно член 28 од Законот за спречување на перењето пари, банките во Република Македонија се должни копиите од документите а) со кои се потврдува идентитетот на клиентот или на „крајниот сопственик“, б) за спроведените процедури за анализа на клиентот или на „крајниот сопственик“ и в) за реализираните трансакции или за трансакциите во обид, од клиентското досие и од деловната кореспонденција, да ги чуваат најмалку пет години по извршената трансакција, сметано од последната трансакција кога се работи за повеќе трансакции што сочинуваат една целина.¹⁹ Во суштина, исполнувањето на оваа обврска овозможува реконструкција на определени правни настани на барање на Управата за финансиско разузнавање или на други органи во рамки на утврдените надлежности.

Покрај собирањето и чувањето на податоците, информациите и документите, банките се должни истите да ги достават до Управата за финансиско разузнавање во следниве случаи: (член 30 од Законот)²⁰:

- кога се сомневаат или кога имаат основи за сомневање дека:
 - се извршило перење пари или бил направен обид за перење пари, без оглед на износот на трансакцијата;
 - имотот е принос од казниво дело;

¹⁸Ibid.

¹⁹Член 28 од Законот за спречување на перење пари и финансирање тероризам, Службен весник на РМ бр. 4/08, 57/10, 35/11, 44/2012, 43/2013 и 130/14.

²⁰Ibid.

-имотот е поврзан со финансирање терористички акт, терористичка организација или терорист;

- во случај на готовинска трансакција во износ од 15.000 евра или повеќе во денарска противвредност и
- во случај на поврзани готовински трансакции во износ од 15.000 евра или повеќе во денарска противвредност.

Постои можност и Управата за финансиско разузнавање да има потреба од информации за некој клиент на банката или за некоја трансакција. Во тој случај, таа електронски го испраќа тоа барање до вработениот кој е одговорен за спречување на перењето пари, а тој е должен на тоа барање да одговори.

Освен тоа, податоците обезбедени врз основа на Законот се доверливи и може единствено да се користат за целите на откривање и спречување перење пари. Ниту банките, ниту лицата што управуваат со банките, ниту нивните вработени не смеат да го известат клиентот или трето лице за доставувањето податоци до Управата за финансиско разузнавање. Имено, прашањата поврзани со доверливоста на податоците и со начинот на нивно користење се регулирани со членот 29 од Законот.²¹

8. Воведување внатрешни програми за спроведување мерки за спречување на перењето пари

Секоја банка во Република Македонија е должна да изготви внатрешна програма за спроведување мерки за спречување на перењето пари со која треба да се обезбеди.²²

²¹Ibid.

²²Закон за спречување на перење пари и финансирање тероризам, Службен весник на РМ бр. 4/08, 57/10, 35/11, 44/2012, 43/2013 и 130/14

- централизација на податоците за идентитетот на клиентите, носителите на права, ополномоштените, овластените застапници и ополномоштувачите, како и на податоците за сомнителните трансакции;
- именување одговорни службеници во банката што ќе се грижат за спроведување на програмата од раководно ниво, како и во секој организационен дел, за чие именување писмено се известува Управата за финансиско разузнавање (член 35 од Законот);
- план за постојана обука на одговорните службеници и на другите вработени во банката преку изготвување програма за обука што е составен дел од процедурите за спречување на перењето пари;
- именување на одговорно лице што ќе ги спроведува обуките, со решение од раководниот орган; решението претставува составен дел од процедурите за спречување на перењето пари (член 35 од Законот);
- соработка со Управата за финансиско разузнавање (член 30 од Законот) и
- внатрешна контрола на спроведувањето на мерките и на дејствијата што се преземаат за примена на Законот за спречување на перењето пари (член 36 од Законот).

9. Заклучок

Здравиот финансиски систем се темели на сопствена стабилизација, транспарентност и ефикасност, што единствено може да се постигне преку спречување на злоупотреба на системот на банките во функција на перење пари преку воведување соодветни законски регулативи и одредби со кои прецизно се идентификуваат лицата што ги вршат трансакциите, но истовремено се оневозможува и се ограничува извршувањето на одредени финансиски трансакции, како и преку откривање на активностите поврзани со перењето пари преку законски регулативи и одредби со кои се овозможува централизација

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

на податоците што ги користат органите што се борат со перењето пари и имплементација на специјализирани мерки за истрага со кои добиваат пристап до банкарските информации.

9. Користена литература

- [1] Graham, T., Bell, E., Elliott, N., Money Laundering (Butterworth's Compliance Series), Butterworth-Heinemann, London, 2006.
- [2] Закон за спречување на перење пари и финансирање тероризам, Службен весник на РМ бр. 4/08, 57/10, 35/11, 44/2012, 43/2013 и 130/14.
- [3] Прирачник за спроведување на мерки и дејствија за спречување на перење на пари и финансирање на тероризам од страна на субјектите, Министерство за финансии – Управа за спречување на перење пари и финансирање на тероризам, Република Македонија, 2010.
- [4] Savona, E., Responding to Money Laundering: International Perspectives, Harwood Academic Publishers, Amsterdam, 2000.
- [5] Hubbard, R., W., ODonnell, F., Murphy, D., Money Laundering and Proceeds of Crime, Irvin Law, Toronto, Ontario, 2004.
- [6] Compendium of International Anti-Money Laundering Conventions & Agreements, United States Department of Treasury, Financial Crimes Enforcement Network, Second Edition, January, 1996.
- [7] <http://www.fatf-gafi.org>

EFFECTS OF THE MONEY LAUNDERING PROCESS ON THE FINANCIAL SECTOR

Biljana Buzlevski, PhD

MIT University - Skopje, Republic of North Macedonia

biljana.buzlevski@gmail.com

Natasha Georgieva, PhD

MIT University - Skopje, Republic of North Macedonia natashageorgievaivanovska@gmail.com

Abstract

The research conducted in this paper aims to contribute to improving the efficiency and transparency of the financial sector by strengthening the function of banks, non-banking financial institutions and the money and capital market in the fight against money laundering and setting guidelines for development and maintenance effective approach to solving money laundering problems. It is necessary to understand the situation in the field of money laundering in developing countries, including the Republic of Northern Macedonia, ie taking steps to protect the financial sector, ie banks, non-banking financial institutions and the money and capital market, to ensure its stability.

Keywords: *Money laundering process, banks, non-bank financial institutions, money and capital market, economic development.*

1. Introduction

A wide range of economic analyzes show that emerging financial institutions, such as banks, non-banking financial institutions, money and capital markets, are essential to a country's economic development.

The negative effects caused by the money laundering process are evident. Namely, it is clear that this criminal activity negatively affects the financial sector, which is essential for the economic development of a country.

Banks and non-banking financial institutions are the target of criminals, ie those who carry out criminal activities related to money laundering. This is because banks and non-bank financial institutions, if used in the money laundering process, allow money laundering-related criminal activities to be carried out in a very fast and cheap way. Essentially, the money laundering process does not require the use of formal financial institutions, but money laundering reviews indicate that banks and non-bank financial institutions, such as insurance companies, are favored both internationally and in developing countries.

From the point of view of economic development, the importance of money laundering through financial institutions is threefold. First, money laundering undermines or erodes the financial institutions themselves. Second, the development of sound financial banking and non-banking institutions is a key element for overall economic development. Third, protect financial institutions from the negative effects of money laundering through the adoption of anti-money laundering policies by government financial supervisors and regulators, as well as by banks and non-bank financial institutions themselves.

2. Disordering the integrity of the financial sector

The problem of money laundering has global dimensions of economic and security nature, which is why the United Nations (UN) ranks it as a type of dangerous criminal phenomena and forms. The international community is paying particular attention to this problem, with the adoption of the Global Anti-Money Laundering Program, which provides assistance to member states in leveling national legislation with international instruments, training law enforcement agencies and establishing a financial unit. intelligence analysis of financial transactions and finding new methods and means to successfully counter the

sophisticated criminal performance of modern money launderers (Ignjatović, Dj., 2004. “Suzbijanje najtežih oblika kriminaliteta u uslovima tranzicije i nesigurnosti”, Teški oblici kriminala, XVI Seminar prava, Budva. str.10–12). Financial institutions that rely on criminal proceeds face major challenges in proper control of assets, liabilities and operating processes. What complicates the task of banks in this process is the fact that huge sums of money can be recorded in separate accounts and then disappear from those same accounts without notice, through questionable transfers. Transfers also threaten banks' liquidity and make governance more difficult. The bankruptcy of many banks around the world, including the first Internet bank (European Union Bank), was linked to criminal activity. For example, many Baltic banks went bankrupt during the 1990's precisely because of the large amount of dirty money (Langhorne, R., 2006. “Global Politics”, Oxford University Press Inc. p. 169–171).

The money laundering process causes instability of the national economy and the global economy, given the interdependence of the countries in the world and is therefore a serious national and international security threat (Thorsten Beck, Asli Demirguc-Kunt, Ross Levine, and Vojislav Maksimovic, (2001). Financial Structure and Economic Development: Firm, Industry, and Country Evidence, Financial Structure and Economic Growth, Asli Demirguc-Kunt, Ross Levine, eds., p. 188–219).

3. Weakening the impact of the financial sector on economic growth

Money laundering, in addition to destroying financial institutions, seriously weakens the impact of the financial sector on a country's economic growth. The existence of strong financial institutions is a key element for economic growth. Most studies point to a link between strong financial institutions and a country's economic growth. Namely, in the past period, several researches have been conducted to assess the role of financial institutions for economic growth, and the results are consistent and unambiguous: rapid economic growth does not always have to be accompanied by strong financial institutions, but strong institutions, as a rule, lead to faster

economic growth. In fact, strong financial development has a major positive impact on economic growth (Thorsten Beck, Asli Demirguc-Kunt, Ross Levine, and Vojislav Maksimovic, (2001). Financial Structure and Economic Development: Firm, Industry, and Country Evidence, Financial Structure and Economic Growth, Asli Demirguc-Kunt, Ross Levine, eds., p. 188–219). Trust and reputation play a special role in the development of economies. The negative impact of money laundering on financial institutions is particularly pronounced in developing countries, in the context of two reasons:

First, in many of these countries, the largest sophisticated financial institutions in the past relied on public funds rather than private sources. Namely, in these countries the social capital is replaced by private capital, so the trust of legal entities and individuals is of great importance for building a stable system of financial institutions in those countries.

Second, financial institutions in developing countries are in a process of transition, where state ownership is shifting from public to private ownership. Namely, private investors do not want to invest their funds in companies that support or are involved in corrupt activities.

Developing countries should also consider the effects of anti-money laundering measures taken by international institutions. Namely, when money laundering in the financial institutions of a certain country takes on greater dimensions, international financial institutions take sanctions against that country.

4. Destruction of financial institutions

The negative effects of money laundering can be seen in the fact that money laundering is often accompanied by other criminal activities carried out by employees of a particular financial institution. In this way, money laundering from within destroys the financial institutions themselves. Namely, money laundering erodes in financial institutions in three ways: by increasing the likelihood that individual clients will be robbed, ie deceived by corrupt individuals in the institution; by increasing the likelihood that the institution itself will become corrupt or

even controlled by criminal interests, again leading to customer fraud; and by increasing the risk of financial failure faced by the institution as a result of the robbery of the institution itself. Such risks fall under operational risk and can significantly contribute to the reputation risk that banks inevitably face.

Money laundering increases the likelihood that individual bank customers will be robbed, ie deceived by corrupt individuals in the institution. The main activities related to money laundering are undertaken by individuals employed in legitimate financial institutions. Namely, very often in financial fraud are involved exactly those same individuals, individuals employed in the financial institution. According to FATF reports, drug trafficking and financial fraud are the most common criminal offenses used as a source of money laundering ((International Monetary Fund, Financial System Abuse, Financial Crime, and Money Laundering (Background Paper) February 12, 2001, p. 22 Annex IV ("IMF Background Paper 2001")). Namely, it is not uncommon for certain banking failures to be attributed to the activities of several individuals, or even just one employee in a financial institution. Such cases of criminal activity of employees of financial institutions are much more likely in smaller countries that have less sophisticated regulatory control over banking processes.

Money laundering also increases the likelihood that the institution itself will become corrupt or even run, controlled by criminal interests, again leading to customer fraud. Such a danger is even greater in developing countries, where criminal interests can control an entire financial institution. First, because financial institutions in developing countries or countries in transition are much smaller than in developed countries, it is therefore much easier to take control of them in those countries. Second, because financial regulation and supervision in developing countries is less rigorous than supervisory standards in developed countries, which in turn contributes to easier criminal penetration into financial institutions in these countries.

Money laundering is also a reputational risk for the bank, ie. loss of investor confidence. The side effects of money laundering in developing countries on financial institutions pose a clear operational risk to the financial stability of institutions. Operational risk, on the other hand, leads

to reputation risk or loss of reputation and integrity of financial institutions. Financial experts often emphasize the role of the financial institution's reputation as a basis for promoting the soundness and reputation of that institution. Reputation risk arises from operational omissions, failure to comply with relevant laws and regulations. Reputation risk is particularly detrimental to banks as financial institutions, as the nature of their operation requires maintaining the trust of depositors, creditors and the market in general. An additional complication of the effect on reputation is if a certain financial institution is considered to be engaged in criminal activities, and that institution will not only lose the trust of its creditors and clients, but also other financial institutions will avoid cooperating with discredited institutions, because they care about their reputation, too. It is also important to mention that the loss of reputation can have serious effects on the financial institution, even if no sanctions are imposed on that institution.

5. Increasing the efficiency in the operation of financial institutions through the application of measures to prevent money laundering

Several of the key policies to combat money laundering, as well as policies that promote good governance of financial institutions, have a positive side effect on economic development. Namely, the protection of financial institutions from the negative effects of money laundering is done through the adoption of policies to combat money laundering by government financial supervisors and regulators, but also by the banks themselves and non-banking financial institutions.

The strong link between anti-money laundering policies and financial rules for good governance of financial institutions is reflected in the following: the strong rule of law regarding financial institutions in developing countries is one of the basic preconditions for economic growth. Anti-money laundering policies are a constitutive element of policies for good governance of financial institutions.

An important role in building and maintaining the stability of financial institutions has the policy of customer knowledge. If one of the clients is facing financial problems, the risk is transferred to the financial institutions.

Implementing anti-money laundering policies and procedures incurs additional costs for financial institutions. But these costs must be related to the positive effects they bring. Namely, the following should be taken into account: first, the costs caused by the application of anti-money laundering procedures must be analyzed in the context of the benefits of applying such procedures to individual financial institutions, as well as to the overall system of financial institutions; second, international co-operation in combating money laundering aims to reduce the economic costs of financial institutions (Basel Committee: "Prevention of criminal use of the banking system for the purpose of money laundering" <http://www.bis.org/publ/bcbasc137.pdf>).

6. Conclusion

Money laundering refers to financial transactions that generate a certain profit as a result of a certain illegal activity. It is very difficult to quantify the negative effects of money laundering on the economic development of a country, but it is very clear that this criminal activity negatively affects the financial sector of that country, which, in turn, is vital for economic development.

The money laundering process disrupts the integrity of the financial sector. In this context, the UN has adopted a Global Program against Money Laundering, which provides assistance to member states in leveling national legislation with international documents, training law enforcement agencies and creating a unit for financial intelligence analysis of financial transactions. and finding new methods and means to successfully counter the sophisticated criminal practices of modern money launderers.

The process of money laundering seriously weakens the impact of the financial sector on the economic growth of a country, because the existence of strong financial institutions is a key

element for economic growth, ie, rapid economic growth does not always have to be accompanied by strong financial institutions. , but strong institutions, as a rule, lead to faster economic growth.

The process of money laundering also causes the destruction of financial institutions from within, eroding in three ways: by increasing the likelihood that individual clients will be robbed, ie deceived by corrupt individuals in the institution; by increasing the likelihood that the institution itself will become corrupt or even controlled by criminal interests, again leading to customer fraud; and by increasing the risk of financial failure faced by the institution as a result of the robbery of the institution itself.

Therefore, the application of anti-money laundering measures contributes to a significant increase in the efficiency of the financial institutions. Such policies adopted by government financial supervisors and regulators, but also by the banks and non-bank financial institutions themselves, have a positive secondary effect on economic development.

7. References

- [1] Basel Committee: "Prevention of criminal use of the banking system for the purpose of money laundering" <http://www.bis.org/publ/bcbasc137.pdf>.
- [2] Ignjatović, Dj., 2004. "Suzbijanje najtežih oblika kriminaliteta u uslovima tranzicije i nesigurnosti", Teški oblici kriminala, XVI Seminar prava, Budva.
- [3] International Monetary Fund, Financial System Abuse, Financial Crime, and Money Laundering (Background Paper) February 12, 2001, Annex IV ("IMF Background Paper 2001").
- [4] Langhorne, R., 2006. "Global Politics", Oxford University Press Inc.
- [5] UN General Assembly Special Session on the World Drug Problem, 1998. "Money Laundering".
- [6] Tom Naylor, "Cheap and Trusted," Economist, Nov. 24, 2001.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

- [7] Thorsten Beck, Asli Demirguc-Kunt, Ross Levine, and Vojislav Maksimovic, (2001).
Financial Structure and Economic Development: Firm, Industry, and Country Evidence,
Financial Structure and Economic Growth, Asli Demirguc-Kunt, Ross Levine, eds.

WAR AGAINST ORGANIZED CRIME AND ITS ROLE IN SECURITY

Tose Panov, PhD

Mevledin Mustafi, PhD²³

kaparoso@gmail.com

mevledin_mustafi@hotmail.com

Abstract

Security is a constitutional category in the judicial state, which obliges the state organs and institutions to fulfill this obligation towards citizens, for whom security is a fundamental and compulsory right. Organized crime this obligation puts into question. Analyzed from a security and criminal point of view, organized crime tend and acts to preserve the existing condition, which prevents the development of a particular state economy, especially in countries where the rule of law does not function.

Keywords: *security, constitutional category, legal state, organs, state institutions, citizens, security fundamental right, compulsory security, organized crime, liability, growing, more and more, dangerousness etc.*

²³ University professor and professional worker at MIA of the Republic of Macedonia, 2022

**БОРБАТА ПРОТИВ ОРГАНИЗИРАНИОТ КРИМИНАЛ И НЕГОВАТА
УЛОГА ЗА БЕЗБЕДНОСТА**

Д-р Тоше Панов

Д-р Мевледин Мустафи

kaparoso@gmail.com

mevledin_mustafi@hotmail.com

Анстракт

Безбедноста е уставна категорија во правната држава, која ги обврзува државните органи и институции да ја исполнат оваа обврска за граѓаните, за кои безбедноста е основно неотуѓиво право. Организираниот криминал оваа прашање ја става во прашање. Анализирани од аспект на безбедноста и криминалистичкиот аспект, организираниот криминал има тенденција да ја одржува постоечката состојба, каде што го спречува или не овозможува развојот на одредена државна економија, особено во земјите или државите каде што не функционира правната држава.

Клучни зборови: *безбедност, уставна категорија, државен закон, органите, државни институции за граѓаните, основна безбедност, неотуѓива безбедност, организиран криминал, обврски, сè поголемо зголемување, опасност итн.*

1. Улогата на безбедноста и криминалот

Организираниот криминал денес претставува најголема закана за човековата цивилизација, ги урива и ги повредува основните права и човековите слободи и се претставува како непосредна закана за функционирањето и развојот на политичкиот систем на општеството, со што се создава и ја зголемува несигурноста на поединецот и на општеството генерално и загрозување на националната безбедност.²⁴ Исто така, нашата земја и регионот се изложени на нови предизвици и ризици како што се тероризмот, зголемувањето на бројот на оружје за масовно уништување, илегалната миграција, организираниот криминал, дрогата и трговијата со луѓе, како и постоењето на некои *замрзнати конфликти* кои можат да станат активни меѓу националностите или самите балкански држави.

2. Предизвици за безбедноста во регионот

Предизвиците за безбедноста во регионот се од различна природа, и не само од воена, па затоа нивното справување бара колективни придонеси и од регионалните држави така и од меѓународната заедница, во соработка со воените и цивилните актери, на посебен начин за да се отстрани или да се избегнува од старите балкански конфликти. Затоа, безбедноста и одбраната се во фокусот на вниманието на државата кон нејзините граѓани во регионот.

3. Размена на интелигенцијата и меѓународна соработка

Бидејќи интелигенцијата треба да се адресира се повеќе и повеќе на глобалните и транснационалните прашања, па затоа ова доведе до проширување на односите меѓу

²⁴Д-р Башким Селмани и Д-р Мевледин Мустафи „Безбедносни системи- Sistema Security,, стр.14-19. Фуркан ИСМ, 2016 година

службите на интелигенцијата на различните земји. Интелигенцијата се разменува билатерално и мултилатерално.²⁵ Стратешките димензии на безбедносната средина се од особена важност и се карактеризираат во секоја земја од нашиот регион, во зависност од околностите.

4. Билатерална, мултилатерална соработка и одговорност со јавна прифатливост

Билатералната соработка вообичаено вклучува размена на интелигентни информации и на анализи за прашања од заеднички интерес. Таквата соработка функционира на концептот на компензација.²⁶ Мултилатералната соработка се одвива како одговор на следните предизвици: Воспоставување сили за одржување мировни коалиции и воени операции кои бараат широка поддршка на интелигенцијата од воените времиња.

Тие треба да обезбедат дека законот јасно и недвосмислено ги дефинира улогите и одговорностите на интелигентните служби и дека тие се целосно одговорни за избраната влада и парламентот и работат во рамките на државната законска рамка. Што се однесува до интелигентните служби и одговорните извршни агенции, тие можат да ја зголемат нивната одговорност и јавната прифатливост на два различни начини.

²⁵ Резолуцијата 1267 од 15 октомври 1999 година, со која Советот за безбедност, врз основа на кредибилитетот на идентификација и контрола на финансиските текови кои го нахрануваат меѓународниот тероризам, се најважните и најуспешните инструменти за борба против него, го формира Комитетот за санкции против Талибанците и Ал Каеда и вовеле економски санкции за замрзнување на средствата и други финансиски приходи што доведоа до Ал Каеда; Њујоршката Конвенција 9 декември 1999 година.

²⁶ Види; Requena Espada, Giménezsalinas Framis, A.& De La Corte Ibáñez, L. 'New Methodology For The Research On Organized Crime: The Spanish Experience' tek ECPR SGOC Newsletter volume 9, issue 3, декември 2011, аксесиран. http://sgocnet.org/site/wp-content/uploads/2014/05/SGOC_Vol9_3.pdf,

5. Меѓународни иницијативи против организираниот криминал

Организиранiot криминал е меѓународен феномен, па и решението за борба против него мора да биде меѓународно, вклучително и меѓусебна помош меѓу земјите и усогласување на законите за полесно и побрзо откривање на сомнителни операции, спроведување на законот, казнување и заплenuвање или одземање на средства од нелегално потекло депонирани низ целиот свет.²⁷

6. Мрежата на меѓународната заедница и одговорноста за поставување на минимални стандарди

Секако, како и во земјите со многу строги закони или дури и оние каде ваквите мерки се речиси непризнаени, овој договор има за цел да ја прошири идејата дека првиот чекор во борбата против перењето пари е интегритетот на банките и активноста на огромните власти, што треба да биде повнимателно во спречувањето на можноста за соработка на финансиските институции со криминалните организации да им помогнат на овие лица во постигнувањето на целите на перење пари.²⁸

²⁷ Прекуграничниот криминал на Балканот ризикува и сериозно влијае на некои земји да генерираат несигурност и анархија, манифестација на насилство и да создадат ризик од прекин на снабдувањето со енергија. Справувањето со овие ризици и закани е главна одговорност на државите во регионот. Тие треба да бидат свесни за нивното постоење и да бидат обврзани да развиваат внатрешни и надворешни политики за да се справат со негативните појави во нивните граници. Земјите во нашиот регион повеќе од кога и да е денес треба активно и ефикасно да соработуваат, да промовираат мерки наменети за зголемување на довербата во регионот и исполнување на обврските поврзани со намалување на таквите ризици.

²⁸ Меѓусекторска стратегија за борба против организиран криминал, нелегално шверцување и тероризам, 2013-2020 и Акционен план 2013-2016, одобрена од ДКП бр. 663, датум 17.7.2013

Со цел да се направат Конвенциските норми што е можно поефективни, посебно внимание и третирање на аспектот на замрзнување, одземање и конфискација на нелегални средства, е дадено на надворешната држава, во која се наоѓаат таквите средства, можноста да бараат примена на мерки за привремено одземање, како и трајна конфискација. Така наречените закони за *конфискација на вредноста* овозможуваат одземање и конфискација на средствата и другите приноси од правно потекло за еквивалентен противвредност на оние кои се со нелегално потекло.

7. Размена на информации на различни нивоа врз основа на билатерални или мултилатерални договори

По развојот на политичката ситуација во Авганистан и имајќи во предвид потребата да се овозможи на земјата да се започне процесот на економскиот развој, а исто така имајќи ја поддршката од меѓународната заедница. Советот за безбедност ја усвои на 20 декември 2002 година, Резолуцијата нр. 1452, за да се овозможи, според одредени специфични процедури, елиминирање на некои замрзнати средства. Резолуцијата предвидува дека во случај кога се потребни одредени финансиски средства за да се справат со основните трошоци, неопходно е да се информираат за потребата од овој фонд Комитетот за санкции против талибанците кој треба да изрази негативно мислење во рок од два дена. Вонредните трошоци треба да бидат изречно одобрени од Комитетот. Други важни резолуции се и: Првиот чекор за усогласување на европското кривично право кои се однесуваат на организираниот криминал беше спроведено во 1957 година, кога во Париз, е усвои *Европската Конвенција за екстрадиција*, која ја прошири примената на оваа институција до фискален криминал и дисциплинираше и меѓусебното извршување меѓу државите на мерките за заштита што ги ограничува личните слободи.

Со Европската конвенција за правна помош во кривичната материја, усвоена во Стразбур во 1959 година, е санкциониран општиот принцип според која секоја земја -

членка на Советот на Европа треба заеднички да ја обезбеди најшироката можна правна соработка во сите дејства преземени против злосторствата , со што се презентира меѓународната правна панорама на таканаречениот *рогатор* кој има за цел да ги извршува актите на казнување и пренесување на докази за криминал, датотеки или документи. Потоа, Европската конвенција за меѓународна валидност на казните поврзани со Аја во 1970 година, отворено се разговараше за аргументот за извршување на конфискација во една странска територија на сума пари или *специфичен објект*, секогаш во согласност со принципот на реципроцитет.

8. Шенгенскиот договорот против организираниот криминал

Вреди да се спомене и Шенгенскиот договор, кој беше изготвен во 1985 година, но извршна дури по 1990 година, во врска со слободното движење на граѓаните и на стоките. Овој договор не предвидува конкретни мерки за перење пари, но има за цел да ги отстрани внатрешните граници на обединета Европа и ефективните мерки за да ја гарантираат безбедноста на државите. Во јуни 1980 година, Комитетот на Министрите на Советот на Европа во својот годишен извештај одлучи дека банкарскиот систем со соработка на сите банки со полициски и судски органи можаат да играат многу важна и ефективна улога во однос на феноменот на перење пари. Од ова се формира Препораката бр. 80-10 во оваа област на дејствување, која е упатена до сите европски земји. Дисциплината која првпат беше воведена со Виенската конвенција, имаше понатамошен развој и проширување на Конвенцијата на Советот на Европа Конвенција на Стразбур, потпишана во Стразбур на 8 ноември 1990 година, во врска со перење пари, секвестрација и конфискација на средства добиени од нелегални активности. Тука е презентирана идентификацијата на таканаречените умислени злосторства, злосторства кои претходат перење пари. По важните иницијативи, земајќи го предвид фактот на Изјавата од Вазиле 1988 за фактот дека банките и другите финансиски институции и несвесно можат да бидат

помошна платформа во активностите за перење пари, Европската унија разви неколку воени стратегии за да го спречи влезот во внатрешноста на нелегален или незаконскиот капитал.²⁹

8. Заклучок

Посебен проблем е фактот што резултатите од превентивната активност се инхибитор во однос на репресивната активност. Така, овие последни се сметаат за единствен критериум за работата на органот кој е задолжено за спречување и борба против криминалот на териториите на социјалните заедници. Содржината на репресијата е едно од централните прашања од политичко и правно значење. Во суштина, репресијата денес претставува и подразбира политика на разумно спроведување на насилство при извршување на некое кривично дело, а со цел да се бори против тоа. На ова ниво зборуваме за четири начини на имплементација на репресивните мерки. Тука пред се мислиме во споделувањето врз основа на институционалната поделба на трудот, со што овие мерки се поделени на ниво: законодавната, судската и извршната власт и на ниво на откривање и разјаснување на казниво однесување и фаќање на сторителите на кривични дела. Изградените мерки вака обично ја прифаќаат тековната социјална феноменологија на не социјални однесувања што го загрозуваат функционирањето на заедницата и како такви се инкриминирани во кривичниот закон. Се разбира, од друга страна исто така е неопходно да се вршат процеси на депенализација или декриминализација на овие однесувања кои од било која причина ја изгубиле атрибутот на социјален ризик, до степен до кој тие имале порано. На овој начин се потенцираат сите достигнувања на модерната политика за борба против криминалот и се реализира целта на казнување во модерната

²⁹ На крајот, се презентирани некои специфични објаснувања, со цел да се постигнат соодветни и конкретни резултати во решавањето на организираниот криминал во земјата врз основа на информациите што се разгледуваат, на анализата направена врз горенаведените прашања и конкретните предлози на интервјуираните експерти.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

кривична постапка. Во овој контекст, земјите се повикаа да, користат мерки и да се спречи отворањето на сметки во кои наменетиот или корисникот не се идентификувани или ниту се идентификуваат, се предвидат мерки за да обезбедат финансиски и банкарски брокер за да се потврди идентитетот на субјектите кои ги вршат операциите, бараат упорно од посредниците да преземат мерки за да се потврди постоењето и структурата на правни лица, нивните клиенти, од увид во службените регистри, доказ за нивното поставување, проверување особено за податоците врз името, правната форма, локацијата, диригенти и силата на нивната фирма, ги обврзуваат банкарските и финансиските посредници да сигнализираат редовно и навремено надлежните органи за сложените операции, необични или од голема вредност, особено кога тие немаат економски причини или очигледно правни, без страв дека за овој потег тие може да бидат и одговорни за кршење на правилата или нормите на тајност, да обезбедат дека финансиските институции ги чуваат, најмалку пет години, сите релевантни податоци за внатрешните или меѓународните операции.

8. Библиографија

- [1] Д-р Башким Селмани и Мевледин д-р Мустафи "Безбедносни системи-систем за безбедност" Фуркан ИСМ.Шкуп, 2016
- [2] Ергин Чапан, "Терористички и самоубиствени напади", Тирана 2004
- [3] David C. Извештај што претставуваат терористичките организации (Inside Terrorist Organizations)
- [4] Коле Красниќи, "Меѓународен тероризам" Тирана, 2005 година
- [5] Демоли Хаки, "Тероризам" Приштина, 2002
- [6] Д-р Башким Селмани, Право на човекови права - Прв приватен универзитет, ФОН ,, Скопје, 2009

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

- [7] Д-р Назми Малиќи, Политички системи Прв приватен универзитет „ ФОН “- Скопје, 2006
- [8] Д-р Феузула Бериша, Негирање на човековите права и слободи во Косово во периодот 1990-1996 (со историски изглед од 1912 година Приштина, 2000 година.
- [9] Д-р Zejnulla Груда, Меѓународна заштита на човековите права, Книга I-III Четврто издание (дополнет) стр. 9-52 Универзитет "ФАМА" - Приштина 2007
- [10] Д-р Башким Сељмани, Право на човекови права - Прв приватен универзитет, ФОН „ Скопје, 2009
- [11] Michel Fromont, Најголемите надворешни системи на правото & Превод Едмент Џабија и Клеопарта Колека, Папирус, Тирана, 2009
- [12] Mark W.Janis&Richard S.Kay& Anthonz W.Bradlei, Европски закон за човекови права, учебник Приштина, 2002
- [13] Alfredson, Gundumur et. Al. 1999. The Universal Declaration of Human Rights. Oslo: Scandinavian University Press.
- [14] Alston, Philip and James Crawford (eds.). 2000. The Future of UN Human Rights Treaty Monitoring. Cambridge: Cambridge University Press.
- [15] Д-р Башким Сељмани, Право на човекови права - Прв приватен универзитет, ФОН „ Скопје, 2009
- [16] Д-р Александар Дончев, "Современи безбедносни системи" Прв приватен универзитет ФОН-Скопје, 2007 година.
- [17] Д-р Башким Сељмани, Право на човекови права - Прв приватен универзитет, ФОН „ Скопје, 2009
- [18] Коле Красниќи, "Меѓународен тероризам" Тирана, 2005 година
- [19] Д-р Назми Малиќи, Политички системи Прв приватен универзитет „ ФОН “- Скопје, 2006
- [20] Демоли Хаки, "Тероризам" Приштина, 2002

**ROLE AND PENALTY LEGAL REPRESSION AND PREVENTION AGAINST
CUSTOMS OFFENSES IN THE R.N.MACEDONIA**

Mevledin Mustafi, PhD

MIA of Republic of North Macedonia

mevledin_mustafi@hotmail.com

Abstract

Penal offenses in the field of customs crime represent international financial challenge and differ due to their sophisticated forms and manner of their execution as well as the specificity of these acts, which daily more and more threaten not only the financial system in RNM as an integral part of the budget but also many other legal areas of life and the environment. This category of customs offenses is growing constantly in international dimensions and covers especially poor countries as well as countries in transition where the legal mechanisms for protection against them are underdeveloped, and there is a need for harmonization of protection mechanisms and implementation of international laws and conventions in the prevention and fight against this type of customs crime.

Keywords: *customs, customs crime, criminal offenses, crime, fight against criminal activities, penal code, customs law, prevention, risks, sanctions, etc.*

УЛОГАТА И КАЗНЕНО ПРАВНА РЕПРЕСИЈА И ПРЕВЕНЦИЈА ПРОТИВ ЦАРИНСКИТЕ КАЗНИВИ ДЕЛА ВО РЕПУБЛИКА С.МАКЕДОНИЈА

Проф. д-р Мевљедин Мустафи

МВР на Република Северна Македонија

mevledin_mustafi@hotmail.com

Апстракт

Казнивите дела од областа на царинскиот криминалитет, претставуваат меѓународен финансиски предизвик и се разликуваат по сотистифицираните облици, начиниот на сторување како и специфичноста што ја имаат овие дела, кои секој дневно и повеќе го загрозуваат не само финансискиот систем во РСМ како интегрален дел од буџетот туку и многу други правни области од животот и животната средина. Оваа категорија на царински казниви дела во меѓународни димензии се во постојан пораст и ги опфаќа особено сиромашните земји како и земјите во транзиција каде правните механизми за заштита од истите се недоволно развиени, и има потребата за усогласување на заштитните механизми и спроведување на меѓународните закони и конвенции во превенција и борба кон овој вид на царински криминалитет.

Клучни зборови: *царина, царински криминалитет, казниви дела, криминал, борба против криминални активности, кривичен законик, закон за царини, превенциј, ризици, санкции*

1. Поим и значење на царинските казниви дела

Истражувањата покажуваат еден вид на чувствително зголемување на царинските казниви дела кои впрочем претставуваат и алка од оргиналираниот криминал, кои што

станува се и по сотисфициран. Персонализација на дејанијата на криминалните групи се забележуваат врз основа на нивните активности кои што ги извршуваат, нивната структура како и поделбата на териториите на нивното деистфување. Тоа што го разликува криминалот во Европа е токму неговото меѓународно проширување, така да веќе е познато дека криминалот се извршува токму од одредени месни групации кои уживаат заштита од власта која што делува во тој регион. Познато е прилагодување на криминалните активности на криминалните групи брз основа на местото и условите што таму се прилагодливи. Битна тенденција на организираниот криминал е и реструктурирање на криминалните иницијативи во согласност со меѓународните економски промени и начелата на нивната функционалност. Одредени економски кризи преставуваат почва за развој и на овие дела каде криминалните групи и поединци искористуваат нови техничко технолошки иновации за комуникација и развојот на нивните криминални побуди, конкретен пример измамите, спроти Европската Унија како и перењето на пари.³⁰

2. Меѓународна димензија на противправноста на царинските казниви дела

Покрај зголемениот број на пораст на царинските казниви-кривични дела, особено во неговите меѓународни димензии и облици, како и еро-зијата на заштитните маханизми со заедничка стратегија, изразито спроведување на меѓународните закони и конвенции, како и санкционирањето на сторителите на истите ,во меѓунардона диоптрија резултира со општа вознемиреност.

Основните проблеми кои се појавуваат за да ги лоцираат причините за сторење на царинските казниви дела дела се токму имплементирање заедничка меѓународна стратегија за борба против оваа категорија на сторители, кои меѓусебно се добро поврзани

³⁰ Камбовски В. Учество на повеќе лица во казненото дело, Предавања на постдипломските студии по казнено право на Правниот факултет во Скопје учебната 2001/2002 година, Скопје 2001

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

и се исклучително успешни особено во граничните премини каде што владее корупцијата и меѓународниот-организиран криминалитет. Истите правно ги применуваат одредени (национални) законски одредби кои не се усогласени со меѓународната правна регулатива т.е. постои колизија кога супранационалните норми забрануваат дејствија, допуштени во националното право, или статуираат некоја основа за исклучување на противправноста што не е предвидена во националното право.³¹

Постојат различни меѓународни стратегии во борбата против царинските казни дела во зависност од нивната цел, како и од догматско-јурисдичките или криминално-политичките функции каде заедничка стратегија е несоодветното влијание на владението на правото на законските процеси која се обврзува со злоупотреба на неетичкото однесување на одредни царински службеници или со „поткупувањето“ на нивното добро однесување – недостаток на интегритет.

3. Општествено значење на казните дела од областа на царината

Економијата на Република Македонија, речиси во целост е заснована во трговија, правејќи ги притоа јавните приходи зависни само од еден извор, кој секако е многу привлечен за економскиот криминалитет: царинските казни дела и други кривични дела поврзани со корупцијата кои- што претставуваат една значајна закана за општеството. Од високиот систем на формална економија, нецелосно применување-имплементирање на царинските одредби, пропустите од страна на човечкиот фактор при контроли, нецелосна и несоодветна примена на техничко-технолошките достигнувања, ненавремено усовршување во врска со иновативните достигнувања од страна на царинските и други службеници, како и користење на порозноста на законските одредби од страна на извршителите, и во РСМ претставуваат основа за избегнување при исплата на царинските давачки, и истите потешко се откриваат со материјални придобивки за себе, а во штета на

³¹ Биљаноска Ј. Царински систем и царинско работење, 2 издание, Охрид 2005

државата. Во овој дел спаѓаат и активностите за противправно избегнување на забраните и разновидните ограничувања во однос на одредени производи како што се нафтените деривати, тутунските производи, алкохолните пијалоци и други видови на стоки, а коишто се и основните поттикнувачи за сторување на царинските казниви дела со оглед на брзата противправна остварена материјална добит спроти законските одредби.³²

Во однос на ова научните истражувачи од компаниите сивата економија со царинските казниви дела во 2016 год. е истакната во Велика Британија со 7,5% од општествениот производ, во САД со околу 14%, додека во Италија и Шпанија со околу 25%. Кривичните дела од областа на царинското работење: царинската измама, криумчарењето, фалсификатите, спаѓаат во кривичните дела против економијата, кои се доста истакнати претставувајќи притоа висок степен на загрозување на општеството, и имајќи предвид дека истите се директно поврзани со приходите кои што се остваруваат, а врз основа на која државата обезбедува најголем износ од буџетот со соодветните надлежни-државни институции максимално треба да се посветат во детектирање-откривање, спречување, фаќање и казнување на извршителите на овој вид дела, коишто преку царинска измама и криумчарење низ злоупотреба на царински документи при увоз на стоки доаѓа до остварување на нивната однапред утврдена цел, избегнување на плаќање на законско предвидените царински и други видови давачки, а воедно се стекнуваат со противправна голема имотна корист.

4. Феноменологија на сторување на царинските казниви дела

Феноменологијата на дејствијата со коишто се сторуваат царинските казниви дела се манифестира преку две главни форми. Првата се состои во криумчарењето на стоки надвор од државните граници, како облик-начин со којшто најчесто се остварува

²⁵ Извештај за 2016 година, од Транспарентност интернационал, во врска со заостапеноста на корупцијата како појава, каде што од 105 земји Македонија е рангирана на 103 место, како една од државите со највисок степен на корупција

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

избегнување на царинските давачки со кое нешто се причинува значителна штета, од причини што не се врши плаќање на царинските давачки, другиот начин е манипулирање со тарифните нормативи на стоките, како што се: квалитетот, видот, износот, како и другите влијателни податоци коишто релевантно учествуваат во одредување на стапката на царинските давачки. За разлика од првата форма, во втората форма се врши исплата на царинските давачки, но, нивото на царинските исплатени давачки не е пропорционален со реалниот износ на вредноста на увезените стоки-предмети, при овој вид се применуваат царинските казнени дела измама, фалсификувања, со злоупотреба на царинските документи при увоз на стоки т.е. при утврдување на стапката на царинските давачки.

Овој вид на криминални дејствија реализиран преку кривичните дела измама, криумчарења, фалсификувања, и друго е доста комплексна појава и значително хетерогена, како по појавата така и по причините на нивното појавување. Криминалното однесување на извршителите се разновидни, како што се и општествените односи и добрата кои што се атакуваат и значително се загрозуваат од тие дејанија.⁴

Меѓународниот проток на стоки е тесно поврзана со разни трговски претпријатија, кои што реализираат нивен материјален профит со трговија и со пренесување на стока од една во друга земја се врши со точно утврдена динамика, сè со единствена цел реализација на што повисок степен на материјална корист, кое се остварува со примена на горенаведените кривични дела од областа на царините.

5. Мерки и постапки на откривање и сузбивање

Енормниот техничко технолошки развој и усовршување на технологијата преставува дополнителна отежнителна околност за откривање и сузбивање на овој вид криминал со оглед на брзиот и експлицитниот точен начин на постапување на криминалните групи и личности како и нивната тесна поврзаност со одредени државни

службеници-судии, обвинители, МВР, финансиски инспекторати и политички моќни функционери.³³

Во однос на гореизнесеното правилата се точни и прецизни, но во практичниот дел на спроведувањето на тие правила некој е над тие законски правила, кои и ги злоупотребуваат.

Во мерките и постапките за откривање и сузбивање на царинските казниви дела истрагата преставува основен и клучен доказ воедно се патоказ во процесот на откривање и сузбивање на кривичните дела и нивните сторители.

Од гореизнесеното може да се заклучи дека базичните знаења во откривањето на царинските казнени дела, може да се врши во законита основа на повеќе начини,

- со современи начини на сателитско следење во меѓународна обработка³⁴
- директна улога на царинските службеници³⁵
- со примена на истражни разузнавачки мерки и др.

Меѓутоа, од друга страна, постои уште едно побитно прашање, а тоа е начинот на организирање и функционирањето на сузбивањето. Практиката покажува понекогаш и одредени службеници го работат спротивното од тоа што е предвидено со Законот и позитивните прописи на јурисдикцијата на Република Македонија.

Во рамките на органот на управата постојат посебни органи, односно организирани стручни служби чија задача е вршење надзор над спроведувањето на законот и другите прописи од страна на правните и физички лица.

Криминалистичката контрола во областа на царинското работење преставува една од мерките за откривање и сузбивање на криминалното работење -што ја врши МВР, имаме општа и специјална криминалистичка контрола.

³³ Д-р Миладин Крстаноски „Царинско право“ стр. 109-117, Охрид 2007 година.

³⁴ Биљаноска Ј. Царински систем и царинско работење, 2 издание, Охрид 2005

³⁵ (Локатори и други технички средства и опрема).

Општа контрола би била примена на таквите методи и средства кои бараат општо ниво на криминолошка стручност. Таа работа се извршува главно рутински и со помал степен на аналитичка проценка и каде што доаѓа предвид непосредното забележување и воочување на сите индикации кои упатуваат на настани и однесувања коишто го заслужуваат криминалистичкиот интерес. Општа контрола се изведува и применува по пат на сообраќајни и патролни дејности на органот на граничната служба и МВР.

Специјалната криминалистичка контрола се темели на аналитичка проценка и примена на своевидни методи на контрола коишто ги спроведуваат за тоа посебно стручно обучени кадри, според посебни видови криминални однесувања, опасни состојби и криминални жаришта. Специјалната контрола го организира аналитичкото следење на сите елементи значајни за контрола, изработува оперативни планови, изработува сигурносно безбедосна проценка на состојбите и друго.

Со превземање на мерки и постпки погоренаведени а кои се во координација и со меѓусебна соработка со повеќе органи и институции како царина, МВР, Финансиска полиција, инспекторати–пазарниот, УЈП, како и надлежните обвинителства и судот ефективност и успешноста се неминовно во многу поголем процент додека борбат против овој вид криминалитет далеку по прогресивна.³⁶

6. Превенција како правно воспитно-едикативна постапка

Сепак, повеќето од сторителите на ваков вид на кривични дела можат да се спречат, бидејќи секој оној кој ќе слушне за ваков вид на кривичните дела дека сторителите се енергично и ригорозно казнети, тогаш самото казнување ќе има едукативен карактер и кај сите други граѓани. Но, за жал во практичниот дел сè уште треба да се превенира и да се реагира на време и место, против сторителите на царинските казнени дела.

³⁶ Д-р Миладин Крстаноски „Царинско право“ стр. 109-117, Охрид 2007 година.

Подигање на свеста на граѓаните за сваќање на тоа дека овие дела треба да се пријавуваат и преставуваат зло за самото општество каде живеат со тоа што со не пријавување на сторители или организирани групи истите нанесуваат и општествена и лична штета сето тоа се состои во незаконито енормно брзо богатење на сторителите а воедно и осиромашување на буџетот на државните органи.

Судиите и обвинителите кои водаат постапки за овие казниви дела треба со максимална законска засниваност да изрекуваат мерки и казни со кои пресуди ќе бидат обезхрабрани сите други граѓани кои би наумиле на вакви постапки, воедно имотот кој се стекнал на ваков криминален основ т.е од ваквите казниви дела биде конфискуван и врати во сопственост и владие на државата.

Клучна превентивна улога се постигнува со организирање, спроведување на национални и меѓународни обуки, семинари и др во врска со превентивно дејствување.

7. Заклучок

Ефикасното сузбивање на овој облик на организиран криминал не може да се обезбеди само со казнено правни норми. Комплексноста на самата појава налага и комплексен систем на прописи и мерки за нејзино елиминирање.

Од изнесените констатации произлегуваат проблеми, прашања на кои треба да се даде одговор на современ начин и со примена на современи мерки, активности и законски прописи. Сето ова го наведуваме за да ги идентификуваме прашањата кои по наше мислење треба детално да се истражуваат и да се гради политика за спречување на овој вид совршен царински криминалитет кој се остварува со казниви дела од областа на царина а со кои кривични деликти се рефлектира голем степен на ризичност кон економско финансиската состојба при реализација на приходите за нормална функционалност на буџетот на државните институции и органи. Казнено-правните забрани можат да функционираат само како дел од еден развиен систем,

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

Сторителите на царински казниви-кривични дела се обидуваат да бидат заштитени од откривање, многу пати во спрега со царинските службеници, судии, обвинители, државни функционер и др. каде и дејствуваат заеднички. Притоа, на ваков начин на организирана соработка формираат организирани криминални групи од сторители на царински казниви дела со овластените службени лица. Со оглед на оваа соработка овој облик добива содржина на организирани дејствија, а со тоа се намалува и степенот на можноста за негово успешно детектирање-откривање и гонење. Со царинските казниви дела кои се сторуваат во спрега на криминалните сторители со царинските службеници се доаѓа до целта и намера за избегнување за плаќање на царинските давачки-даноци спрема државата со кое нешто и се намалуваат значително јавните приходи кои се предвидени согласно со законските постапки при плаќање на царинските давачки кон државните институции.

8. Библиографија

- [1] Арнаудовски Јб. Криминологија, Штип 2 август с. 2007.
- [2] Ангелески М. Криминалистичка тактика I – Тактика на спроведување процесни дејствија, Скопје 2007
- [3] Башким С. И Мевледин М. "SISITEMA SECURITY" 2016 Фуркан, Скопје
- [4] Биљаноска Ј. Царински систем и царинско работење, 2 издание, Охрид 2005
- [5] Global report on traffickin in persons, United Nations office on Drugs and crime, February 2009
- [6] The Egmont Group Financial intelegence Units of the World, Operati-onnal units (Meeting the Egmont Definition) Status as of *May 2008*
- [7] Instrumente ligjore dhe teknike të luftës kundër krimit të organizuar transnacional përballje përvojash, Tiranë 12-16 nëntor 2007

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

- [8] Хилсон Р. Затишје пред бура? Влијанието на прекуграничните мрежи, корупцијата и криумчарењето врз стабилноста на Македонија и врз безбедноста во регионот, Скопје 2002
- [9] Дилберов Д. Криумчарење - превенција и репресија, магистерски труд, Скопје, декември 2005
- [10] Душан Вељковиќ- Царинска политика, Скопје 2005 и Царински системи, Скопје 2006,
- [11] Душан Делковски, Надворешно- трговски и девизен систем, Охрид 2000
- [12] EU commission/Macedonia/visa facilitation regime, Reinforcing border management 2008
- [13] Камбовски В. Учество на повеќе лица во казнено дело, Предавања на постдипломските студии по казнено право на Правниот факултет во Скопје учебната 2001/2002 година, Скопје 2001
- [14] Камбовски В. Коментар на кривичниот законик на Р.М 2011, Скопје
- [15] Крстаноски Миладин, Царинско управна постапка, Охрид, 1998
- [16] Крстаноски М. Царинска постапка со основи на царинските деликти, Скопје 2000.
- [17] Крстаноски М. Карактеристики на царинскиот криминалитет, МРКПК бр.1/2006.
- [18] Крстаноски М. Криминалитет и детекција (второ изменето и дополнето издание), Охрид, 2006.
- [19] Надлежности царинске управе Републике Македоније у борби против организовано криминала, Удружење за меѓународно кривично право, Београд 2007
- [20] The Egmont Group Financial intelligence Units of the World, Operational units (Meeting the Egmont Definition) Status as of May 2008
- [21] Хилсон Р. Затишје пред бура? Влијанието на прекуграничните мрежи, корупцијата и криумчарењето врз стабилноста на Македонија и врз безбедноста во регионот, Скопје 2002.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

- [1] www.coustoms.gov.mk
- [2] www.finance.gov.mk
- [3] www.pravda.gov.mk
- [4] www.fiscus.fgovbe
- [5] www.ek.europa.eu/taxationcostums
- [6] <http://www.interpol.int/>
- [7] <http://definitions.uslegal.com/c/conditional-contraband/> (Faqjazyrtare e USLegal Program, përkufizimetëtermaveligjorepërUSLegal).
- [8] <http://www.treccani.it/vocabolario/contrabbando/>
- [9] "Northern Visions of Race and Reform"<http://historymatters.gmu.edu/>

ESTHETICISM OF THE ECONOMIC CRISIS

(Filming of the novel of Francis Scott Fitzgerald “The Great Gatsby” directed by Jack Clayton)

Author: Igor Pop Trajkov

Institute of Macedonian Literature, Grigor Prličev 5, 1000 Skopje, Republic of North Macedonia
igorpoptrajkov@yahoo.com

Abstract

We don't know whether for the treated phenomenon in this text should be used the terms aestheticization and estheticism of the economic crisis. The authors from this generation never stated whether this was a personal creative decision of the writers (who in regard of this are a small number); something which the readers, or the publishers were requiring, as a escapement (escapism) from the cruel reality — or perhaps this has something to do with the writers of this small group who had certain delicate, refined ancestry. There are many researches about the distant cultural phenomenon of social reaction. Namely e.g. in Canada and Japan the largest amounts of crime movies are filmed, but these are the countries which have smallest amounts of criminality. Nevertheless in the Russian movies nobody smokes or drinks, and in the American other way round. In regard of this in the reality the situation is diametrically different. My text has the aim to describe this particular reaction of these (this) author(s) in the period before the WWII. It shows that the authors in this case acted (sub) concisely, not in utilitarian manner- because the consumers would need bit elegance in the decays of the economic crisis.

Keywords: *escapism; economic crisis; elegance; depression; complex*

1. Introduction

There are endless claims that the generation of the writers which appeared before the WWII in USA is one of the most significant emergences in the modern literature. Some are even forming a group which they call The Lost Generation, debating who is in this group, who should or shouldn't belong in it, and why yes or no. The name of Francis Scott Fitzgerald stands somehow separated in the prevailing classifications of this sort. Mostly because he is considered a sort of an eccentric who refused to collaborate with everybody; especially not with some literature group. Of course for this there are some very opposed facts. E.g. he factually wanted to hear the opinion regarding his writing, from his colleague Ernest Hemmingway[1]. It is truth he had little free time since he had problems with his mentally deranged wife[2]. What is particularly detaching him from the writers of this period is the underlined sense of esthetics, actually the author's capability for thoughtfully shaping the prettiness, pleasantness, decency, delicacy, with the insisting tendency more to enjoy than live[3]. The lamenting, depressive depictions from the rest of the authors from this generation[4] almost do not exist in this author, since in no way he supports the overcoming esthetics of the ugliness in these years. His characters are often something which is usually called the non-existing bourgeoisie or the bourgeoisie which is appraisalment (striving), which is fulfilling the civilization emptiness in the time between the wars. This is the time of the genesis, reformatting, final-formatting, but mostly the negation of the world before. In common though for this — as for the rest of the writers and thinkers (even though for the politicians) — from this period is that it doesn't give any depiction of the future[5].

2. Fitzgerald in the Economic Crisis

For Fitzgerald it couldn't be said he is open pessimist, as for many of the rest of the writers in this group, but is somebody that wants to underline that he can perceive the irony that things cannot begin in the future if they are not conceived in the contemporaneity. Which has no notion of any ethical change, in more particular the citizens compressed in the vacuum between two wars could hardly be defined as some philanthropists. That is why the unhappiness exists (appearing as a result of the economic depression), but which is overwhelmed by the passion for life. The passion to counter the existential syndrome with the silk clothes, with the expensive alcohol, cocaine, with the dizziness of the business-risk, with the shiny bodies of the cars which infuriated the dictators across the ocean[6], home decorations brought from the safari excursions and the other imitations of this sort by the European aristocracy- became emblematic sign of what was called- the spirit of the economic depression.

2.1. Depicting the American Culture and Dream

Compared with the class categorization of his characters, the esthetics (tidiness) of his narration, the determination of the investment spirit and the strive to live in the pulsating (although risky) passion of the everydayness, Fitzgerald is in many issues similar to Sinclair Lewis (just that the characters of S. L. are not bourgeois, but from the new, yuppie, workaholic-puritan, high middle class). The insisting on the aestheticization and — in spite of the rotting of the tragedies of the economic crisis — on the perfumed reality of the American, upcoming civilization, are, it seems, the unique attributes of this in many aspects unique example of the narrative invention. Everything is indicating that nobody can be even with this author regarding how much pedantry he is showing in his storytelling, describing the purity of the ambience and many times the delusion, which produces delicacy and progress in his protagonists. That is how in his story “Gretchen’s Forty Winks”[7] he describes the habits of both of the leading male

characters who are striving towards some kind of bourgeoisie ideal. One of them slaves to the puritan American standard (healthy body, sport life, cold showers every day...), while the other one is some kind of realist; perhaps because he is more of an artist. He confesses — in this small company — that he doesn't care he usually showers only twice a week, because he is afraid that he could be late for his working obligations, spending his working hours for something which most probably nobody will notice- that he doesn't hygienize himself regularly. These two were torn apart on two sides by the she-judge- the female leading character. She is appalled when she finds out that aside her exists someone who doesn't shower with cold water every day. But the turn over arrives from the incredible sense of humor of Fitzgerald- that the one taking cold showers everyday obtained meningitis from it, so to speak. This undoubtedly determines this writer as cold observer in whose writing the esthetics is not per se at all. Hence it is used as measure: for re-examining the legitimacy and for the usefulness of the puritan worldview. Esthetics should be adjusted to the goal, not other way round. I think that the example of this story defines linearly what Fitzgerald wanted to reveal with "The Great Gatsby".

2.2. The generation Before WWII

He wanted to indicate the American who is not satisfied by just being recognized by his high living standard, but understands that as privileged possibility for coming closely to the thing in which he utterly believed; to search for the child in himself who swore its loyalty to the puritan, yuppie morality. In this we cannot see the cold European fascism, of the always shiny boots, the tight buttocks of the ladies from Avignon or the bulldog masculinity of the freshly shaven face (whose cheek in Europe usually hides dark, violent secrets). Fitzgerald presents the warmth of the ambitious, believing yuppie, like Ford was. The author is exhilarated from the dedication of the creative business; he secretly wants to help the winning of the idea about the clean yuppie, contrasting it with the passionate, free, but subjugating European. Ford had all the money in this world, but as all successful Americans had long, perfect marriage, he was never

showing how much he had. His house was wooden, so that the inhabitants could lean themselves on the warm wall, so that the family will not be alienated. He invested (as many other businessmen of his sort) in culture, in science, he was establishing foundations, he was true philanthropist. Philanthropy is instigated from the rightful esthetics- this can be laconically said about Gatsby. As catholic Fitzgerald is not afraid to convey certain civilization advantage of the Protestantism. The name Gatsby is obviously Irish (as partly the author himself). Structurally, gradually initiating his characters, the author is presenting the world of his alter ego; which tends to be above all, unlike the author who always had financial difficulties. Gatsby though cannot realize himself in his (till certain extend) suppressed feeling for philanthropy because he encounters the obstacle of the fickleness. The passion of conquering the woman Daisy Fay Buchanan — for who he was once unworthy (according to his own conviction) — transforms into blindness which declines the stagnation, by assuring the walking, with which he overtook everybody. Gatsby is not aware that there is that certain thing called destiny, which although is fashioned by ourselves, we cannot rip it off. What is done in the present already is a new destination in the future. That is how the esthetical ideal which existed in the time of the inaccessibility of the object of our desire becomes fatal consequence in the near future, burdened with the siding from the puritan consistency[8]. Esthetics cannot save us from inconsistency. If this happens anyway, than it becomes mask for the egocentricity, for the blindness of the remaining, for the incapability to perceive who is the real friend, who can give you one really good advice. That is how the chase for the carcass in the swimming-pool of the esthetics — which has high price when in dollars — is the source of the banality of the new day for which we were hoping in vain that it could begin that something e.g. Gatsby would of have liked. Because he- himself wrapped it in the beautifully priceless involucre, and he cannot anymore see its essence why exactly like that, oh dear, Gatsby would like the day to be. Simply Gatsby is constantly thinking that the fatal woman is his unfulfilled ideal and that this thinking is the only thing which exists and will exist.

3. About the Movie

In any case it cannot possibly be said that Jack Clayton as a serious director (according to the classifications of the academic film reviewers [9]), wanted to find some visual transposition of the literature basis; afore everything that is impossible since this was A-category production. large sums of money are invested in these productions; it is expected these investments are to be enriched, and is expected that plus to come back to the industry. The bosses of the studios usually go to the working dinner in some of the most expensive restaurants in the world (or for few days for a relaxing stay on exotic location) where they are planning what marketing strategy would be the best one for their production, in that very historically-consumerist momentum. In the case of this film they surely did not forget that the ones that would buy tickets had read the novel. If they had not they were surely going to be well educated; would knew well about history, about the economic crisis, the history of literature etc. So in this case they did not decide to produce easy entertainment, but a serious filming in respect to the literature grandeur. I think this is one of the rare productions which are on the same level as the novel. There are such which are more, but in these cases always the literature base is with mediocre or with currently (temporary) high value. So often many are skeptics when they go to watch production based on the literature masterpiece, in which a priori they think that film is not a very serious artistic type, in regard to film as the seventh art. They usually think that the transposition to the silver screen is desecrating, profiteer act. I am disclosing this obviousness so that I can depict that in this concrete case the consumerism has rarely positive productivity regarding the artistic values of the film “The Great Gatsby”. Of course it is not easy to have a perfect match for the exact style. Agatha Christie is considered to be a writer for who is extremely difficult certain film style to be matched with her prose, although as a writer she is consumed by the widest audiences. Her style is easily understandable, she is writing with crystal clarity. But the psychology of the consumers is that they always prefer to see something beautiful. Agatha herself — although writing for the high society — frequently depicts her characters as the ones which are from, and habitually are

collaborating with the darkest underground. Exactly this substance is hardly digestible for the ones buying most of the tickets at the box-office, which by itself represents the particularly hard intellectual bite for any film author. While in the authorship of the novel “The Great Gatsby” the pattern for discovering this is much easier. I.e. if we retell this novel in few sentences, this work of the big maestro Fitzgerald will seem as a cheap boulevard novella, with storyline based on jealousy. However the dark digressions of the author, which are portraying the almost pathological desire of a forgotten citizen (who was never gentleman) to prove to someone (to who exactly!?) that he was never not even a citizen, are showing that he was always simply Gatsby. Someone who was cognitively so high that he managed to cognize that: you didn’t have the money yesterday, today you have them, but you were always like now when you have them. The fatalistic plot points that Gatsby is something which is somewhat, so to speak, diverse from this, with which he is opinionating himself with; so even now when he has the money, he is as he was when he had them not. The wretch, the Irishness in him smolders. That is the sorrow of the open sea which is taking, magnetically attracting with its blue lavishness, being actually a fatal desert. Because the real winner is the one which can resist that divine call- with the strength of his selfishness- no matter how this may seem trivial to somebody. Why is Gatsby making those opulent parties? Perhaps this is just syncretism, editorial-directorial homage for the writer from the authors of the film?[10] They — the editing and the mise-en-scène — are underlining these scenes which in the book are discretely presented, aiming to show to the viewers that it is all about that satirical cinematographic outlook towards the once existing economic crisis. Gatsby is somebody who alcoholizes and fattens his fellow citizens; only he can afford this for them. On the other hand, in the book is philosophically presented that he wants to become a star of the social life because that is the only thing which glimpses to his mind; in more particular for the reason that it is the only modus vivendi from that historical period, when everybody strives to live like those from Hollywood. The writer does not tell us that Gatsby is some Irish peasant to whom is not clear how he should be living with the wealth which he acquired almost occasionally, although he was working a lot. Fitzgerald is taking spiritually dark attitude that in

such period only this was possible- not to know what to do, to exist, not to live. It's not that then was cool to be living with no goal — but one to live with goal, as being fully aware since the beginning of his life and of his career, that such goal will never be acquired. That is that Irish boat sailed faraway from its birth island. Its passengers are sad, longing for the abandoned soil. The captain could bring back the ship, to its starting point, but is not aware he should. He doesn't know that the passengers would just like to be brought back home. Accordingly Gatsby doesn't know that he should just throw them out from his party. This would make them happy since they will wait no more in front of the unidentified door of the salvation.

In no terms it can possibly be considered that the production of this novel of Fitzgerald, directed by Jack Clayton is typically Hollywood-like. This is so mostly because it was filmed in the years which are not typical for Tinseltown. In this period the movie industry in USA was awaking from the big crisis which appeared as result of the turning the back of the international sympathy (which existed from its very beginning) and as a result of the boycott of the old, proven grandeurs; which were estimating they shouldn't take part in the war propaganda machinery, which would of have been in favor of the invasion of Vietnam. There are very authentic researches which are with relevant evidences for this attitude. But this is not the first, nor the only connection, since by the constitution and by the law the big industries in USA had the obligation to help each other. The connection of the war with the film industry (the two greatest industries, as are unofficially, intensively called) is a subject of many relevant studies[11]. So it can be freely said this production is something which was born from the workshop of Roger Corman. This producer gave little money to the newcomers, but also big freedom in filmmaking. This is how emerged the names of Francis Ford Coppola, Steven Spielberg, Martin Scorsese, Brian De Palma etc. They made big budget productions which up till nowadays are considered to be exemplar for success story at the box office. Their success is based on: big innovation; thorough notion of the film history; technological, almost science-lab improvement of the film expression; maintaining the classical, crystal clear film narration. According to many unofficial sources Coppola is what is called the hidden director of this movie.

The information of this type is always unauthorized, since is connected with complex, copyright agreements. Francis Ford Coppola is insisting on the till-perfection-shaped visualization, which is assorted with the high budgeting production machinery (extra-expensive decors, sets, costumes, authentic locations...). So the movie indeed looks juicy-beautiful. You can simply have a sip form the lavishness of each frame. It couldn't be said there are some particular experiments in regard the entirety of the cinematic expression. Actually the mise-en-scène itself mostly resembles the Golden Age of Hollywood, when this novel was written. Then were produced uplifting movies[12] since as a result of the immense financial crisis the period was massively depressing. But it can hardly be claimed that these movies are just easy entertainment. On the contrary some of the most prominent writers, artists and creative businessmen were taking part in their production. The mastership of the film dialogues e.g. in the Golden Age is an unreachable, superior quality, even for the contemporary film-makers. Then the cinema-halls literary were a league-of-their-own sanctuaries of the contemporaneity, where one poor man could go and have a little fun, but also to warm up, drink a cup of tea and take a meal. In the movie, as well as in the novel, as in the rest of the opus of Fitzgerald- it is as the economic crisis does not exist. He is always choosing characters whose destiny seems to be protecting them in some kind of safe heaven. The characters of Fitzgerald are never tragic, nor fatally sided, but are always — as in the movie & as in the novel — in a particular sadness of the everydayness. They never feel some horrible end is approaching, but are as they gave up ever reaching that one thing that they are most profoundly striving towards. In this the director is using description, encirclement and visual equation.

3.1. The description

The description is realized through the narration[13], which we face already while the protagonist arrives with its motor boat; who simply explains, with partially dark intonation, that he will see somebody after long time. This is followed by the explanation of the biographic

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

threads, back in the time, as well as by transferring the endeavor of the persuasion- characters to be presented as the ones with closeness, but which anyhow don't permeate each other. This is very openly shown in the book, which in almost satirical manner reflecting the shallowness of the socialization. Simply the carriers of the plot — for which is not suggested it will be with trivial-tragic outcome — are all aside one another. Nobody ever influenced their forming, is not influencing it and never will; because they are those who are the embodiment of the American spirit. They believe strongly in something and towards it they are strongly craving, regardless anything. What happens if their way is blocked by prosaic problems, like for example absence of money? The other writer I mentioned, as the only match for Fitzgerald- Sinclair Lewis, gives direct answers to this question. Simply in this case the citizens are forced to exchange gold for tin, so to speak [14]. In Fitzgerald's writings, as well as in the movie, this kind of directness does not exist, but for this reason there is description of the data. E.g. that the estates of ones and others cost differently; or that some are hiding something because they have to, as actually those are the rest who are ashamed- the once (more) poorer. While Fitzgerald manages to class-express himself without any dose of reactionism, the film shows the class just as an obstacle for which two life paths split. The movie even doesn't try to imply that maybe it is a lucky circumstance that Gatsby split with one of the many, well absolved characters of this writer- the stereotyped minxes. Those are the heroines of the economic crisis's depression, who with their freshly applied nail polish and lipstick won the battle for so-and-so financial independence. Actually Fitzgerald feels frank compassion for the beautiful yuppies, which were destroyed because their mind was deluded by the skilled false whores. False- because lasciviousness was not their main profession but just a tool which helped their success; this was inevitable as a result of their deluxe talent and fanatical professional dedication. Fitzgerald justifies these kinds of emergences of the tender gender as inevitability of the economic moment. They are fated and there is no getting away from them. Hence their talent is mostly something which is not necessarily intellectually connected with the movie business. In this case we have a kind of fatal beauty, which always predicts death, which according to both — the writer and the director — is shown

as a description of the obsession of wearing white[15] clothes. The film fulfills this course, but underlines something which during the years the movie was a hit, was bait for the audiences, which is the profitability. The delicacy of the lie regarding this maneuver of the femme fatale is successfully described with elegant presentation of Daisy's femininity, in the style of the well-groomed look of Mae West, including the mysterious female intuition which always predicts the next move. Since she is always lying, laying herself as well, anticipating her departure of the world of Gatsby, as someone who deserves her, as much as he himself believes in it. However he still thinks she is in everything above his level. He is throwing the super-expensive shirts, while presuming she will tell money is not important. Accordingly the stream of the destiny — which she is determining — is witty depicted through the description, and that determination is that perhaps money are not important, but are crucial!

3.2. The Encirclement

The encirclement [16] is distinguishing for everything Fitzgerald has ever written. Under the term encirclement I am presenting the case when the end of the work has purpose of explaining the meaning of the narration. In this sense this author (the writer) indeed has that thing which in classical sense is defined as organized structure: beginning, middle and end. This author would never finalize his work with an open ending, in the mode in which we will not know what exactly happened further with the particular character, a type of work that will give us certain allegory which was very popular in this period. Regarding this I will use the example from the movie "Citizen Kane" and the real case of the magnate William Randolph Hearst. Since this is so in the movie "The Great Gatsby". The kind attribute of a certain respect for the literary base does not emerge in this particular case just from the urge of the producers to attract and not-disappoint the educated, serious audience, which was in expansion in the period during the production of this movie. This is resulting also from the wish of the, so to speak, more common, tired audience which wants to obtain bit of relaxation after the disappointing working day. This

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

audience wants everything to be visually tidied, with underlining sense of tranquil, understandable evolvement of the action, a not very quick / not very slow rhythm. In the light of these two consumerist categories, it could not possibly be said that the film implementers took attitude which is neither here, nor there, but a successful attitude, the same as the literature creator himself did- not to negate the esthetics of the economic crisis. This is actually a very rapid tendency in everything in this period before the WWII. The industrial design (the designs of the packaging, bottles, boxes, showbills), as a consequence of which the painting too (in this period the Art Nouveau and secession are flourishing, which in many cases are evolving from the advertising, from the poster esthetics, as their authors follow up this path), as well as the architecture — are reflecting the insistence on an escapist, hedonistic world, whose decorativeness not rarely is inspired by the hallucinogenic shapes and colors. Which is as somebody is saying: Don't give up artist, beauty belongs to you! This of course reflects the stubbornness of the fading civilization, burdened by the economic crisis and the overpowering, widely-accepted sadism of the fascist dictatorship, for which the law does not imply. It is completely clear that in the movie, as well as in the novel, there is law. These two trees with same root are like the father with his descendants, the one before the WWII, and the other one- the fireman quenching the flame in Vietnam. In the period of Fitzgerald, Paul Klee is very influential. After a longer period of time appears somebody like him saying it was unnatural for us to expect that art should not have likability. His ars poetica is condensed esthetics, decorum and catharsis at the same time, which is massively accepted particularly in the visual arts and negated by the group of deadeners after the WWII, led by Oskar Kokoschka[17]. So this movie should be understood as wholeness with its insistence (in many things) on the beauty threaded throughout whole action. The horror of the economic crisis is just a distant echo.

3.3. The Visual Equation

The visual equation[18] is a truthful transposition of the textuality of the novel. Inasmuch the movie is canvas, it is threaded with the decorative threads of the elegant, self-ironic text of Fitzgerald. The writer doesn't let the descriptions of certain poverty, which are encircling the rich quarts, enter the aestheticization of those quarts, because they are protected by the writer's bell jar. This last paragraph is a result of my big insistence since the European literature theoreticians can tell me that such a thing does not and cannot exist — regarding the fact the author is invisible[19]. But in USA the alter ego of the writer is relevant category[20]. This film has its visualization subdued to its certain internal mechanisms of particular proportionality, the same like music. In many things this type of visualization is something which is missing in the contemporary A-productions, which insist on holding the attention of the viewer by arranging cinematic, unexpected jumps. However “The Great Gatsby” (1974) shows that it was possible (or then it was possible) without these standardizations for the A-productions. Nowadays` audience perhaps mutated into finding fast changes of the tonality and the rhythm; the aestheticization of this melodrama with fatal crescendo proves that the evened tempo, for example, doesn't become boring if expedient to the unpredictability of the film time. This time is being developed in the same manner as in the literature base, without big jumps, but with big distances from the characters, hibernated in the bell jar of the author. The characters both in the book and in the film are caressed by the time (that tender, tickling wind), as not being ruined by the hurricane of the southern states, where the period of the economic crisis was dreadful.

4. Conclusion

This observance proves that the esthetics which never becomes kitsch with this writer, didn't became kitsch with the filming as well, since the movie authors were sticking to these

three characteristics of the estheticism of the economic crisis- as literature transposition of the historical moment.

Suggested bibliography

Books

CHATEAU, Dominique, edited by. *Subjectivity, Filmic Representation and the Spectator's Experience*. Amsterdam: Amsterdam Univ. Press, 2011.

CHATTERJEE, Anjan. *The Aesthetic Brain - How We Evolved to Desire Beauty and Enjoy Art*. New York: Oxford Univ. Press, 2014.

DIODATO, Roberto. *Aesthetics of the Virtual*. New York: Sunny Press, 2012.

HERZOGENRATH, Bernd, edited by. *Time and History in Deleuze and Serres, Continuum Studies in Continental Philosophy*. New York: Continuum, 2012.

JAGODZINSKI, Jan. WALLIN, Jason. *Arts-Based Research A Critique and a Proposal*. Rotterdam: Sense Publishers, 2013.

PARR, Adrian, edited by. *The Deleuze Dictionary*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2005.

PERNIOLA, Mario. *Art and Its Shadow*. New York: Continuum books, 2004.

WUNDT, Wilhelm Max. *Outlines of Psychology*. Calicut: Regional Engineering College, 2003.

Articles

CHATTERJEE, Anjan. "The Assessment of Art Attributes" *Empirical Studies of the Arts*, Vol. 28(2) 207-222, 2010 *The Univ. of Pennsylvania* (2010)

RODOWICK, David. "A care for the claims of theory." *Cinema: Journal of Philosophy and the Moving Image* 1: 14-68. *Harvard Univ. open access* (2010)

Referring bibliography

Books

BORDWELL, David. CARROLL, Noel. edited by. *Post-Theory: Reconstructing Film Studies*. Madison: The University of Wisconsin Press, 1996.

BORDWELL, David. *Narration in the Fiction Film*. Madison: The University of Wisconsin Press, 1985.

COREY, Melinda. OCHOA, George. BROWN, Gene. American Film Institute. *The American Film Institute desk reference*. New York : DK, 2002.

HEMINGWAY, Ernest. *A Moveable Feast*. New York: Scribner's, 2009.

LEWIS, Sinclair. *The Man Who Knew Coolidge*. San Diego: Harcourt, 1928.

MONK, Craig. *Expatriate Autobiography and American Modernism*. Iowa City: University of Iowa Press, 2008.

MORLEY, Catherine. *Modern American Literature*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2012.

PAVESE, Cesare. *American Literature: Essays and Opinions*. New Jersey: Routledge, 2010.

READ, Herbert. *A Concise History of Modern painting*. London: Thames & Hudson, 1985.

RULAND, Richard. *From Puritanism to Postmodernism*. New York: Penguin, 1992.

SCOTT FITZGERALS, Francis. *The Crack-up with other Pieces and Stories*. New York: Penguin Books, 1965.

TAN, Ed S. *Emotion and the Structure of Narrative Film: Film As An Emotion Machine*. New Jersey: Routledge, 2011.

Articles

CHATMAN, Seymour. "That is Description in the Cinema?" *Cinema Journal*, Vol.23, No. 4 (1984)

DEITERMANN, Julia. "Color Symbolism in F. Scott Fitzgerald's *The Great Gatsby*" *GRIN Verlag* (2006)

EL NEWEHY, Sherif. *Versions of the Alter Ego: A Study of Joyce, Kushner and Ellis. American University in Cairo* (2017)

GHIOTTO, Monica Federica. WIJANARKA, Hirmavan. "American Dreams Represented through the Color in Fitzgerald's *Great Gatsby*" *Art* (2016)

OLESEN, Christian Gosvig. "Towards a 'Humanistic Cinematics'?" *The Datafied Society: Studying Culture through Data*. (2017)

SAMKANASHVILI, Maia. "Uses of symbols and colors in *The Great Gatsby* by F. Scott Fitzgerald" by Maia Samkanashvili" *Journal of Education* (2013)

WILL, Barbara. "The *Great Gatsby* and the Obscene Word" *College Literature* (2005)

ZHANG, Haibing. "Symbolic Meanings of Colors in *The Great Gatsby*" *Studies in Literature and Language* (2015)

[1] See about this in *The Movable Feast*, the autobiographical novel of Ernest Hemingway. Two Irishmen met in Paris. Fitzgerald was blond, beautiful, with short legs. He presented his novel to Hemingway, according to who the book was with ugly cover, with photo of a car. He torn the front cover and read it. He told Fitzgerald he had written good book

[2] Ibid. The name of his wife was Zelda

[3] For my defining of the term beauty I am mostly referring to what is called non-necessity. In this I am mostly indebted with Anjan Chatterjee and his *The Aesthetic Brain* closely explained with the quote chosen by the author itself: “Remember that the most beautiful things in the world are the most useless, peacocks and lilies for instance.”- John Ruskin

[4] See about this e.g. on pp. 180 of Craig Monk’s “Writing the Lost Generation: Expatriate Autobiography and American Modernism”

[5] One from the many in this direction is also Barbara Will: “The Great Gatsby and the Obscene World” pp. 131 in “F. Scott Fitzgerald’s the Great Gatsby” edited by Harold Bloom, where she writes about the “oxymoronism of the non-reality of the reality” of this writer

[6] Having complexes regarding this Hitler ordered the construction of the Volkswagen- so that all Germans could have car, the same as the Americans

[7] Source of the story: “The Crack-up with other Pieces and Stories” Penguin Books, 1965

[8] This perception, especially in its economic regard is also present in Richard Ruland’s “From Puritanism to Postmodernism”, pp.352, 353

[9] Who never forget to mention that he was so serious, that he rejected some really good offers, e.g. *Alien* (1979)

[10] As the famous British reviewer Raymond Durgnat is saying: “This is one yuppie story from the twenties, but its polished surfaces and characters yet manage to whisper unlike their (literature) originals, which do not acquire even this, in their cold, sarcophagus air”. Since according to him the storyline of Fitzgerald is about the lost love of a smuggler which became a part of the high society

[11] See about this in “The American Film Institute desk reference”- Melinda Corey, George Ochoa, Gene Brown, American Film Institute. About this connection is being spoken in many places in the book, as well as in its end in the summary

[12] Here it is referred to the black & white luxury, which was usually consisted from contrasting backgrounds from white satin, with black cocktail dresses in front of them

[13] In the film theory usually the description is equated with the one in the literature: “The description is a developing figurine, which instead of indicating the object, is realizing it somehow visually, with lively and animating exposure of its most important parts and circumstances.” defined by Philippe Hamon in his Encyclopedia of the 18th Century, presented in the article of Seymour Chatman “That is Description in the Cinema?”, Cinema Journal, Vol.23, No. 4, 1984

[14] E.g. Sinclair Lewis is telling us that “for Christmas the tradition was a head of boar to be served (with an apple in its mouth), but because this was too expensive, they were all eating turkey...” from “The Man Who Knew Coolidge”

[15] There are indeed many analyses about the usage of the white color in the novel and why it alludes to death. Most of them are those claiming white is the clearness, innocence which Gatsby had lost. He wants to come back to those values because while they were young and innocent Daisy was wearing white. There are also theories about the entire usage of the colors in Fitzgerald’s novel, including the white. See about this in “Uses of symbols and colors in The Great Gatsby by F. Scott Fitzgerald” by Maia Samkanashvili, “Symbolic Meanings of Colors in The Great Gatsby” by Haibing Zhang, “Color Symbolism in F. Scott Fitzgerald’s The Great Gatsby” by Julia Deitermann, “American Dreams Represented through the Color in Fitzgerald’s Great Gatsby” by Monica Federica Ghiotto & Hirmavan Wijanarka

[16] About the relationship sequence-wholeness see on pp. 81 and further in “Narration in the Fiction Film” by David Bordwell; about the relationship of the film wholeness and narration see on pp. 253 in “Post-Theory: Reconstructing Film Studies” edited by David Bordwell and Noel Carroll. About the encirclement of the film narration see in “Emotion and the Structure of Narrative Film: Film As An Emotion Machine” by Ed S. Tan, mostly in chapter 7, pp. 206

[17] See about this in “A Concise History of Modern painting” by Herbert Read. Mr. Read e.g. is presenting us an example of Oskar Kokoschka- the panting of woman which is sitting on a couch, but is actually a mannequin. Also the landscapes of Kokoschka are depicted with dead colors

[18] Excellent example about the academic necessity of this category, throughout the historic development of the film is present in the article “Towards a ‘Humanistic Cinematics’?” by Christian Gosvig Olesen

[19] The contemporary academic tendencies in the film narration are alleging to the implied author, which is in between the author and the narrator. In this line are the previously end-noted authors David Bordwell and Seymour Chatman too

[20] E.g. in “Versions of the Alter Ego: A Study of Joyce, Kushner and Ellis” by Sherif El Newehy, “American Literature: Essays and Opinions” by Cesare Pavese, “Modern American Literature” by Catherine Morley- in the chapter about the lost generation, the American identity and “The Great Gatsby”

MECHANISMS FOR PREVENTING THE APPEARANCE OF MISINFORMATION

Veronika Raskovska

Faculty of Law, "Iustinianus Primus"

*"St. Cyril and Methodius" University in Skopje, 1000 Skopje,
Republic of North Macedonia*

veronika-nachevska@hotmail.com

Abstract

The aim of research in this dissertation targets at presenting the role of technology as main instrument for creating and spreading misinformation as well as pointing at some ways of confronting them (tools that can help us cope with fake news and stop them in an appropriate way). Changes brought by Internet development have this positive impact on creating and assessing new information in sense of providing data and educating users to a certain point, but it is obvious that this process itself has drastically altered the ways news is shared.

Despite the advantages, there are downsides at the same time because of the inability for quality assurance and authenticity control before the information is brought out. Thus, an atmosphere in which fake or even destructive information 'see the light of the day', resulting in false news or misinformation. Social media such as Facebook, You Tube, Twitter and similar are used as means for misinformation share and only little is done to make a difference in the contents they have gained from their users.

On the other hand, this type of technology, which is developed a lot, can significantly increase the quality of information and its accuracy as well as affect the news' share, combining the human efforts and the artificial intelligence in a manner of quality control and data analysis, mentioned above.

Key words: *fake news, information technology, information share, users, internet platforms*

МЕХАНИЗМИ ЗА СПРЕЧУВАЊЕ НА ПОЈАВАТА НА ЛАЖНИТЕ ВЕСТИ

Вероника Рашковска

Правен факултет „Јустинијан Први” Скопје, докторски студии

Универзитет „Свети Кирил и Методиј” Скопје

Република Северна Македонија

veronika-nachevska@hotmail.com

Апстракт

Целта на истражувањето на овој труд е насочена кон прикажување на улогата на технологијата како главна алатка за креирање и распространување на лажните вести, истовремено претставувајќи пристапи за борба против истите, алатки со кои може да се справиме со лажните вести и да ги запреме на соодветен начин. Промените кои ги донесе развојот на интернетот од една страна позитивно придонесуваат во насока на создавање нови содржини и пристап до истите во насока на обезбедување информации и во одреден степен и образование за корисниците, но факт е дека самиот тој процес драстично го промени начинот на кој се споделуваат креираните содржини. И покрај позитивноста на промените, истите истовремено предизвикуваат и проблеми поради неможноста за контрола на квалитетот и проверка на фактите на содржините пред нивното објавување. Со тоа се создаваат ситуации во кои погрешните, па дури и штетни содржини многу полесно циркулираат во мрежата, создавајќи ги таканаречените лажни вести или погрешни информации. Социјалните медиуми како Facebook, Youtube, Twitter и слични служат како средства за распространување на лажните вести и малку е преземено нешто за да се направи некаква разлика во содржините кои истите ги имаат од своите корисници.

Од друга страна, ваквиот тип на технологија, развиен веќе до висок степен, може значително да помогне во подобрување на квалитетот и точноста на информациите и вестите кои се дисеминираат, комбинирајќи ги човечките напори и вештачката интелигенција во насока на контрола на квалитетот и проверка на фактите, спомнати погоре.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

Клучни зборови: *лажни вести, информатичка технологија, споделување на содржини, корисници, интернет платформи.*

1. Дефинирање на поимот „лажни вести“ и поимот „погрешни информации“

Првата појава на користење на поимот „лажни вести“ (англ. fakenews) е забележана во декември, 2016 година, пред одржувањето на изборите за претседател на САД, кога група момчиња од Велес, се најдоа на страниците на еден напис на „Базфид“ (Buzzfeed) за постоењето на интернет страници кои објавуваат лажни вести во корист на тогашниот кандидат Трамп.³⁷ Вестите брзо се ширеа на социјалните мрежи, а и самиот Трамп многу брзо започна да го користи истиот поим како карактеристика на вести кои не му се допаѓаа, со тоа поттикнувајќи ја и широката понатамошна употреба на поимот.³⁸

Во текот на 2017 година, поимот „лажни вести“ нашироко ја добива својата популарност поттикната од работата на Европскиот парламент, после спроведени јавни консултации, Европската комисија ја формираше Високата експертска група за борба против лажни вести и онлајн погрешни информации како советодавно тело на Комисијата во утврдување на феноменот на лажни вести.³⁹ Групата е составена од соодветни експерти за областа за која е назначена и својот прв извештај го објави во март, 2018 година.⁴⁰

³⁷ Види BuzzFeed. „How Teens in The Balkans Are Duping Trump Supporters with Fake News“. BuzzFeed. n.d. 4 Aug 2019. <https://www.buzzfeed.com/craigsilverman/how-macedonia-became-a-global-hub-for-pro-trump-misinfo> (пристапено на 11.11.2020 година).

³⁸ Види Twitter. "Donald J. Trump on Twitter." Twitter. n.d. 4 Aug 2019. <https://twitter.com/realDonaldTrump/status/807588632877998081> (пристапено на 11.11.2020 година)

³⁹ Види "Fighting Fake News: transparency, responsibility and Internet literacy needed | News | European Parliament" EU. n.d. 4 Aug 2019. <http://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20171123IPR88715/fighting-fake-news-transparency-responsibility-and-internet-literacy-needed> (пристапено на 11.11.2020 година).

⁴⁰ Види "Final report of the High Level Expert Group on Fake News and Online Disinformation" Digital Single Market. n.d. 4 Aug 2019. <https://ec.europa.eu/digital-single->

Истата година, поимот „лажни вести“ (англ. fake news) влезе на листата на поими на годината на познатиот издавач на речници „Колинс“ (Collins).⁴¹ Според издавачот, поимот се дефинира како „лажни, често сензационални информации кои се шират под превезот на вести“.⁴² Со текот на употребата на поимот, истиот почна не само да се употребува, туку и да се злоупотребува, со што и почна да го губи своето првично значење.

Гореспоменатата група на Европската комисија внимателно ги разгледа околностите на употребата на поимот „лажни вести“ и одлучи истиот да го замени со поимот „погрешни информации“ (англ. disinformation), дефинирајќи го во гореспоменатиот конечен извештај како „секоја форма на лажни, неточни или грешни информации создадени, претставени или промовирани за намерно предизвикување јавна штета или за стекнување добивка“. Како што се наведува во извештајот, тука спаѓаат „одредени форми на автоматски креирани сметки кои се користат за астротуирање, мрежи со лажни следбеници, фабрикувани или изманипулирани видеа, насочено рекламирање, организирано тролоање, визуелни меме и многу повеќе од тоа. Тоа може да вклучува и цела низа дигитално однесување кое во поголем дел се однесува на раширување погрешни информации отколку нивно создавање, опфаќајќи објавување, коментирање, споделување, твитање и одговор на твитови итн“. Проблемот настанува тогаш кога погрешните информации, според погоре кажаното во извештајот, се користат за намерно предизвикување јавна штета или за стекнување добивка. Развојот на технологијата, за жал, во однос на оваа состојба, создава загриженост дека комуникацијата и ширењето лажни

market/en/news/final-report-high-level-expert-group-fake-news-and-online-disinformation
(пристапено на 11.11.2020 година).

⁴¹ Види “*The Collins Word of the Year 2017 is....*”, Collins English Dictionary, Collinsdictionary.com. n.d. 4 Aug 2019. <https://www.collinsdictionary.com/woty> (пристапено на 11.11.2020 година).

⁴² Види “*Fake news definition and meaning*”, Collins English Dictionary. Collinsdictionary.com. 4 Aug 2019. <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/fake-news> (пристапено на 15.11.2020 година).

вести понатаму ќе се продлабочува и преку лични пораки и гласовни системи, како и содржини генерирани или управувани од вештачката интелигенција.

Имајќи го предвид брзиот развој на технологијата и брзата промена на околноста во кои живееме, ширењето информации, вести и идеи никогаш не било така овозможено како што е денес. Во овој дел ќе ги разгледаме и споредиме традиционалните начини на споделување вести со современите начини на споделување на истите преку користење на интернет мрежата, опфаќајќи ги начините на креирање, уредување, објавување, важност и употреба на информациите, вестите и идеите.

2. Начини на споделување на информации и веста и разликите помеѓу нив

Традиционалните начини на споделување информации, вести и идеи ги опфаќаат добро познатите печатени и аудиовизуелни медиуми, како што се весници, списанија, книги, радио, телевизија, сниман материјал и слично. Содржината на информациите и вестите ја креира професионално лице или повеќе такви лица, а истата потоа се уредува содржински и јазично од страна на уредникот/уредниците на начин соодветен на избраниот медиум. Откако ќе се добие содржина со соодветен квалитет, истата се објавува од страна на одговорен и погоден издавач, на пример, се печати или се емитува соодветно на избраниот медиум. Во зависност од важноста на веста, информацијата, идејата и слично, издавачот може да посвети особено внимание на одредена содржина и истата да ја стави како ударна (на пример, на насловна страница или во воведниот дел на емитување) и како таква да им ја пласира на корисниците. Потоа останува на корисниците соодветно да ја искористат таа вест, информација или идеја. Контролирањето на содржината се јавува во уредувањето, објавувањето и истакнувањето на веста, информацијата, идејата, но станува збор за мал број луѓе кои го работат тоа затоа што и без надворешно влијание, разумните уредници и издавачи ги почитуваат стандардите и принципите за работа во

уредништвото и издаваштвото во однос на содржината затоа што одговорноста за крајниот производ секако, е нивна.

За разлика од горенаведените карактеристики на традиционалниот начин на споделување вести, информации и идеи, начинот на споделување на истите на интернет, на светската мрежа, се разликува благодарение на развојот на интернет услугите во последните десетина години. Ваквиот развој овозможува постоење простор за објавување на содржини кои ги поврзуваат оние кои ги создаваат истите и оние кои ги читаат/гледаат, на таков начин создавајќи триаголник на интеракција. Типичен пример за тоа се социјалните мрежи Facebook и Twitter чија основна функција, а и на останатите социјални мрежи, не е објавувањето на содржините, туку нивно споделување и соодветно коментирање на содржините кои се споделени од други платформи или интернет медиуми.

Постапките до добивање на содржината за објавување и нејзино споделување не вклучуваат рачно уредување, објавување или истакнување затоа што технологијата дозволува секој поединец, без разлика на неговата стручност, да ги помине сите тие чекори до крајниот производ. Дел од авторите на т.н. онлајн содржини дури и не ги поминуваат чекорите на уредување на содржините и проверка на нивниот квалитет. Така неуредените и непроверени содржини се објавуваат на мрежните сервери, социјални мрежи и во таков случај истакнувањето на содржината (информација, идеја, вест) го прават самите корисници. Тука се јавува и една од главните разлики споредено со традиционалниот начин на споделување, а тоа е неможноста на регулирање, контрола и потврда на квалитетот, со тоа што корисниците самите треба да знаат да ја постават границата. Имајќи го предвид фактот дека сите тие чекори до крајниот производ се одвиваат на платформа, сепак постои начин со истите тие платформи да може да извршат влијание врз наведените чекори со нивната поставеност.

Со сумирање на горенаведените карактеристики на двата начини на споделување содржини, многу лесно може да донесеме заклучок за разликите во сите чекори до добивање краен производ, содржина. Истите се сумирани во Табела 1. И покрај разликите,

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

постојат и сличности и треба да се истакне дека лажните вести и погрешните информации се јавуваат и кај двата начини спомнати погоре, но она што е важно е дека корисниците треба да знаат да направат разлика.

Чекор	Содржини споделени на традиционален начин	Содржини споделени преку интернет мрежата
Креирање	Во голем дел, содржината е задача на лица стручни за таа област и авторот на истата секогаш е познат.	Голем број луѓе слободно можат да пишуваат содржини, да ги објавуваат и снимаат и притоа да останат анонимни како автори.
Уредување	Стручни уредници и лектори се дел од тимот и одговорноста за објавената содржина е на уредникот преку нивниот избор за објавување или не.	Иако во одредени содржини е забележано уредување, во принцип не постојат уредници затоа што самите автори го прават тоа.
Објавување	Ограниченоста на просторот за објавување подразбира избор на содржини кои можат да се најдат во традиционалните аудио-визуелни медиуми.	Неограниченоста на простор за објавување на интернет платформите овозможува слобода во споделување на содржините, без никакво внимание и со сè поголем интензитет.
Истакнување	Одлуката за истакнување на одредени содржини е на уредниците и издавачите, со ретки случаи на усни препораки за истото.	Содржините се препорачуваат од страна на корисниците и корисниците се тие кои одлучуваат што другите корисници ќе добијат преку таквиот начин на споделување содржини.

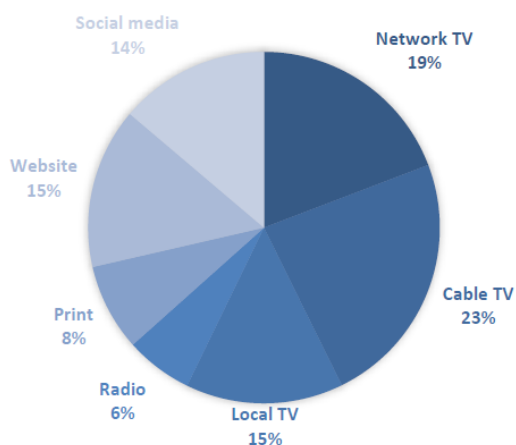

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

Користење	Вниманието од страна на корисниците е загарантирано затоа што бројот на аудио-визуелни медиуми каде што се пласира содржината е добро познат.	Бројот на интернет медиуми и платформи каде што се пласира одредена содржина е неограничен, не може да се следи и затоа вниманието кон одредена содржина претставува предизвик.

Табела 1. Разлики во начините на споделување содржини

Погоре спомнавме дека поимот „лажни вести“ првпат се спомнува во изборите за претседател на САД во 2016 година и во текот на истите се покажа дека интернетот не е единствениот извор на информации, содржини, како што е прикажано на сликата подолу. Од истражувањето може да се види дека најважен извор на информации била телевизијата (за повеќе од 50% од корисниците), а интернетот бил важен извор на информации и содржини за помалку од една третина од жителите на САД. 14% добивале информации од социјалните медиуми.

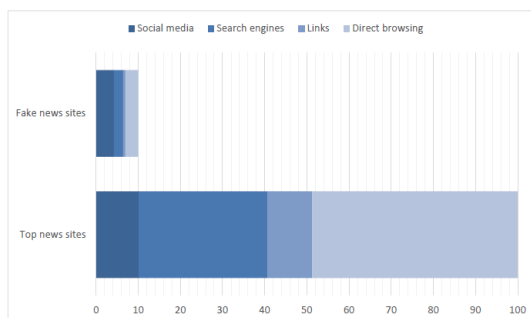

Слика 1. Најважни извори на информации според жителите на САД во текот на изборите⁴³

⁴³ Види Allcott, Hunt & Gentzkow, Matthew, 2017. "Social Media and Fake News in the 2016 Election." Journal of Economic Perspectives, vol. 31(2), pp 211-236 .

Статистичките податоци укажуваат на сосема различни бројки, а тоа е дека 64% од полнолетните лица во САД користат Facebook, а 30% од нив се информираат преку Facebook. Според подолу дадениот график на Слика 2 во поднасловот посветен на социјалните медиуми, тие ги добиваат информациите и преку Youtube или Twitter.⁴⁴

Социјалните медиуми и содржините кои ги споделуваат претставуваат синоним за лажни вести затоа што се сметаат како главен поттикнувач на истите. Не е потребно многу да се истражува за да се утврди дека најголем дел од остварените пристапи до лажни вести се преку социјалните медиуми и алатките за пребарување. Ако ги видиме резултатите од две истражувања за лажните вести покажаа дека, гледано во апсолутни вредности, страниците за лажни вести имаат само околу 10% посетители споредено со вистинските вести.⁴⁵ Тоа значи дека вкупниот интернет сообраќај на страниците со лажни вести е со вредност од 10% од сообраќајот што го остваруваат страниците за главните вести преку социјалните медиуми (Слика 2).

Слика 2. Анализа на сообраќајот на интернет на страниците за лажни и главни вести⁴⁶

⁴⁴ Види Richter, Felix. "Infographic: 30% of U.S. Adults Get News on Facebook." Statista Infographics. 20 Mar. 2018. Web. 4 Aug 2019. <https://www.statista.com/chart/2069/news-consumption-on-social-networks/> (пристапено на 18.11.2020 година).

⁴⁵ Види Fletcher, Richard, Cornia, Alessio, Graves, Lucas, and Kleis Nielsen, Rasmus, 2018. "Measuring the reach of "fake news" and online disinformation in Europe, Global Initiative", Reuters Institute for the Study of Journalism." Reutersinstitute.politics.ox.ac.uk. n.d. Web. 4 Aug 2019. Достапно на <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/our-research/measuring-reach-fake-news-and-online-disinformation-europe> (пристапено на 18.11.2020 година).

⁴⁶ Види Засновано на анализи според изворите во точките 10, 12 и 13.

Постоењето на многу дискусии и разговори на самите социјални мрежи покажува дека влијанието на истите врз ширењето лажни вести е очигледно и степенот до кој се дискутира за истите е сосема еднаков од степенот до кој се дискутира за реалните вести и покрај гореспоменатиот низок процент во споредбата.⁴⁷ Ако направиме споредба помеѓу отпорноста на лажните вести во Америка и во Европа, ќе видиме дека, според истражувањата, европските општества се далеку поотпорни споредено со американското општество, што се докажува со податокот дека во текот на последните избори во САД, нивото на споделување на лажните и реалните вести е еднакво, што не е случај со Германија, на пример, каде на претседателските избори во 2017 година соодносот бил шестпати повисок во корист на реалните вести.⁴⁸

Трите најголеми социјални мрежи за споделување вести се Facebook, Youtube и Twitter, а според степенот на нивното користење воопшто, како и користењето за споделување и читање вести, предноста несомнено му припаѓа на Facebook, следен од Youtube и Twitter. Сите тие влијаат на начинот на кој вестите доаѓаат до нас, а разликата меѓу нив е во начинот на кој ги истакнуваат објавените содржини и политиката на работење.⁴⁹

Концептот на истакнување содржини се однесува на активности со кои одредена платформа фаворизира одредени содржини и им ги пласира на корисниците, потиснувајќи

⁴⁷ Види Lee, Timothy B.. "The top 20 fake news stories outperformed real news at the end of the 2016 campaign." Vox. 16 Nov. 2016. Web. 4 Aug 2019. Достапно на <https://www.vox.com/new-money/2016/11/16/13659840/facebook-fake-news-chart> (пристапено на 24.11.2020 година).

⁴⁸ Види Howard, Philip N., Bolsover, Gillian, Bence Kollanyi, Bradshaw, Samantha, and Neudert, Lisa-Maria. "Junk News and Bots during the U.S. Election: What Were Michigan Voters Sharing Over Twitter?" Data Memo 2017.1. Oxford, UK: Project on Computational Propaganda. Достапно на www.politicalbots.org (пристапено на 24.11.2020 година).

⁴⁹ Види Richter, Felix. "Infographic: 30% of U.S. Adults Get News on Facebook." Statista Infographics. 20 Mar. 2018. Web. 4 Aug 2019. Достапно на <https://www.statista.com/chart/2069/news-consumption-on-social-networks/> (пристапено на 24.11.2020 година).

на тој начин други содржини. Во овој случај, значење имаат и уредничкото работење преку, на пример, ограничување на содржини за возрасни, спречување крадење на авторско право, отстранување говор на омраза и слично. Секоја платформа има свој начин на истакување на содржините, а нивните сличности се однесуваат на мерките за спречување објавување на нелегални содржини, на пример, поврзани со авторски права и содржини за возрасни.

Познато им е на сите корисници на Facebook дека секојдневно пред нив се претставуваат огромен број на содржини, но факт е дека корисниците на дневна основа прегледуваат само 10% од сите оние објави на пријатели или организации или страници за кои се претплатиле или ги следат.⁵⁰ Приоритетот на поставување на објавите и нивните содржини го одредува алгоритам вграден во Facebook и тој одлучува што корисниците гледаат, а што не. Оправдувањето за ваквиот алгоритам е подобрување на корисничкото искуство, прикажување содржини интересни и привлечни за корисниците и максимизирање на интеракцијата. Во суштина, таквиот алгоритам е и познат затоа што тој се заснова на заинтересираноста за одредена страница, карактеристиките на објавата, минати објави од одредена страница или пријател, видот на содржината, времето на нејзино споделување или објавување и слично.⁵¹

За разлика од ова, другите два гореспомнати медиуми имаат друг поставен алгоритам во однос на истакнувањето содржини. Така, на пример, корисниците на Twitter добиваат хронолошко претставување на твитовите на корисниците кои ги следат, а со новитетите кои од неодамна ги воведоа, постојат можности да се добијат истите функции на пропуштени и најдобри твитови. Споредено со Facebook, лажни кориснички профили

⁵⁰ Види Nevue, Dave. "How Many People See Your Facebook Posts?" – Revised 2017." Nevue Fine Art and Marketing. 22 Sept. 2015. Web. 14 Aug 2019. <https://www.nevuefineartmarketing.com/how-many-people-see-your-facebook-posts/> (пристапено на 27.11.2020 година).

⁵¹ Види Page, Marie. "A new definition of Facebook's News Feed algorithm | LinkedIn." LinkedIn.com. 22 Oct. 2016. Web. 14 Aug 2019. <https://www.linkedin.com/pulse/new-definition-facebooks-news-feed-algorithm-marie-page/> (пристапено на 27.11.2020 година).

управувани од соодветни уреди лесно се отвораат и со тоа лесно се истакнуваат „најдобрите“ или „пропуштените“ твитови.

Погоре ги спомнавме изборите за претседател на САД во 2016 година. Интересен и впечатлив податок поврзан со ширењето лажни вести е тоа што автоматските програми за споделување вистинити и лажни вести го забрзуваат таквото ширење, но со ист степен на застапеност, ама сепак преовладуваат лажните вести затоа што луѓето се тие кои ги споделуваат лажните вести и придонесуваат кон нивно истакнување.⁵²

3. Борбата против лажните вести преку технологијата и корсниците

Во традиционалниот начин на споделување содржини потешко е да се запре споделувањето лажни вести, но тоа не значи дека тоа е невозможно, а тоа полесно се изведува со содржините на интернет, имајќи ги предвид карактеристиките на интернетот. Сите учесници, во сите фази до добивање на крајната содржина можат да влијаат на борбата против лажните вести и да ги спречат истите.

Секоја содржина, вклучително и лажната, има свој автор и секогаш мотивите на авторот за креирање на содржината се различни, но вистината е дека таквите вести се привлечни за корисниците, а од друга страна, заслугите за успешноста на објавите му припаѓа на авторот на содржините. Мал е бројот на услугите кои поставуваат рекламни содржини на страниците на интернет.⁵³ Најголема од нив е Ad-Sense на Google. Нивна задача е да направат поврзување на читателот со рекламата, а многу малку автори се занимаваат со оние дејности кои се насочени на реклами и рекламни агенции. Демотивирачки за авторите би било доколку најголемите агенции одлучат да не

⁵² Види Vosoughi, Soroush, Roy, Deb, and Aral, Sinan. "The spread of true and false news online." *Science* 359, no. 6380 (2018) pp.1146-1151.

⁵³ Види Stream SEO. "10 Best Google AdSense Alternatives (2018 Edition)." Stream SEO. 17 Aug. 2012. Web. 14 Aug 2019. <https://stream-seo.com/best-google-adsense-alternatives/> (пристапено на 30.11.2020 година).

објавуваат реклами на страниците за лажни вести. Ваквиот пристап се нарекува демонетизација.

Платформите ги земаат во предвид алгоритмите и поплаките на корисниците, што значи дека ако поголем број корисници се пожалат за иста содржина, тогаш таквата содржина се демонетизира. Но, праксата покажува дека наместо да ги искажат ставовите за идеите претставени со одредена содржина, корисниците на кои не им се допаѓаат такви содржини, истите ги демонетизираат и предизвикуваат нивно отстранување. Тоа, за жал, доведува до отстранување содржини кои не се незаконски и наместо наплив на идеи, се случува наплив на жалби.

Објавувањето на содржините се однесува на нивното објавување на интернет, а сето тоа се одвива преку сервер кој ја прикажува таа содржина, интернет поврзаност со серверот и обврска серверот да биде регистриран во директориум познат како DNS.⁵⁴ За оние кои не поседуваат сервери, постојат т.н. серверски имоти кои опслужуваат различни интернет страници и самите можат да ги одбијат содржините за кои сметаат дека се несоодветни. Тоа значи дека содржините не се незаконски, туку истите заслужуваат прекор заради она што го искажуваат. Пример за тоа е одбивањето за хостирање на интернет локацијата на една нео-нацистичка група после немил настан во Шарлотсвил.⁵⁵ Согласно своите општествени стандарди, Facebook, Twitter и Youtube како најпосетени социјални мрежи ги отфрлаат содржините кои сметаат дека се несоодветни со таквите стандарди, на таков начин, имајќи ја предвид нивната моќ, со одбивањето за објавување ефективно ставаат цензура на говорот, не според законите, туку според приватните „општествени стандарди“. За да го поткрепиме ваквиот начин на борба против лажните

⁵⁴ Види Wikipedia Contributors. "Domain Name System." Wikipedia, the Free Encyclopedia. Wikipedia Foundation, n.d. Web. 14 Aug 2019. https://en.wikipedia.org/wiki/Domain_Name_System (пристапено на 01.12..2020 година).

⁵⁵ Види Selk. Avi, "A running list of companies that no longer want the Daily Stormer's business" Washington Post. 16 Aug. 2017. Web. 14 Aug 2019. <https://www.washingtonpost.com/news/the-switch/wp/2017/08/16/how-the-alt-right-got-kicked-offline-after-charlottesville-from-uber-to-google/> (пристапено на 01.12..2020 година).

вести во фазата на објавување, пример ќе ги спомнеме забранетиот пристап за интернет врска со одредени сервери на кои може да се најдат објави на „лоши“ содржини, начин на кој Кина и Иран го решаваат проблемот со лажни вести.⁵⁶

Друг пример е Словенија која забрани пристап до интернет страница со содржини поврзани со комунистички тајни врски со полицијата, а и Шпанија која забрани пристап до страници кои промовираат содржини поврзани со независноста на Каталонија.⁵⁷

Овој дел се однесува на уредувањето и истакнувањето на содржините на платформи. Веќе погоре спомнавме дека Facebook, Twitter и Youtube по своите карактеристики многу наликуваат на традиционалниот начин на уредување и истакнување на содржини, а уште еднаш ќе спомнеме дека речиси половина од интернет сообраќајот на страниците за лажни вести доаѓа од социјалните медиуми, по што следат пребарувачите, со што тие самите природно се кандидати преку кои може да се контролира распространувањето на лажните вести. Повторно ќе се вратиме на кажаното дека платформите можат да ги користат алгоритмите при изборот на содржините кои би се истакнувале и оние кои би се потиснувале и оттргнувале од објавување. Неколкупати Facebook и Google беа предупредени да го објават начинот на кој одлучуваат кои содржини ќе се појават како први затоа што со тоа лесно се наведува платформата да ги прикажува како први содржините кои можеби се наметнати од злонамерни учесници. Со

⁵⁶ Види Bloomberg.com. "The Great Firewall of China." Bloomberg.com. 13 Oct. 2017. Web. 14 Aug 2019. <https://www.bloomberg.com/quicktake/great-firewall-of-china> (пристапено на 01.12..2020 година).

Види Center for Human Rights in Iran. "Iran's Severely Disrupted Internet During Protests: 'Websites Hardly Open'". Center for Human Rights in Iran. 2 Jan. 2018. Web. 14 Aug 2019. <https://www.iranhumanrights.org/2018/01/irans-severely-disrupted-internet-during-protests-websites-hardly-open/> (пристапено на 01.12..2020 година).

⁵⁷ Види Smith, Lydia. "Spain blocks Catalan independence websites in bid to prevent referendum." The Independent. 28 Sept. 2017. Web. 14 Aug 2019. Web. 14 Aug 2019. <http://www.independent.co.uk/news/world/europe/catalan-independence-referendum-spain-websites-blocked-spanish-constitution-votes-a7971751.html> (пристапено на 04.12.2020 година).

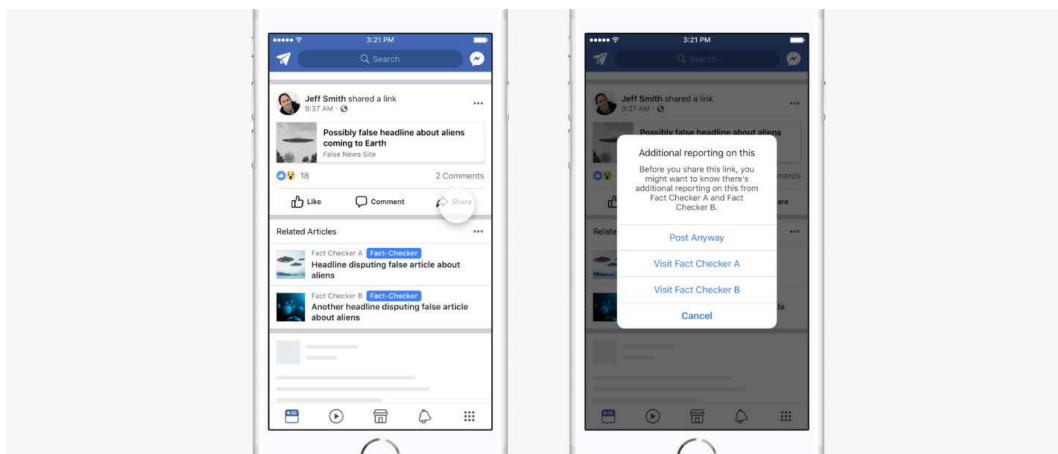

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

тоа се создава сомнеж дека можеби платформата се меша во праведната и непристрасна размена на информации.

Слика 3. Известување од Фејсбук за корисниците дека одредена содржина е спорна во понудени алтернативи (лево) и предупредување до корисникот пред нејзино споделување (десно).

Извор: Фејсбук⁵⁸

На Слика 3 е прикажана многу јасна техника за намалување на пропагандата на лажни вести преку означување, со додавање информации за кредибилитетот на содржината и предупредување до корисникот пред истиот да ја сподели лажната содржина.

Сличен пример на прикажување и пребарување е со користење на Google. Секој резултат од пребарувањето е соодветно означен и го означува нивото на доверливост на прикажаната врска. Лесно се забележува дека првата и последната врска се во ред, но кај втората има знак за предупредување, а на сликата не е прикажан, но постои трето ниво означено со црвена боја.

⁵⁸Види Smith, Jeff. "Designing Against Misinformation – Facebook Design – Medium." Medium. 20 Dec. 2017. Web. 13 Apr. 2018. <https://medium.com/facebook-design/designing-against-misinformation-e5846b3aa1e2> (пристапено на 14.12.2020 година).

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

- ✓ **Pope Francis Shocks World, Endorses Donald Trump for President ...**
<https://emmatechworldpress.wordpress.com/.../pope-francis-shocks-world-endorses-do...> ▼
Nov 2, 2016 - POLITICS September 28, 2016 VATICAN CITY – News outlets around the world are reporting on the news that Pope Francis has made the unprecedented decision to endorse a US presidential candidate. His statement in support of Donald Trump was released from the Vatican this evening: "I have been ...
- ⚠ **Pope Francis Endorses Donald Trump: Facts To Know**
<https://www.morningnewsusa.com/pope-francis-endorses-donald-trump-facts-to-know...> ▼
Oct 19, 2016 - The same news house alleged that the church, in its earnest endeavor, encouraged US citizens to vote "Donald Trump for President." News outlets around the world have recently reported that Pope Francis has made the "unprecedented decision" to endorse Donald Trump as a presidential candidate.
- ✓ **Pope Francis Shocks World, Endorses Donald Trump for President ...**
religion.trendolizer.com/.../pope-francis-shocks-world-endorses-donald-trump-for-pre... ▼
Pope Francis Shocks World, Endorses Donald Trump for President, Releases Statement – WTOE 5 News. Trending story found 2 years ago on wtoe5news.com. Share. Tweet. Share. Share. Share. Share. Mail. [Source: wtoe5news.com] [Comments] [See why this is trending]. Share on Facebook. Share on Twitter ...

Слика 4. Резултати од пребарување означени соодветно според нивото на
кредибилитет на информациите

Имајќи го предвид масовното ширење на лажни вести, се појавија и сервиси на интернет кои се специјализирани за брза проверка на содржините и платформите и почесто започнаа да ги користат како трети страни кои генерираат информации за доверливост на објавени содржини. Еден од поголемите проблеми со кои се соочуваат платформите се лажните кориснички профили кои навидум, изгледаат како да се профили на реално постоечки личности и кои во алгоритмите на платформите се прикажуваат како такви. Во суштина тоа се програми кои симулираат корисник на социјална мрежа. Facebook има најстроги правила во однос на тоа, така што зад секоја сметка треба да има реално лице и секое лице може да има само една сметка, но за разлика од него, Twitter и Youtube се полиберални, иако Twitter има опција „потврдена сметка“ која, всушност, се однесува на сметките на славните личности.

Идентификувањето на лажните вести е клучен момент за нивно запирање. И покрај тоа што сервисите за проверка на факти и самите платформи го прават тоа, постојат потешкотии во самото одредување на лажните вести или погрешните информации, тешко

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

е да се опише дали одредена објавена содржина е лажна или не. Сепак, постојат одредени стратегии кои луѓето, со вештачка интелигенција можат да ги спроведат, а секако, тука е и заедничкиот труд на машините и луѓето. Делот за скенирање на голема количина содржини може да го сработи вештачката интелигенција, а оние ситни делови за кои ВИ (Вештачката интелигенција) не може да пресече, би ги завршиле луѓето. Идентификувањето на лажните вести се одвива со два чекори, првиот е идентификација на содржината, а вториот за општествениот контекст, на таков начин овозможувајќи автоматска идентификација.⁵⁹

1. Идентификација на содржината – овој метод е насочен кон утврдување на точноста на содржината. Имајќи предвид дека голем дел од содржините на лажните вести се поврзани со политика, многу е тешко да се направи анализа на содржината поради тоа што вештачката интелигенција тешко може да го разбере природниот јазик. Не залудно Џорџ Орвел кажал дека „Јазикот на политиката [...] е создаден за да прави лагите да звучат вистинито и убиствата да изгледаат пристojно, и да создадат впечаток на сигурност на ветерот“.⁶⁰
2. Идентификација на општествениот контекст – овој метод е насочен кон изворот на содржината и начинот на кој истата се изнесува. Постојат интернет страници кои се специјализирани исклучиво за лажни вести и потеклото на содржините од таквите страници е соодветно мерило за веродостојноста на содржината. Но, во ситуација кога позната интернет страница со добар углед ќе објави лажна содржина, настанува проблем затоа што лажните вести се изнесуваат од неколку влијателни сметки кои се поддржани од лажни кориснички профили. Со анализата на таквата мрежа може да се најде соодветен начин за откривање на погрешните информации,

⁵⁹ Види Kai Shu, Amy Sliva, Suhang Wang, Jiliang Tang, and Huan Liu. "Fake news detection on social media: A data mining perspective." ACM SIGKDD Explorations Newsletter 19, no. 1 (2017): pp. 22-36.

⁶⁰ Види Orwell, George. "Politics and the English Language", First published: Horizon. — GB, London. — April 1946

особено кога станува збор за државни чинители. Такви системи за предупредување против погрешни информации веќе функционираат во рамките на Прегледот на погрешни информации на работната група „East StratCom“ на Европската Унија.⁶¹

Погрешно е да се верува дека компјутерите можат да ги откријат целосно лажните вести со помош на вештачката интелигенција и алгоритмите затоа што вештачката интелигенција функционира на принципот на податоци дадени и избрани од луѓето, а истото важи и за алгоритмите затоа што и тие се креирани од луѓето.

4. Заклучок

Корисниците на содржините кои се пласираат на глобалната мрежа не секогаш сакаат некој друг да одлучува какви содржини да читаат и некој друг да ги филтрира вестите и информациите кои им се пласираат, но факт е дека тоа се прави идеолошки или политички. На таков начин, многу лесно се оформува јавното мислење, а платформите, поддршката за да го прават тоа можат да ја добиваат од оние кои се на власт, од нивната опозиција и општо, од политичарите.

Начините за запирање на ширењето на лажните вести се наоѓаат во рацете на крајните корисници на пласираните содржини, не на платформата затоа што веќе кажавме, дека луѓето можат да имаат различно мислење во однос на тоа што е лажно, а што не и нивната доверба може да се заснова на различни проверки на факти. Во поново време на пазарот се појавуваат екстензии на пребарувачите кои овозможуваат избор на сервис за проверка на факти и рангирање на содржините според квалитетот што го пласираат, на пример, како што веќе погоре го прикажавме со Слика 4.⁶² Уште поважен елемент во запирањето на лажните вести е здравиот разум, нетехнички начин за борба против лажните вести, што поконкретно се нарекува медиумска писменост. Тоа е, всушност,

⁶¹ Достапно на: <https://euvdisinfo.eu/> (пристапено на 07.12.2020 година).

⁶² Види "ZenMate SafeSearch - Fake News Detector." Zenmate.com. 12 Apr. 2018. Web. 14 Aug 2019. <https://zenmate.com/products/safesearch/> (пристапено на 07.12.2020 година).

совеста на корисниците дека телевизијата и весниците се медиуми различни од интернетот, интернетот нема уредници или лица кои ги избираат содржините, па затоа тие како корисници мора да бидат внимателни за да не наседнат на секоја лажна вест и секој ден да им биде ден на шегата, или едноставно кажано, треба критички да пристапуваат кон секоја содржина на која наидуваат. Како заклучок, здравиот разум е од голема помош во одредено време, голема е важноста на медиумската писменост, а од голема помош е и технологијата, знаејќи го нејзиниот брз развој.

5. Користена литература

- [1] Allcott, Hunt & Gentzkow, Matthew, 2017. "Social Media and Fake News in the 2016 Election." *Journal of Economic Perspectives*, vol. 31(2).
- [2] Bloomberg.com. "The Great Firewall of China." Bloomberg.com. 13 Oct. 2017. Web. 14 Aug 2019. <https://www.bloomberg.com/quicktake/great-firewall-of-china>
- [3] BuzzFeed. „How Teens in The Balkans Are Duping Trump Supporters with Fake News“. BuzzFeed. n.d. 4 Aug 2019. <https://www.buzzfeed.com/craigsilverman/how-macedonia-became-a-global-hub-for-pro-trump-misinfo>
- [4] Center for Human Rights in Iran. "Iran's Severely Disrupted Internet During Protests: 'Websites Hardly Open'". Center for Human Rights in Iran. 2 Jan. 2018. Web. 14 Aug 2019. <https://www.iranhumanrights.org/2018/01/irans-severely-disrupted-internet-during-protests-websites-hardly-open>.
- [5] Fake news definition and meaning”, Collins English Dictionary. Collinsdictionary.com. 4 Aug 2019. <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/fake-news>
- [6] “Fighting Fake News: transparency, responsibility and Internet literacy needed | News | European Parliament” EU. n.d. 4 Aug 2019.

- <http://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20171123IPR88715/fighting-fake-news-transparency-responsibility-and-internet-literacy-needed>
- [7] "Final report of the High Level Expert Group on Fake News and Online Disinformation" Digital Single Market. n.d. 4 Aug 2019. <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/final-report-high-level-expert-group-fake-news-and-online-disinformation>
- [8] Fletcher, Richard, Cornia, Alessio, Graves, Lucas, and Kleis Nielsen, Rasmus, 2018. "Measuring the reach of "fake news" and online disinformation in Europe, Global Initiative", Reuters Institute for the Study of Journalism." Reutersinstitute.politics.ox.ac.uk. n.d. Web. 4 Aug 2019. Достапно на <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/our-research/measuring-reach-fake-news-and-online-disinformation-europe>
- [9] Howard, Philip N., Bolsover, Gillian, Bence Kollanyi, Bradshaw, Samantha, and Neudert, Lisa-Maria. "Junk News and Bots during the U.S. Election: What Were Michigan Voters Sharing Over Twitter?" Data Memo 2017.1. Oxford, UK: Project on Computational Propaganda. Достапно на www.politicalbots.org
- [10] Kai Shu, Amy Sliva, Suhang Wang, Jiliang Tang, and Huan Liu. "Fake news detection on social media: A data mining perspective." ACM SIGKDD Explorations Newsletter 19, no. 1 (2017)
- [11] Lee, Timothy B.. "The top 20 fake news stories outperformed real news at the end of the 2016 campaign." Vox. 16 Nov. 2016. Web. 4 Aug 2019. Достапно на <https://www.vox.com/new-money/2016/11/16/13659840/facebook-fake-news-chart>
- [12] Nevue, Dave. "How Many People See Your Facebook Posts?" – Revised 2017." Nevue Fine Art and Marketing. 22 Sept. 2015. Web. 14 Aug 2019. <https://www.nevuefineartmarketing.com/how-many-people-see-your-facebook-posts/>
- [13] Orwell, George. "Politics and the English Language", First published: Horizon. — GB, London. — April 1946

- [14] Richter, Felix. "Infographic: 30% of U.S. Adults Get News on Facebook." Statista Infographics. 20 Mar. 2018. Web. 4 Aug 2019. <https://www.statista.com/chart/2069/news-consumption-on-social-networks/>
- [15] Selk. Avi, "A running list of companies that no longer want the Daily Stormer's business" Washington Post. 16 Aug. 2017. Web. 14 Aug 2019. <https://www.washingtonpost.com/news/the-switch/wp/2017/08/16/how-the-alt-right-got-kicked-offline-after-charlottesville-from-uber-to-google/>
- [16] Smith, Jeff. "Designing Against Misinformation – Facebook Design – Medium." Medium. 20 Dec. 2017. Web. 13 Apr. 2018. <https://medium.com/facebook-design/designing-against-misinformation-e5846b3aa1e2>
- [17] Smith, Lydia. "Spain blocks Catalan independence websites in bid to prevent referendum." The Independent. 28 Sept. 2017. Web. 14 Aug 2019. Web. 14 Aug 2019. <http://www.independent.co.uk/news/world/europe/catalan-independence-referendum-spain-websites-blocked-spanish-constitution-votes-a7971751.html>
- [18] Stream SEO. "10 Best Google AdSense Alternatives (2018 Edition)." Stream SEO. 17 Aug. 2012. Web. 14 Aug 2019. <https://stream-seo.com/best-google-adsense-alternatives/>
- [19] "The Collins Word of the Year 2017 is....", Collins English Dictionary, Collinsdictionary.com. n.d. 4 Aug 2019. <https://www.collinsdictionary.com/woty>
- [20] Twitter. "Donald J. Trump on Twitter." Twitter. n.d. 4 Aug 2019. <https://twitter.com/realDonaldTrump/status/807588632877998081>
- [21] Wikipedia Contributors. "Domain Name System." Wikipedia, the Free Encyclopedia. Wikipedia Foundation, n.d. Web. 14 Aug 2019. https://en.wikipedia.org/wiki/Domain_Name_System
- [22] "ZenMate SafeSearch - Fake News Detector." Zenmate.com. 12 Apr. 2018. Web. 14 Apr 2019. <https://zenmate.com/products/safesearch>
- [23] <https://euvsdisinfo.eu>

**THE LATEST NEWS IN COPYRIGHT PROTECTION OF MEDIA TEXTS IN THE
EUROPEAN UNION**

Veronika Raskovska

Faculty of Law, "Iustinianus Primus"

*"St. Cyril and Methodius" University in Skopje, 1000 Skopje,
Republic of North Macedonia*

veronika-nachevska@hotmail.com

Abstract

We live in an era when the basic humankind postulates face serious challenges. Only a decade ago, it was considered that time is the most precious human resource, but today, information has become a serious competitor for the throne. The Right to Freedom of Opinion and Expression is one of the fundamental human rights and as such is protected in many international legal acts, such as The Universal Declaration of Human Rights (art.19), The European Convention on Human Rights (art.10), The EU Charter of Fundamental Rights (art.11). Now, the question is, what happens when one human right collides with another? Namely, very often, the Right to Freedom of Expression conflicts with The Personal Rights and The Rights of the Media.

On September 12th, 2018, The European Parliament approved the reforms of The European Rights' law which anticipates involvement of the so called adjacent copyright or 'tax of links'. This tax directly touches the interests of the great aggregators: Google, Apple, Facebook and Amazon. As strongest self-defense these Internet giants underline the possibility of endangered Internet freedom as vital in the digital era we live in. In the meantime, what will happen to The Freedom of the Press if the legal situation in this field remains unaltered? There is a good reason to be sceptical about the future of the Internet. Will it remain unchanged or the European legislature is about to make a step forward?

I will try to answer these as well as many others questions in the work that follows.

Key words: *media, copyright, European Union, Freedom of Expression, Freedom of the Media*

**НОВИНИ ВО АВТОРСКО ПРАВНАТА ЗАШТИТА НА МЕДИУМСКИТЕ
ТЕКСТОВИ ВО ЕВРОПСКАТА УНИЈА**

Вероника Рашковска

Правен факултет „Јустинијан Први“ Скопје, докторски студии

Универзитет „Свети Кирил и Методиј“ Скопје

Република Северна Македонија

veronika-nachevska@hotmail.com

Апстракт

Живееме во доба во која основните постулати на човештвото се соочуваат со сериозни предизвици. До пред само една деценија се сметаше дека времето е најскапоцен ресурс со кој располага човековото битие, но денес во сериозна трка за носител на пиедесталот на важноста е инфомацијата. Правото на слобода на изразување и на мислење е едно од фундаменталните човекови права и како такво наоѓа своја заштита во бројни меѓународни правни акти, како што се Универзалната декларација за човекови права (член 19), Европската конвенција за човекови права (член 10), Повелбата за основните права на Европската Унија (член 11).

Но, што се случува кога едно човеково право ќе дојде во директен судир со друго човеково право? Имено, правото на слобода на изразување многу често доаѓа во конфликт со личните права и правата на медиумите. Европскиот Парламент на 12.09.2018 година ги прифати реформите на европскиот закон за авторски права кој предвидува воведување на таканаречено сродно авторско право или „данок на линкови“, а кој директно ги засега интересите на големите агрегатори Гугл, Епл, Фејсбук и Амазон. Како најсилен аргумент на своја страна овие интернет цинови ја истакнуваат можноста за загрозување на слободата на интернет како витална во дигиталната ера која ја живееме. Во меѓувреме што ќе се случи со слободата на печатот доколку правната ситуација на ова поле остане непроменета? Оправдано се поставува прашањето дали интернетот ќе остане каков што го

знаеме или европското законодавство ќе направи чекор понатаму? Одговорот на овие прашања и на многу други ќе се обидам да ги дадам во трудот кој следи.

Клучни зборови: медиуми, авторско право, Европска Унија, слобода на изразување, слобода на печат.

Главна хипотеза: Авторско правната заштита на медиумските текстови во Европската Унија се соочува со најголемиот правен предизвик во својата историја.

Во рамките на презентацијата посветена на апстрактот на овој труд и мојот пишан збор во однос на истиот, посветивме внимание на некои главни дилеми на кои ќе се обидеме да понудиме одговори во страниците коишто следат. Имено, како главно истражувачко прашање на овој труд се поставува следното: Дали постои конфликт помеѓу правото на слободниот пристап до информации, слободата на изразување, авторското право и заштитата на личните права во дигиталното новинарство?

Но, за да се добие одговор на истото, неопходно потребно е да се одговори на низа други прашања кои се однесуваат на основните поими, како и клучните зборови на кои се темели овој труд. Оттука, прво прашање на кое ќе дадеме одговор, а кое е тесно поврзано и со насловот на овој труд, како и со мојата докторска дисертација насловена како *Граници на слободата на творештвото во дигиталното новинарство- нормативно правни аспекти*, е следното прашање:

Што всушност претставува дигиталното новинарство во новото доба?

Дигиталното новинарство е многу поинакво од традиционалното новинарство кое нам ни беше познато до пред речиси една деценија. Иако не постои јасна дефиниција за тоа што всушност претставува дигиталното новинарство, најшироко прифатена е онаа која го дефинира како каква било форма на новинарска содржина која е објавена на интернет.

Кога се мисли на било каква форма всушност се мисли на текст, аудио или видео формат, а за чиј пристап луѓето можат да користат интернет, 24 часа во текот на денот, за да дојдат до тековните вести и новости. За разлика од традиционалното новинарство, содржината во дигиталното новинарство е значително пократка од порано: статиите не се толку долги, GIF-овите може да се погледнат за само неколку секунди, а медиумите како што е Би-Би-Си сега нудат исечоци од 15 секунди снимени од подолги интервјуа.⁶³

Во најмала рака, она што можеме да заклучиме е дека дигиталното новинарство претставува интерактивно новинарство.⁶⁴ Она што се јавува како проблем кај дигиталното новинарство е популарноста на размената на мислења, која ја истенчува линијата помеѓу фактите и мислењата. Новинарите треба да размислуваат за точноста на содржината на различни платформи и внимателно да ги разгледаат нивните извори. Поради побарувачката за инстант вести, многу новинари сега објавуваат написи без да ги проверуваат фактите, за да ја пренесат статијата побрзо.

Следното прашање е поврзано со насловот на овој труд и се однесува на поимот на медиумските текстови:

Што претставува поимот на медиумски текстови?

За да дадаме одговор на прашањето што всушност претставува поимот на медиумски текстови, потребно е да претставиме и законски дефиниции на тесно поврзаните поими со истиот. За почеток да видиме што се медиуми?

Медиуми се средства за јавно информирање, односно каков било вид на комуникација како весници, магазини, програми на радиото и телевизијата, телетекст и други средства за дневно или периодично објавување на уреднички обликувани содржини во пишана

⁶³ Достапно на: <http://www.studentworldonline.com/article/what-is-digital-journalism-and-why-does-it-matter-/317/>, објавено на 16.06.2015 година (18.06.2019 година).

⁶⁴ Достапно на: <https://www.government.nl/topics/the-media-and-broadcasting/media-in-the-european-union> (18.06.2019 година).

форма, звук или слика, со цел да се информираат и задоволат културните, образовните и другите потреби на пошироката јавност.⁶⁵

Во член 2 став 2 од Законот за медиуми на РСМ, е дадено објаснувањето на поимот на медиумски текстови, со таа разлика што законот се користи се изразот медиумски содржини. Оттука, содржини на медиуми се сите видови на информации (вести, мислења, известувања, извештаи и други информации), како и авторски дела кои се објавуваат, односно емитуваат преку медиум. На самиот крај, на ова блиц објаснување на поими од исклучителна важност за трудот, е поимот на новинар, дефиниран како лице кое врши активности на прибирање, анализа, обработка, обликување и/или класифицирање на информации кои се објавуваат во медиум и е вработен кај издавач на медиум или има склучен договор со истиот или е лице кое врши новинарска дејност како самостојно занимање (слободен новинар).

Надвор од овие дефиниции, реалноста со која се соочуваме ние како корисници на интернет просторот е значително различна, па до одреден степен и загрижувачка во однос на опсегот кој го зафаќа, од која причина истата веќе претставува општествен проблем. Интернет-медиумите стануваат главен извор на информации, но за повеќето од новинарите, експертите, образованата и повозрасна публика, тие се неверодостојни и и нудат на публиката голем број информации што се далеку од етиката и правилниот јавен дискурс, а се поблиску до пропагандата и говорот на омраза.⁶⁶

Тука, би застанале со објаснувањето на основните поими, и го насочуваме вашето внимание на она што е главен интерес на овој труд, а тоа е авторско правната заштита на медиумските текстови во рамките на Европската Унија и новините со кои истата се соочува.

⁶⁵Види целосна дефиниција во член 2 став 1 од Закон за медиуми, достапен на: http://www.mio.gov.mk/sites/default/files/pbl_files/documents/legislation/Zakon_za%20mediumi_konsolidiran_15102015.pdf (18.06.2019 година).

⁶⁶Види Јаковлева Г. Лорета, Културата и медиумите, Книгоиздавтелство Ми-ан, Скопје 2014, стр.14.

Па оттука, следното прашање е кога започнува авторско правната заштита на медиумски текстови во Европската Унија? За да го дознаеме одговорот на истото, неопходно потребно е да одговориме сосем накратко, кога започнува авторско правната заштита воопшто во Европа и што всушност таа претставува.

Авторското право е појавено во поширок контекст со откривањето на печатарската машина и со поширокото описменување на луѓето, па оттука истото датира уште од 17 век во Велика Британија каде се појавуваат монополи на печатници и приватни регистранти на авторски дела.⁶⁷ За прв правен извор на авторските права во вистинска смисла на зборот се смета Актот за авторски права од 1710 година (популарно наречен Законот на Ана – Statute of Anna) кој им обезбедува на издавачите правна заштита во времетраење од 14 години, и по истекот на овој временски рок, правата му се враќаат повторно на авторот.⁶⁸ За разлика од англосаксонските практики (common law), во Франција, се сметало дека дека објавен интелектуален труд по природа е јавна сопственост, односно дека авторските права се препознаени како исклучок на овој принцип затоа што треба да се компензира авторот за неговата работа.⁶⁹

За тоа што претставува авторско право и авторско дело, секоја земја се одлучува за различен пристап на дефинирање, но кој пристап не ги надминува, ниту запоставува постулатите дефинирани со најважните меѓународни инструменти за авторско право како што се: Бернската конвенција за заштита на книжевни и уметнички дела; Римската конвенција за заштита на уметници-изведувачи, фонограмски продуценти и радиодифузни организации; Договорот на СОИС за авторско право (WCT); Договорот на СОИС за

⁶⁷ . Достапно на веб- страницата на Единствен национален електронски регистар на прописи https://www.ener.gov.mk/Default.aspx?item=pub_regulation&subitem=view_ann_detail&itemid=1EmHh0ymjApDtOnihGC1dw== , објавено на 12.7.2018 година (20.06.2019 година).

⁶⁸ Види Анастасовска Д. Јадранка Пепељугоски Валентин, Авторско Право, Правен факултет Јустинијан Први- Скопје, Скопје 2015, стр.35.

⁶⁹ Достапно на http://ssnm.org.mk/wp-content/uploads/2016/10/EFJ_Author_s_Rights_manual_mkd.pdf (21.06.2019 година).

изведби и фонограми (WPPT); и Договорот за трговските аспекти од правата на интелектуалната сопственост (TRIPS) управуван од Светската трговска организација.

Ќе ја имаме предвид, дефиницијата дадена со Законот за авторско право и сродни права на нашата земја, Република Северна Македонија, согласно која авторското право е самостојно право и независно од сопственичкото право или други права над предмети/ствари во кои е содржано авторско дело, доколку со закон поинаку не е определено. Авторско дело, во смисла на овој закон, е интелектуална и индивидуална творба од областа на книжевноста, науката и уметноста, изразена на кој било начин и форма, додека македонскиот законодавец се потпира на категоризацијата на авторски дела од член 2 став 1 од Бернската.⁷⁰

Главен предмет на интерес на овој труд е состојбата на авторско правната заштита на медиумските текстови во рамките на Европската Унија. Создавањето на внатрешниот пазар на Европската економска заедница – сега Европската унија – јасно ја потенцираше потребата од хармонизација на националното законодавство за авторски права. Досега беа издадени седум директиви на ЕУ кои се однесуваат на аспекти од авторските права, а кои датираат уште од 1991-та година.⁷¹

⁷⁰ Достапно на: <https://akademik.mk/od-citseron-do-bernskata-konventsija-avtorskoto-pravo-e-simbol-i-zashtitnik-na-chovekovata-kreativnost-i-intelekt/> (21.06.2019 година).

⁷¹ Директива 91/250/ЕЕЗ за законска заштита за компјутерски програми (од 14.05.1991 година), Директива 92/100/ЕЕЗ за законот за изнајмување, позајмување и поврзани права на индустриска сопственост (од 19.11.1992 година), Директива 93/83/ЕЕЗ за авторските права и поврзаните права применливи на сателитско емитување и кабловски пренос (од 27.09.1993 година), Директива 93/98/ЕЕЗ за хармонизација на времетраењето на заштитата на авторските права и поврзаните права на индустриска сопственост (од 29.10.1993 година), Директива 96/9/ЕЗ за правната заштита на базите на податоци (од 11.03.1996 година), Директива 2001/84/ЕЗ за правото на авторот на препродажба на оригинално уметничко дело (од 27.09.2001 година), Директива 2001/29/ЕЗ која хармонизира одредени аспекти од авторските права и поврзаните права во информатичкото општество (од 22.05.2001 година), позната уште како *Infosoc directive*, Директива 2004/48/ЕЗ за спроведување на правата на интелектуална сопственост (од 29 април 2004 година), сите достапни на <https://eur-lex.europa.eu/homepage.html> (23.06.2019 година).⁷¹

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

Оттука, на еден индиректен начин го имаме и одговорот на поставеното прашање-авторско правната заштита на медиумските текстови во Европската Унија започнува на почетокот на 90-тите години на минатиот век и сеуште трае соочувајќи се големи предизвици за кои станува збор во текстот кој следи. Факт е дека постигнувањето на високо ниво на заштита за авторите низ Европа бара дополнителен напор. Во моментот се соочуваме со голем притисок во спротивната насока поради постоечката перцепција дека заштитата на авторските права ја попречува размената на информации преку интернет. За да ја разбереме поубаво состојбата на авторско правната заштита на медиумските текстови во ЕУ, пред донесување на новата Директива (ЕУ) 2019/790 на Европскиот парламент и на Советот, за авторско право и сродните права на Дигиталниот единствен пазар и за изменување и дополнување на Директивите 96/9 / ЕЗ и 2001/29 / ЕК од 17.04.2019 година, потребно е да посветиме внимание на директивата „Инфосок“ – или потточно, „Директивата за хармонизирање на одредени аспекти од авторските права и поврзаните права во информатичкото општество“ – од 22 мај 2001 година.⁷²

Новинарската работа денес се одвива во дигитална форма водена од страна на издавачките куќи и радиодифузните компании, која појава ги соочува новинарите со злоупотреба на нивните дела во електронски формат. Брзиот развој на интернетот, создаде бројни и разновидни начини на кои делата заштитени со авторски права може да се користат повеќекратно. На авторите им е потребно високо ниво на заштита за да одобрат права врз нивните дела за разумен надомест, а со тоа и да продолжат да бидат креативни. Целта на оваа Директива е авторска независност во информатичкото општество и ефективна заштита на авторските права на еден поширок начин на кој начин, покрај

⁷² Види Directive (EU) 2019/790 of the European Parliament and of the Council of 17 April 2019 on copyright and related rights in the Digital Single Market and amending Directives 96/9/EC and 2001/29/EC, достапна на <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex:32001L0029>, објавена во Official Journal of the European Union vol.62 на 17.05.2019 година (24.06.2019 година).

постоечките ексклузивни права на овластување на дуплицирање, дисеминација и јавна репродукција на дела, директивата го додава и „правото да биде достапно за јавноста“ кое произлегува од договорите на WIPO. Ова право всушност им дава ексклузивно право на авторите да дозволат користење на нивните дела на интернет. Директивата бара исклучоците од ексклузивните права на користење – во основа, правила кои дозволуваат право на умножување во јавен интерес – кои земјите-членки ги дефинираат да бидат оценети според позадината на дигиталните медиуми. Земјите членки треба да го земат предвид нивото на технолошки развој и економското значење на исклучоците, особено во однос на приватните дигитални копии. Ефективните технички мерки за заштита не треба да бидат попречени со исклучоци или ограничувања.⁷³

По кратка презентација на правната состојба која датираше од 2001-та година, кога големите интернет агрегатори GAFA(Google, Apple, Facebook and Amazon) немаа толку силно влијание како денес, да одговориме на прашањето што всушност се случи на 26-ти март оваа година?

Одговорот е навидум едноставен- се случи легално изгласана револуција на цел еден систем кој за задача има да го уреди медиумското прашање во интернет просторот. Европскиот парламент на овој датум ја поддржа спорната директива за авторските права на интернет просторот, по месеците силни лобирања и жестоки дебати на медиумските работници и уметниците, поборниците на слободите на интернетот и технолошките гиганти. Пратениците по две и пол години преговори, контроверзната Директива за авторските права на единствениот дигитален пазар на ЕУ ја поддржаа со 348 гласови „за“, 274 „против“ и 36 воздржани. Промените во технологијата и правото во изминатите години ги натераа новинарите повторно да размислуваат за авторските права и појасно да ги артикулираат нивните барања во однос на авторските права. Овие нови состојби

⁷³ Достапно на: What Is GDPR, the EU's Data Protection Law?, <https://ccm.net/faq/55788-what-is-gdpr-the-eu-s-data-protection-law> (26.06.2019 година).

покренуваат и значајни прашања за уредничката независност, слободата на изразување, медиумската етика и квалитет.

Целта на носење на новата Директива е да се следи чекор со дигиталната револуција која неизбежно ја живееме. Поборниците на реформите сметаат дека технолошките гиганти мора да ја преземат одговорноста за содржините од коишто профитираат без праведна поделба на заработката со авторите, додека противниците сметаат дека новите регулации само ќе ја пренесат штетата врз корисниците на коишто ќе им биде цензурирано поставувањето на содржините.

Оваа исцрпна дебата помеѓу две моќни страни доведе до различни движења во однос на прифаќањето на оваа Директива. Имено, Европскиот парламент првпат ја отфрли тогаш Предлог Директивата во јули 2018-та година, а потоа ја прифати со измените подоцна истиот месец. Документот во конечната верзија од текстот е постигнат меѓу Парламентот и Советот во февруари годинава, а Комисијата за правни прашања на 26-ти февруари го направи конечниот компромис.⁷⁴

Но, зошто се крена толкава прашина за донесување на овој правен инструмент? Постојат две главни причини за големото негодување – член 11 и член 13. Член 11 се однесува на заштитата на медиумите во врска со дигиталните потреби. Овој член поставува барање за онлајн платформите, како што се Фејбук, Гугл, да им платат на издавачите надоместок кога ќе ги агрегираат надворешните вести. Главната цел е да се помогне во поддршката на помалите издавачи на вести, како и да се привлечат корисниците за посета на домашните веб страници. Додека аргументите во корист на член 11 во голема мера беа предводени од страна на издавачите на публикации, извештајот на JURI вклучува корисен амандман со кој се објаснува дека авторите треба да учествуваат

⁷⁴ Види EU's Article 13 Copyright Protection Proposal: Should We Panic? By Miguel Leiva-Gomez – Posted on Jun 4, 2018 in Internet, <https://www.maketecheasier.com/eu-article-13-copyright-protection-proposal> (27.06.2019 година).

во секој нов приход што го добиле издавачите.⁷⁵ Овој член е познат и како „даночен линк“ и истиот претставува воведување на едно ново сродно право на авторите. Истражувањата на комисијата во 2016 година покажале дека 57% од корисниците на интернет пристапуваат до новинските написи преку социјалните мрежи, сервисите за собирање информации или пребарувачите, од што 47% ги прочитуваат кусите верзии кои ги подготвиле овие веб-локации, а без да кликнат на изворот на веста.⁷⁶ Поборниците на овој член тврдат дека со него авторите на оригиналната содржина на којашто се темелат нејзините репродукции на други платформи ќе бидат за тоа праведно исплатени.

Член 13 се однесува на веб- сајтовите кои им овозможуваат на корисниците да објавуваат текст, звук, код или слики со цел да ги спроведат авторските права. Ваквите сајтови ќе треба да интегрираат некоја форма на систем за препознавање содржини за да го прегледаат статусот на авторските права на сите поставени материјали. Членовите на IAF, ALCS, го поддржуваат воведувањето на член 13 бидејќи има за цел да го израмни полето за играње помеѓу платформи кои нудат само лиценцирана содржина како што се Netflix и Spotify, и платформите кои нудат пристап до музика, филм итн, поставени од страна на корисниците, на пример Youtube. Наједноставниот начин за филтрирање на содржините е употребата на автоматските алгоритамски филтери, па поборниците на слободата на интернетот сметаат дека со тоа ќе се создаде простор за еден вид на т.н. широка цензура.

Доколку физичко лице на дигитален, некомерцијален и сразмерен начин користи куси извадоци или куси буквални цитати од дела или друга содржина во создавањето на ново дело коешто потоа ќе се вчита, со цел – критика, осврт, илустрација, карикатура, пародија или пастиш, државите членки може да предвидат исклучок или ограничување на

⁷⁵ Види EU approves new data protection rules, <https://www.helpnetsecurity.com/2016/04/15/eu-data-protection-rules/> (27.06.2019 година).

⁷⁶ Види News aggregation and the reform of eu copyright law (july 3, 2018), <http://cmds.Ceu.Edu/article/2018-07-03/news-aggregation-and-reform-eu-copyright-law> (29.06.2019 година).

правата од членовите 2 и 3 од Директивата⁷⁷ Германската европатеничка Јулија Реда, предупредува дека со тоа за „поединечни зборови или кратки исечоци“ од медиумската содржина ќе биде потребна дозвола, додавајќи дека тоа ќе зависи и од идната интерпретација на судовите за тоа што значи „кусо“.⁷⁸

„Дефеницијата на давателот на услугите за размена на интернетската содржина во согласност со оваа Директива не ги опфаќа давателите на услугите кои дејствуваат во некомерцијални цели, на пример за потребите на интернет енциклопедиите, како и давателите на интернетски услуги во кои содржината е вчитана со одобрувања на сите носители на правата“. Во рамките на Директивата посветени се одредби со коишто треба да се обезбеди почитување на законот за авторски права без неправедно попречување на слободата на изразувањето на интернет. „Правата на издавачите на информативните публикации треба да се применуваат без да се доведува во прашање правата на поединци на репродукциите, комуникацијата или објавувањето на поврзници или исечоци од информативните публикации за приватна употреба и во непрофитни, некомерцијални цели“, се додава во текстот.

Заклучок

Не случајно ја споменавме слободата на изразување како право заштитено со текстот на оваа Директива, како и со други многубројни правни меѓународни инструменти. Еден од нив е и Универзалната декларација за правата на човекот (1948), во чии рамки во член 19 стои ”секој има право на слобода на мислење и изразување, што го опфаќа и правото да не биде вознемируван за своето мислење, како и правото да бара, прима и шири информации и идеи преку различни видови медиуми (радио, телевизија,

⁷⁷ Достапно на: <https://enacademic.Com/dic.Nsf/enwiki/6222618> (01.07.2019 година).

⁷⁸ Достапно на: <https://netpress.com.mk/evropskiot-parlament-ja-poddrza-spornata-direktiva-za-avtorskite-prava-na-internet/?fbclid=IwAR3OawOQF-jC4fQggD9hceEWdxEncmrk8LCwv7gUL0vZSEm9Wn0Yi-Dub2I> (01.07.2019 година).

печат) и без оглед на границите“. Понатаму, Меѓународниот пакт за граѓански и политички парава (1966), кој во член 19 предвидува дека "Секој има право на слобода на изразување; Ова право подразбира слобода да се бараат, примаат и шират известувања и идеи од секој вид, без оглед на границите, било усно, писмено, по пат на печат или во уметничка форма, или со кое било друго средство по свој избор". Исто така, и слободата на изразување може да биде подложно на одредени ограничувања кои мора да бидат изрично утврдени со закон и кои се нужни за: 1) почитување на правата и угледот на другите лица и 2) за заштита на националната безбедност, или јавниот поредок, или јавното здравје и морал, како и многу други правни инструменти, детално наведени и објаснети во рамките на мојата докторска дисертација.

Она што се наметнува како круцијално прашање, а е од исклучителна важност за одговорот на главното истражувачко прашање на овој труд е следното- дали слободата на изразување е апсолутна? Слободата на изразување е тесно поврзано со остварувањето на рамнотежа меѓу остварувањето на слободата на изразувањето и заштитата на другите цели од јавен интерес (националната безбедност, јавниот ред, јавниот морал) и на индивидуалните права (правото на достоинство и правото на приватност) чија задача е на судските органи.⁷⁹ Судските одлуки се однесуваат на правилно одмерување на оправданоста на цензурата за секој конкретен случај, бидејќи жртвите на цензурата, пред се новинарите, заштитата ја бараат пред судските органи. Но, од друга страна што се случува со слободата на медиумите во ваквите ситуации? Она што некогаш се нарекувало слобода на печат, денес нам ни е познато како слобода на медиумите- либерална вредност која е темел на секое современо демократско општество. За да не се повреди слободата на печатот (медиумите) и информирањето потребно е да се направи прифатлива рамнотежа помеѓу правото на јавноста на реално информирање за настаните и другите општествени обврски и цели кои понекогаш можат да бидат во судир со желбата да се сочува

⁷⁹ Види Димитриевиќ Војин, Пауновиќ Милан, Ѓериќ Владимир, Људска права, Београдски центар за људска права, Досие, Београд 1997, стр.318-320.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

неограничениот пристап до информациите. Единствено решение за овој проблем секако е да се допушти слобода на медиумите, а да се задржи можноста за цензура на информациите кои се законски определени како опасни за безбедноста на државата.

Мојот став, темелен на пишаното изразено во овој труд, во однос на главното истражувачко прашање- Дали постои конфликт помеѓу правото на слободниот пристап до информации, слободата на изразување, авторското право и заштитата на личните права во дигиталното новинарство? е дека не само што постои конфликт помеѓу овие права, туку тој конфликт е на еден начин неизбежен, па во одредена мера и корисен. Без постоење на овој конфликт, денес не би имале прогресија во ширење на вестите и нивно пренесување со средства легално дозволени и легитимно оправдани. Токму овој конфликт доведе до донесување на новата Директива (ЕУ) 2019/790 на Европскиот парламент и на Советот, за авторско право и сродните права на Дигиталниот единствен пазар и за изменување и дополнување на Директивите 96/9 / ЕЗ и 2001/29 / ЕК од 17.04.2019 година, пред само неколку месеци. Иако дебатата беше тешка, долга, исцрпна, истата вроди со плод согласно моето мислење, бидејќи една од главните задачи на правото е да држи чекор со актуелните случувања во секоја сфера, а кој предизвик во однос на сферата на интернет просторот претставува навистина тешка задача, каде промените се случуваат катадневно.

Оттука, сметам дека главната хипотеза на овој труд: Авторско правната заштита на медиумските текстови во Европската Унија се соочува со најголемиот правен предизвик во својата историја, ја потврдиме користејќи релевантни мислења и соодветна литература, а имајќи предвид фактот дека авторско правната заштита на медиумските текстови до носењето на новата Директива, датираше од 2001-та година и истата беше непроменета цели 18 години.

Дали интернетот ќе остане онаков каков што го познаваме, е едно од прашањата кои ги поставивме во рамките на апстрактот на овој труд, како и за време на презентацијата посветена на истиот? Мојот одговор е кратко- НЕ. Интернетот е очекувано да се менува согласно полната пареа со која се движи дигиталната револуција. Дали таа

промена ќе ни се допадне? Можеби да, можеби не, но истата е неизбежна и водена од самите нас, луѓето. Која е цената којашто ќе ја плати слободата на печатот? Мислиме дека цената е веќе платена со новините во правниот простор на ЕУ законодавството. Дали таа цена е превисока? Останува да видиме во годините, месеците, можеби и деновите кои следат.

Библиографија

- [1] Анастасовска Д. Јадранка Пепељугоски Валентин, Авторско Право, Правен факултет Јустинијан Први- Скопје, Скопје 2015.
- [2] INTELLECTUAL PROPERTY LAW: INTERNATIONAL LEGAL SOURCES (144582-TEMPUS-2009-MK-JPCR).
- [3] Јаковлева Г. Лорета, Културата и медиумите, Книгоиздавателство Ми-ан, Скопје 2014.
- [4] Димитриевиќ Војин, Пауновиќ Милан , Ѓериќ Владимир, Људска права, Београдски центар за људска права, Досие, Београд 1997.
- [5] Final text agreed for the eu general data protection regulation (18 dec 2015), <http://www.Shlegal.Com/news-insights/final-text-agreed-for-the-eu-general-data-protection-regulation>.
- [6] News aggregation and the reform of eu copyright law (july 3, 2018), <http://cmds.Ceu.Edu/article/2018-07-03/news-aggregation-and-reform-eu-copyright-law>.
- [7] The draft eu general data protection regulation: where we are now and where we are going, by karin retzer and joanna łopatomska (13 november 2013), <http://media.Mofo.Com/files/uploads/images/131113-draft-eu-data-protection.Pdf>.
- [8] <https://enacademic.Com/dic.Nsf/enwiki/6222618>.
- [9] What Is GDPR, the EU's Data Protection Law?, <https://ccm.net/faq/55788-what-is-gdpr-the-eu-s-data-protection-law>.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

- [10] https://www.iprhelpdesk.eu/sites/default/files/newsdocuments/Fact-Sheet-copyright_essentials.pdf.
- [11] <https://www.kla.tv/12863>.
- [12] EU's Article 13 Copyright Protection Proposal: Should We Panic? By Miguel Leiva-Gomez – Posted on Jun 4, 2018 in Internet, <https://www.maketecheasier.com/eu-article-13-copyright-protection-proposal/>.
- [13] https://www.tportal.hr/?meta_refresh=1
- [14] EU approves new data protection rules,
<https://www.helpnetsecurity.com/2016/04/15/eu-data-protection-rules/>.
- [15] http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2019-0231_EN.html
- [16] <https://netpress.com.mk/evropskiot-parlament-ja-poddrza-spornata-direktiva-za-avtorskite-prava-na-internet/?fbclid=IwAR3OawOQF-jC4fQggD9hceEWdxEncmrk8LCwv7gUL0vZSEm9Wn0Yi-Dub2I>.
- [17] [http://ssnm.org.mk/wp-content/uploads/2016/10/EFJ_Author s Rights manual mkd.pdf](http://ssnm.org.mk/wp-content/uploads/2016/10/EFJ_Author_s_Rights_manual_mkd.pdf)

**THE RIGHT TO FREEDOM OF EXPRESSION AND MEDIA FREEDOM IN THE
LEGAL SCOPE OF REPUBLIC OF NORTH MACEDONIA - PROTECTION AND
LIMITS**

Veronika Raskovska

Faculty of Law, "Iustinianus Primus"

*"St. Cyril and Methodius" University in Skopje, 1000 Skopje,
Republic of North Macedonia*

veronika-nachevska@hotmail.com

Abstract

A democracy which is contemporary and functional in the digital era we live in, literally acquires certain requests for inevitable existence of the different media whose only aim is to inform the people, to pay special attention on the responsibility of the powerful actors on the social and political life in the country whereas at the same time demands regular public discussion for the current affairs. The continuing research concludes that the qualified and professional journalism can increase the level of political knowledge, participation and engagement of the citizens in the political life and it can also help in the decrease of corruption and in encouraging "the chosen administrators of the people" to represent their constituents in the most effective way. The accomplishment of the democratic process on a great extent depends on freedom, the variety and media opportunity and by the institutional structure of the media surrounding of the given country. Actually, the media surrounding in today's conditions depends partially from the technological and market affairs connected to the increase of the usage of the digital media. Apart from the different varieties of media surrounding in different countries there are particular standards which are set and accepted by higher level of communities which also represent opportunities and challenges for the journalism, media organisations and public debate.

The technology as a catalyst of the digital age is changing the nature of the market and the roles of the media, but above all because of the widespread acceptance by the users. The digital technologies allow certain change. People and organizations bring that change. The

consequences of the technological revolution on information diversity and media pluralism as a key to accomplishing the right to freedom of expression are complex. The expansive digital media environment allows the Internet users to access more and more information from a variety of sources, increasing the chances of people to use different sources encountering different perspectives. At the same time, this vast digital media environment is increasingly dominated by a limited number of very powerful news actors who are the leaders of the news production and this can reduce media pluralism, especially in the small markets, in less profitable areas and on a local level too. The Internet puts on disposal all the information during any part of the day. The search engines and social media have played a key role in highlighting information as more accessible and useful.

This paper aims to present the legal coverage of the practice of freedom of expression and media freedom within the legal system of the Republic of North Macedonia (RNM), as well as the restrictions that these two freedoms face, *de lege justifiably*.

Key words: *freedom of expression, digital media, media freedom, defamation, insult.*

**ОГРАНИЧУВАЊЕ НА ПРАВОТО НА СЛОБОДА НА ИЗРАЗУВАЊЕ ВО
СВЕТЛИНА НА ПРАВНИТЕ ИНСТИТУТИ КЛЕВЕТА И НАВРЕДА –
РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА**

Вероника Рашковска

Правен факултет „Јустинијан Први” Скопје, докторски студии

Универзитет „Свети Кирил и Методиј” Скопје

Република Северна Македонија

veronika-nachevska@hotmail.com

Апстракт

Една современа и функционална демократија во дигиталната ера која ја живееме, изискува постоење на слободни и разновидни медиуми. Нивната основна цел е да ги информираат луѓето, да посветуваат посебно внимание на одговорноста на моќните актери во општествениот и политичкиот живот на земјата, истовремено да овозможува постојана јавна дискусија за актуелните случувања. Постојното истражување во областа на медиумите заклучува дека квалитетното и професионално новинарство може да го зголеми нивото на политичко знаење, учество и ангажман на граѓаните во политичкиот живот, а воедно и може да помогне во намалувањето на корупцијата и да ги охрабри избраните службеници на народот да ги претставуваат своите избирачи на најефикасен можен начин. Остварувањето на демократските процеси во голема мера зависи од слободата, различноста и можноста на медиумите, како и од институционалната структура на медиумското опкружување во дадена земја. Во суштина, медиумското опкружување во сегашни услови делумно зависи од технолошките и пазарните случувања коишто во најголем дел се поврзани со порастот на употребата на дигиталните медиуми. И покрај разликите во медиумското опкружување од земја до земја, сепак поставени се одредени јасни стандарди прифатени на високо ниво на заедништво коишто истовремено претставуваат и можности и предизвици за новинарството, медиумските организации и јавната дебата.

Технологијата како катализатор на дигиталната ера ја менува природата на пазарот и улогите на медиумите, но пред се поради широката прифатеност од страна на корисниците. Дигиталните технологии овозможуваат промена. Луѓето и организациите донесуваат промени. Последиците од технолошката револуција за информатичката разновидност и медиумскиот плурализам, како клуч за остварување на правото на слободата на изразување, -се од комплексен карактер. Пространата дигитална медиумска околина им овозможува на корисниците на Интернет пристап до сè повеќе информации од различни и голем број на извори, зголемувајќи ги можностите да луѓето коишто користат различни извори, да најдат и на различни перспективи. Истовремено, во оваа пространа дигитална медиумска околина се повеќе доминира ограничен број на многу моќни актери. Тие ги „држат“ конците за производство на вести, па на овој начин може да се намали медиумскиот плурализам посебно на малите пазари, во помалку профитабилни области како и на локално ниво. Интернетот ги става на располагање информациите постојано во секоја доба од деноноќието. Пребарувачите и социјалните медиуми одиграа клучна улога во обележувањето на информации како достапни и корисни. Овој труд има за цел да ја претстави правната уреденост на остварувањето на слободата на изразувањето и слободата на медиумите во рамките на правниот систем на Република Северна Македонија, како и ограничувањата со кои овие две слободи *de legge se соочуваат, како и да дискутира за нивната оправданост.*

Клучни зборови: *слобода на изразување, дигитални медиуми, слобода на медиуми, клевета, навреда.*

1. Нормативна поставеност на правото на слободата на изразување во правниот систем на РСМ

Едно од основните човекови права коишто уживаат загарантираност согласно Уставот на РСМ,⁸⁰ како највисок правен акт, е токму правото на слобода на изразување. Неговите гаранции во рамките на член 16 од Уставот, може и потребно е да се сфатат како гаранции кои се однесуваат на слободата на изразување на поединецот, односно граѓанинот и гаранции на слободата на јавно информирање и медиумите. Ваквата поделба е условна бидејќи правата се взаемно тесно поврзани, а постојат и права кои подеднакво се однесуваат и на поединецот и медиумите.⁸¹ Во рамките на член 16 од Уставот на РСМ, а кои претставуваат права на поединецот, се вбројуваат правото на мисла, совест и убедување, правото на говор и јавен настап и правото на одговор и исправка во средствата за јавно информирање.⁸² Во истиот член се предвидени и правата кои се поврзани со основањето и функционирањето на медиумите- правото на јавното информирање и слободното основање на институции за јавно информирање и правото на заштита на изворот на информацијата во средствата за јавно информирање. Правото на слободен пристап кон информациите, слободата на примање и пренесување на

⁸⁰ Види Устав на Република Македонија (донесен на 17 ноември 1991 година, и објавен во „Службен весник на РМ“ број 52 од 22.11.1991 година), со Амандманите од I до XXXII, објавени во „Службен весник на Република Македонија“, и тоа: - Амандманите I и II, во број 1 од 10 јануари 1992 година; - Амандманот III, во број 31 од 2 јули 1998 година.; - Амандманите IV до XVIII, во број 91 од 20 ноември 2001 година; - Амандманот XIX, во број 84 од 30 декември 2003 година; - Амандманите XX до XXX, во број 107 од 9 декември 2005 година; - Амандманот XXXI, во број 3 од 9 јануари 2009 година, и испр. во број 13 од 29 јануари 2009 година; и - Амандманот XXXII, во број 49 од 12 април 2011 година). Види Службен весник на РМ, бр. 6 од 12.1.2019 година, за одлука за прогласување за амандманите XXXIII, XXXIV, XXXV и XXXVI на Уставот на Република Македонија.

⁸¹ Види Шкарик Светомир, Силјановска- Давкова Гордана, Уставно право, 2009, стр.67.

⁸² Види целосна верзија на актот достапна на:
<https://www.sobranie.mk/content/Odluki%20USTAV/UstavSRSM.pdf> (accessed on 23.01.2020).

информации и забраната за цензура пак, претставуваат права кои ги засегаат како поединците, така и медиумите. Член 16 од Уставот на РСМ се темели на правото на слободата на уверувањето, совеста, мислата и јавното изразување на мислата, кое во својата суштина подразбира дека не може да постои слободата на изразување без да биде гарантирана слободата на мисла. Овој, -пристап е прифатен и во рамките на Европската конвенција за заштита на човековите права, каде со членот 9 се гарантира слободата на мисла, совеста и верата, а со членот 10 се заштитува правото на слобода на изразување. Заштитата обезбедна со член 10 се протега на сите различни аспекти на ова право, меѓу кои и правото на слобода на мисла, кое пак право е апсолутно право и не постои никаква можност истото да се подложи на определени ограничувања. Ограничувањата на правата, најчесто се предвидени, пред се, заради заштита на определени општествени вредности како и- другите човекови права, гарантирани со Уставот и меѓународните документи.

Во ставот 2 од членот 16 од Уставот на РСМ се гарантира правото на поединецот на слобода на говор и јавен настап, како и правото јавноста да биде информирана преку основање и функционирање на медиуми. Заштиата на ова право нормативно е прецизирана со низа закони со кои се воспоставуваат правилата за основањето на медиумите и информирањето на јавноста од нивна страна.⁸³ Со следниот став во рамките на член 16 се гарантира слободниот пристап до информациите и слободата на примање и пренесување на информации детално разработен во рамките на Законот за слободен пристап до информации од јавен карактер.⁸⁴ Ова право е од исклучителна важност за обезбедување на слободата на функционирање на медиумите. Согласно ставовите 3 и 4 од членот 16 од Уставот, гарантирани се и правото на одговор и исправка во средствата за јавно информирање. Со одредбата од ставот 5 од членот 16 од Уставот се гарантира правото на заштита на изворот на информација во средствата за јавно информирање, кој се однесува на информациите со сензитивна содржина, како и на свиркачите, како лица кои

⁸³ Види член 16 став 2 од Уставот на РСМ, број 08-4642/1, донесен на 17.11.1991 година

⁸⁴ Види член 16 став 3 од Уставот на РСМ, број 08-4642/1 донесен на 17.11.1991 година

се спремни да изнесат вакви информации (whistleblowers). За таа цел во 2015-та кај нас е донесен и посебен Закон за заштита на укажувачите⁸⁵, со кој се регулираат заштитеното пријавување, правата на укажувачите, како и постапувањето и должностите на институциите, односно правните лица во врска со заштитено пријавување и обезбедувањето заштита на укажувачите.

Еден од основните уставни принципи, а кои се од исклучителна важност за остварување на правото на слобода на изразување е следниот- слободно е сè што со Уставот и закон не е забрането.⁸⁶ Оттука, при пласирање на одредена вест во јавниот ветер потребно е да се постави свесно прашање за тоа дали одредена работа, вест, настан е дозволено да биде кажана, споделена или објавена.

2. Дигиталната реалност во медиумскиот простор во Република Северна Македонија ограничувањата на правото заради затита на јавен интерес

Интернетот, како насекаде низ светот, така и во нашата земја, се развива со рапидно темпо, кое води до појава на нови и бројни сајтови и нови оналјн услуги, а кои промени ја диктираат политиката на пазарот на содржини и услуги. Клучни фактори за тоа се лесната достапност и евтината технологија, како и добрата инфраструктура за интернеткомуникација. Интернет-медиумите се почесто се јавуваат како главен извор на информации. Но, за поголем дел од експертскиот, образовниот и јавниот дискурс истите се неверодостојни и невистини и ѝ нудат на публиката информации и вести кои водат до појави на пропаганда и говор на омраза, од кои понатаму се раѓаат политичките, етничките и верските поделби кои доминираат на социјалните мрежи. Оваа состојба имено е последица од тоа што поголем број од медиумите кои постојат единствено на веб

⁸⁵ Види Закон за заштита на укажувачите, Службен весник на Република Македонија бр. 196/2015, 35/18.

⁸⁶ Види член 8, став 2 од Устав на Република Северна Македонија, број 08-4642/1 донесен 17.11.1991 година.

(веб-домородни медиуми, или веб-нативни медиуми) вработуваат мали некадарни екипи, од неколку луѓе, кои пласираат содржина која честопати е на многу ниско професионално ниво.⁸⁷ Голем број од нив сè уште немаат кориснички правила или политики за приватност.

Впечатлива појава е и повторувањето на речиси идентична содржина (содржината на вести или мислења на истакнати јавни личности) на неколку онлајн-медиуми истовремено, како и на многу тривијална содржина, која во повеќето случаи е нелегално превземена од друг дигитален медиум, која појава само говори за фактот дека Законот за авторското право и сродни права⁸⁸ бележи слаба имплементираност. За жал, се повеќе се добива впечаток дека истражувачкото /граѓанското новинарство во рамките на дигиталните медиуми се речиси отсутни, додека интерактивноста и мултимедијалноста се сведени на базично ниво на користење. Често не постојат РСС-врски со содржината (РСС-фидови), хиперврски (хиперлинкови), а таговите, т.е. означувањето и референцирањето друга содржина преку клучните зборови, се користат и ретко, и несоодветно.⁸⁹ Голем дел од медиумските редакции не се интегрирани и се поделени на платформи во зависност од економската и политичката моќ од која трпат влијание. Голем дел од опишаната состојба се должи на отсуството на стратегија за користење на виралните медиуми.

2.1. Ограничување на правото на слобода на изразување заради заштита на - националната безбедност

Пренесувањето и објавувањето информации кои што можат да ја загрозат националната безбедност не потпаѓаат под остварување на правото на слобода

⁸⁷ Достапно на: <https://www.osce.org/mk/fom/316166?download=true> (пристапено на 09.02.2020 година)

⁸⁸ Види Закон за авторското право и сродните права Службен весник на РМ, бр. 115/10, 51/11, 147/13, 154/15, 27/16.

⁸⁹ Достапно на: https://travelsdocbox.com/Eastern_Europe/86952349-Ovaa-analiza-e-objavena-vo-ramkite-na-proektot-makedonija-vo-digitalnata-era-megju-pravata-i-odgovornostite-pri-komuniciranjeto-na-internet.html (пристапено на 09.02.2020)

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

на изразување.⁹⁰ Притоа треба да се има на ум дека изразот „национална безбедност“ опфаќа закани за територијалниот и националниот интегритет, но не ги опфаќа сите закани кон точно определена власт, туку постојат неколку специфични ситуации кои се појавуваат како повод за ограничувањена правото на изразување:⁹¹

- Предизвикување насилство;
- Предизвикување расна, верска и национална омраза;
- Повикување на уривање на уставниот поредок.

Во сите овие случаи неопходно потребно е да постои директна врска меѓу злоупотребата на правото на слобода на изразување и фактичките последици што настанале. Тоа значи дека застапувањето определени идеи и нивно пласирање во јавноста е дозволено сè до моментот додека, како директна последица на таквиот говор, не се појави насилство или, пак, на друг начин не се загрози социјалната кохезија. Дополнителен услов за да се утврди дали се работи за злоупотреба на правото на слободно изразување е намерата.

2.2. Ограничувања на правото на слобода на изразување- заштита на авторитетот на судството и на правото на фер судење

Судовите претставуваат дел од поделбата на власта во државата и не се надвор од општото правило дека и нивната работа подлежи на јавно преиспитување, сепак, заради природата на нивната работа и доколку постои опасност публицитетот да го загрози делењето на / Наведените ограничувања се определени со Законот за судовите донесен на 5-ти мај 2006 година, од страна на Собранието на Република Македонија, Службен весник

⁹⁰ Види Закон за класифицирани информации Службен весник бр. 09/04, 113/07, 145/10, 80/12, 41/14, 21/18 и 83/18.

⁹¹ Види Ljubić D. „Ustavi pojmovi prava, slobode, jamstva, načela, mogućnosti i zabrane“, Hrvatska pravna revija, Zagreb, 2001, стр. 1.

на Република Македонија“ бр. 58/2006, којшто е исправен со исправка на Законот за судовите донесена на 17-ти мај 2006 година.⁹²

2.3. Ограничувања на правото на слобода на изразување - заштита на деловна тајна, заштита на јавниот морал и заштита на авторското право

Правото на слобода на изразување може да биде ограничено и кога станува збор за заштита на одредена деловна тајна.⁹³ Па, така се додека се работи за деловна тајна која во себе не вклучува нарушување на јавниот интерес, нејзината заштита е легитимна.

Во однос на поставеноста на ова право кон заштитата на јавниот морал, потребно е да се истакне дека постојат бројни разлики помеѓу решенијата на земјите низ светот, бидејќи станува збор за една растеглива категорија, која во голема мера зависи од културниот контекст.⁹⁴ Сепак, постојат генерални правила, како што е, на пример, грижата за правилниот развој на младата личност, кои изложувањето на младите на прекумерно насилство и порнографски материјал го сметаат за повреда на јавниот морал и повреда на правото на личноста да се развива во здрава средина, па оттука системот на рејтинзи и прагови во однос на ова прашање постои речиси во сите земји.

3. Ограничувања на правото на слобода на изразување- заради заштита на приватниот интерес

3.1. Ограничувања на правото на слобода на изразување заради заштита на авторското право

Во односот слобода на изразување и авторско право потребно е да се напомене дека ширењето материјал кој е авторско право на друго лице не може да потпадне под

⁹² Понатаму следат измени на Законот на судовите, види „Службен весник на Република Македонија“ број 58/2006, 35/2008, 150/10, 83/18 и 198/18.

⁹³ Види Закон за заштита на лични податоци „Службен весник на Република Македонија“ бр. 7/05, 103/08, 124/08, 124/10, 135/11, 43/14, 153/15 и 99/16).

⁹⁴ Види Roland Burkart: Kommunikationswissenschaft. Grundlagen und Problemfelder. Umriss einer interdisziplinären Sozialwissenschaft, Böhlau, 2002, стр.47.

слобода на изразување, односно под слобода на примање и предавање информации. Постојат специфични услови определени со законите за авторски и сродни права кои дозволуваат користење делови и цитати од авторско дело во точно определен обем, и тоа за научни цели и за информирање на јавноста.⁹⁵

3.2. Ограничувања на правото на слобода на изразување заради заштита од навреда и клевета

Правото на слобода на изразување и информирање како едно од основните права за постоење на едно демократско општество наоѓа своја заштита во Законот за граѓанска одговорност за навреда и клевета (во понатамошниот текст ЗГОНК или Законот)⁹⁶, кој е донесен по успешно спроведената декриминализација на овие институти пред неколку години и отстранувањето на клеветата и навредата од Кривичниот законик.⁹⁷ Ограничувањата на слободата на изразување и информирање се дефинираат исклучиво законски се со определување стриктни услови за граѓанска одговорност за навреда и клевета, во согласност со Европската конвенција за заштита на човековите права и основните слободи (член 10) и практиката на Европскиот суд за човекови права.⁹⁸

Република Северна Македонија, почитувајќи ги препораките на Советот на Европа, ја декриминализираше навредата и клеветата со усвојување на Законот за граѓанска одговорност за навреда и клевета во ноември 2012 година, кој процес беше инициран од страна на Здружението на новинарите на Македонија, на која иницијатива се приклучија и другите граѓански организации што работат во областа на медиумите и слободата на

⁹⁵ Види Види Закон за авторското право и сродните права Службен весник на РМ, бр. 115/10, 51/11, 147/13, 154/15, 27/16.

⁹⁶ Види Закон за граѓанска одговорност за навреда и клевета, Службен весник бр.143/12.

⁹⁷ Види Остварување на правото на слобода на изразување- теорија и практика, Здружение на граѓани Институт за човекови права Здружение за развој Центар за управување со промени, 2017, стр.11.

⁹⁸ Види целосна верзија на актот достапна на:

https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_MKD.pdf (пристапено на 12.02.2020)

изразувањето.⁹⁹ Како главна причина за започнување на овој процес беше намерата да се избегне појавата на самоцензура кај новинарите, но и потребата од скратување на судските постапки како и да се придонесе надоместоците за нематеријална штета да бидат последната санкција. Законодавецот во нашата земја при раководење со овој процес се одлучи за нормирање на клветата и навредата со посебен закон, а не со инкорпорирање на оваа област како дел од постојниот Закон за облигациони односи.

При усвојување на правната рамка за навреда и клевета, особено внимание треба да се посвети на балансот со слободата на изразување. Се смета дека правото на слобода на изразување е од клучно значење за функционирање на демократијата, затоа што овозможува отворен проток на идеи и повикување на властите на одговорност. Европскиот суд за човекови права постојано ја повторува поентата дека слободата на изразување е една од основите на демократското општество и еден од основните предуслови за напредок на општеството и за развојот на сите луѓе.¹⁰⁰

Со цел подетално разбирање и оправданост на ограничувањата на правото на слобода на изразување, од исклучителна важност е читањето на членот 5 став 2 од Законот за граѓанска одговорност за клевета и навреда, во чии рамки се одредени подрачјата на јавен интерес: сите облици, институции и активности на вршење на државна власт и јавни институции, локалната самоуправа, општествените дејности како здравството, културата,

⁹⁹ Види Навредата и клеветата како дел од медиумските реформи, Здружение на новинари на Македонија, стр. 11, достапно на <https://znm.org.mk/wp-content/uploads/2018/12/%D0%9D%D0%B0%D0%B2%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%B0-%D0%B8-%D0%BA%D0%BB%D0%B5%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B0-%D0%BA%D0%B0%D0%BA%D0%BE-%D0%B4%D0%B5%D0%BB-%D0%BE%D0%B4-%D0%BC%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D1%83%D0%BC%D1%81%D0%BA%D0%B8%D1%82%D0%B5-%D1%80%D0%B5%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B8.pdf>. (пристапено на 13.02.2020).

¹⁰⁰ Види Навредата и клеветата како дел од медиумските реформи, Здружение на новинари на Македонија, стр. 18.

уметностите, образованието, науката, спортот, средствата за јавно информирање, правниот систем и примената на правото и економскиот систем и економските односи и животната средина. Понатаму, Законот дава дефиниција и за тоа што се подразбира под носител на јавна функција - службено, воено, одговорно лице во правно лице или лице што врши работи од јавен интерес, според значењето на тие изрази определено со Кривичниот законик.¹⁰¹

Член 6 Законот за граѓанска одговорност за навреда и клевет дава детална дефиниција на инстутот навреда. Согласно овој Закон одговорнот за навреда постои доколку навредата се упатува во сериозна критика, во вршење на новинарската професија, во одбрана на слободата на јавно изразување на мислата или на други права или при заштита на јавен интерес или други оправдани интереси, а при тоа изнесување на понижувачко мислење за друг може да се утврди дека: 1) од начинот на изразувањето или од другите негови околности произлегува дека тоа нема значење на навреда; 2) не предизвикало значителна повреда на честа и угледот на личноста и 3) не е изнесено исклучиво со цел да се понижи личноста на друг или да се омаловажи неговата чест и углед. Исто така, Законот предвидува дека не е одговорен за навреда тој што ќе изнесе понижувачко мислење за носител на јавна функција во јавен интерес ако докаже дека тоа е засновано врз вистинити факти, или ако докаже дека имал основана причина да поверува во вистинитоста на таквите факти, или ако изјавата содржи оправдана критика или поттикнува расправа од јавен интерес или е дадена во согласност со професионалните стандарди и етика на новинарската професија.¹⁰²

Нема елементи на граѓанска одговорност за навреда доколку еден интернет-портал пренесе изјава што е дадена во работата на Собранието на Република Македонија, во работата на советите на општините и градот Скопје, во управна или судска постапка или

¹⁰¹ Види член 5 став 1 од Законот за граѓанска одговорност за навреда и клевета, Службен весник бр.143/12.

¹⁰² Види член 6 од Законот за граѓанска одговорност за навреда и клевета, Службен весник бр.143/12.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

пред народниот правобранител, пренесено мислење содржано во службен документ на Собранието на Република Македонија, Владата на Република Македонија, органите на управата, судовите или други државни органи, соопштение или други документи на меѓународни организации или конференции, соопштение или друг документ за информирање на јавноста издадени од надлежни државни органи, установи или други правни лица, соопштение или друг службен документ од истраги за сторени кривични дела или прекршоци и во самата изјава се пренесени мислења изнесени на јавен собир, во судска постапка или друга јавна манифестација на активноста на државни органи, установи, здруженија или правни лица или се известува за изјава што е јавно соопштена од друг.¹⁰³ Во согласност со професионалните новинарски стандарди пренесувањето одредена изјава на друг треба да се атрибуира, односно - во насловот или во текстот со кој се пренесува одредена вест, треба да се назначи кој ја дал таа изјава.

Член 8 од Законот за граѓанска одговорност за навреда и клевета ја утврдува одговорноста за клевета. Па оттука, за клевета одговара тој што за друго лице со утврден или очевиден идентитет, со намера да ѝ наштети на неговата чест и углед, пред трето лице изнесува или пронесува неистинити факти што се штетни за неговата чест и углед, а знае или бил должен и може да знае дека се неистинити. Во однос на граѓанската одговорност за клевета, тој што е тужен во одредена судска постапка е должен да ја докажува вистинитоста на фактите содржани во тврдењето, односно во текстот што е авторски. Во случај на пренесена вест, текст или друга содржина, доколку таа е атрибуирана, интернет-порталот што е тужен е должен да докаже дека таа била пренесена и дека тој не е нејзин автор. Во однос на докажувањето доволно е да се докаже дека имал основна причина да поверува во вистинитоста на тврдењата. По исклучок не е дозволено докажување на вистинитоста на факти што се однесуваат на приватниот живот на тужителот, освен ако изнесувањето такви факти е сторено во научно, книжевно или уметничко дело, во

¹⁰³ Види член 7 од Законот за граѓанска одговорност за навреда и клевета, за граѓанска одговорност за навреда и клевета, Службен весник бр.143/12.

сериозна критика, во вршење службена должност, на новинарската професија, на политичка или друга општествена дејност, во одбрана на слободата на јавно изразување, на мислата или на други права или при заштита на јавен интерес. Ако клеветата се состои во јавно префрлање на друг дека сторил кривично дело или дека е осуден за такво дело, одговорноста е исклучена ако изјавата е дадена во јавен интерес и ако лицето што ја дало ќе ја докаже нејзината одговорност, вистинитост или ќе докаже дека имал основана причина да поверува во вистинитоста на таквите факти.¹⁰⁴.

Во рамките на Законот предвидена е и заштита на изворот на информацијата како основа на принципите на новинарското работење. Па така, предвидено е дека од новинар или друго физичко лице што професионално врши дејност на информирање на јавноста, во судска постапка за утврдување граѓанска одговорност за навреда или клевета согласно со законот, не може да се бара да го открие својот таен извор на информации за фактите за кои е должен да ги докажува. Но судот може да побара од тужениот да ги открие релевантните информации заради утврдување на вистинитоста на објавената информација, без притоа да се идентификува изворот на информацијата.

Покрај основите за исклучување на одговорноста за клевета од членот 9 ставови (2), (3) и (4) од овој закон, исклучена е одговорноста за тврдење на факти штетни за честа и угледот на друг што е дадено во научно, книжевно или уметничко дело, во сериозна критика, во вршење на службена должност, новинарска професија, политичка или друга општествена дејност, во одбрана на слободата на јавно изразување на мислата или на други права или при заштита на јавен интерес или други оправдани интереси, ако: 1) се изнесува или пронесува тврдење што е содржано во соопштение, одлука или друг документ на државен орган, установа или правно лице, или е изнесено на јавен собир, во судска постапка или друга јавна манифестација на активноста на државни органи,

¹⁰⁴ Види член 8 од Законот за граѓанска одговорност за навреда и клевета, Службен весник бр.143/12.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

установи, здруженија или правни лица или се пронесува тврдење што е јавно соопштено од друг; 2) на лицето што го изнесува или пронесува таквото тврдење му е оневозможено остварувањето на правото на пристап до информации од јавен карактер спротивно на прописите за слободен пристап до информации, на кое се повикува во својата одбрана; 3) неистинитите факти, содржани во тврдењето, имаат споредно значење во однос на вистинитите факти на кои се однесува тврдењето и не ја менуваат битно целовитата смисла на вистинитото тврдење или 4) во средство за јавно информирање се изнесуваат факти што се однесуваат на прашања од јавен интерес со повикување на сериозни извори на сознанија за нивната вистинитост, спрема кои тужениот постапувал со потребната мера на должно внимание во согласност со професионалните стандарди на новинарската професија.¹⁰⁵

3.2.Надоместување штета и други правни последици на одговорноста за навреда и клевета

Иницирањето на тужбата за надомест на штета како правна последица од одговорноста за навреда и клевета е условено со упатување на барање за извинување и јавно повлекување на содржината за која тужителот смета дека е клеветничка или навредлива, кое треба да биде објавено на истото место и во истиот обем во печатеното средство за јавно информирање или на интернетстраницата, или во исто време и во ист обем во електронските средства за јавно информирање или интернет-страницата, како и информацијата на која се реагира, најдоцна во рок од 48 часа од денот на доставувањето на реакцијата. Ако навредата или клеветата е сторена по пат на средство за јавно информирање или компјутерски систем, оштетениот (се мисли на физичкото или правното лице што смета дека одредена содржина наменета кон него е клеветничка или навредлива) има право да поднесе барање за објавување одговор, демант или исправка во рок од седум

¹⁰⁵ Види член 9 од Законот за граѓанска одговорност за навреда и клевета, Службен весник бр.143/12.

дена од денот кога дознал дека е објавена, но не подоцна од еден месец од нејзиното објавување.¹⁰⁶ Средството за јавно информирање што ја објавило клеветничката или навредливата содржина (текст или сл.) го објавува демантот, одговорот или исправката во рок од два дена од доставувањето на барањето, во првиот нареден број, ако се работи за периодични изданија, или во друго средство за јавно информирање, ако се работи за непериодична публикација. Демантот, одговорот или исправката се објавува на истото место или време и во ист обем како и информацијата на која се реагира (наслов, наднаслов, поднаслов, текст во пишани средства за јавно информирање или интернет-страница, најава во информативна програма, прилог).

Законот за граѓанска одговорност за навреда и клевета, во поглед на граѓанската одговорност за навреда, предвидува судот може да досуди одреден износ на нематеријална штета поради одредена навредлива содржина само во случај ако лицето против кое е поведена судската постапка не се извинило и јавно не ја повлекло навредливата изјава или ако навредата ја повторило по судската одлука со која се забранува таквото повторување.¹⁰⁷

Во однос на висината на паричниот надомест на штета за навредата и клеветата, судот ги зема предвид сите околности на случајот, а особено околностите за имотната состојба на тужениот, како и дали тужителот ги презел сите дејства за ублажување на казната предвидени во членовите 13 и 14 од Законот за граѓанска одговорност за навреда и клевета. Висината на паричниот надомест на штета за навредата и клеветата е пропорционална со штетата нанесена на угледот на оштетениот, којшто исто така може да бара од судот и надомест на материјална штета што се состои во вистинската штета и во изгубената добивка. Законот за граѓанска одговорност има одредена новина во смисла

¹⁰⁶ Види член 14 од Законот за граѓанска одговорност за навреда и клевета, Службен весник бр.143/12.

¹⁰⁷ Види член 16 од од Законот за граѓанска одговорност за навреда и клевет, Службен весник бр. 143/12.

дека е утврден максималниот износ што смее да се досуди во случај против одреден новинар, уредник и правното лице да е утврдена граѓанска одговорност за навреда или за клевета. За новинар максималниот износ е 2.000 евра во денарска противвредност; за уредник или лице што го заменува износ до 10.000 евра во денарска противвредност; за правното лице износ до 15.000 евра во денарска противвредност.¹⁰⁸

3.2.2. Краток осврт на правната реалност по однос институтите клевет и навреда во однос на новинарите во улога на тужена страна

Во периодот пред стапувањето во сила на Законот за граѓанска одговорност за клевета и навреда, во судовите во РМ имаше околу 700 судски постапки за клевета или навреда покренати според одредбите на Кривичниот законик, од кои во околу 330 постапки беа вклучени новинари. Центарот за развој на медиуми, во текот на 2013 и 2014 година, набљудуваше 74 судски постапки од кои 16% биле тужби на новинари против новинари, уредници и медиуми. Пред првостепениот суд биле завршени 43 постапки, а само во пет била утврдена одговорност за навреда и клевета. Во текот на 2015 година, Здружението на новинарите на Македонија (ЗНМ) исто така организираше длабинско набљудување на 39 судски постапки во кои биле инволвирани новинари, при што дури 17 биле судски постапки во кои и тужителот и тужениот се новинари или уредници. Статистиката која произлегува од податоците прибавени од оперативниот систем АКМИС којшто за својата работи го користи Основен Суд Скопје 2 Скопје како надлежен суд за решавање на предметите за споровите по повод граѓанска одговорност за навреда и клевета, покажува дека дека бројот на нерешени предмети за сите судови со проширена надлежност изнесува 108 предмети по повод граѓанска одговорност за клевета и навреда на крајот на 2020 година. Во тековната година се примени 71 предмети, а вкупниот број на решени предмети на крајот на извештајот е 53. Во 2019 година бројот на

¹⁰⁸ Види член 18 од Законот за граѓанска одговорност за навреда и клевета, Службен весник бр. 143/12.

примени предмети за граѓанска одговорност за клевета и навреда изнесува 75 предмети, а на крајот на годината биле решени 99 предмети. Во 2018 година бројот на примени предмети за граѓанска одговорност за клевета и навреда изнесува 70 предмети, додека на крајот на годината биле решени 104 предмети.

Во рамките на публикацијата анализирани се 7 вкупно седум судски случаи чиј исход е донесување на правосилна судска пресуда. Па, така во образложението на пресудата за случајот *Владимир Талески против Блажевска и други*, јасно се нагласува дека новинарката Блажевска, во текстот со наслов “Колку е богат Владимир Талевски” (објавен во Утрински весник од 23-24 ноември 2013 година), информирајќи за дел од расправата во Советот на општината Битола, „...несомнено ... се водела од јавниот интерес, бидејќи станувало збор за прашања поврзани со работата на локалната самоуправа.“ Притоа, се додава и дека очекувано е „новинарите, аналитичарите и сите релевантни експерти да реагираат на настани од ваков вид ако се има предвид карактерот на јавност и отчетност која ја има функцијата градоначалник.“ Според тоа, за Судот е недвосмислено јасно дека јавниот интерес што го штитела новинарката Блажевска е поважен од угледот на градоначалникот Талевски, кој поради функцијата на која се наоѓа мора да е предмет на критичко набљудување на новинарите и на јавноста.

Случајот *Миленко Неделковски против Чадиловски и други* е постар случај што бил повторно поднесен по донесувањето на Законот за граѓанска одговорност за клевета и навреда. Уредникот Чадиловски и новинарот Тевчев биле тужени поради ТВ прилогот со наслов „Миленко Неделковски должи плати“ (објавен на поранешната А1 телевизија) во кој му дале можност на соговорникот и извор на информацијата јавно да изнесе информации за имотот што го поседува новинарот Неделковски и за тоа дека му должи неисплатени плати. Судот проценил дека новинарите немале намера да му наштетат на

честа и угледот на Неделковски, туку да му овозможат на Будимски пред јавноста „...да ја пробуди свеста и чувството кај тужителот да му го исплати долгот.“¹⁰⁹

Иако станува збор само за навистина мал број на судски пресуди, од нив може да се заклучи дека судиите покажуваат познавање за карактерот на новинарската професија, неопходноста од професионалното и критичкото новинарство, како и високата заштита на јавниот интерес.

4. Заклучок

Од анализата на легислативата која претходи а кој е посветена како на заштитата на правото на слободата на изразување, така и на ограничувањата со кои се соочува ова право во правниот систем на Република Северна Македонија, можеме да дојдеме до заклучок дека постои доволно добра легислатива, која е применлива во интернет-сферата, но неопходно потребно е да излеземе од полето на добрата теорија, и да почнеме да ги применуваме законските решенија. Оттука, легислативата мора да се спроведува неселективно, правично и пропорционално, кон сите актери во јавната комуникација на интернет. Ова особено важи за спроведувањето на Кривичниот законик и одредбите за говорот на омраза¹¹⁰, Законот за граѓанска одговорност за навреда и клевета, Законот за

¹⁰⁹ Достапно на:

<https://znm.org.mk/%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%B0-%D0%BF%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%B8-%D0%B7%D0%B0-%D0%BA%D0%BB%D0%B5%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%B8-%D0%B8-%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%B8-%D0%BD/>
(пристапено на 15.02.2020).

¹¹⁰ Види Кривичен законик „Службен весник на Република Македонија“ бр. 80/99, 4/02 година, 43/03, 19/04, 81/05, 60/06, 73/06, 7/08, 139/08, 114/09, 51/11, 135/11, 185/11, 142/12, 166/12, 55/13, 82/13, 14/14, 27/14, 28/14, 115/14, 132/14, 196/15, 226/15, 97/17 година.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

спречување и заштита од дискриминација¹¹¹, но и во делот на Законот за работни односи¹¹² и Законот за авторското право и сродните права.

¹¹¹ Види Одлука на Уставниот суд на Република Македонија У.бр.82/2010 од 15 септември 2010 година, објавена во „Службен весник на Република Македонија“ бр.127/2010 година.

¹¹² Види Законот за изменување и дополнување на Законот за работните односи („Службен весник на Република бр.33/2015. Пречистениот текст на Законот за работни односи ги опфаќа: Законот за работните односи на Република Македонија" бр. 124/2010), Законот за дополнување на Законот за работните односи („Службен весник на Република Македонија" бр. 47/2011), Законот за изменување и дополнување на Законот за работните односи („Службен весник на Република Македонија" бр. 11/2012), Законот за изменување и дополнување на Законот за работните односи („Службен весник на Република Македонија" бр. 39/2012); Законот за изменување и дополнување на Законот за работните односи („Службен весник на Република Македонија" бр.13/2013), Законот за изменување и дополнување на Законот за работните односи („Службен весник на Република Македонија" бр.25/2013), Законот за изменување на Законот за работните односи („Службен весник на Република Македонија" бр.170/2013), Законот за изменување и дополнување на Законот за работните односи („Службен весник на Република Македонија" бр.187/2013), Законот за изменување и дополнување на Законот за работните односи („Службен весник на Република Македонија" бр.113/2014), Законот за изменување на Законот за работните односи („Службен весник на Република Македонија" бр.20/2015), Законот за изменување и дополнување на Законот за работните односи („Службен весник на Република Македонија" бр.33/2015) и Законот за изменување на Законот за работните односи („Службен весник на Република Македонија" бр.72/2015) во кои е означено времето на нивното влегување во сила и примена, Исправка на Законот за изменување и дополнување на Законот за работните односи („Службен весник на Република Македонија" бр.149/2009), Одлука на Уставниот суд на Република Македонија У.бр.161/2005 („Службен весник на Република Македонија" бр. 3/2006), Одлука на Уставниот суд на Република Македонија У.бр. 139/2005 („Службен весник на Република Македонија" бр. 3/2006), Одлука на Уставниот суд на Република Македонија У.бр. 134/2005 („Службен весник на Република Македонија" бр. 44/2006), Одлука на Уставниот суд на Република Македонија У.бр. 187/2005 („Службен весник на Република Македонија" бр. 66/2006), Одлука на Уставниот суд на Република Македонија У.бр.111/2006 („Службен весник на Република Македонија" бр.16/2007), Одлука на Уставниот суд на Република Македонија У.бр.188/2006 („Службен весник на Република Македонија" бр. 57/2007), Одлука на Уставниот суд на Република Македонија У.бр. 170/2006 („Службен весник на Република Македонија" бр. 74 од 8.05.2015 година 2 од 93 Македонија" бр. 77/2007), Одлука на Уставниот суд на Република Македонија У.бр. 200/2008 („Службен весник на Република Македонија" бр. 63/2009), Одлука на Уставниот суд на Република Македонија У.бр.20/2009 („Службен весник на Република Македонија" бр.10/2010), Одлука на Уставниот суд на Република Македонија У.бр.176/2009 („Службен весник на Република Македонија" бр.58/2010), Одлука на Уставниот суд на Република Македонија У.бр.263/2009 („Службен весник на Република Македонија" бр.132/2010) и Одлука на Уставниот суд на Република Македонија У.бр.62/2013 („Службен весник на Република Македонија" бр. 106/2014. Види Законот за изменување и дополнување на Законот за работните односи („Службен весник на

Од посебно значење во оваа насока е и фактот дека Уставниот суд одлучи да не поведе постапка за оспорениот Закон за граѓанска одговорност за навреда и клевета, по поднесена иницијатива на дванаесет здруженија на граѓани и фондации, здружени во неформална граѓанска коалиција под името „Фронт за слобода на изразувањето“ која до Уставниот суд на Република Северна Македонија поднесе иницијатива за поведување постапка за оценување на уставноста на целината и одделни одредби од Законот. „Јавноста во секоја држава има право да знае и да добие веродостојни информации, особено кога се во прашање теми од поширок, но и круцијален јавен интерес. Домашниот Закон за граѓанска одговорност за клевета и навреда ги поставува основите за нов концепт на граѓанска одговорност за навреда и клевета, но неговото вистинско оживотворување мора да се одвива преку примена на добрата пракса во судските одлуки кои се однесуваат на оваа материја“, вели во издвоеното мислење, тогашната уставна судијка Наташа Габер – Дамјановска.¹¹³

Потребни се и повеќе финансиски ресурси, и повеќе проекти и активности за унапредување на капацитетите на општеството и медиумите што треба да одговорат на предизвиците на дигиталната ера, што ќе им овозможи на граѓаните информации, податоци и факти што ќе им помогнат да донесуваат информирани избори и заклучоци, но

Република Македонија" бр.33/2015).односи ги опфаќа: Законот за работните односи („Службен весник на Република Македонија" бр. 62/2005), Законот за изменување и дополнување на Законот за работните односи („Службен весник на Република Македонија" бр. 106/2008), Законот за изменување и дополнување на Законот за работните односи („Службен весник на Република Македонија" бр. 161/2008), Законот за дополнување на Законот за работните односи („Службен весник на Република Македонија" бр. 114/2009), Законот за изменување и дополнување на Законот за работните односи („Службен весник на Република Македонија" бр. 130/2009), Законот за изменување на Законот за работните односи („Службен весник на Република Македонија" бр. 50/2010), Законот за дополнување на Законот за работните односи („Службен весник на Република Македонија" бр. 52/2010).

¹¹³ Достапно на: <https://akademik.mk/izdvoeno-mislenie-za-graganskata-odgovornost-za-navreda-i-kleveta-javnosta-ima-pravo-da-znae-za-temi-od-krutsijalen-javen-interes-natasha-gaber-damjanovska/> (пристапено на 15.02.2020)

и да ги остваруваат своите права.¹¹⁴ На тој начин ќе се овозможи негување на медиумската писменост како во медиумскиот, така и во образовниот систем. Медиумите треба значително да ги подобрат своите содржини, преку инвестиции и подобрувања на условите за нивниот кадар и преку континуирана едукација на медиумските работници. На тој начин, законските решенија континуирано ќе градат една медиумска култура втемелена на одговорност, професионалност, вистинитост во чиј простор ќе се реализира правото на слобода на изразување, додека сите негови законски оправдани ограничувања ќе се спроведуваат под созреани и демократски услови, при што воедно ќе се исцртуваат и новите правила за опстојување во дигиталната ера која ја живееме.

Библиографија

- [1] Handzhiyska Lyudmila, Mackay Cheyenne, Вовед во медиумско право, Verein Freies Radio Wien, 2016.
- [2] Шкарик Светомир, Гордана Силјановска-Давкова, Уставно право, 2009.
- [3] Ljubić D. „Ustavi pojmovi prava, slobode, jamstva, načela, mogućnosti i zabrane“, Hrvatska pravna revija, Zagreb, 2001.
- [4] Јовановска Маја, Дувњак Гордана, Трпевска Снежана, Примената на Законот за граѓанска одговорност за клевета и навреда во судските постапки против новинари, 2017.
- [5] Остварување на правото на слобода на изразување-теорија и практика, Здружение на граѓани Институт за човекови права Здружение за развој Центар за управување со промени, 2017.
- [6] Roland Burkart, Kommunikationswissenschaft. Grundlagen und Problemfelder. Umriss einer interdisziplinären Sozialwissenschaft, Böhlau, 2002.

¹¹⁴ Види АНАЛИЗА: Македонија во дигиталната ера - меѓу правата и одговорностите при комуницирањето на интернет, достапно на: https://mim.org.mk/attachments/article/853/MIM_Analiza_mk.pdf (пристапено на 13.02.2020)

- [7] Навредата и клеветата како дел од медиумските реформи, Здружение на новинари на Македонија.
- [8] Устав на Република Северна Македонија, донесен 17.11.1991 година.
- [9] Закон за заштита на укажувачите, Службен весник на Република Македонија бр. 196/2015, 35/18.
- [10] Закон за авторското право и сродните права Службен весник на РМ, бр. 115/10, 51/11, 147/13, 154/15, 27/16. Закон за класифицирани информации Службен весник бр. 09/04, 113/07, 145/10, 80/12, 41/14, 21/18 и 83/18.
- [11] Закон на судовите „Службен весник на Република Македонија“ број 58/2006, 35/2008, 150/10, 83/18 и 198/18.
- [12] Закон за заштита на лични податоци, („Службен весник на Република Македонија“ бр. 7/2005, 103/2008, 124/2008, 124/2010, 135/2011, 43/2014, 153/2015 и 99/2016).
- [13] Закон за граѓанска одговорност за навреда и клевета , Службен весник на РМ, бр. 143/2012.
- [14] Кривичен законик „Службен весник на Република Македонија" бр. 80/99, 4/02, 43/03, 19/04, 81/05, 60/06, 73/06, 7/08,139/08,114/09,51/11, 135/11 , 185/11, 142/12, 166/12, 55/13, 82/13,14/14, 27/14, 28/14, 115/14, 132/14,196/15,226/15, 97/17.
- [15] Закон за изменување и дополнување на Законот за работните односи („Службен весник на Република бр.33/2015.
- [16] https://mim.org.mk/attachments/article/853/MIM_Analiza_mk.pdf.
- [17] <https://www.sobranie.mk/content/Odluki%20USTAV/UstavSRSM.pdf>.
- [18] <https://www.osce.org/mk/fom/316166?download=true>.
- [19] https://travelsdocbox.com/Eastern_Europe/86952349-Ovaa-analiza-e-objavena-vo-ramkite-na-proektot-makedonija-vo-digitalnata-era-megju-pravata-i-odgovornostite-pri-komuniciranjeto-na-internet.html.
- [20] <https://vistinomer.mk/zakonot-za-svirkachite-vo-sila-implementatsijata-ke-bide-glavniot-test/>.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

- [21] <https://www.pravdiko.mk/granitsite-na-pravoto-na-sloboda-na-izrazuvan-e/>.
- [22] https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_MKD.pdf.
- [23] file:///C:/Users/GS/Downloads/IHR_Brosura_KlevetaNavreda_Makedonski.pdf
- [24] <https://znm.org.mk>.
- [25] <https://znm.org.mk/wp-content/uploads/>.

**INTERNATIONAL ORGANIZATIONS FOR THE PREVENTION
OF MONEY LAUNDERING**

Vili Arizanova, MA

Arizanova.vili@yahoo.com

Abstrakt

The prevention of money laundering is related to international institutions and agreements. In most cases, financial institutions, and especially banks, are intermediaries in the fight against money laundering, including the judiciary and regulatory bodies. They all have a single goal, and that is to find an appropriate answer to the following question - How to prevent people from throwing dirty money in legal flows, and thus create huge damage that has negative consequences for both the state and individuals ? Organized crime has an international character, and over time it becomes a growing danger from all aspects - political, state, ideological and so on. Due to the fact that the situation is more than serious, the leaders of the international community have begun to define the rights and obligations of states with the task of taking appropriate measures, procedures and means in order to reduce or completely eliminate criminal activities. Money laundering has a global character. International cooperation means the mutual cooperation of state agencies for combating money laundering, as well as cooperation with the state leadership, financial institutions, by respecting international conventions and recommendations related to money laundering.

Keywords: *international organizations, money laundering, prevention.*

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

МЕЃУНАРОДНИ ОРГАНИЗАЦИИ ЗА СПРЕЧУВАЊЕ НА ПЕРЕЊЕ ПАРИ

м-р Вили Аризанова

Arizanova.vili@yahoo.com

Апстракт

Спечувањето на перење пари е поврзано со меѓународните институции и договори. Во најголем број случаи, финансиските институции, а особено банките се посредници во борбата против перење пари, вклучувајќи ги и судските и регулаторните тела. Сите заедно имаат една единствена цел, а таа е да најдат соодветен одговор на следново прашање - Како да ги спречат лицата да уфрлаат валкани пари во легални текови, и со тоа да создаваат огромна штета која има негативни последици како врз државата, така и врз поединците? Организираниот криминал има интернационален карактер, и со текот на времето станува се поголема опасност од сите аспекти - политички, државни, идеолошки и сл. Поради фактот дека ситуацијата е повеќе од сериозна, челниците на меѓународните заедници пристапиле кон дефинирање на правата и обврските на државите со задача за преземање на соодветни мерки, постапки и средства, со цел намалување или целосно сузбивање на криминалните активности. Перењето пари има глобален карактер. Под меѓународна соработка се подразбира меѓусебната соработка на државните агенции за борба против перење пари, како и соработката со државниот врв, финансиските институции, преку почитување на меѓународните конвенции и препораки кои се однесуваат на перење пари.

Клучни зборови: *меѓународни организации, перење пари, спечување и сл*

1. Интерпол

Со цел што поефикасна меѓународна соработка заради одземање на имотна корист стекната преку организиран криминал, посебно значење имаат меѓународните организации со чија помош на стратешко и оперативно ниво се поттикнува имплементацијата на ефикасни механизми за одземање на имотна корист стекната преку криминал.

Интерпол претставува меѓународна криминалистичко - полициска организација која е формирана со цел реализирање на меѓународна полициска соработка, чија работа е насочена кон соработка, помош и поддршка во сузбивање на криминал, недозволено производство и недозволена трговија со дрога, недозволена трговија со луѓе, криумчарење на оружје, детска порнографија, перење пари, компјутерски криминал и сл.¹¹⁵.

Оваа организација е формирана во Австрија, во 1923 година.

Поради потребата од спротивставување на организираниот криминал и одземање на приходите стекнати преку криминал, Интернационалната полициска заедница донела многубројни меѓународни акти со кои се регулира оваа област.

Кон ова се придружил и Интерпол, кој преку своите резолуции ги повикал државите - членки, тежиштето на истрагите да го фокусираат на идентификација, следење и одземање на противправно стекнатите приходи на криминалните организации.

Со овие резолуции исто така се повикуваат државите - членки да ја подобрат размената на информации на тоа поле и да ги упатат своите Влади да донесат закони со кои ќе се овозможи пристап до финансиските евиденции и конфискација на приходите стекнати преку криминал.

¹¹⁵Николоска, С., Перење пари, Факултет за безбедност, Скопје, 2015.

Надлежности на Интерпол:

1. Идентификација, воспоставување и одржување контакти со експерти;
2. Следење и анализирање на информации поврзани со одредени области на активност и криминални организации;
3. Посочување на главните криминални закани со потенцијално глобално влијание;
4. Превземање на стратешки партнерства со разни организации и институции;
5. Помагање во изнаоѓање решенија за проблемите со кои се соочуваат силите за спроведување на законот;
6. Проценка и користење на информациите добиени од централните национални банки;
7. Промовирање и спроведување на заеднички проект со други меѓународни организации и институции активни во одредени области на криминал;
8. Обезбедување поддршка на државите - членки во тековната меѓународна истрага при одредени случаи.¹¹⁶

Во полициското одделение на Генералниот секретаријат на Интерпол настанал и специјализиран огранок под името FOPAC, како резултат на напорите на интернационалната полициска заедница која стреми кон спротивставување на организираниот криминал¹¹⁷.

И Генералниот секретаријат и FOPAC, соработуваат со другите интернационални организации заради развој на свеста за потребата од користење на истражни методи во борба против организираниот криминал и други облици на криминал.

Оваа соработка е насочена кон заедничко спротивставување на организираниот криминал во глобални рамки, развој на соработка и координација при имплементација на

¹¹⁶Николоска, С., Перење пари, Факултет за безбедност, Скопје, 2015.

¹¹⁷FOPAC, француска кратенка за Fonds Provenant d'Activites Criminelles – Фондови стекнати на криминал, формиран од страна на Генералното собрание на Интерпол во Кан, 1983.

интернационалните програми чија цел е одземање на имотна корист стекната преку вршење на кривично дело.

2. Европол

За жал, сведоци сме дека во последниве години не постојат граници за организираните криминални групи.

Нивното делување ширум светот е овозможено од страна на модерната технологија и располагањето со големи финансиски ресурси.

На иницијатива на Германија е создаден Европол, полициска организација на Европската унија, како одговор на потребата за спречување на организираниот криминал кој се повеќе претставувал закана за граѓаните на Европа, односно нивните слободи и права.

Основањето на Европол било предвидено уште со Мастришкиот договор од 1992 година за основање на Европската Унија, но Европол почнал со работа со ограничени надлежности на 03.01.1994 година.

Во 1998 година била усвоена Европол Конвенцијата од страна на сите држави - членки на Европската Унија и таа стапила на сила во октомври истата година.

Европол станал целосно оперативен на 01.07.1999 година.

Седиштето на Европол се наоѓа во Хаг, Холандија.

Од 2007 година во Европол членуваат 27 држави - членки на Европската Унија.¹¹⁸

Европол остварувал соработка при реализација на својата цел со државите - членки на Европската унија, државите кои се кандидати за членство во Европската унија, како и со органите за ред и мир.

Основна цел на постоењето на Европол е да се подобри ефективната и соработката на органите за борба против организираниот криминал на државите - членки

¹¹⁸<https://dzlp.mk/mk/node/2091>

на Европската Унија, преку размена на разузнавачки информации за организираниот криминал или другите сериозни облици на криминал.

Европол има мисија да придонесе во борбата на Европската Унија против организираниот криминал.

Европол нема извршни надлежности, што значи дека тој претставува сервис за поддршка на надлежните органи на државите - членки на Европската Унија, а таа поддршка ја реализира преку размена на информации, изготвување на разузнавачки анализи, експертизи и обука.

Односно, ова би значело дека службените лица на Европол немаат надлежности да спроведуваат истраги или да апсат во државите - членки на Европската Унија.

Европол не е составен само од полицајци, туку и од вработени во другите органи со слични надлежности како што се: цариници, гранична полиција, финансиска полиција, офицери за имиграција и сл.

Можни се три нивоа на соработка:

1. Првото ниво е техничка соработка или обука;
2. Второто ниво е стратешка соработка која опфаќа информации за општите трендови на организираниот криминал и размена на проценки за можни закани;
3. Третото, највисоко ниво на соработка е размена на лични податоци и бара претходно исполнување на условите за заштита и безбедност на личните податоци, поставени од страна на Европол.¹¹⁹

Пред се Европол ги поврзува надлежните органи на државите – членки во борба против тероризмот, перење пари, нелегална трговија со дроги и останати форми на меѓународен криминал, доколку постојат индикации дека се вклучени криминални структури на две или повеќе држави - членки.

Во денешни услови заканите се се поголеми и се по опасни.

¹¹⁹<https://dzlp.mk/mk/node/2091>

Покрај трговијата со дрога, постои реален проблем за спречување на трговијата со нуклеарни и радиоактивни супстанции, криумчарењето на илегални имигранти, трговијата со луѓе, трговијата со човечки органи и отуѓувањето на моторни возила.

Сума сумарум сите горенаведени видови на криминал се поврзани со нелегално перење пари.

Задачи на Европол:

1. Олеснување на размена на информации на државите - членки;
2. Прибирање, обработка и анализа на информации;
3. Известување на надлежните органи на државите - членки, преку национални бироа, за информации кои ги засегаат и за било каква идентификувана поврзаност помеѓу криминалните прекршители;
4. Помагање во истрагата на државите - членки со проследување на сите релевантни информации на националните бироа;
5. Водење на компјутерски систем со собраните информации.¹²⁰

Во однос на горенаведените задачи, Европол може согласно кадровските и буџетските ресурси со кои располага, да им помогне на државите - членки преку:

- спроведување на обука на членовите на нивните надлежни органи;
- организирање и подготовка на органите;
- спроведување на методи за превенција од криминал;
- спроведување на технички и форензички полициски методи за истражувачки процедури.

¹²⁰<https://www.europol.europa.eu/crime-areas-and-trends/crime-areas/economic-crime/money-laundering>

3. Комитет на експерти за оценување на мерките против перење пари на Советот на Европа - MONEYVAL

Во 1997 година по барање на европските министри за правда, во рамките на Советот на Европа, бил формиран Комитет на експерти за оценување на мерките против перење пари на Советот на Европа - MONEYVAL, следбеник на Комитетот PC-R-EV.

Во Комитетот на експерти за оценување на мерките против перење пари на Советот на Европа - MONEYVAL, членуваат 28 постојани членки (членки и на Советот на Европа) и членки во својство на набљудувачи.

Негова цел е обезбедување на ефикасни и стандардизирани системи со цел спречување на перење пари и финансирање тероризам во државите - членки на овој комитет¹²¹.

4. Група за финансиска акција - ФАТФ

Покрај мерките пропишани во Виенската конвенција за незаконски промет со наркотични дроги и психотропски супстанции на ООН, Конвенцијата против транснационалниот организиран криминал на ООН – Конвенцијата од Палермо и други, од големо значење е да се истакне работата на Групата за финансиска акција - ФАТФ (FATF - financial action task force).

Групата за финансиска акција - ФАТФ е основана во 1989 година, во Париз на предлог на групата Г-7, и претставува меѓународно тело од привремен карактер, чие членство го сочинуваат 31 држава и две меѓународни организации, над 20 набљудувачи, од кои пет се регионални тела за спречување на перење пари и повеќе од 15 други меѓународни организации и органи.

¹²¹<http://www.ufr.gov.mk/?q=node/35>

Групата за финансиска акција - ФАТФ која е невладина меѓународна организација, за основна задача има развој и промоција на мерки со цел спротивставување на перење пари на национален и меѓународен план.

Групата за финансиска акција - ФАТФ го следи:

- процесот на имплементација на мерките за спротивставување на перење пари во државите – членки;
- развојот на начинот на перење пари во глобални рамки;
- дефинирањето на адекватни против мерки за спротивставување на перење пари и сл.

Групата за финансиска акција - ФАТФ интензивно соработува со други меѓународни организации кои се заинтересирани за спротивставување на перење пари.

Основни задачи на Групата за финансиска акција – ФАТФ се:

1. Проучување на начинот и трендовите на перење пари во глобални рамки;
2. Евалуација на мерките за спротивставување на перење пари кои се преземени на државен и меѓународен план;
3. Дефинирање на мерки за спротивставување на перење пари на национален и интернационален план.¹²²

Групата за финансиска акција – ФАТФ во 1990 година, на почетокот на својата работа, дефинирала 40 препораки како глобална рамка за борба против перење пари, кои опфаќаат низа мерки во спротивставување на перење пари.

Овие препораки се карактеризираат со флексибилност, што им овозможува на државите кои сакаат да ги применат, тоа да го направат, приспособувајќи ги на своите економски, општествени и политички прилики.

¹²²Boskovic, G., Pranje novca, Beograd, 2005.

40 препораки, кои подоцна биле дополнети (во 1993 година и во 2003 година), настанале врз основа на Конвенцијата на Обединетите нации против незаконски промет на опојни дроги и психотропни супстанции и листата на насоки за супервизија на банки кои Базелскиот комитет за супервизија на банки ја објавил во декември, 1988 година.

По нападите од 11.09.2001 година кои се случија во Соединетите Американски Држави, Групата за финансиска акција – ФАТФ издаде 9 специјални препораки со цел спречување и борба против финансирањето тероризам.

40 препораки се групирани во три групи:

1. Препораките од првата група од 4 до 8 се однесуваат на финансиските институции кои се должни да преземат мерки за идентификација на клиентите при извршување трансакции, да ги чуваат нивните податоци, да го усовршат правниот систем и да донесат Закон за конфискација;
2. Во втората група влегуваат од 9 до 29 препорака. Оваа група ги опфаќа мерките за ангажирање финансиски систем во борбата против перење пари. Бидејќи финансиските институции се тие кои ги откриваат илегалните трансакции, истите се обврани да ги чуваат податоците на клиентите, да посветат внимание на поголемите трансакции, задолжително да ги пријавуваат сомнителните случаи, да развиваат програми за спречување перење пари и финансирање тероризам, да соработуваат со управните орган како и да применуваат посебни постапки за идентификација и водење интерни досиеја за трансакциите;
3. Од 30 до 40 препорака спаѓаат во третата група препораки. Оваа група ги опфаќа мерките со кои треба да се спречи злоупотребата на правните лица од страна на перачите на пари, мерки со кој би се подобрил пристапот до информации, за крајните сопственици, имплементација на Виенската конвенција, Палермо Конвенцијата и Конвенцијата на Обединетите Нации за спречување на финансирање тероризам од 1999 година и сл.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

Препораките се следниве:

1. Политика и координација:
 - проценка на ризик и примена на пристап заснован на ризик;
 - национална соработка и координација;
2. Перење пари и конфискација:
 - кривично дело перење пари;
 - конфискација и привремени мерки;
3. Финансирање тероризам и финансирање ширење на оружје за масовно уништување:
 - кривично дело финансирање тероризам;
 - финансиски трансакции во врска со тероризам и финансирање тероризам;
 - целни финансиски трансакции во врска со ширење оружје за масовно уништување;
 - непрофитни организации;
4. Превентивни мерки:
 - закони за чување на деловна тајна на финансиски институции;
 - познавање и следење на странки и водење евиденција;
 - дополнителни мерки за посебни странки и дејности;
 - политички експонирани лица;
 - кореспондентско банкарство;
 - услуги за пренос на пари и вредносни пратки;
 - нови технологии;
 - електронски трансфер;
 - доверување на поединечни работи, контрола и финансиски групи;
 - доверување на поединечни работи на трети лица;
 - внатрешна контрола и деловни единици и друштва ќерки, со седиште во друга држава;

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

- држави со висок степен на ризик;
 - поднесување на извештај за сомнителни трансакции;
 - дојава и чување на деловна тајна;
 - означен нефинансиски сектор и самостојни професии;
 - познавање и следење странки;
 - останати мерки;
5. Транспарентност и вистинска сопственост над правни лица и аранжмани:
- транспарентност и вистинска сопственост над правни лица;
 - транспарентност и вистинска сопственост над правни аранжмани;
6. Овластувања и одговорности на надлежните власти и останати институционални мерки:
- регулирање и надзор;
 - регулирање на финансиските институции и надзор над нивната работа;
 - овластувања на надзорните органи;
 - регулирање и надзор над работата на DNFBP (лица надвор од финансискиот сектор);
 - оперативна работа и мери на органите на редот;
 - финансиско известувачки служби;
 - одговорност на органите на редот и истражните органи;
 - овластувања на органите на редот и истражните органи;
 - курири кои пренесуваат готовина;
 - општи барања;
 - статистика;
 - насоки и повратни информации;
 - казни;
7. Меѓународна соработка:

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

- меѓународни инструменти;
- меѓусебна правна помош;
- меѓусебна правна помош: замрзнување и конфискација;
- испорака;
- останати форми на меѓународна соработка.¹²³

Државите – членки на Групата за финансиска акција – ФАТФ ја надгледуваат примената на 40 препораки по пат на двоен пристап:

- годишна самопроценка;
- детален процес на меѓународна проценка во чија согласност секоја држава – членка станува предмет на контрола на лице место.

Групата за финансиска акција – ФАТФ е мултидисциплинарно тело чии состаноци се одржуваат неколку пати годишно, на кои се дефинираат основните правци на дејствување на оваа група во наредниот период.

На пленарните седници се дискутира за:

- начини на перење пари;
- мерки и имплементација на мерки за спротивставување на перење пари во државите – членки;
- можности за борба против перење пари во глобални рамки.

Покрај пленарните се одржуваат и таканаречени „типологиски состаноци“ кои претставуваат форуми на експерти од областа на правото, финансиите и истрагата на перење пари од државите – членки во меѓународните организации.

На „типологиските состаноци“ се дискутира за:

- новите начини на перење пари;

¹²³Preporuke FATF, Organizacija za kontrolu i sprecavanje pranja novca, 2012.

- потенцијални закани и можности за спроведување на ефикасни мерки за спротивставување на перење пари.

Групата за финансиска акција – ФАТФ ја следи имплементацијата на мерките со користење на инструментите за проценка на промената и самоевалуацијата, со кои се оценува работата на државите – членки.

Примената на самоевалуација подразбира дека секоја држава - членка еднаш годишно пополнува прашалник, со кој се проценува степенот на имплементација на мерките предвидени во 40 Препораки.

Резултатите од прашалникот потоа се користат за планирање на работата на Групата за финансиска акција – ФАТФ.

5. Егмонт група

Егмонт групата претставува меѓународна мрежа на национални уреди специјализирани за борба против перење незаконски средства.

Истата поддржува соработка на национални уреди, поттикнува меѓусебна размена на информации и искуства за можни случаи на перење пари.

Членките на Егмонт групата се занимаваат со откривање и спречување на перење пари.

Создавањето на заштитена интернетска конкуренција претставува всушност едно од најважните постигнувања на оваа група.

Меѓународниот сигурносен интернетски веб систем на Егмонт групата, им овозможува меѓусебна комуникација на членовите, преку заштитена електронска пошта, олеснителна практична и брза размена на податоци во борба против перење пари.

Егмонт групата има за цел создавање на услови за сигурна, брза и законски втемелена размена на информации неопходни за борба против перење пари¹²⁴.

Користењето на интелигентен информациски систем опфаќа стратегиска и оперативна аналитика и визуелизација, со крајна цел детектирање на сомнителни трансакции по пат на одредени индикатори и доставување на известувања за сомнителни трансакции до надлежните државни тела, со цел понатамошно постапување, поврзувајќи сомнителни трансакции со криминални активности на поединци, групи или организации, вклучувајќи познати методи за перење пари.

Бидејќи Егмонт групата е форум на Единици за финансиско разузнавање (од целиот свет), своите цели, кои се поставени во функција на подобро спроведување на законите од страна на Единиците за финансиско разузнавање, ги остварува преку:

- проширување и продлабочување на меѓународната соработка за размена на податоци и информации врз основа на принципот на реципроцитет и преку користење на сигурен канал за размена на податоци, обука и размена на искуство;
- поттикнување на соработката и координацијата меѓу Единиците за финансиско разузнавање на оперативно ниво;
- поттикнување за развивање на (оперативните) капацитети на секоја Единица за финансиско разузнавање;
- поттикнување на формирање на нови Единици за финансиско разузнавање во државите каде истите не постојат и сл.¹²⁵

¹²⁴<https://www.state.gov/j/inl/rls/nrcrpt/2015/vol2/239473.htm>

¹²⁵<http://www.ufr.gov.mk/?q=node/36>

6. Евроазиска група за борба против перење пари - ЕАГ

На иницијатива на Руската федерација на 06.10.2004 година била основана Евроазиската група за борба против перење пари – ЕАГ, која на почетокот имала неколку држави - членки: Белорусија, Кина, Русија, Казахстан, Киргистан, Туркменистан и Таџикистан.

Од 2005 година својство на полноправна членка има и Узбекистан, а пак од 2010 година и Индија станала полноправна членка¹²⁶.

Покрај државите кои се полноправни членки, во Евроазиската група за борба против перење пари – ЕАГ, има и држави кои имаат статус на набљудувачи.

Својство на набљудувачи имаат: Обединетите Нации, Групата за финансиска акција – ФАТФ, Меѓународниот монетарен фонд, Светската банка, Интерпол, Соединетите Американски Држави, Велика Британија, Франција, Германија, Италија, Јапонија и други.

Евроазиската група за борба против перење пари – ЕАГ ги има следниве задачи:

1. Промовирање на Препораките на Групата за финансиска акција – ФАТФ и другите меѓународни стандарди во областа на спречување перење пари и финансирање тероризам;
2. Помагање на државите - членки да ги имплементираат наведените стандарди;
3. Осмислување и одржување на обука во областа на спречување перење пари;
4. Координација на програмите за соработка со меѓународни организации, работни групи и заинтересирани држави;
5. Изработка на типологија во областа на перење пари;
6. Пружање на техничка помош и поддршка на државите - членки.¹²⁷

¹²⁶<https://eurasiangroup.org/en>

¹²⁷<https://eurasiangroup.org/en>

Овие задачи се насочени кон остварување на основната цел на Евроазиската група за борба против перење пари – ЕАГ, а тоа е унапредување на ефикасноста на системот за спречување на финансирање тероризам во секоја држава - членка на Евроазиската група за борба против перење пари – ЕАГ, што се постигнува по пат на минимализација на опасноста од тероризам во регионот и на глобално ниво, обезбедување на транспарентност, одговорност и сигурност на финансискиот систем, обезбедување на јавна сигурност во регионот со создавање на услови кои овозможуваат откривање на тешки кривични дела, вклучувајќи и прекугранични кривични дела, намалување на стапката на криминал и сл.

7. Заклучок

Парите се сметаат за мерило на вредноста и средство за плаќање и поради значењето кое го имаат во платниот промет тие имаат посебна правна заштита, посебно во доменот на кривичното право.

Современиот организиран криминал во однос на традиционалните форми се разликува по тоа што се јавува во голем број облици и по тоа што постојано открива нови области кои можат да бидат извор на криминален профит.

Перењето пари се појавува како облик кој го следи организираниот криминал кој на криминалните организации им овозможува легализација на средства стекнати со криминална дејност.

Последиците од перењето пари се многубројни и се јавуваат во различни облици, но сите заедно имаат еден заеднички ефект во однос на државата и меѓународната заедница, кој се гледа во дестабилизација и претворање на постоечките социјални структури со создавање на нова група богати луѓе во општеството.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

7. Користена литература:

- [1] Бошковиќ, М., Организовани криминалитет, Полицијска академија, Београд, 1988.
- [2] Bošković, G., Pranje novca, Beograd, 2005.
- [3] Кулиќ, М., Прање новца, Београд, 2001.
- [4] Prevention of Criminal Use of the Banking System for the Purpose of Money-Laundering, Basel Committee, December, 1988.
- [5] Preporuke FATF, Organizacija za kontrolu i sprecavanje pranja novca, 2012.
- [6] Richards, R., J., Transnational criminal organizations, cybercrime and money laundering, London, 1999.
- [7] https://www.unodc.org/pdf/convention_1988_en.pdf
- [8] <http://www.riscglobal.com/risks.htm>
- [9] <http://www.unodc.org/unodc/en/money-laundering/laundrycycle.html>
- [10] <https://dzlp.mk/mk/node/2091>
- [11] <https://www.europol.europa.eu/crime-areas-and-trends/crime-areas/economic-crime/money-laundering>
- [12] <http://www.ufr.gov.mk/?q=node/35>
- [13] <https://www.state.gov/j/inl/rls/nrcrpt/2015/vol2/239473.htm>
- [14] <http://www.ufr.gov.mk/?q=node/36>
- [15] <https://eurasiangroup.org/en>

**CORRUPTION WITH A SPECIAL OVERVIEW OF THE STATE COMMISSION FOR
PREVENTION OF CORRUPTION IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA**

Vili Arizanova, MA

Arizanova.vili@yahoo.com

Abstrakt

Corruption is such a socially negative phenomenon that in terms of its phenomenological features is considered the most severe form of endangering the democratic rule of law. Any form of abuse of power for personal or collective gain, whether in the public or private sector, constitutes corruption. Corruption exists if the principle of impartiality is intentionally violated in the event of a deliberate decision to appropriate a good. Corruption is the realization of private interests, at the expense of the public and common good. Corruption is the realization of private interests, at the expense of the public and common good. Etymologically, the word corruption (Latin. Corruptie -. Malice) means neglect and abuse of office for personal gain, bribery, bribery of officials. In a broader legal sense, it refers to all forms of abuse of power and position for personal gain (bribery, abuse of official position and authority, giving and using privileges, services, receiving commissions and gifts).

Keywords: *corruption, bribery, abuse of office and authority*

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

КОРУПЦИЈА СО ПОСЕБЕН ПРЕГЛЕД НА ДРЖАВНАТА КОМИСИЈА ЗА СПРЕЧУВАЊЕ КОРУПЦИЈА ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

м-р Вили Аризанова

Arizanova.vili@yahoo.com

Апстракт

Корупцијата е таква општествена негативна појава која од аспект на нејзините феноменолошки обележја се смета за најтежок облик на загрозување на демократската правна држава. Секој облик на злоупотреба на власта заради лична или колективна корист, било во јавниот или приватниот сектор, претставува корупција. Корупцијата постои доколку намерно се крши принципот на непристрасност во случај на намерно донесување на одлука за присвојување на некое добро. Корупцијата претставува реализација на приватни интереси, а на сметка на јавното и општото добро. Етимолошки, зборот корупција (лат. *corruptio* -. злобата) значи занемарување и злоупотреба на функцијата за лична добивка, поткуп, поткуп на службени лица. Во поширока правна смисла се однесува на сите форми на злоупотреба на власта и положба за лична добивка (поткуп, злоупотреба на службената положба и овластување, давање и користење на привилегија, услуга, добивање на провизии и подароци).

Клучни зборови: *корупција, поткуп, злоупотреба на службената положба и овластување.*

1. Вовед

Корупцијата е закана за основите права и слободи на граѓаните гарантирани со Уставот на државата и со меѓународните документи, пред сè со Универзалната декларација за правата и слободата на граѓаните и со Европската декларација за правата и фундаменталните слободи на граѓаните.

Корупцијата се манифестира низ разни форми и на толку софистициран начин, што само професионалци можат да ја препознаат.

Корупцијата е една од најтешките и најраспространетите криминални форми во модерните општества.

Поимот корупција има повеќе значења.

Тој се врзува за изразите:

- расипаност;
- расипан;
- изопаченост;
- разврат;
- поткупување;
- подмитување;
- расипување;
- подрасипување;
- гниење;
- распаѓање;
- фалсификување и сл.¹²⁸

¹²⁸ Вујаклија, М., Лексикон страних речи и изрази, Просвета, Београд, 1996/97.

Во досегашниот историски развој се покажа дека корупцијата е тешка болест на општеството, чија вистиска дијагноза упатува на малигни процеси кои брзо се развиваат во правец на:

- концентрација на функциите, богатството и престижот;
- потиснување на демократијата и јакнење на автократските режими;
- тотална ерозија на начелото на законитост и другите основни постулати на правната држава;
- експанзија на бирократизмот, изразен преку сè поголемата административна контрола;
- монополите;
- непотизмот и сл.

За сето тоа примордијална улога игра материјалистичката концепција за стекнување на сè поголема моќ и богатство.¹²⁹

Фактори кои најчесто влијаат на појавата и продорот на корупцијата:

- недостаток на силна законска основа;
- непримена на постоечките закони;
- недостаток на искуство и професионална способност за борба против корупцијата;
- реформи во администрацијата;
- концентрација на власта, богатство и статус;
- недемократски и автократски режим, трома бирократија;
- лоша административна ревизија;
- трговски пазарни рестрикции;
- монополи;

¹²⁹ Камбовски, В., Спречување на корупцијата, год.5. бр. 1, 1998.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

- индустриски и инфраструктурен развој;
- слабо организирана и слабо платена јавна служба;
- слаба поставеност и ефикасност на судовите;
- систем каде што власта, парите и политиката играат водечка улога.¹³⁰

Корупцијата може да се доведе на толерантно ниво, но не и да биде целосно отстранета од општествениот живот.

2. Поим на корупција

Според *Декларацијата на Обединетите нации против корупцијата и подмитувањето во меѓународните комерцијални трансакции, под поимот корупција подразбира* – понуда, ветување или давање на некое плаќање, подарок или друга погодност, директно или индиректно, од страна на некоја приватна или јавна корпорација, вклучувајќи и транснационална корпорација или поединец од државата на некој јавен службеник или избран претставник од друга држава како несоодветен начин за извршување или воздржување од извршување на должностите на тој јавен службеник во врска со меѓународни комерцијални трансакции.¹³¹

Според *Казнената конвенција за спречување на корупцијата* – корупцијата се дефинира како барање, нудење, ветување или прифаќање на незаслужена корист, на посреден или непосреден начин, заради прибавување на незаслужена корист или ветување на таква незаслужена корист, а сето тоа да се чини со попречување на нормалното вршење на одредена функција или пропишаното однесување на корисникот на незаслуженото чинење или незаслужената корист.¹³²

¹³⁰ Лабовиќ, М., Николовски, М., Организиран криминал и корупција, Скопје, 2010.

¹³¹ Resolution 51/191 of the General Assembly of the UN, 16 December, 1996, United Nations Declaration Against Corruption and Bribery in International Commercial Transactions.

¹³² Казнена конвенција за спречување на корупција. www.nacionalnakomisija.gov.mk

Според *Цивилната конвенција за спречување на корупцијата* – под корупција се подразбира барање, нудење, давање или прифаќање, посредно или непосредно, на недозволено чинење и прибавување на незаслужена корист, со што се попречува нормалното вршење на некоја функција или пропишано однесување на корисникот на незаконитото чинење или незаконитата корист.¹³³

Според *Обединетите нации* – корупцијата е злоупотреба на задачи заради лични придобивки или групни придобивки како и придобивки на државните службеници како последица на нивната службена позиција што тие ја имаат.¹³⁴

Генералното Собрание на ООН на меѓународниот семинар во Савана одржан во 1990 година, корупцијата ја дефинира како – злоупотреба поради лични придобивки или групни придобивки, како и придобивки на државните службеници како последица на нивната службена позиција што тие ја поседуваат. Се работи само за материјални придобивки, карактеристични за кривичните дела на подмитување.¹³⁵

Според *Светска банка* – корупцијата е злоупотреба на јавни ресурси поради лични интереси.¹³⁶ Светската банка разликува две главни форми на корупција: Државна контрола¹³⁷ и Административна корупција¹³⁸.

¹³³ Цивилна конвенција за спречување на корупција. www.jpacademy.gov.mk

¹³⁴ Зејнели, И., Некои карактеристики на корупцијата во Република Македонија, Статија.

¹³⁵ www.customs.gov.mk

¹³⁶ www.worldbank.org

¹³⁷ Државната контрола уште се нарекува „Заробеност на државата“. Ова подразбира дека поединци, групи или фирми во јавниот или приватниот сектор имаат можност преку поткупување, да влијаат на формулирањето на законите, прописите, одлуките и другата владина политика, во нивна сопствена полза. Заробените држави се помалку одговорни и политичките фактори можат да им служат на посебните интересни групи повеќе отколку на интересите на оние што ги избрале.

¹³⁸ Административната корупција значи дека примената на постоечките законски прописи и правила е под влијание на поткупувањето на јавните служби, вклучувајќи такви примери, како што е поткупување за добивање на дозволи, полесни царински олеснувања,

Меѓународна кризна група (МКГ), - потенцира дека корупцијата е сериозна причина за загриженост. Корупцијата во јавните служби е широко распространет проблем и го разјадува кредибилитетот на политичките и на управните институции.¹³⁹

Пактот за стабилност на Југоисточна Европа – корупцијата е симптом на лошото управување и пречка за законско практикување на власта, преку економските, социјалните и политичките инструменти.¹⁴⁰

Според *Мултидисциплинарната група за корупција (GMS-Mylty-disciplinaru Group of Corruption)* – корупцијата претставува чин на подмитување и други постапки за извршување на должности од страна на лица во државната администрација и приватниот сектор, кога таквата постапка претставува кршење на должностите кои произлегуваат од работното место на службеното лице, лицето од приватниот сектор или независен службеник, со цел добивање на незаконита корист за себе или за трето лице.¹⁴¹

3. Типови корупција

Според економските критериуми постојат четири типови на коруптивно однесување:

- директна достапност до некоја поволност која е ограничена, односно избегнување на трошоците за да се дојде до неа;
- достап до поволности кои не се ограничени;
- стекнување на директни поволности и

победа на конкурси за јавни набавки, или добивање на приоритет во обезбедување на разни владини услуги, кои се чести.

¹³⁹Витларов, Т., Казнено – правна заштита од корупција, Одбранета докторска дисертација, Скопје, 2005.

¹⁴⁰Витларов, Т., Казнено – правна заштита од корупција, Одбранета докторска дисертација, Скопје, 2005.

¹⁴¹Бошкович, М., Актуелни проблеми сузбивања корупције, Београд, 2000.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

- спречување од поволности, а со тоа и создавање трошоци за трето лице.¹⁴²

Според критериум на правна санкционираност разликуваме:

- криминална „црна“ корупција е строго морално осудена и како таква потпаѓа под кривична одговорност;
- прекршочна „сива“ корупција ги подразбира морално отфрлените и недопуштени акти на корупција, што од било какви причини не се инкриминирани. Овие коруптивни дејанија се на самата граница меѓу правото и неправото а можат да бидат и прекршочно санкционирани;
- правно несанкционирана или „бела“ корупција ги означува условно кажано оние коруптивни однесувања што во определени културни средини не се сметаат за неморални.¹⁴³

Според критериуми на областа (сферата) каде што се остварува:

- политичка корупција;
- правосудна корупција;
- административна корупција;
- стопанска корупција;
- корупција во здравството;
- корупција во образованието;
- корупција во спортот;
- корупција во невладиниот сектор,

¹⁴²Nacional Integrity System, The Transparency International Source Book, 2nd, ed. 1997.

¹⁴³Лабовиќ, М., Власта корумпира, Де Гама, Скопје, 2006.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

- корупција во музиката, во филмската индустрија, воопшто во шоу бизнисот и другите облици на уметност како сегменти од јавниот живот преку кој што се изразуваат посебни облици на општествена свест;
- корупција во сите други сфери на јавниот живот каде што може да дојде до судир меѓу личниот и приватниот интерес, од една страна и јавниот интерес, од друга страна.¹⁴⁴

Јелачич разликува:

- корупција во потесна и поширока смисла – Во првата категорија се вбројуваат инкриминациите против службената должност (злоупотреба на службената положба и овластување, поткупот и противзаконското влијание), додека под втората категорија се подразбираат најразлични поведенија, кои претставуваат повреда на деловниот морал.
- трговија со влијание – е таков вид на корупција каде односот е редовно *трилатарен*. – Недозволено посредување во одредени држави, егзистира како стандардно – вообичаено постапување. Во одредени ситуации се појавуваат потешкотии околу правење разлика меѓу овој облик на корупција и одредени форми на екстермни и слабо регулирани лобирања.
- оперативна корупција – се однесува на одредени специфични постапки и цели;
- корупција од институционален вид – поведение кое се состои во злоупотреба на положбата во рамките на конкретна институција.¹⁴⁵

¹⁴⁴Лабовиќ, М., Власта корумпира, Де Гама, Скопје, 2006.

¹⁴⁵Јелачич, М., Стајуч, Љ., Корупција као савремени друштвени проблем, Организовани криминалитет и корупција, Београд, 2005.

4. Државна комисија за спречување корупција

Државната комисија за спречување корупција во Република Македонија е основана со Законот за спречување корупција, донесен во април 2002 година. Државната комисија е конституирана на 12.11.2002 година, кога Собранието на Република Македонија ги именуваше нејзините членови.

Државната комисија за спречување корупција е самостоен и независен орган во вршењето на работите определени со Законот за спречување корупција, има својство на правно лице, и е составена од седум члена, кои се именуваат од страна на Собранието за мандат од четири години со право на уште едно именување. Нејзините членови се именуваат од редот на истакнати стручњаци од областа на правните, финансиските работи и антикорупцијата, кои уживаат углед за вршење на функцијата, имаат статус на именувани лица, и за својата работа одговараат пред Собранието. Од редот на членовите се избира претседател со мандат од една година со право на уште едно именување

Согласно член 1 од Законот за спречување корупција, Државната комисија се статуира со надлеженост да ги применува мерките и активности за спречување на корупцијата во вршењето на власта, јавните овластувања, службената должност и политиката, мерките и активностите за спречување на судирот на интереси, мерките и активностите за спречување на корупцијата при вршењето на работи од јавен интерес на правните лица сврзани со остварувањето на јавни овластувања како и мерките и активностите за спречување на корупцијата во трговските друштва.¹⁴⁶

. Претседателот на Државната комисија:

1. Ја застапува и претставува Државната комисијата пред државните органи на Република Македонија, единиците на локалната самоуправа и пред другите домашни и меѓународни тела и установи во земјата и во странство;
2. Обезбедува законито работење на Државната комисија;

¹⁴⁶http://www.dksk.org.mk/index.php?option=com_content&task=view&id=12

3. Ги свикува и претседава со седниците на Државната комисија;
4. Врши други работи определени со Деловникот за работа;
5. Врши други работи определени со закон.¹⁴⁷

Членовите на Државната комисија:

1. Учествоваат во работата и одлучувањето по прашања што се ставени на дневен ред на седница на Државната комисија;
2. Постапуваат по заклучоците на Државната комисија;
3. Даваат иницијативи, предлози и мислења од надлежност на Државната комисија;
4. Вршат други работи определени со закон и со Деловникот за работа.¹⁴⁸

Државната комисија ги има следниве надлежности:

1. Донесува државна програма за превенција и репресија на корупцијата и Акционен план за нејзино остварување;
2. Донесува годишни програми и планови за работа на Државната комисија;
3. Дава мислења за предлози на закони од значење за спречување корупција;
4. Покренува иницијатива пред надлежните органи за контрола на финансиско-материјалното работење на политичките партии, синдикатот и здруженијата на граѓани и фондации;
5. Покренува иницијатива за поведување постапка пред надлежните органи за разрешување, распоредување, сменување или примена на други мерки на одговорност на избрани или именувани функционери, службени лица или одговорни лица во јавни претпријатија и други правни лица што располагаат со државен капитал;

¹⁴⁷http://www.dksk.org.mk/index.php?option=com_content&task=view&id=12

¹⁴⁸http://www.dksk.org.mk/index.php?option=com_content&task=view&id=12

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

6. Покренува иницијатива за поведување постапка за кривично гонење на избрани или именувани функционери, службени лица или одговорни лица во јавни претпријатија, јавни установи и други правни лица што располагаат со државен капитал;
7. Постапува во случаи на судир на јавниот и личниот интерес, определени со закон;
8. Ја евидентира и следи имотната состојба и промените на имотната состојба на избраните и именуваните лица и одговорни лица во јавни претпријатија и други правни лица што располагаат со државен капитал, на начин утврден со Законот за спречување корупција;
9. Води регистар на избрани и именувани лица, одговорни лица во јавни претпријатија, јавни установи или други правни лица кои располагаат со државен капитал;
10. Донесува Деловник за работа;
11. Поднесува годишен извештај за својата работа и за преземените мерки и активности до Собранието на Република Македонија, а го доставува до претседателот на Републиката, Владата на Република Македонија и средствата за јавно информирање;
12. Соработува со други државни органи во спречување на корупцијата;
13. Соработува со соодветни национални тела на други држави, како и со меѓународни организации на полето на спречување корупција;
14. Презема активности на планот на едукацијата на органите, надлежни за откривање и гонење корупција и други видови криминал;
15. Донесува акти за внатрешна организација и систематизација на работните места во Секретаријатот;
16. Врши други работи определени со Законот за спречување корупција¹⁴⁹.

¹⁴⁹<https://www.pravdiko.mk/wp-content/uploads/2013/11/Zakon-za-sprechuvan-e-na-koruptsijata-12-11-2004.pdf>

За вршење на стручните, административните и техничките работи на Државната комисија се формира Секретаријат како стручна служба на Државната комисија

Со Секретаријатот раководи генерален секретар. Генералниот секретар и вработените во Секретаријатот имаат статус на државни службеници.

Државната комисија ја известува јавноста за преземените мерки и активности и за нивните резултати, преку годишни извештаи, прес-конференции и соопштенија за медиумите и преку нејзината веб страница. Начинот на информирање на јавноста се определува во зависност од карактерот на прашањата за кои одлучува Државната комисија.¹⁵⁰

Државната комисија за спречување корупција ги има донесено следниве Државни програми:

1. Државна програма за превенција и репресија на корупцијата со Акционен план од 2003 година - Активностите од оваа Државна програма, пред сè, беа насочени кон создавање и зајакнување на антикорупциската правна и институционална рамка.
2. Анекс на Државната програма за превенција и репресија на корупцијата – Мерки за превенција и репресија на корупцијата во рамки на локалната самоуправа со Акционен план во 2005 година¹⁵¹ - Целта на Анексот беше воспоставување систем на мерки за превенција на корупцијата во рамки на локалната самоуправа во услови на пренесување на надлежностите од централно на локално ниво.

¹⁵⁰http://www.dksk.org.mk/index.php?option=com_content&task=view&id=12

¹⁵¹<http://www.dksk.org.mk/images/stories/pdf/drzavna%20programa/drzprograma%20Bannex%202003%20mak.pdf>

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

3. Државна програма за превенција и репресија на корупцијата со Акционен план од 2007 година¹⁵² - Оваа Државна програма беше заснована на шест столбови на системот на национален интегритет. Акциониот план содржеше и индикатори за следење на реализацијата на активностите, како и клучни индикатори за работењето на одделни институции опфатени во акциониот план.
4. Државна програма за превенција и намалување на појавата на судир на интереси со Акционен план од 2008 година¹⁵³ - Посебен стратегиски документ во кој беа утврдени девет ризични области за појава на судирот на интереси со мерки за нивно надминување.
5. Државна програма за превенција и репресија на корупцијата со Акционен план од 2011 година¹⁵⁴ - Претпоследната Државна програма беше заснована на секторски пристап со утврдување на 11 сектори што искусно се покажаа како посебно ризични подрачја од аспект на корупцијата и судирот на интереси.

Во процесот на подготовка на државните програми, Државната комисија соработува и добива комплетна поддршка и од: Секретаријатот за европски прашања на Владата на Република Македонија; Делегацијата на Европската Унија во Република Македонија; УНДП канцеларија во Скопје, чија улога е да дава техничка и финансиска поддршка при изработката на државните програми.¹⁵⁵

¹⁵²<http://www.dksk.org.mk/images/stories/kompletfinal.pdf>

¹⁵³http://www.dksk.org.mk/images/stories/pdf/drzavna_programa_sudir_na_interesi.pdf

¹⁵⁴<http://www.dksk.org.mk/images/stories/pdf/drzavna%20programa/dprograma%2026.12.11.pdf>

¹⁵⁵ Покрај сите овие субјекти кои `помагаат на Државната комисија при изработка на државните програми, истата има безрезервна поддршка и од претставниците на институциите кои припаѓаат на различни сфери на општествено, економско и политичко уредување, а тоа се: законодавната, извршната и судската власт (сите три столба на кои се потпира демократијата); локалната самоуправа; јавната администрација – во која спаѓаат образование, спорт, здравство, труд и социјала, политичките партии, органи кои се

Држаните програми се „овластени“ да ги утврдат конкретните проблеми кои придонесуваат за создавање подлога за појава и „егзистенција“ на корупцијата, прават анализа по повод утврдување на подрачјата во кои овој проблем е најдоминантен, нудат мерки за надминување на овој проблем, овластуваат институции кои ќе бидат надлежни за конкретни активности, а воедно и содржат индикатори со кои се мерат ефектите од преземените активности.¹⁵⁶

5. Заклучок

Корупцијата за општеството претставува исто што и црвот во јаболкото. Таа ги заобиколува чесноста и праведноста, ги форсира тие што со помошта на парите или вршејќи други услуги си „купуваат“ оценки во училиштето, место во училишниот тим, поубаво работно место или некаква повисока општествена положба. И покрај тоа што постојат луѓе кои со своето знаење, труд, залагање, умешност и вештини се подобри од нив, и според сите правила тоа го заслужуваат, заради претходно споменатите не можат да го добијат посакуваното.

Корупцијата е феномен што ја минира политичката стабилност, вербата на луѓето во политичкиот и судскиот систем, во правната држава, економскиот развој, странските инвестиции и интегрирањето на земјата. Главен стремеж е спречување, контрола и борба против корупцијата. Значајна улога во борба против корупцијата треба да одигра кривичното законодавство. Посебното организирање на органите за откривање, прогонување и казнување на корупцијата е една од неопходните мерки во борбата против овој вид на криминал.

надлежни за спроведување на законот, приватниот сектор, медиумите и граѓанскиот сектор.

¹⁵⁶Георгиева Х.К.Н., „Криминолошки карактеристики на корупцијата во Република Македонија“, Скопје, 2016.

6. Користена литература

- [1] Бошкович, М., Актуелни проблеми сузбивања корупције, Београд, 2000.
- [2] Витларов, Т., Казнено – правна заштита од корупција, Одбранета докторска дисертација, Скопје, 2005.
- [3] Вујаклија, М., Лексикон страних речи и изрази, Просвета, Београд, 1996/97.
- [4] Георгиева Х.К.Н., „Криминолошки карактеристики на корупцијата во Република Македонија“, Скопје, 2016.
- [5] Зејнели, И., Некои карактеристики на корупцијата во Република Македонија, Статија.
- [6] Казнена конвенција за спречување на корупција. www.nacionalnakomisija.gov.mk
- [7] Камбовски, В., Спречување на корупцијата, год.5. бр. 1, 1998.
- [8] Конвенција на Обединетите нации против корупција. www.un.org
- [9] Лабовиќ, М., Власта корумпира, Де Гама, Скопје, 2006.
- [10] Лабовиќ, М., Николовски, М., Организиран криминал и корупција, Скопје, 2010.
- [11] Nacional Integrity System, The Transparency International Source Book, 2nd, ed. 19Resolution 51/191 of the General Assambly of the UN, 16 December, 1996, United Nations Declaration Against Corruption and Briberiy in International Commercial Transactions.
- [12] Цивилна конвенција за спречување на корупција. www.ipacademy.gov.mk
- [13] <https://www.pravdiko.mk/wp-content/uploads/2013/11/Zakon-za-sprechuvan-e-na-koruptsijata-12-11-2004.pdf>
- [14] http://www.dksk.org.mk/index.php?option=com_content&task=view&id=12
- [15] <http://www.dksk.org.mk/images/stories/pdf/drzavna%20programa/drzprograma%2Bannex%202003%20mak.pdf>
- [16] <http://www.dksk.org.mk/images/stories/kompletfinal.pdf>http://www.dksk.org.mk/images/stories/pdf/drzavna_programa_sudir_na_interesi.pdf

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

- [17] <http://www.dksk.org.mk/images/stories/pdf/drzavna%20programa/dprograma%2026.12.11.pdf>
- [18] https://www.dksk.mk/fileadmin/Drzavni_programi/Drzavna_programa_2016-2019.pdf
- [19] www.customs.gov.mk
- [20] www.customs.gov.mk
- [21] www.worldbank.org

ESTABLISHING A CAREER BUILDING DECISION-MAKING PROCESS

Vlora Limani, MA, PhD candidate

Abstract

In the process of building a career, the educational process always starts from the fact that the successful execution of the tasks brings building an appropriate career that in the working life will be able to bring positive and in certain moment negative results. Therefore, whenever we find ourselves in such a process, we need to establish our individual capabilities with the conditions that we need to meet through our career on a certain profile of individual profiling that will guarantee us building a successful career. Bearing in mind that building a career is a complex and complicated process, we should always be guided by the assumption that accepting the challenge of management will lead to the discovery of such knowledge that we should cover with appropriate decisions that will give expected results.

In the overall organizational work the career-building entity will be more efficient in calculating his choices if he plans the tasks before you start. You need to plan a time that can be devoted to even one hour in analyzing the matching process. Of course, one hour may not be enough to make one of the most important decisions in his life, but it will allow you minimal time to get started.

Keywords: *decisions, work, management, education, career, planning, manager, organization, identification, risk, qualification, etc.*

ВОСПОСТАВУВАЊЕ НА ПРОЦЕС НА ОДЛУЧУВАЊЕ ЗА ГРАДЕЊЕ НА КАРИЕРА

м-р Влора Лимани, кандидат Phd

Апстракт

Во процесот на градење на кариера низ образовниот процес секогаш се тргнува од фактот дека успешното извршување на задачите носи и градење на соодветна кариера која во работниот век ќе може да донесе позитивни а во одредени моменти и негативни резултати. Затоа секогаш кога се најдуваме во еден таков процес треба да ги воспоставиме нашите индивидуални можности со условите кои треба да ги задоволиме преку нашата кариера на одреден профил на индивидуалното профилирање кој ќе ни гарантира градење на успешна кариера. Имаќи го во предвид дека градењето на кариера е сложен и комплициран процес секогаш треба да се водиме од претпоставката дека прифаќањето на предизвикот на раководење ќе на доведе до откривање на такви спознанија кои треба при реализацијата да ги покриваме со соодветни одлуки кои ќе дадат очекувани резултати.

Во целокупниот организационен опус субјектот кој гради кариера ќе биде по ефикасен во пресметувањето на неговите избори доколку ги планира задачите пред да започнете. Треба да планира време кое ќе може да се посвети макар и еден час во анализирање на процесот на совпаѓање. Се разбира еден час можеби и нема да биде доволен да се донесе некоја од најважните одлуки во неговиот живот, но ќе ви дозволи минимално време за да започнете со тоа.

Клучни зборови: одлуки, опус, раководење, образование, кариера, планирање, менаџер, организација, идентификација, ризик, квалификација и др.

1. Вовед

Дали ја за вршите самостојната проценка на вашите потреби и барања и дали ги анализирајте вашите извори? Дали идентификувавте некои избори на кариерата и да ли собравте информации околу нив? Доколку тоа е така, вие сте спремни за последните три чекори во процесот за планирање на кариерата, пресметка на изборите, донсеување на одлуки и планирање како да се стигне до зацртаната цел.

Во вашата самопроценка, вие сакате да стекнете подобро разбирање за вашите сопствени потреби, желби и потенцијални квалификации за работа. Вие имате дневни сонови за иднината и поставувате некои високи животни цели. Потоа истото вие ќе го прочитате, ќе го дискутирате и можеби ќе се обидете во неколку работни кариери кои ќе се појават како можности.

Сега ќе можете да ги пресметате побарувањата и можностите на маркетинг кариерата во која сте истражиле и одлучиле кои животни цели ќе ви се исполнат. На крај ќе развиете акционен план кој што ќе ве води и ќе ве подготви за вашата избрана кариера.

2. Одредување на процес на донесување на оцена на самиот избор

Во следниот чекор на процесот на планирање ќе треба да ги изедначите работите што сте ги научиле во самопроценката со информациите за кариерата кои сте ги собрале. Најдоброто изедначување ќе биде најлогичниот избор за кариерата.

Некои луѓе започнуваат со неформална кариера играјќи некои процеси додека сеуште се во основно училиште. Овој неформален процес е базиран примарно на обсервација, со многу мало тестирање на реалната ситуација. Тие ги гледаат своите родители и роднини во нивните работни улоги. Тие исто така ги гледаат луѓето во нивните работни улоги на телевизија, во списанијата и во филмовите. Натписите во списанијата исто така обезбедуваат информации кои се неформални за вашата кариера.

Доколку започнете неформален процес на планирање на вашата професија кој ќе трае неколку месеци или години, тогаш и многу поформалната евалуација на вашите избори нема да трае долго. Како и да е доколку немате цели во кариерата треба да почнете со овие лекции, можеби токму тие ќе ви помогнат да ја донесете вистинската одлука.

Вие ќе бидете по ефикасни во пресметувањето на вашите избори доколку ги планирате вашите задачи пред започнете. Планирајте време кое ќе можете да се посветите макар и еден час во анализирање на процесот на совпаѓање. Се разбира еден час можеби и нема да биде доволен да се донесе некоја од најважните одлуки во вашиот живот, но ќе ви дозволи минимално време за да започнете со тоа.

Соберете ги сите приклучоци кои сте ги направиле во самопроценката и сите информации кои сте ги собрале за кариерата. Вие ќе бидете во можност да ги анализирате сите податоци и да донесете логичка одлука бес многу пишување, но ќе биде полесно доколку процесот го извршите со запишување на некои факти на хартија. Искористете го личниот профил за кариерата, кој е во евалуативен формат кој ќе ви овозможи да ја споредите самопроценката со одредена понуда за продолжување или насочување на кариерата.

На левата страна од профилот напишете ги информациите за вас и тоа само еднаш. Потоа направете неколку фотокопии, една за секоја кариера која сакате да ја истражите. Искористете ги овие копии и пополнете ги вашите информации. Откако ќе ги завршите сите профили посебно препрочитајте ги сите информации внимателно. Потоа запрашајте се:

- Дали оваа кариера се поклопува со моите лични вредности? Дали работните вредности се битни во совпаѓањето на моите лични вредности?
- Дали кариерата ќе се вклопи во моите цели за животен стил? Дали ќе обезбеди адекватен приход? Дали изгледот на работата е добар за оваа кариера?
- Се надевам дека ќе можам да го продолжам образованието и едукацијата кои ми се потребни за оваа кариера? Дали ќе имам доволно пари да го сторам тоа?

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

- Дали обврските и одговорностите за оваа кариера ќе ме интересираат? Дали ќе бидам во состојба да им одговорам на истите?
- Дали ќе имам доволно вештини и способности кои се бараат за оваа кариера? Дали имам способности да ги научам вештините потребни да се напредува во оваа кариера?
- Како ќе се вклопи мојот персоналитет во оваа кариера?
- Дали ќе ја најдам работната средина и работните односи во оваа кариера кои ќе бидат задоволувачки?

Употребувањето на профил за личната кариера има голема предност може да се однесува на него повторно и повторно со месеци и години во иднина. Многу луѓе имаат сеомневања околу нивната одлука која треба да ја донесат и која веќе ја донеле. Профилот овозможува лесен начин за прегледување на вашата евалуација, и треба да се убедите себеси со одредена мудрост или да ја змените вашата одлука базирана на вашето гледиште.

3. Исправни постапки во процесот на донесување на сопствени одлуки

Сега сте подготвени за предпоследниот чекор во процесот на планирање на кариерата. Време е да се донесе сопствена самостојна одлука. Каква кариера би сакале да добиете?

Можеби ќе се чувствувате дека не донесувате вистинска одлука. Можеби ќе сакате да поминете повеќе време во размислување. После се, вие нема да треба да правите грешки кои нема да влијаат врз вас со текот на годините, па можеби и до крајот на вашиот живот.

Вашиот избор на кариера е важен. Всушност тоа може да преставува најважна одлука во вашиот живот. Како и да е немојте да чекате се додека потполно не сте сигурни за изборот на кариерата. Доколку го направите тоа, може да се случи да чекате со години.

Направете го најдобриот избор кој што можете да го направите во моментот, дури и ако мислите дека истото подоцна може да се промени. Дури и флексибилната цел ќе ви даде нешто кон што треба да се стремите.

Дали знаете некои матуранти од средно училиште кои што имале одреден избор за кариерата? Дали тие имаат цели за животен стил? Доколку е така, дали тие имаат некаков напредок кон достигнување на целите или дали тие чекаат нешто да се случи што ќе им го реализира сонот за животен стил? Некои луѓе на 30 годишна возраст, немаат направено сеуште прв избор на кариера, немаат донесено одлука и повеќето од нив заостануваат во постапката за донесување на одлука за нивната животна професија. Направете ја првата одлука сега, и ќе можете да продолжите со планирањето со остатокот од вашиот живот. Не чекајте нешто да се случи што ќе ви го насочи животниот правец – направете го тоа сами.

Вашите одлуки за кариерата, дури и оние кои ќе се променат подоцна ќе имаат позитивно влијание врз вашиот живот. Тоа ќе му даде одредено чувство на насока, ќе му обезбеди мапа која ќе покажува каде сакате да се движите и како да стигнете до таму.

За неколку месеци или година, можеби ќе почувствувате дека вашиот избор не бил нај соодветен. Можеби сте ги превиделе некои од поважните информации околу кариерата, или сте одлучиле дека не сакате да правите непотребни жртвувања кои се неопходни за достигнување на вашата цел. Потсетете се дека можете да го разгледате вашиот план за истражување на кариерата во секое време. Доколку сте одлучиле дека некоја друга кариера е многу посоодветна за вас, тогаш не е срамота да ја смените вашата цел. Всушност тоа е прават работа што треба да ја направите.

Уште еднаш, не трошете многу време во одлучувањето. Доколку шансата е соодветна, донесете одлука и продолжете со животот. Колку луѓе познавате што потрошиле десетици или илјадници долари и години од нивниот живот стремејќи се кон погрешни цели? Колку возрасни луѓе познавате кои се несреќни во својата кариера? Кога ќе забележите дека не оди како што треба направете промена.

Не се плашете од донесувањето на погрешна одлука. Доколку направите грешка, истата можете да ја исправите. Дури и кога изборот околу кој се мислите е подобар од никаквиот избор.

3. Изработка на акционен план при донесување на одлуките

Дали сте одлучиле кои од маркетинг кариерите кои ги истражувате најдобра во совпаѓањето со вашето само истражување? Доколку сте се одлучиле можете да започнете со планирање на тоа како ќе ги постигнете овие цели во кариерата. Планот не гарантира успех, но ќе ги исцрта стапките кои ќе ви бидат потребни за достигнување на ултимативната цел.

3.1. Формулирање на планираните цели

Малите чекори кои ќе ги направите за да тргнете од таму каде што сте до таму каде што преферираат вашите цели. За да му се даде на вашиот живот одредено чувство за насока и за да продолжите кон ултимативната цел на вашата кариера. Секој пат кога ќе достигнете до планираната цел можете да стекнете доверба и смело да продолжите кон следната цел.

Бидете прецизни. Како ќе знаете дали имате некаков напредок кон крајната цел? Одговорот е, со планирањето на целите треба да се вклучат и некои детали. Изјавите за целите од типот *Сакам да станам успешен* не се прецизни. Изјавите за целта од типот *Сакам да добијам образовен степен по маркетинг од Универзитетот во Канзас* е попрецизно. Овој тип на планирање на целите ќе ве насочи кон остварување на конечната цел.

Одредени цели можат да бидат лесно сфатливи од аспект на тоа што треба да направите за да стигнете до нив. Напишете изјави за сите ваши планирани цели. Потоа прочитајте ги сите за да видите дали се прецизни.

Бидете реални. Планираните цели мораат да бидат реалистични. Реалистичната цел е онаа за која имате разумна цел да ја достигнете. Неколку луѓе можат разумно да очекуваат да станат претседатели на Генерал Моторс. Доколку имате ограничени артистички вредности, не можете да очекувате дека ќе станете комерцијален актер. Размислувајте околу вашите вештини и можности. Тие ќе ве водат кон вашата крајна цел во кариерата.

Работете наназад. Кога ќе ги поставите вашите планирани цели, ќе започнете со вашата крајна цел во кариерата. Тогаш ќе одлучите кои се вашите долгорочни цели кои сакате да ги достигнете со цел да дојдете до крајната цел, кои среднорочни цели ќе ви бидат потребни за да ги достигнете долгорочните цели и слично. Треба да работите наназад, започнувајќи од најдалеќната цел и треба да се движите кон позицијата во денешно време.

Претпоставете си на пример дека вашата крајна цел во кариерата е да поседувате рекламна агенција на возраст од 40 години. Една долгорочна цел може да биде и да станете извршен рекламен директор во агенцијата на возраст од 30 години. Откако сте одлучиле за тоа кои се вашите среднорочни и краткорочни цели треба да напредувате кон секоја цел. Една од вашите среднорочна цел може да биде тоа да добиете одреден висок степен на образование по маркетинг. Краткорочната цел би била да се добие одредено образование од таа област на колеџ.

Планираните цели можат да ви помогнат да ја тестираате вашата крајна цел во кариерата. На пример, претпоставете си една од вашата среднорочна цел, да работите хонорарно во рекламна агенција. Вашето работно искуство може да ја засили вашата одлука за кариерата и ќе бидете уверени во тоа дека таа е вистинската. Исто така постои можност да се појави и спротивниот ефект. Може да биде убедливо кога би твреле дека рекламната агенција не ве исполнува на начинот на кој што сте очекувале тоа да биде. Во

тој случај, тестирањето на вашите одлуки може да доведе до промена на ултимативната цел во кариерата.

3.2. Задоволување на критериумите на едукативните барања

Без разлика кој и да е вашиот избор за кариерата, вашиот план за делување треба да ја достигне вашата цел и да содржи некаков едукациски тренинг. Количината може да се менува од неколку дена на работен тренинг до четиригодишен ангажман на универзитетско образование.

Дипломирањето од средните училишта е минималниот образовен лимит за повеќето маркетинг работни места. Вие ќе бидете во можност да добиете работа без одредено академско образование, но би можеле да постојат неколку можности за напредување. Како дополнување, работните места на кои не се бара факултетска диплома нејкесто се оние работни места кои никој не ги сака.

Постои многу блиска поврзаност помеѓу големината на образованието и животната заработувачка. Различните студии покажуваат дека просечниот човек со средношколско образование заработува повеќе 40% средства во текот на животниот век отколку човекот со високо образование. За оние кои започнале да работат во 1995 година, ова би преставувало вредност од околу 700000 долари плус во животниот век.

Обука на работното место. Можете да научите многу работи за време на тренингот на работното место. Времето кое е потребно варира од неколку дена до неколку години. Почетната плата е ниска, но вашите приходи ќе се зголемат како што ќе собирате искуство. Некои бизниси имаат структурирани тренинг програми, вклучувајќи и предавања во училници. (може да се случи веќе да сте ги поминале овие типови на образование доколку работите во продажната област).

Другите бизниси можат да се комбинираат со искуството стекнато на работното место и со образованието стекнато на колеџ. Некои бизниси им плаќаат тутори на своите вработени со цел да им помогнат полесно да се снајдат на работното место.

Доколку сте заинтересирани, запрашајте ја локалната агенција за вработување околу можностите на работниот тренинг. Се разбира, можете да аплицирате директно до бизнисите каде што знете дека има соодветен тренинг програми на самото работно место.

Локални образовни училишта и локални образовни центри. Локалните образовни училишта се пост средношколски институции кои нудат инструкции во насоченото образование. Откако овие училишта се поддржани од страна на државата, можете да ги посетувате бесплатно или за многу мал надоместок. Програмите се достапни и за средношколците и за возрасните.

Локалните образовни центри (исто така се нарекуваат и вештински центри) опслужуваат неколку студенти од локалната географска област. Студентите посетуваат полудневна настава во средните училишта и поминуваат половина од другото време од денот во образовниот центар.

Технички институти. Техничките институти (исто така се нарекуваат трговски училишта) се двогодишни, пост средношколски институции кои нудат инструкции во техничките области. Трошоците најчесто се движат во опсегот од неколку стотици до неколку илјадници долари за комплетната програма. Доколку се зачлените во технички институт, ќе имате обука во избрани области. Така комплетната програма ќе можете да ја завршите за две години или помалку.

Општествени колеџи. Општествените колеџи се двогодишни колеџи кои нудат основно образование и насочено образование на колеџите и универзитетите. Овие колеџи поддржани од данокот на државата се нарекуваат јуниор колеџи или градски колеџи. Можете да посетувате општествен колеџ за помалку пари отколку истите да ги потрошите

за посетување на трговско училиште. Исто така многу често ќе можете да се префрлате од двегодишно во четворогодишно образование на колеџ или на универзитет со помош на колеш кредитите.

Колеџи и Универзитети. Некои работи во маркетингот не бараат диплома од колеџ. Многу од истите овие работи, можат да обезбедат повеќе можности за напредок доколку имате факултетска, колеџ диплома. Дури и како почетник, вие ќе заработувате поголема плата ако имате колеџ диплома.

4. Избор на најдобриот образовен процес

Изборот на образованието е исто како да се избира кариерата. Следете го комплетниот процес за донесување на одлуки за да ја изберете најдобрата програма и најдоброто училиште за вас. Вашиот училишен советник е добро место за започнување кога сакате информации за насоченото образование и центрите, техничките институции, општествени колеџи и колеџите и универзитетите. Тој или таа треба да има одреден број на книги за секоја од тие институции. Вашето училиште и најблиска библиотека исто така треба да имаат информации за секое училиште.

Изберете ја вашата програма и училиште кои што најдобро ќе ве подготват за вашата кариера. Доколку не се дипломирани во тековната училишна година сеуште постои време да се заврши дополнително маркетинг училиште и поврзаните курсеви кои ќе во помогнат за остварување на целите во кариерата. Доколку планирате да завршите едукативен тренинг после средното образование, имајте ги во предвид следниве прашања:

- Која е мојата крајна цел во кариерата?
- Кои курсеви треба да ги посетам за да стигнам до целта?
- Кое образование и тренинг училиште се бара за да ја даостигнам целта на кариерата?

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

- Колку од тоа образование и тренинг морам да завршам пред да започнам со кариерата?
- Каде можам да го добијам ова образование и тренинг?
- Колку од ова образование и тренинг ќе чини и од каде ќе најдам пари?
- Колку образование можам да добијам за да ја добијам работата? Дали ќе помогнат хонорарните работи?

Откако ќе ги одговорите овие прашања, започнете со пишувањето на вашиот личен план на дејствување и многу е битно сите работи да ги запишете. Започнете со вашите долгорочни цели, потоа запишете ги вашите среднорочни цели и завршете со краткорочните цели. Запишете ги и датата на која што би сакале да започнете и за која би сакале да ја исполните секоја цел. Со ова ќе бидете во тек со активностите кои водат кон остварување на вашата крајна цел, таа која треба да ви го претвори сонот во реалност.

5. Заклучок

Кариерата може да се дефинира како промена во вработувањето што не е во согласност со вообичаениот пат на кариера во одредена област . На пример, психологот станува менаџер, адвокатот станува училишен наставник... Тоа може да се опише и како промена на работната позиција во друга професионална категорија или област каде знаењата, вештините и одговорностите од претходната работна позиција се повеќе или помалку. бескорисни. Промената на кариерата може да се разликува од нормалната промена на работното место со тоа што втората се карактеризира со преселба на слична работа и го следи очекуваниот пат на кариера во одредена област (на пр. програмер ја напушта работата затоа што добил подобра работа во друга компанија).

Истражувањата покажаа дека димензијата на личноста на отвореноста за искуство е важен фактор за промена на кариерата, бидејќи поединците со повисоки изрази на имагинација, креативност, интерес и отвореност за нови искуства имаат поголема

веројатност да ги променат патеките на кариерата. Исто така, веројатноста за промена била поголема кај индивидуите со поизразена димензија на екстравертност, односно кај оние кои генерално повеќе уживаат во туѓото друштво и се поелоквентни, оптимисти и поживи. Ова може да се објасни со фактот дека таквите лица имаат пошироки социјални мрежи и повисоки нивоа на енергија, што им помага да ја променат својата кариера . Некои истражувања, кои се фокусираа само на промената на работата, индиректно ја поддржуваат врската помеѓу екстравертноста и промената на кариерата, бидејќи покажаа дека во примероците на железари, инженери и научници, повеќето од нив се повикуваат на социјалната мрежа при промена на работните места. нова работа. Сепак, некои резултати исто така сугерираат дека луѓето со повисока совесност имаат помала веројатност да направат промени во кариерата . Имено, овие луѓе се поорганизирани, дисциплинирани, доверливи и во просек попланирани во текот на настаните во нивниот живот, па најверојатно ќе донесат повнимателни одлуки за иднината.

6. Литература

- [1] Bibuljica, H., (2012). Metodologija-znanstvenog istraživanja, Univerzitet Haxhi Zeka, Ped.
- [2] B. W. Ritchie, P. M. Burns, C. A. Palmer, Tourism research methods: integrating theory with practice, CABI, Cambridge, MA, 2005.
- [3] S. Dibb, L. Simkin, W.M. Pride, Targeting Segments and Positioning, International Journal of Retail and Distribution Management, vol. 19., broj 5., 1991.
- [4] Vujaklija M.; Leksikon stranih reči i izraza, Prosveta, Beograd, 2003.
- [5] J. R. Brent Ritchie, Charles R. Goeldner, Travel, tourism, Wiley, 1994.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

- [6] Morgan, D., Krueger R. (1993), "When to Use Focus Groups and Why", in: Successful Focus Groups: Advancing the State of the Art, ed. David L. Morgan, Newbury Park.
- [7] R.A. Krueger, Designing and Conducting Focusgroup Interviews, Minesota, 2003.
- [8] Krueger R. A., "Quality Control in Focus Group Research", in: Successful Focus Groups: Advancing the State of the Art, ed. D. L. Morgan, Sage Publications, Newbury Park, 1993.
- [9] Pavlovid, Džinovid, Fokus grupe: Od prikupljanja podataka do kritičke pedagoške prakse, Zbornik instituta za pedagoška istraživanja, 2/2007.

SPECIFICS IN THE DISCOVERY OF THE MURDER CRIME

Vili Arizanova, MA

Arizanova.vili@yahoo.com

Abstract

Murder is a social phenomenon in which man in the most brutal way resolves contradictions and conflicts with other people. Man is the only creature whose urges can make him kill and torment others while feeling pleasure. He is the only creature that can be a killer of its kind without any rational biological or economic gain. This way of acting by committing murders is a serious problem facing humanity and the civilized world, especially today because its intensity has increased significantly. They provoke a stormy reaction in the public, especially when they are committed in an organized manner and with manifested brutality, ruthlessness, and cruelty of the perpetrator. Respect for human life and bodily integrity is an elementary foundation of our civilization. Today there is no criminal legislation that does not provide protection for these basic and most valuable human goods. Awareness of their universal character is also incorporated in several international documents of fundamental importance for human rights and freedoms.

СПЕЦИФИКИ ВО ОТКРИВАЊЕТО НА КРИВИЧНОТО ДЕЛО УБИСТВО

м-р Вили Аризанова

Arizanova.vili@yahoo.com

Апстракт

Убиството е општествен феномен во кој човекот на најбрутален начин ги разрешува спротивностите и судирите со другите луѓе. Човекот е единственото суштество кое поривите можат да го натераат да убива и да мачи други притоа чувствувајќи

задоволство. Тој е единственото суштество кое може да биде убиец на својот вид без каква и да е рационална биолошка или економска добивка. Ваквиот начин на дејствување на криминалците со вршење на убиства претставува сериозен проблем со кој се соочува човештвото и цивилизираниот свет, посебно денес, бидејќи неговиот интензитет е значително зголемен. Тие предизвикуваат бурна реакција во јавноста, особено кога се извршени на организиран начин и со манифестирана бруталност, безобзирност и свирепост на сторителот. Респектот према човечкиот живот и телесниот интегритет е елементарна основа на нашата цивилизација. Денес не постои кривично законодавство што не им укажува заштита на овие основни и највредни добра на човекот. Свеста за нивниот универзален карактер е инкорпорирана и во повеќе меѓународни документи од фундаментално значење за човековите права и слободи.

1. Средства и мотиви за извршување

Средствата за извршување на кривичното дело убиство можат да бидат различни, но заедничко им е тоа што мораат да бидат погодни за со нив да се предизвика смрт на некое лице.

Во досегашната криминалистичка практика, како средства за извршување на убиство се појавуваат:

1. Огнено оружје (пиштол, револвер, ловечка пушка, бојна пушка);
2. Сечила и други остри предмети (нож, ножици, срп, брч, секира, острица, сабја, мачета);
3. Рачни бомби, минско-експлозивни направи и запалливи течности;
4. Разни алати (метална шипка, ашов, лопата, секира-тил, штрафцигер, крамп);
5. Хемиски отровни материи (солна киселина, камена сода, оцетна киселина, фенол, лизол, цијановодород, стрихнин);
6. Средства за спиење (барбитол, мединал, проминал и сл.);
7. Сообраќајно средство (патнички автомобил, товарно возило, моторцикл);

8. Конец и разни јажиња;
9. Други предмети (кол, стап, камен, столица, оклагџа, шише и сл.).

Покрај тоа убиство може да се изврши и со удар со тупаница, нога, глава, со туркање или фрлање од одредена висина, туркање под возило, недавање на храна и вода, како и одредени психолошки притисоци предизвикување болка и силни стресови кои во некои ситуации можат да предизвикаат и смрт.

Според некои истражувања, за убиство, најчесто се користи нож, огнено оружје и разни алати и тоа во 75,5 % од случаите, додека остатокот од 24,5 % отпаѓа на останати средства, меѓу кои пак се најзастапени дрвена и железна палка, стап и колови со 8,5 %.

Запаливи течности и хемиски средства (отрови) ретко се јавуваат како средство за извршување на убиство.

Во последно време, сè повеќе се користат минско-експлозивни направи како средства за извршување на кривичното дело убиство (пример: терористичките напади).

Имало повеќе случаи на обид или извршени убиства со подметнување на минскоексплозивни направи под возила во населени места, што го доведувало во опасност и животот на случајните минувачи во близина на таквите места.¹⁵⁷ Воглавно се работи за лица од круговите на организираниот криминалитет, кои меѓусебно се познаваат, односно станува збор за опасни момци кои меѓусебно се пресметуваат, што станува сè почеста и поопасна појава.

Пред хотел во еден туристички град на Јадранскиот брег, во текот на летната сезона експлодирал автомобил и во таа прилика е убиен неговиот сопственик во моментот кога седнал во автомобилот, бидејќи бил активиран експлозив кој претходно бил поставен под возилото. Ова убиство се доведува во врска со одмаздата која ја постигнаа пријателите на едно лице кое пред извесно време го убил сопственикот на разнесениот

¹⁵⁷ Повеќе случаи на подрачјето на Скопје и Куманово во периодот 2003-2005.

автомобил. Пред органите за внатрешни работи останува сложената и тешка задача да го откријат непознатиот извршител.¹⁵⁸

Мотивите за извршувањето на кривичното дело убиство се различни, а начините на извршување се специфични, со тоа што мотивот може да биде содржан и во самиот начин на извршување на убиството, на пример: убиство на силувано женско лице со цел прикривање на силувањето.

Мотивот е многу важен индициски факт, бидејќи овозможува постаување на реална верзија во однос на осомничениот и планирањето на понатамошниот тек на криминалистичката обработка.

Најчести мотиви за извршување на кривичното дело убиство се користољубие, нерасчистени имотни односи, омраза, прелјуба, одмазда, крвна одмазда, љубомора, навреда на честа, понижување на достоинството, малтретирање, страв од казна, прикривање на друго кривично дело и нарушени роднински односи.

Како поретки мотиви за извршување на убиство во практиката се јавуваат суеверие, чување на определена тајна, овозможување на склопување нов брак, афектна состојба, садизам и хомосексуализам.

Од аспект на разјаснувањето и обезбедувањето на докази во однос на извршителот, многу се интересни мотивите кај душевно болните лица, бидејќи е тешко да се открие ваквиот мотив, со оглед на тоа што тој е содржан во душевната пореметеност што го отежнува постаувањето на верзии во однос на осомничените лица. Мотивите кои можат да се појават кај оваа категорија на лица се манија на гонење, болна љубомора, сетилна измама, луди идеи со болно расудување и слично.

¹⁵⁸Лукиќ, М., Пејаковиќ, С., Судска медицина, Београд, 1975.

Водинелиќ, В., Криминалистика, откривање и докажување, 1 и 2 том, Факултет за безбедност, Скопје, 1985.

Мотивите најчесто потекнуваат и се базираат на претходно познанство и некои поранешни меѓусебни односи помеѓу убиецот и убиениот па во тоа и лежи криминалистичкото значење на оваа индиција за понатамошната оперативна дејност.

Меѓутоа има и случаи кога убиецот и убиениот претходно не се познавале туку мотивот за убиство се јавил при нивната прва и единствена средба тоа се т.н. *ситуациони убиства* кај кои токму заради начинот на извршување и тешкотиите при утврдувањето на мотивот извршителот тешко се открива бидејќи постојат многу тешкотии при пронаоѓањето и обезбедувањето на соодветните докази.

Одмаздата како мотив е честа во современата криминалистичка практика но таа може да има различна содржина.¹⁵⁹

2. Начини за дознавање

Кривичното дело убиство, без оглед на тоа што се состои во одземање на живот на некое лице, не мора во секој случај веднаш и видно да се манифестира.

Имено, за актот на убиство не мора веднаш да се дознае, туку може да помине, некогаш пократок, а некогаш подолг временски период од извршувањето на кривичното дело до неговото откривање (дознавање за постоење).

Најчести начини за дознавање за извршувањето на ова кривично дело се: пријавување од членови на семејството, роднини, пријатели, другари, граѓани, т.е. оние кои биле очевидци или во близина на настанот, први стигнале на лице место, или на друг начин дошле до информација дека е извршено убиство.

Во такви случаи, кога веднаш ќе се дознае за извршеното убиство, било да е тоа во текот на неговото извршување или непосредно откако е извршено, нема поголеми

¹⁵⁹Лукиќ, М., Пејаковиќ, С., Судска медицина, Београд, 1975.

Водинелиќ, В., Криминалистика, откривање и докажување, 1 и 2 том, Факултет за безбедност, Скопје, 1985.

проблеми во понатамошното преземање на мерки за обезбедување на местото на настанот, со цел да се обезбедат релевантни траги и изјави од лицата на кои им се познати одредени факти во врска со извршувањето на конкретното кривично дело убиство.

Меѓутоа, можни се и случаи кога лицето е убиено, телото е сокриено или запалено, односно закопано заради прикажување дека се работи за природна смрт.

Сето тоа покажува дека посебно внимание треба да се посвети на разјаснувањето на сите пријавени сомнителни исчезнувања на лица и сомнителни смртни случаи, бидејќи можно е да се работи токму за претходно извршени убиства, кои се сака да се прикријат и да се прикаже дека лицето случајно исчезнало, односно дека се работи за природна смрт, самоубиство или несреќа.

Криминалистичката и судската практика кај нас и во светот познава случаи на разјаснување и докажување на кривични дела убиство и изрекување на осудувачка правосилна судска пресуда на извршител, а притоа телото да не биде никогаш пронајдено.

Како начин за дознавање за извршеното кривично дело убиство, за разлика од другите тешки кривични дела, постојат и случаи на самопријавување, кое треба сосема сериозно да се разбере, без оглед на времето и начинот на самопријавувањето и состојбата на алкохолизираност на пријавувачот, што се случува во ретки ситуации.

На местото на извршување на кривичното дело убиство можат да се најдат разни материјални траги кои потекнуваат од извршителот, средствата за извршување или од жртвата, па затоа од исклучително криминалистичко значење е што порано да се дознае за убиството и да се преземат мерки за обезбедување на местото на настанот.

Освен тоа, брзото излегување на лице место овозможува и пронаоѓање на очевидци, лица кои први стигнале на местото на извршување на кривичното дело, како и други лица кои можат да дадат корисни информации во врска со извршеното убиство.

Исто така, брзото дознавање за извршеното убиство овозможува и преземање на низа оперативно-тактички и технички дејствија и мерки и поедини истражни постапки, со цел спречување на бегството на извршителот, негово откривање и фаќање.¹⁶⁰

3. Обезбедување на местото на настанот

Местото на кое е извршено убиството претставува скапоцена основа за пронаоѓање на материјални траги од кои многу зависи исходот на понатамошниот тек на кривичната постапка.

Пронајдените траги и предмети имаат исклучително значење за поставување на верзии и утврдување на фактите и околностите при извршувањето на самото убиство и откривањето на извршителот. Затоа е многу битно местото на настанот со почитување на начелата на брзина и оперативност, навремено и стручно да се обезбеди до доаѓањето на екипата за вршење на увид.

Брзото излегување на местото на настанот овозможува затекнување, а ако постои потреба, и заштита на соодветните траги од разни промени и уништување, како и пронаоѓање на очевидци кои во подоцнежната фаза на постапката можат се користат како сведоци (презумтивни сведоци).

При обезбедувањето на местото на настанот мора да се тргне од фактот дека успешната реализација на конкретната криминалистичка обработка во голема мера зависи од стручната обработка на местото на извршување на убиството, што укажува на неопходноста од навремено, ефикасно и совесно постапување по сознанието дека е извршено кривичното дело убиство.

¹⁶⁰Лукиќ, М., Пејаковиќ, С., Судска медицина, Београд, 1975.

Водинелиќ, В., Криминалистика, откривање и докажување, 1 и 2 том, Факултет за безбедност, Скопје, 1985.

Активностите и мерките во рамките на обезбедувањето на местото на настанот мора да бидат приспособени на секој конкретен случај на убиство и мора да се преземаат стручно и опитно, што не може успешно да го прави секое овластено службено лице, па ни секој оперативен работник.

Погрешно е, сè уште присутното мислење, дека оваа работа се третира како некое физичко постапување, бидејќи праксата го негира, и потврдува дека се работи за оперативна дејност во насока на прибирање и обезбедување на материјални докази и извори на лични докази, која во најголема мерка и придонесува за расветлувањето и докажувањето на конкретното кривично дело убиство.

Кај убиството можни се разновидни траги и предмети кои можат да се најдат на местото на извршување на ова кривично дело. Затоа неопходно е соодветно обезбедување на местото на настанот, со цел да се спречи нивната промена или уништување под дејство на надворешни фактори (дожд, снег, ветер и сл.), или со активност на човечки фактор, и така да се сочува релевантноста.

Посебна тешкотија при обезбедувањето на местото на убиството претставува присуството и однесувањето на роднините на убиениот, љубопитноста на присутните лица и барањата на одредени општествени фактори да се запознаат со деталите на настанот и преземените мерки, па дури и да го посетат местото на настанот со одредени соработници, што ја доведува во опасност релевантноста на трагите и предметите кои постојат на местото на извршување на убиството.

Затоа неопходно е оперативниот работник кој раководи со обезбедувањето на местото на настанот да биде енергичен, да постапува според процесните и криминалистичките правила, на овие лица да им ги направи достапни само одредени информации, и да не дозволи шетање и разгледување на местото на настанот, чепкање и поместување на одделните траги и предмети.

Нашата криминалистичка пракса покажува дека на местото на настанот, најчесто, први стигнуваат работниците на полицијата кои ги преземаат првите мерки за

обезбедување на местото на настанот. Со оглед на наведените констатации и неопходноста од присуство во обезбедувањето на местото на настанот на оперативен работник со определено искуство, секако дека досегашната пракса треба да се менува, со цел да се преземат соодветни мерки за потполно и стручно обезбедување на местото на настанот.

По доаѓањето на местото на извршување на убиството треба да е утврди дали жртвата е сè уште жива, па во случај на потврден одговор да се преземат мерки за давање на соодветна медицинска помош.

Во зависност од здравствената состојба на повредениот, ќе се одлучи за негово префрлање во најблиската здравствена институција, или ќе се извести итната помош и ќе се постапи според советот на лекарите.

Потоа, потребно е да се определи просторот кој, во секој конкретен случај, се смета за место каде што се случило убиството, да се оддалечат сите непотребни лица, водејќи сметка да не се оддалечат очевидците на настанот, да се обезбедат трагите и предметите, да се забрани движење на определениот простор без вистинска потреба, да се исклучи сопственото движење на местото каде што се наоѓаат трагите и предметите во врска со убиството.

Кај убиствата треба доследно да се почитува основното криминалистичко правило дека ништо не се чепка и не се помрднува до доаѓањето на екипата за извршување на увид.

Во текот на обезбедување на местото треба да се преземат мерки да се најдат лицата на кои им се познати определени факти и околности под кои е извршено убиството, или лица кои можат да дадат одредени податоци за осомничениот, водејќи сметка тие лица, како очевидци на убиството, да не се оддалечат до доаѓањето на истражниот судија, а во секој случај да се спречи нивното меѓусебно контактирање и договарање.

Со овие лица треба да се направи краток информативен разговор во врска со околностите и фактите кои им се познати, со цел да се приберат основните податоци за настанот, за што ќе биде информиран истражниот судија, но и оперативниот работник кој раководи со криминалистичката обработка.

По доаѓањето на местото на настанот веднаш треба да се провери дали има услови за користење на куче трагач, и ако има услови веднаш треба да се преземат мерки за доведување на водич со службено куче.

Посебно внимание мора да им се посвети на повредените лица, доколку ги има, т.е. после нивното сместување во соодветна медицинска институција, во секој конкретен случај, треба да се процени дали постои потреба од организирање на нивно обезбедување или соодветно надгледување и набљудување.

Доколку таквото лице е свесно, а постои опасност за неговиот живот, треба веднаш да се извести јавниот обвинител и истражниот судија заради преземање на мерки за негово сослушување во улога на сведок, како итни истражни активности со цел да се обезбедат докази.

Задача на екипата, која го обезбедува местото на настанот, е и земање на податоци од медицинскиот персонал кој го префрлил повредениот во медицинска институција, односно од лицето кое го примило повредениот и му дало медицинска помош.

Доколку некој претходно му давал помош на повредениот треба задолжително да се приберат податоци за тие лица, за начинот на кој помагале, времето кога е дадена помошта и кои траги и предмети се допирани и поместувани, а кои се остаени при давањето помош, па затоа немаат релевантно значење.

Обезбедувањето на затворениот или отворениот простор, во зависност од местото на пронаоѓање на телото или местото на извршување на убиството, се извршува според општите правила на криминалистичката тактика, со тоа што мора да се води сметка за сите можни траги кај убиството и нивните специфичности.

Ако се случило убиството во затворен простор, треба да се посвети внимание на можните траги на вратите и прозорците. Но, доколку се реши да се затворат сите отвори, за посигурно да се обезбеди местото на настанот, стручно лице треба претходно да ги прегледа овие места и пронајдените траги навремено да ги фиксира.

Информациите, податоците и фактите во никој случај не треба да се даваат на лица надвор од екипата за обезбедување на местото на настанот и вршење на увид, бидејќи тоа може негативно да се одрази врз преземањето на планираните оперативно-тактички и истражни активности, како и врз користењето на полиграфска техника во постапката на разјаснување и докажување на кривичното дело и откривањето на нивниот причинител.

Заради сложеноста на задачите при обезбедувањето на местото на настанот кај убиството, а со цел поцелосно да се извршат оперативно-тактичките активности и мерки, остануваме на мислењето дека покрај работниците на полицијата, неопходно е и учеството на оперативен работник, кој треба да раководи со целата постапка на обезбедување на местото на извршување на кривичното дело убиство, без оглед на тоа што во увидот ќе учествуваат оперативниот работник кој работи во областа на крвните деликти и кој би требало да биде и раководител на целата криминалистичка обработка.

Во зависност од начинот, средствата, местото и времето на извршување и од движењето и однесувањето на извршителот пред извршеното убиство, за време на убиството и после него, како и фактот дали имало отпор од жртвата, односно меѓусебна борба на местото на настанот, можат да се пронајдат разновидни траги и предмети кои можат да потекнуваат од извршителот, средствата за извршување и од жртвата.

Кои траги ќе се затекнат на местото на настанот, во каква состојба и од кој степен на релевантност, зависи и од тоа колку време поминало до дознавањето дека е извршено убиство на некое лице, од навременото излегување на местото на настанот и преземањето на мерки за нивно зачувување, односно спречување на можните промени и нивното евентуално уништување.

Наведените причини воглавно влијаат врз тоа кои траги и предмети ќе се пронајдат на местото на настанот, но во праксата најчесто можат да се најдат следните траги од извршителот: крв, сперма, коса, плунка, измет и други екскрети (група на биолошки траги), од папиларните линии, стапалата, ноктите, забите, земја, прашина, боја, лак, облека, влакна, мириси и др.

Кај кривичните дела убиства (како и кај другите кривични дела од групата на крвни деликти) најчесто се присутни траги од крвта на жртвата, но можат да потекнуваат и од извршителот, доколку е тој повреден, а можат да се најдат на жртвата, извршителот, средството за извршување и другите предмети на местото на настанот кои се појавуваат како нивни носители, како и на патот по кој заминал извршителот од местото на извршување на кривичното дело.

Трагите од крв воглавно служат како елиминациони траги сè до новите изуми и воведувањето на генетиката во криминалистиката, т.е. откривањето на можностите за користење на ДНК тестот (дезоксирибонуклеинска киселина), кој претстаува генетска трага од едно лице и овозможува негова идентификација исто како и трагата од папиларните линии, па затоа се нарекува „генетски отпечаток од прстите“.

Од примерокот на крвта или спермата (со сперматозоидите) може да се определи единствената генетска структура на некое лице и научниците ја исклучуваат можноста кај две лица да се појави иста генетска структура, со дозвола на исклучок кај еднојајчените близнаци. ДНК се наоѓа во хромозомите на секое одделна човечка клетка и кај секој човек е различна, што претставува основа и трагата од крвта да биде трага за идентификација.

Освен трагите, на местото на извршување на кривичното дело можат да се најдат и различни предмети кои потекнуваат од извршителот, со кои не е извршено кривичното дело, но како материјални индициски факти имаат големо криминалистичко значење, особено во однос на постапувањето на верзии за тоа кој може да биде осомничено лице. Овие предмети не се доведуваат во врска со кривичното дело и извршителот врз основа на

трагите (било на нив или траги кои ги остаиле), туку врз основа на посебните својства и односи со извршителот.

Имено, извршителот на местото на извршување на убиството во многу случаи остава разни предмети, понекогаш свесно бидејќи му пречат, додека во одредени ситуации ги гине или заборава на местото на настанот, така што во тој момент не е ни свесен дека останале некои предмети кои нему му припаѓале. Најчесто тоа се прирачни предмети на извршителот (стап, чанта, чадор), предмети за лична употреба (луле, муштика, табакера, обетка, часовник, ланче), предмети за облекување (капа, шешир, сако, капут, ракавици), предмети за обување (чевли, патики, чизми), делови од облеката и обувките (копчиња, оттргнато парче платно од гардеробата, делови од ѓонот на чевлите, кожа, скај), како и други предмети (писма, касети, исправи и разна документација).

Во зависност од видот на средствата за извршување на местото на настанот можат да се најдат одделни траги или делови, како и средството со кое е извршено убиството. Доколку е извршено убиството со огнено оружје, тоа можат да бидат траги од барутот, гарежот, пламенот, зрно, чаура, а во некои случаи и огненото оружје од кое е пукано. Особено се битни испуканото зрно и исфрлената чаура, бидејќи трагите од внатрешноста на цевката кои остануваат на зрното при испукувањето (оружје со нажлебени цевки) и трагите од ударната игла на чаурата, се идентификационите траги, бидејќи со соодветно балистичко вештачење може да се утврди конкретното оружје од кое е пукано и со кое е извршено кривичното дело убиство.

Најчесто трагата од жртвата на местото на настанот е трага од крв која може да се најде на самата жртва, на околните предмети, сидови, подот и таванот, како и на извршителот. Освен тоа, на местото на извршување на убиството можат да се најдат и траги од ноктите, забите, влакна, коса и папиларните линии, кои потекнуваат од жртвата, а кои имаат посебно релевантно значење доколку се пронајдат на осомниченото лице.

Некои траги кои потекнуваат од извршителот можат да се најдат и на жртвата. Покрај траги од крв, тоа можат да бидат и траги од косата, забите, ноктите, влакна и сл.

На жртвата и извршителот можат да се пронајдат и специфични микротраги кои можат да се задржат под ноктите (нечистотија под ноктите), а кои потекнуваат од ткивото или облеката на извршителот, односно жртвата, што пак е во причинска врска со начинот на извршување на убиството и развојот на текот на криминалниот настан.

Трагите пронајдени на местото на извршување на кривичното дело убиство, со нивно стручно и логичко понатамошно користење, земајќи ги во предвид и негативните факти кои постојат на местото на настанот, имаат исклучително криминалистичко-оперативно значење бидејќи претстауваат индициска основа за поставување на соодветни верзии и планирање на понатамошниот тек на криминалистичката обработка..¹⁶¹

4. Вршење на увид

Заради што постручно и поцелосно извршување на ова истражно дејствие составот на екипата за увид треба да биде во согласност со процесните одредби и криминалистичките правила и истата треба да ја сочинуваат: истражен судија, јавен обвинител или негов заменик, криминалистички техничар, лекар специјалист по судска медицина, како и други вешти лица, во зависност од средството за извршување (балистичар, стручњак за противдиверзантска заштита, биохемичар и сл.).

Одговорното лице кое учествувало во обезбедувањето на местото на настанот го информира истражниот судија за сите прибрани факти и околностите во врска со извршеното убиство, за затекнатата состојба и евентуалните промени на местото на настанот.

Во обележениот круг на местото криминалистички правилно е да настапат криминалистичкиот техничар и вештите лица со соодветна струка, со цел претходно да ги

¹⁶¹Лукиќ, М., Пејаковиќ, С., Судска медицина, Београд, 1975.

обележат видливите траги и да преземат мерки да не се гази по одредена површина каде што е логично да се претпостави дека во динамичната фаза од увидот ќе се пронајдат микротраги.

Сосема е погрешна практиката местото на настанот претходно да го разгледаат сите членови на екипата за увид, па потоа да се започне со вршењето на увидот, бидејќи тоа може да доведе до промена или уништување на постоечките и настанување на нови нерелевантни траги.

Во текот на увидот треба да се настојува да се добијат одговори на што повеќе златни прашања на криминалистиката и да се разјаснат сите важни факти и околности, но во секој случај стручно извршениот увид би требало да ги разјасни следните важни криминалистичко-тактички прашања:

1. Дали криминалниот настан претстаува кривично дело убиство, или само станува збор за самоубиство, случајна или природна смрт?;
2. На кое место и во кое време е извршено убиството?;
3. Идентитетот на жртвата?;
4. Дали имало еден или повеќе извршители?;
5. Патот на доаѓање, движење и начинот на однесување на местото на настанот и патот на заминување на извршителот?;
6. Кои се местата, односно локациите од каде што можеле да се видат или слушнат одредени надворешни визуелни или аудио манифестации кои го следеле извршувањето на убиството?;
7. Мотивот на извршителот?;
8. Осомничени лица?.

Посебно внимание треба да се насочи кон утврдувањето на фактот дали местото каде што е пронајден лешот е навистина место на извршување на убиството и со помош на вешти лица од судско-медицинска струка да се направи обид приближно да се определи времето на настанување на смртта, бидејќи давањето на што попрецизен одговор на овие

две златни прашања на криминалистиката (место и време) овозможува и полесна проверка на алибито на осомничените лица.

Одговорите на поставените криминалистичко-тактички прашања се добиваат низ динамичката и статичката фаза на увидот во кои учествуваат сите членови на екипата за увид - секој во доменот на сопствените овластувања и стручните знаења.

Во статичката фаза на увидот криминалистичкиот техничар најпрво ги означува и обележува трагите на предметот, па потоа се опишува изгледот на местото на настанот, така што да не се поместуваат предметите и телото, но со точно наведување на местото на пронаоѓање на одделните траги и предмети.

Исто така, се опишува положбата на телото, како и видливите траги на него. Во постапката на опишување на фактичката состојба секогаш се поаѓа од општото кон посебното, согласно со криминалистичко-тактичките правила за вршење на увид.

Паралелно или непосредно после фиксирањето на затекнатата состојба преку записникот за увидот (што е во зависност од сложеноста на ситуацијата на местото на настанот), криминалистичкиот техничар ја составува скицата за местото на настанот, односно кроки, а потоа истото го фиксира со фотографирање.

Бидејќи фотографијата не може да ја опфати целокупната ситуација на местото на настанот, местото на настанот треба да се фотографира од повеќе страни, под разни агли и од различна далечина. Фотографирањето треба да се прави исто така од општото кон посебното, т.е. од поширокиот изглед на местото на настанот па сè до поодделните траги или другите важни детали.

Динамичката фаза на увидот подразбира детален преглед на местото на извршување на кривичното дело убиство, вклучувајќи поместување на предмети и телото, со цел да се пронајдат микротраги, но и видливи траги, предмети или делови од предмети кои во статичката фаза биле скриени или непристапни.

Пронајдените траги и предмети се опишуваат во записникот за увидот, со тоа што претходно се означуваат односно се обележуваат. Исто така се фотографираат и тоа така

што да претставуваат целина со фотографиите од статичката фаза на увидот. Овие траги и предмети исто така се внесуваат во скицата на местото на настанот.

Криминалистичкиот техничар и вештаците од соодветна струка ги земаат трагите и предметите, како и потребните примероци, стручно ги пакуваат и ги транспортираат заради понатамошно вештачење.

Важно е, во текот на увидот, да се пронајдат сите релевантни траги и предмети и правилно, во согласност со процесните одредби и криминалистичките правила, да се фиксираат со записник за увидот, фотоелаборат или видео касета и скица од местото на настанот, водејќи сметка сите детали од фактичката состојба да бидат идентично фиксирани во сите наведени процесни документи.

Во текот на увидот треба да се настојува да се разјаснат и некои други прашања со криминалистичко значење: положбата на жртвата и извршителот во моментот на убиството, физичката конструкција на извршителот со оглед на начинот на извршувањето и физичкиот изглед на жртвата, кои сè траги убиениот можел да ги остави на извршителот, дали е повреден извршителот и на кои делови од телото, дали му е скинат некој дел од облеката и кој, дали извршителот барал определени предмети, пари или документација, дали ги познавал приликите, дали користел возило и слично.

Кои од наведените факти ќе се разјаснат и утврдат индивидуално е за секој конкретен случај на убиство, што секако упатува на заклучок дека увидот кај убиството не смее да се врши исклучиво на потесниот дел од местото на настанот каде што е пронајдено телото, туку треба да се изврши детален и систематски преглед на пошироката околина заради пронаоѓање на траги и предмети во врска со убиството и неговиот извршител и утврдување на други важни факти и околности.¹⁶²

¹⁶²Лукиќ, М., Пејаковиќ, С., Судска медицина, Београд, 1975.

Водинелиќ, В., Криминалистика, откривање и докажување, 1 и 2 том, Факултет за безбедност, Скопје, 1985.

5. Опис и преглед на телото

Од криминалистичко гледиште многу е важно да се направи детален опис и преглед на телото во текот на увидот, бидејќи можат да дадат многу корисни оперативни информации.

Описот на телото го врши лекар-специјалист по судска медицина, а надворешниот преглед на телото, со цел да се пронајдат траги и да се утврди начинот и средствата за извршување на убиството, покрај лекарот од судска медицина, го врши и криминалистички техничар, како и други вештачи во зависност од средството со кое е извршено убиството (балистичар, трасолог, биохемичар и сл.).

Сите наведени факти при описот и прегледот на телото се фиксираат со записник за увидот и се фотографираат. Особено е важно надворешниот преглед на телото да се направи детално, за да не се случи во текот на транспортот на обдукција да се уништат или променат релевантните траги кои не се пронајдени на увидот, или дури да се направат нови траги кои не се поврзани со кривичното дело убиство и неговиот извршител, што може негативно да се рефлектира врз ефикасноста на понатамошниот тек на оперативната дејност, а особено при поставувањето на верзии.

На местото на настанот се преземаат соодветни мерки за утврдување на идентитетот на телото, во согласност со криминалистичко-тактичките и техничките правила, со оглед на тоа што тој факт е исто така важен за поставување на верзии и планирање на понатамошниот тек на криминалистичката обработка.

Местото на пронаоѓање на телото треба точно да се фиксира во записникот за увидот, со фотографирање и со скица на местото на настанот, за да нема никакви проблеми при евентуалната подоцнежна реконструкција на криминалниот настан. Неопходен е и детален опис на положбата во која е пронајдено телото, со тоа што мора да

се води сметка за положбата на рацете и нозете и дали во рацете држи некој предмет или некоја друга содржина и која, како и состојбата на облеката и обувките на телото.¹⁶³

Бидејќи со записник се фиксира положбата на телото, тоа од страна на криминалистичкиот техничар ќе се фотографира во рамките на целото место на настанот. Потоа ќе се фотографира изгледот на телото со видливи траги, водејќи сметка трагите да се фотографираат со сразмерна фотографија.

Описот на телото се прави според криминалистичко-техничките правила за личен опис, а задолжително опфаќа пол, висина, старост, боја и облик на косата, образите, носот, очите и ушите.

Прегледот на телото има за цел пронаоѓање на микро и други траги и се презема во динамичката фаза од увидот.

Вниманието посебно треба да се насочи кон пронаоѓањето на трагите кои можат да останат од извршителот, како и на трагите од земја на обувките, во дланките и на облеката на жртвата, заради утврдување дали местото на пронаоѓање на телото е и место на извршување на убиството.

Лекарот специјалист за судска медицина детално ги опишува сите видливи повреди на телото и состојбата на телото во поглед на вкочанетоста и мртвечките флеку.

Во зависност од начинот на извршување на убиството, рацете на жртвата можат да бидат значаен извор на оперативни информации, без оглед на тоа дали се работи за траги под ноктите или за некои други микротраги кои потекнуваат од извршителот.

Непознат извршител задавил една постара жена. Под ноктите на убиената пронајдени се микротраги од влакна, а што е уште поважно на нејзината лева рака пронајдени се влакна, кои како и трагите биле од исклучително криминалистичко значење, токму заради местото на кое се пронајдени.

¹⁶³Петровиќ, А., Криминалистичка методика, Виша школа унутрашних послова, Београд, 1978.

Врз основа на пронајдените влакна дојдено е до верзија за тоа како изгледа облеката на извршителот. Со упорна оперативна работа биле прибрани индициски факти врз основа на кои можело да се постави верзија за осомниченото лице, кое на себе носело сако од штоф не кое во целост му одговарале пронајдените влакна во раката на жртвата, односно со вештачење е утврдена сигурна еднаквост на влакната од раката на убиената со материјалот на сако. Иако трагите од влакната не се идентификациски траги, останатите факти укажуваа на степенот на основаност на сомнежот во однос на тоа лице и придонеле за елиминацијата на останатите лица со сако од ист материјал, а резултатите од вештачењето на влакната ја потврдиле основаноста на тоа сомневање, па осомниченото лице било лишено од слобода. Во разговорот осомничениот го признал убиството и го изнел фактот дека ви текот на давењето оштетената со левата рака силно го фатила за ракавот од неговото сако, што предизвикало оставање на траги од влакната, кои придонеле за откривање на извршителот.

Во нечистотијата под ноктите микротрагите се воглавно добро заштитени, додека на другите делови од телото, па и раката, можат лесно да се загинат, уништат или променат во текот на транспортот на телото, па затоа се инсистира на детален преглед на телото на местото на извршување на кривичното дело.

Лекар специјалист по судска медицина, со оглед на одредени надворешни промени на телото, може да се изјасни за приближното време на настанување на смртта, што е многу важно за планирањето на понатамошната оперативна дејност.

Познато е дека телото се лади после смртта околу еден степен Целзиусов за еден час, што може да се користи, но само до изедначувањето на температурата на телото со околната температура.

Мртовечките флеку ја зафаќаат целата површина на телото после 3-4 часа од настанувањето на смртта, додека трагата од притисок се појавува 10-12 часа после смртта.

Мртвечка вкочанетост обично се појавува 2-4 часа после смртта, а целосно е изразена после 8-10 часа, постепено попушта од 24-48 часа, а ја снемува после три до четири дена.

Со обдукцијата на телото се добиваат одговори на следните прашања:

1. Што е причина за смртта и дали таа била насилна?;
2. Кои повреди освен смртната повреда уште постојат?;
3. Со кои средства се нанесени повредите?;
4. Кои повреди се нанесени додека жртвата била жива, а кои после смртта?;
5. Кога настапила смртта?;
6. Дали има повреди за кои може да се заклучи дека се одбранбени?;
7. Дали убиениот бил во алкохолизирана состојба?;
8. Дали убиениот боледувал од некоја друга болест и нејзиното влијание врз настанувањето на смртта?;
9. Дали на рацете, односно во нечистотијата под ноктите се наоѓаат микротраги и кои?;
10. Дали на жртвата има некои специфични повреди или промени кои можат да бидат индикативни во однос на извршителот (гребнатинки со нокти, гризење со заби, искубана коса, брада и сл.)?¹⁶⁴

Во одредени ситуации мора да се направат и дополнителни експертизи, а ако постои сомневање дека убиството е извршено со труење, тогаш на експертиза се испраќаат одредени органи или делови од органи од телото (исечоци), заради утврдување на видот на отровот и другите битни факти.

¹⁶⁴Лукиќ, М., Пејаковиќ, С., Судска медицина, Београд, 1975.

Петровиќ, А., Криминалистичка методика, Виша школа унутрашних послова, Београд, 1978.

6. Откривање на убиство

Од почетокот на увидот па сè до завршувањето на криминалистичката обработка, раководителот на криминалистичката обработка мора да постигне целосна соработка со вештакот од судско-медицинска струка, како и со останатите вештаци и криминалистичкиот техничар кој треба да биде член на екипата која работи на расветлувањето на конкретното убиство.

Резултатите од криминалистичката обработка, наодите и мислењата на судско-медицинските и другите вештаци постојано се дополнуваат меѓусебно, што им дава на овие вештачења посебно криминалистичка димензија, па затоа погрешна е праксата кога оваа соработка се прекинува веднаш после завршувањето на обдукцијата, што наведува на заклучок дека таа треба да се продолжи и во текот на реализацијата на криминалистичката обработка.

Меѓусебната соработка посебно доаѓа до израз во ситуациите кога во текот на преземените оперативно-тактички активности и мерки и истражните активности за проверка на поставените верзии, прибраните податоци и информации кои не се поклопуваат во потполност со судско-медицинскиот наод или наодот на некој друг вештак, или кога обдуцентот во текот на извршената обдукција не можел да се изјасни за начинот на нанесување на смртоносните повреди.

При откривањето на извршителот на кривичното дело убиство, криминалистичките начела за брзина и оперативност мора да дојдат до полн израз, веднаш по дознавањето дека е извршено ова кривично дело.

Најидеалната примена на овие криминалистички начела се состои во итното и истовремено преземање на одредени оперативно-тактички активности и мерки и истражните активности со цел откривање на извршителот, од една страна, и во брзото

излегување на местото на настанот заради обезбедување на релевантните материјални траги, од друга страна.

Меѓутоа, целосна примена на овие начела не е секогаш можна и зависи од тоа колку време поминало од извршеното убиство до дознавањето за настанот. Во случај на брзо дознавање за убиството, т.е. во текот на извршувањето на убиството или непосредно после тоа, итно се преземаат блокади, се засилува работата во секторот и оперативното покривање на одредени лица, објекти и точки, се прибираат известувања и се вршат соодветни проверки, се засилува активноста на сообраќајната полиција и се насочува дејноста преку прегледи на возилата, багажот и патниците да се насочи вниманието на пронаоѓање на траги кои можат да укажат на извршителот на конкретното убиство.

Паралелно со преземањето на овие мерки се прави увид, се преземаат мерки за пронаоѓање на материјалните и личните докази. Во оваа брза акција се вклучува целиот оперативен состав на јавната безбедност, се воспоставува врска со соседните и другите органи, се вршат разни оперативни проверки и се преземаат други активности во зависност од тежината и сложеноста на извршеното убиство.

Поинаква ситуација е кога за убиството ќе се дознае после одредено време. Тогаш, по правило, нема брзо постапување и организирање, со цел да се открие и пронајде извршителот во првиот оперативен зафат.

Од тактички и процесни причини, логично е прво да започне увидот, потоа обдукцијата и одредени вештачења, во зависност од потребата која ја наложуваат околностите на самото убиство.

Врз основа на сите прибрани факти се прават верзии и се планира оперативната дејност во понатамошната реализација на криминалистичката обработка.

Логично е дека после пронаоѓањето на телото треба веднаш да се преземат мерки за утврдување на неговиот идентитет и целосна криминалистичка проверка на неговата дејност и начинот на живеење во текот на животот.

Во некои случаи, на самиот почеток од работата нема да има доволно податоци врз основа на кои би можело да се одговори дали е во прашање убиство, самоубиство, случајна или природна смрт. Дури после извршената обдукција и одредени вештачења ќе може да се заклучи за која верзија се работи, а дотогаш низ планирање на оперативната дејност во рамките на криминалистичката обработка треба да се разгледуваат сите четири верзии.

Заради успешно и сигурно утврдување за која верзија на убиство се работи, неопходна е соработка и тимска работа на комплетната екипа која работи на реализацијата на криминалистичката обработка.

Оперативната работа ја соединува и насочува оперативниот работник, специјалист за крвни деликти, кој е определен за раководител на екипата која работи на расветлувањето на убиството и во која, покрај определен број на оперативни работници, се наоѓаат и криминалистички техничар, лекар - специјалист за судска медицина и други вештаци, во зависност од секое конкретно убиство (балистичар, стручњак за дактилоскопија, биохемичар и др.).

Многу е важно сите потребни вештаци да бидат вклучени во работата уште во текот на увидот, со цел да бидат запознаени со сите специфичности на конкретното убиство.

Ако местото на извршување на убиството е некој попознат или попрометен објект, на пример, парк, тврдина, мотел, паркинг, јавна гаража, железничка или автобуска станица, раскрсница, плоштад и сл., треба да се приберат сите карактеристични податоци и да се снимат појавите поврзани со тој објект, кои можат да бидат корисни, во мозаикот со останатите податоци и информации, во расветлувањето на убиството и откривањето на извршителот.

Исто така, потребно е да се преземат мерки за добивање на податоци за сите настани кои се случувале во тој објект во претходниот период, а кои можат да се доведат

во врска со конкретното убиство кое е предмет на расветлување, било според начинот на извршување, било според времето и средствата.

Во зависност од секој конкретен случај треба да се донесе одлука и дали после завршениот увид, на тоа место, и во поблиската или подалечната околина, ќе се постави заседа или ќе се врши соодветно набљудување, а во одредени случаи, во погодно време, и рација.

Потребно е внимателно да се следат сите настани кои ќе се случуваат во еден таков објект и за сите случаи кои се случиле во меѓувреме, а кои имаат определена сличност со претходно извршеното убиство (лесна или тешка физичка повреда, загрозување на сигурноста, обид за убиство, силување, учествување во тепачка и сл.) и веднаш да се известува оперативниот работник кој раководи со криминалистичката обработка, заради проценка на можностите за нивно користење во текот на понатамошната оперативна работа.

Возможно е некое лице да го видело извршителот, па доколку му е познат неговиот идентитет се преземаат активности и мерки за негово пронаоѓање и лишување од слобода, а, во спротивно, важно е очевидецот да даде што подетален опис на извршителот.

Во такви случаи треба да се проверат сите факти во врска со осомничениот, како што се семејните услови, имотната состојба, работната дејност, моралните сваќања, дали претходно бил осудуван, дали е прекршочно казнуван и за кои дела и прекршоци, претходниот начин на живот и однесување и сл.

Доколку нема очевидци, чии искази во кривичната постапка ќе претставуваат непосредни лични докази, а извршителот не е откриен во преземената брза акција по дознавањето за извршеното убиство, останува како единствено користењето на индицискиот метод за откривање на извршителот и обезбедување на докази.

Во праксата се случуваат и случаи кога извршителот на убиството не е вилен, но некој од граѓаните слушнал барање помош, тропане, викање и сл. и веднаш го пријавил случајот кај органите за внатрешни работи, сметајќи дека на некое лице животот му е во

опасност, па работниците на органот за внатрешни работи со брза интервенција ги откриваат и кривичното дело убиство и извршителот, кој не успеал да го напушти местото на настанот и покрај сите испланирани мерки.¹⁶⁵

7. Заклучок

Покрај основното дело на убиство според Кривичен законик постојат и привилегирани и квалифицирани дела на убиство, кои од основното дело на убиство се разликуваат по некои додатни околности под кои е извршено делото и тоа во смисла на начинот на извршување на делото, субјективните околности, својствата на жртвата и сл.

Објект на заштита кај ова дело е животот на човекот односно туѓиот живот а објективното битие се определува преку последицата.

Дејствие на извршување кај ова кривично дело претставува секое дејствие со кое се предизвикува смрт на друго лице.

8. Користена литература

- [1] Ангелевски, М., Вовед во криминалистика, Скопје, 2007.
- [2] Ангелевски, М., Криминалистичка тактика I, Скопје, 2007.
- [3] Ангелевски, М., Криминалистичка тактика II, Скопје, 2007.
- [4] Ангелевски, М., Криминалистичка методика, Скопје, 2008.
- [5] Бачиќ, Ф., Кривично право, Посебен дел, Скопје, 1973.
- [6] Будакоски, С., Казнено право, Посебен дел, (авторизиран предавања), Скопје, 2005.
- [7] Водинелиќ, В., Криминалистика, откривање и докажување, 1 и 2 том, Факултет за безбедност, Скопје, 1985.

¹⁶⁵ Лукиќ, М., Пејаковиќ, С., Судска медицина, Београд, 1975.
Водинелиќ, В., Криминалистика, откривање и докажување, 1 и 2 том, Факултет за безбедност, Скопје, 1985.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

- [8] Камбовски, В., Казнено право, посебен дел, Скопје, 1997.
- [9] Камбовски, В., Казнено право, посебен дел, Скопје, 2003.
- [10] Котевски, М., Методика на истражување на општиот криминалитет, Скопје, 2008.
- [11] Котевски, М., Криминалистичка Тактика, Скопје, 2009.

THE COUNCIL OF EUROPE AND TRANSITIONAL JUSTICE

Marjan Madjovski, PhD

Email:marjan.madjovski@mit.edu.mk

Abstract

The Council of Europe was created in response to the massive human rights violations during World War II. The Council has established goals for implementing and facilitating political integration in post-conflict societies. The Council has not yet adopted a strategy for the exclusive regulation of transitional justice as a concept within its mandates and normative framework. The Council's policies treat transitional justice measures as primarily a domestic initiative, recognizing the Council's capacity to intervene in transitional justice processes in a complementary capacity, which is mainly implemented through monitoring processes and assistance initiatives. The Council occasionally firmly and explicitly acknowledges the existence, value and necessity of monitoring transitional justice processes in post-conflict contexts.

The concept of the rule of law, together with democracy and human rights, is one of the three pillars of the Council, as evidenced by the preamble to the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, developed in the case law of the European Court of Human Rights. Political documents of the Post-Conflict Transition Council confirm that its mandates are aimed at preventing the recurrence of past violations by redressing human rights violations, revealing the truth, identifying the roots and causes of past violence and systemic reforms. The scope of the goals and values applied by the Council's policies indicate that its political mandate reflects the modern scope of transitional justice. The mechanisms for enforcing his political mandates reflect the mechanisms necessary to effectively pursue the goals of modern victim-oriented transitional justice.

Keywords: *transitional justice; criminal justice, truth, reparations*

СОВЕТОТ НА ЕВРОПА И ТРАНЗИЦИОНАТА ПРАВДА

Д-р Марјан Маџовски

Email: marjanmadjovski@gmail.mk

Апстракт

Советот на Европа беше создаден како одговор на масовните прекршувања на човековите права во текот на Втора светска војна. Советот воспостави цели за спроведување и помагање на политичката интеграција во пост-конфликтните општества. Советот сè уште нема усвоено стратегија за исклучиво регулирање на транзиционата правда како концепт во рамките на неговите мандати и нормативна рамка. Политиките на Советот ги третираат мерките на транзиционата правда како првенствено домашна иницијатива, притоа признавајќи го капацитетот на Советот да интервенира во процесите на транзициона правда во комплементарно својство, кое главно се спроведува преку процеси на мониторинг и иницијативи за помош. Советот, повремено цврсто и експлицитно го признава постоењето, вредноста и неопходноста за следење на процесите на транзиционата правда во постконфликтни контексти.

Концептот на владеење на правото, заедно со демократијата и човековите права, е еден од трите столба на Советот, што е потврдено во преамбулата на Европската конвенција за заштита на човековите права и основните слободи, а развиена во судската пракса на Европскиот суд за човекови права. Политичките документи на Советот за постконфликтни транзиции потврдуваат дека неговите мандати се насочени кон спречување на повторување на прекршувањата од минатото преку исправање на повредите на човековите права, откривање на вистината, утврдување на корените и причините за минатото насилство и системски реформи. Обемот на целите и вредностите кои се применуваат со политиките на Советот укажуваат дека неговиот политички мандат го отсликува современиот опсег на транзициона правда. Механизмите за спроведување на

неговите политички мандати ги пресликуваат механизмите неопходни за ефективно следење на целите на современата транзициона правда ориентирана кон жртвата.

Клучни зборови: *транзициона правда, кривична правда, вистина, репарации*

1. Вовед

Советот на Европа (Советот) е формиран по Втората светска војна со цел да ја заштити и промовира слободата и демократските вредности и е најстара организација со потекло од тлото на европскиот континент. Првиот член од Статутот на Советот на Европа¹⁶⁶ зборува за стремежот да се постигне единство на неговите членки, а основните цели на Советот се заштита на човековите права, плуралистичката демократија и владеење на правото.¹⁶⁷ Советот на Европа е водечка организација за човекови права на континентот. Тој има 47 земји-членки, од кои 28 се членки на Европската унија. Сите земји-членки на Советот се потписнички на Европската конвенција за човекови права, договор за заштита на човековите права, демократијата и владеењето на правото, која заедно со формирањето на Европскиот суд за човекови права во Стразбур се најголеми достигнувања на оваа организација. Советот на Европа, исто така, формираше некои помошни или поврзани тела, како што е Европската комисија за демократија преку

¹⁶⁶ Council of Europe, Statute of the Council of Europe, London, 5.V.1949, European Treaty Series - No. 1, The Statute of the Council of Europe has been numbered "1" in the European Treaty Series. Amendments and texts of a statutory character adopted later have been numbered 6, 7, 8 and 11. [<https://rm.coe.int/1680306052>]

¹⁶⁷ Покрај овие три столба на Советот, негови основни цели се и: промовирање и стимулирање на развојот на европскиот културен идентитет и разноликост; наоѓање на заеднички решенија на проблемите во европското општество: како дискриминација на малцинствата, ксенофобија, нетолеранција, клонирање, тероризам, шверц на луѓе, организиран криминал и корупција, интернет криминал, насилство врз деца; консолидирање на демократска стабилност во Европа преку поддршка на политички, правни и уставни реформи.

правото, позната и како Венецијанска комисија. Статутот на Советот на Европа предвидува два органа, Комитетот на министри и Парламентарното собрание (до 1994 година: Советодавно собрание).¹⁶⁸ Двата органа се поддржани од Генералниот секретаријат. Во рамките на Советот се формиран и повеќе наблудувачки тела од различни области.¹⁶⁹

Додека земјите-членки на Европската унија префрлија дел од нивните национални законодавни и извршни овластувања на Европската комисија и Европскиот парламент, земјите-членки на Советот на Европа го задржаа својот суверенитет, но се обврзаа преку конвенции/договори (меѓународно право) да соработуваат врз основа на заедничките вредности и заедничките политички одлуки. Тие конвенции и одлуки се развиени заеднички од земјите-членки во Советот на Европа. Двете организации функционираат како концентрични кругови околу заедничките основи за европска соработка и хармонија, при што Советот на Европа е географски поширок круг, а Европската унија може да се гледа како помал круг со многу повисоко ниво на интеграција по пат на трансфер на овластувања од национално на ниво на ЕУ. Конвенциите/договорите на Советот на Европа

¹⁶⁸ Конгресот на општините и регионите во Европа, кој беше основан во 1994 година, дополнително треба да ги зајакне демократските структури на локално и регионално ниво и има особена задача да ги поддржува земјите-членки од Централна и Источна Европа во градењето на локални и регионални демократски структури.

¹⁶⁹ Group of States against Corruption (GRECO); European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT); Group of Experts on Action against Trafficking in Human Beings (GRETA); Committee of the Parties to the Convention on the Protection of Children against Sexual Exploitation and Sexual Abuse (Lanzarote Committee); European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ); Committee of Experts on the Evaluation of Anti-Money Laundering Measures and the Financing of Terrorism (MONEYVAL); European Commission against Racism and Intolerance (ECRI); European Committee of Social Rights (ECSR); Advisory Committee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities; Committee of Experts of the European Charter for Regional or Minority Languages.

се исто така отворени за потпишување за земјите кои не се членки, со што се олеснува еднаквата соработка со земјите надвор од Европа.

Најпознатото достигнување на Советот на Европа е Европската конвенција за човекови права, која беше усвоена во 1950 година по извештајот на Парламентарното собрание на Советот на Европа, а произлезе и од „Универзалната декларација за човекови права“ на Обединетите нации (УДЧП). Конвенцијата го создаде Европскиот суд за човекови права во Стразбур, кој врши надзор над усогласеноста со Европската конвенција за човекови права и на тој начин функционира како највисок европски суд. Пред овој суд можат да се покренат случаи доколку има основи дека некоја земја-членка ги прекршила основните права и слободи на европските граѓани.

Концептот на владеење на правото, заедно со демократијата и човековите права е еден од трите столба на Советот на Европа, што е потврдено во преамбулата на Европската конвенција за заштита на човековите права и основните слободи, а развиена во судската пракса на Европскиот суд за човекови права (ЕСЧП). Од компаративна гледна точка, поимот владеење на правото е споменат во уставните текстови на многу држави, така што, слободно може да се каже дека е општо прифатен во земјите кои во суштина се демократски или како такви сакаат да се легитимираат и на домашен и на меѓународен план. Исто така, овој термин е општо прифатен во бројни акти на меѓународното јавно право. Според тоа, во рамките на Советот на Европа, најважни референци за владеењето на правото се: преамбулата на Статутот на Советот на Европа, во која се нагласува „посветеноста“ на земјите-членки на духовните и моралните вредности, кои се заедничко наследство на нивните народи и вистински извор на лична и политичка слобода и владеење на правото, како и принципите на кои се заснова секоја вистинска демократија “и преамбулата на Европската конвенција за заштита на човековите права и основните слободи (ЕКЧП), во која се наведува дека „владите на европските земји... имаат слични ставови и имаат заедничко наследство на политички традиции, идеали, слобода и владеење на правото“. Во рамките на Обединетите нации, принципот на владеење на

правото се појавува во преамбулата на Универзалната декларација за човекови права од 1948 година. Меѓу регионалните организации, освен Советот на Европа, во рамките на Европската организација за безбедност и соработка (ОБСЕ) се потврдува посветеноста на овој концепт, особено во документот „Организацијата за безбедност и соработка во европското застапување за владеење на правото“. Во Европската унија, концептот на владеење на правото е вткаен не само во преамбулата на Договорот за Европската унија, туку и во членот 2, согласно кој Унијата се заснова на вредностите на почитување на човековото достоинство, слобода, демократија, еднаквост, владеење на правото и почитување на човековите права, вклучувајќи ги и правата на лицата кои припаѓаат на малцинствата“.

Секогаш треба да се има во вид дека Советот на Европа беше создаден како одговор на масовните прекршувања на човековите права во текот на Втора светска војна, што значи дека создавањето на Советот, само по себе, беше мерка на транзициона правда. Советот воспостави цели за спроведување и помагање на политичката интеграција во пост-конфликтните општества, но сепак, изненадувачки е што Советот сè уште нема усвоено стратегија за исклучиво регулирање на транзиционата правда како концепт во рамките на неговите мандати и нормативна рамка. Наместо тоа, политиките на Советот ги третираат мерките на транзиционата правда како првенствено домашна иницијатива, притоа признавајќи го капацитетот на Советот да интервенира во процесите на транзициона правда во комплементарно својство. Ова негово својство главно се регулира преку процеси на мониторинг и иницијативи за помош.

Советот повремено цврсто и експлицитно го призна постоењето, вредноста и неопходноста за следење на процесите на транзиционата правда во постконфликтни контексти. Во повеќето случаи, Советот го користи терминот „постконфликтна транзиција“, иако е очигледно дека овој термина се однесува на процесите на транзициона правда. Некои од стандардите што ги применува Советот на домашните власти во однос на брзото спроведување на демократските реформи се слични на стандардите на

транзиционата правда. Така, Советот од националните власти бара да преземат чекори кон реформирање на секторите правда и човекови права со цел да се почитува стандардот за обезбедување на неповторување на прекршувањата таму, каде што, таквите реформите претставуваат клучен предуслов за спроведување на процесите на транзициона правда усогласени со меѓународните практики. Институционалната реформа, како задолжителен стандард за постконфликтна транзиција, претежно е присутна во политиките на Советот кои се специфични за секоја земја. Комесарот за човекови права исто така во неколку наврати наведе дека транзиционата правда е директно зависна од спроведувањето на институционалните реформи.

Советот го признава концептот на транзициона правда имплицитно, но сепак е јасно во политичките документи на Советот дека за него тоа е алатка за демократизација, за пронаоѓање на исчезнати лица и постконфликтното пронаоѓање на вистината.

Споредбено гледано, политиките на ЕУ во областа на транзиционата правда се релативно нови, и нејзиниот пристап ја вклучува кривичната правда, вистината, репарациите и гаранциите за неповторување, а со цел: прекинување на неказнивоста; обезбедување признавање и надомест на штета за жртвите; поттикнување на довербата; зајакнување на владеењето на правото; и придонес кон помирувањето. Поддршката на ЕУ за Меѓународниот кривичен суд е најсилна од сите механизми на транзициона правда. Со Политичката рамка на ЕУ за спроведување на транзиционата правда од 2015 година, се промовира холистички пристап за вклучување ЕУ во ситуации на прекршувања и злоупотреби во минатото, вклучително и груби повреди и злоупотреби на човековите права и сериозни повреди на меѓународното хуманитарно право, преку поддршка на специфична контекстна комбинација на мерки.

Во глобални рамки гледано, полето на транзициска правда се прошири и диверзифицираше во текот на изминатите тринаесет години, и, исто така, разви важна основа и во меѓународното право. Еден дел од правната основа за транзициона правда ја влече својата првична инспирација од одлуката на Меѓамериканскиот суд за човекови

права во 1988 година во случајот Веласкез Родригез против Хондурас, во кој Интер-американскиот суд утврди дека сите државите имаат четири основни или минимални обврски во областа на човековите права. Тоа се: да се преземат разумни чекори за да се спречат повредите на човековите права; да се спроведе сериозна истрага за повредите кога тие ќе се случат; да се воведат соодветни санкции за одговорните за повредите; и да се обезбеди репарација за жртвите на повредите. Суштината на оваа одлука на Меѓуамериканскиот суд за човекови права од 1988 година експлицитно е потврдена со подоцнежната јуриспруденција на судот, и имплицитно афирмирана и одобрена во јуриспруденцијата на Европскиот суд за човекови права и телата во ООН, како што е Комитетот за човекови права. Исто така, директно оваа суштина е вметната во многу важни документи на ООН, како што се извештаите на специјалните известувачи на ООН за борба против неказнивоста од 1997, 2004 и 2005 година и извештајот од 2004 година на Генералниот секретар за владеењето на правото и транзиционата правда во конфликтите и пост-конфликтите општества. Создавањето на Меѓународниот кривичен суд во 1988 година, исто така, беше значајно, како и пропишувањето во Статутот на Судот обврски на државите кои се од витално значење за борбата против неказнивоста и почитување на правата на жртвите.

Почетокот на соработката помеѓу Советот на Европа и ОН започна со договорот потпишан од Секретаријатите на овие институции на 15 декември 1951 година. На 17 октомври 1989 година, Генералното собрание на Обединетите нации одобри резолуција за доделување статус на набљудувач на Советот на Европа што беше предложено од неколку земји-членки на СЕ. Во моментот, Советот на Европа има статус на набљудувач во Обединетите нации и редовно е претставен во Генералното собрание на ОН.¹⁷⁰ Во ноември 2016 година, Генералното собрание на ОН со консензус ја усвои Резолуцијата

¹⁷⁰ Советот на Европа ги организираше регионалните конференции на ОН против расизмот и жените и соработува со Обединетите нации на многу нивоа, особено во областите на човековите права, малцинствата, миграцијата и борбата против тероризмот.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

(A/Res/71/17) за соработка меѓу Обединетите нации и Советот на Европа со која го потврди придонесот на Советот на Европа во заштитата и зајакнувањето на човековите права и основните слободи, демократијата и владеењето на правото, ја поздравува тековната соработка на различни полиња.

2. Стандарди, политики и вредности на Советот на Европа за транзициона правда

Постконфликтните општества често остануваат нефункционални и без капацитет и подготвеност за спроведување на демократските норми и реформи. Во услови на политичка и економска нестабилност ваквите квазисистеми даваат силна подлога за дејствување на националистичките партии и радикалните групи, а ги рушат надежите за воспоставување транзициона правда. Во такви средини, мандатот на меѓународната заедница за промовирање и зајакнување на усвојувањето и имплементацијата на демократските вредности и стандарди може да биде од клучно значење. Поранешниот генерален секретар на Советот, Торбјорн Јагланд, смета дека Советот има капацитет „да даде посебен придонес за подобрување на состојбата на луѓето кои живеат во нерешени конфликтни зони преку спроведување активности за подигање на свеста, градење капацитети и следење во областите на човековите права, демократијата и владеењето на правото. Притоа, може да придонесе и за олеснување на напорите на релевантни меѓународни форуми за решавање на овие конфликти.“¹⁷¹

Политиките на Советот кон постконфликтните општества потврдуваат дека овој капацитет е редовно применет во постконфликтни околности. На пример, Советот експлицитно побара постконфликтните општествата во поранешна Југославија да ги

¹⁷¹ Торбјорн Јагланд, „Состојба на демократија, човекови права и владеење на правото во Европа“ (Извештај на Генералниот секретарот на Советот на Европа, SG(2014)1, мај 2014 година), Дел VI, 56.

усвојат и применат вредностите на Советот како неопходен стандард за нивна брза и одржлива транзиција кон демократија, и воспоставување и одржување на системски реформи за да се обезбеди трајна заштита на човековите права владеење на правото и мир. Статутот на Советот потврдува дека оваа улога се однесува и на мирни околности. Статутот укажува дека главната цел и мандат на Советот е да промовира и администрира посветеност за почитување на владеењето на правото и човековите права на унифициран начин меѓу нејзините земји-членки.¹⁷²

Советот служи како канал за комуникација, соработка и преговарање меѓу неговите земји-членки,¹⁷³ од кои се бара да усвојат, да применуваат и да се придржуваат до збир на меѓусебно признати вредности. Таквата комуникација и меѓусебното признавање често се користи за да се наметне стандардизација и одредници за домашните власти во постконфликтните општества. Целта е да ги проценат сите прашања што треба да се решат, особено во однос на функционирањето на демократијата и владеењето на правото, заштита на човековите права и подобрување на условите за живот и интеграција на оние кои се погодени од конфликт.¹⁷⁴

Доколку се применат експедитивно, овие напори може да ги доведат постконфликтните општества кон одржлива демократија и европска интеграција. Со примена на своите мандати за промовирање, поттикнување, помагање и следење на усвојувањето и имплементација на демократски стандарди во потрага по постконфликтна

¹⁷² Член 3 од Статутот на Советот на Европа (1949).

¹⁷³ Според Венецијанската комисија, „Советот на Европа обединува влади од цела Европа

и пошироко – да се договорат минимални правни стандарди во широк опсег на области. Таа, исто така обезбедува техничка помош, и често работи заедно со Европската Унија, да им помогне да го сторат тоа“. <<http://www.coe.int/en/web/portal/european-union>>.

¹⁷⁴ Цереми Саркин, „Улогата на регионалните системи во спроведувањето на државната усогласеност со човековите права: Оценување на Африканската комисија за човекови и народни права и Новиот африкански суд на правдата и човекови права со компаративни лекции од Советот на Европа и Организацијата на американските држави“ (2008) Интерамериканско и европско списание за човекови права 199, 204.

општествена транзиција, Советот го администрира својот мандат за поттикнување, помагање и следење на процесите на транзициона правда.

Основачките цели и вредности на Советот на Европа, признати во Статутот на Советот и ЕКЧП, имаат за цел да ги зајакнат политиките со кои Советот ќе гарантира дека огромните повреди на човековите права што се случени за време на Втората светска војна нема да се повторат. Оваа цел понатаму е потврдена со конзистентните референци на Советот, во рамките на неговите политики и во рамките на ЕКЧП, „кон вредностите и принципите кои се неопходни во едно демократско општество”.¹⁷⁵ Одредбите, целите и толкувањата на ЕКЧП од страна на ЕСЧП укажуваат на тоа дека крајната цел на усвојувањето и примената на стандардите на Конвенцијата е да се зајакне трајната и контекстуална заштита на основните права и демократските вредности.¹⁷⁶ Одредбите се поставени во релативно отворени термини за да се примени „во контекст на денешното време“. Овој аспект на Конвенцијата се покажа особено релевантен во контекстите на постконфликтна транзиција. ЕСЧП ја искористи флексибилноста на Конвенцијата за да го толкува правото на примање официјални информации за прекршувањата на правата од минатото и да се знае вистината за таквото постапување, каде што ова право не е експлицитно регулирано со Конвенцијата.¹⁷⁷ Поради широкото толкување на правата

¹⁷⁵ Бернадет Рејни, Елизабет Викс и Клер Овеј, „Џејкобс, Вајт и Овеј: Европската конвенција за Човекови права“ (6th edn, Oxford University Press 2014) 3–4.

¹⁷⁶ Конвенцијата имаше за цел да биде „жив инструмент“ наместо статичен документ и требаше да наметне минимални стандарди за гарантирање и заштита на основните права, чиешто контекстуално толкување е оставено на ЕСЧП. Кај Рејни и соп. (n 10) 4.

¹⁷⁷ *Jularić v Croatia* App no 20106/06 (ECtHR, 20 January 2011), *Škendzić and Krznarić v Croatia* App no 16212/08 (ECtHR, 20 January 2011), *Kaya v Turkey* App no 22729/93 (ECtHR, 19 February 1998); *Esambayeva and Others v Russia* App nos 2660/12, 2674/12, 65488/12, 24711/13 and 24725/13 (ECtHR, 4 June 2019); *Aslakhanova and Others v Russia* App nos 2944/06, 8300/07, 50184/07, 332/08 and 42509/10 (ECtHR, 18 December 2012); *Gakayeva and Others v Russia* App nos 51534/08, 4401/10, 25518/10, 28779/10, 33175/10, 47393/10, 54753/10, 58131/10, 62207/10 and 73784/10 (ECtHR, 10 October 2013); *Khamkhoyeva and Others v Russia* App nos 6636/09, 58501/09, 67344/09, 12926/10, 22170/11, 22311/11,

гарантирано во ЕКЧП, правото на вистината сега е загарантирано во ЕКЧП и судската пракса на ЕСЧП како право кое произлегува од правото на живот, правото на семеен живот и правото да не се биде изложен на нечовечко или понижувачко постапување.¹⁷⁸

Статутот на Советот ја потврдува неговата посветеност на промовирање и спроведување на европските вредности, кои се „вистинскиот извор на индивидуалната слобода, политичката слобода и владеењето на правото“¹⁷⁹. Со цел навремено да се постигне оваа цел, Статутот бара земјите-членки и земјите кандидати да ги прифатат и да ги применат начелата на владеење на правото и на недискриминаторска заштита на човековите права како водечки принципи на управување.¹⁸⁰

3. Транзициската правда во рамките на политичките мандати и тематски политики на Советот на Европа

Суштински механизам за постигнување на целите и вредности Советот на Европа и за промовирање на тие вредности во заедниците се неговите политики и неговиот политички мандат, чиј примарен аспект е одговорноста за заштита на човековите права,

22946/11, 31184/11, 75319/11 and 34887/12 (28 May 2019); Isayeva v Russia App no 57950/00 (ECtHR, 24 February 2005).

¹⁷⁸ Kaya v Turkey; Esambayeva and Others v Russia; Aslakhanova and Others v Russia; Gakayeva and Others v Russia; Khamkhoyeva and Others v Russia; Isayeva v Russia; Jularić v Croatia; Škendzić and Krznarić v Croatia; (all note 15).

¹⁷⁹ Рејни и соп. (n 10) 5; P. Sands Q.C. и P. Klein, Bowett's Law of International Institutions (6th edn, Sweet & Maxwell, and Thomson Reuters Ltd. 2009) 163, став. 6-007; Статут на Советот на Европа, чл. 1(a)–1(б).

¹⁸⁰ Членот 3 од Статутот на Советот на Европа бара, како минимален стандард за членство во Советот на Европа, државите „да ги прифатат принципите на владеењето на правото и на уживање од страна на сите лица во нејзината јурисдикција на човековите права и основни слободи“. Во случај да не го стори тоа, на една земја-членка може да и биде суспендирано правото на застапување и/или може да биде побарано да се повлече од Советот (член 8).

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

владеење на правото и демократија¹⁸¹. Овој елемент од политичкиот мандат на Советот се пресликува во политиките на Советот за постконфликтна транзиција, во кои Советот експлицитно ги квалификува како концепт на „спроведување на принципите на демократијата, почитувањето на човековите права и владеењето на законот [...] како транзиција од насилство и репресија во демократија“,¹⁸² што треба да се постигне преку постконфликтна системска реформа.¹⁸³ Следењето вредности и цели на транзициона правда затоа претставува обврска која произлегува од политичкиот мандат на Советот на Европа, врз основа на кој Советот ги заснова своите стандарди за општествените реформи во постконфликтните општества. Вториот елемент од политичкиот мандат на Советот на Европа, прокламира дека Советот промовира и „го охрабруваат развојот на културниот идентитет и различноста на Европа“. За да се поттикне таквиот развој, Советот утврди дека е неопходно да се воспостават ефективни механизми „за решавање на прекршувањето на човековите права во минатото, идентификување на нивните корени и причини и промовирање на неопходните реформи што би спречило повторување на ваквите повреди“.¹⁸⁴ Според Комитетот за политички прашања и демократија, таквите „искуства може да бидат корисни за земјите-членки на Советот во кои наследството од минатото сè уште го дели општеството“. Оваа политика се чини дека обезбедила основа за постојаната препорака на Советот државите да се занимаваат со своето минато и да промовираат помирување и утврдување на вистината. Целта е да се замени (не)културата на негација и неказнивост со култура на демократски вредности, заштита на човековите права, владеење на правото и, каде што е применливо, меѓуетнички соживот. Третиот

¹⁸¹ Обемот на политичкиот мандат на Советот беше формулиран во 2005 година, по самитот во Варшава, Рејни и сор. (n 10) 5.

¹⁸² РАСЕ „Користење на искуството на „Комисиите за вистина“ (4 декември 2007 год.) CoE Doc 11459, став 1.

¹⁸³ CoE Doc 11459, став 1; РАСЕ „Резолуција: Користење на искуството на „Комисиите за вистина“ (5 јуни 2008) CE ОИЕ 1613, став 1.

¹⁸⁴ CoE Doc 11459, резиме.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

елемент од мандатот на Советот вклучува „пронаоѓање заеднички решенија за“ најзначајните предизвици на Европа (вклучувајќи ги и прашањата кои ги загрозуваат демократските вредности), како што е дискриминацијата против малцинствата, насилството врз децата, нетолеранцијата, тероризмот, трговијата со луѓе и биоетички прашања. Овој елемент ги поддржува првиот и вториот елемент од мандатот на Советот, и е исклучиво посветен на заштитата и промовирањето на човековите права и на борбата против нетолеранцијата, и двете клучни отскочни основи во остварувањето и постигнувањето на целите на современата транзициона правда. Опсегот на човековите права опфатен со овој елемент од политичкиот мандат на Советот не е наменет да биде фиксиран или исцрпен. Наместо тоа, тој е поставен како флексибилна листа на предизвици за заштита на човековите права со кои Советот може и треба да се справи, пресликувајќи ја „флуидната“ природа на ЕКЧП. Последниот елемент од политичкиот мандат на Советот го предвидува Советот како „консолидатор на демократска стабилност во Европа со поддршка на политичките, законодавните и уставните реформи“. Овој елемент на ги отелотворува двата елементи на процесите на транзициона правда. Елементот „правда“ се пресликува во мандатната одредба дека Советот има обврска да реализира демократски стабилност, што значи дека Советот има обврска да ја реализира главната цел на процесите на транзициона правда. Овој елемент укажува на тоа дека демократската стабилност треба да обезбеди со политички, законодавни и уставни реформи, пресликувајќи го „транзицискиот“ елемент на транзиционата правда. Советот го потврди овој дел од својот политички мандат со експлицитно признавање дека политичката и системската реформа насочена кон спроведување на политичка и институционална одговорност за човековите права и владеењето на правото е клучен елемент за справување со насилното минато на општеството.¹⁸⁵

Во својата политика на стандардизација на постконфликтна транзиција, Советот ја покажа меѓусебната соработка меѓу овие елементи, што укажува на поврзаноста на

¹⁸⁵ СЕ ОИЕ 1613, став 4.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

нејзините мандати. Ефективноста во однос на промовирање на вредностите на демократијата, заштитата на човековите права и владеењето на правото обезбедува основа за ефективна примена на другите елементи од мандатот на Советот. Политичките документи на Советот за постконфликтни транзиции го потврдуваат тоа, сугерирајќи дека мандатите на Советот се насочени кон спречување на повторување на прекршувањата од минатото¹⁸⁶ преку исправање на повредите на човековите права, откривање на вистината, утврдување на корените и причините за минатото насилство и системски реформи.¹⁸⁷ Обемот на целите и вредностите кои се применуваат со политиките на Советот укажуваат дека неговиот политички мандат го отсликува современиот опсег на транзициона правда.

Механизмите неопходни за брзо спроведување на политичките мандати на Советот на Европа ги пресликуваат механизмите неопходни за ефективно следење на целите на современата, ориентирана кон жртвата, транзициона правда. Политичките мандати и вредности на Советот треба да се применат со „воспоставување ефективни национални институции за човекови права“, кои треба да бидат охрабрени и овластени со користење на знаењето, експертизата и искуството на Советот во спроведувањето на демократските реформи.¹⁸⁸ Со воспоставувањето на овие заложби, Советот ја потврдува својата улога, мандат и должност за спроведување на извршувањето на демократските вредности и стремежот кон современите цели на транзиционата правда.

Политиката за проширување на Советот на Европа е особено релевантна за промовирање на транзиционата правда. Ова беше покажано при пристапувањето на земјите од Централна и Источна Европа (ЦИЕ) кон ЕКЧП во 90-тите, чија цел беше да се

¹⁸⁶ CoE Doc 11459, резиме; CoE RES 1613, став 4, види исто така став 2; PACE „Меѓународната конвенција за Заштита на сите лица од присилно исчезнување“ (23 февруари 2012 година) CoE Doc 12880, став 77; PACE „Присилни исчезнувања“ (3 октомври 2005 година) CoE RES 1463, став 10.5.2 (криминал специфичен за спроведување на исчезнување).

¹⁸⁷ CoE Doc 11459, резиме; CoE RES 1613, став 4.

¹⁸⁸ Препорака R(97)14 за основање на независни национални институции за унапредување и заштита на човековите права (30 септември 1997 година) CoE REC R(97)14.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

постигне демократизација и да се воспостави и зајакне владеење на правото за да придонесе за воспоставување функционални демократии во овие општества. Како дел на своите политики за проширување, Советот ги повикува постконфликтните општества да спроведат механизми кои ги пресликуваат механизмите на транзициона правда. На пример, Советот ги повика општествата од ЦИЕ да ги истражуваат „минатите злосторства извршени од поранешните тоталитарни режими“ како стандард во нивните напори да станат земји-членки на Советот. Слично, Советот бара од поранешните југословенски општества да соработуваат со Меѓународниот суд за гонење на лица одговорни за сериозни прекршувања на меѓународното хуманитарно право сторени на територијата на поранешна Југославија по 1991 (Меѓународен суд за воени злосторства во поранешна Југославија), да воспостави Комисии за вистина и помирување или да соработува со такви комисии и на друг начин да преземе напори да ги истражи повредите на човековите права и меѓународното хуманитарно право во минатото,¹⁸⁹ имплицитно повикувајќи ги да применат механизми и на ретрибутивна и на ресторативна правда во нивните напори да ги усвојат и имплементираат основачките вредности на Советот и да станат земји-членки.

Политичките документи на Советот за заштита на жртвите на криминални дела, исто така, укажуваат на стандардизација, која ја отсликува стандардизацијата вклучена во следењето на современата и ориентирана кон жртвите транзициона правда. Со овие политики, Советот бара од своите земји-членки да ги рехабилитираат и интегрираат жртвите во заедница,¹⁹⁰ да обезбедат задоволување и репарации, да обезбедат пристап до информации и правда, да ги признаат жртвите, и да ги почитува нивните права. Политиките на Советот за заштита на жртвите наметнуваат стандарди и должности за навремено решавање на потребите и правата на жртвите на криминални дела, одразувајќи

¹⁸⁹ ПССЕ „Помирување и политички дијалог меѓу земјите од поранешна Југославија“ (26 јануари 2011 г.) CoE RES 1786. Повеќе за овие стандарди и за поврзани стандарди, видете ги Поглавјата 4–7 од оваа монографија.

¹⁹⁰ Комитет на министри на СЕ „Препорака Rec(2006)8 за помош на жртвите од криминал“ (14 јуни 2006 година) СЕ Rec(2006)8, став 3.1.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

го пристапот на транзиционата правда ориентиран кон жртвите. Таквите стандарди не беа експлицитно воспоставени за примена на контексти на транзициона правда, но ниту пак, има ограничувања за нивната примена што го спречува нивното проширување.

Стандардите кои ја регулираат заштитата на жртвите се претставени до одреден степен во политиките на Советот за исчезнати лица и постконфликтно пронаоѓање на вистината, во кои Советот утврди задоволување на потребите на жртвите и признавање на нивното страдање како предуслови за стремежите кон мир и помирување.¹⁹¹ Советот дополнително нагласува дека пронаоѓањето на вистината, завршувањето на неказнивоста и системските реформи претставуваат важни предуслови за обнова на националното единство и идентитет¹⁹² и за целисходна транзиција од конфликт во мир. Советот ги охрабрува државите да се откријат релевантни факти за минатите злосторства, да се повикаат на одговорност сторителите,¹⁹³ и да се признаат жртвите и нивните права и потреби.¹⁹⁴ Ова го открива степенот до кој политиките на Советот за пост-конфликтното пронаоѓање на вистината ги промовира ресторативните и ретрибутивните напори и механизмите на транзиционата правда како подеднакво релевантни модели за остварување на целите на современата и ориентирана кон жртвата транзициона правда.

¹⁹¹ CoE RES 1613, став 2; PACE „Меѓународната конвенција за заштита на сите лица од присилно исчезнување“ (9 март 2012 година) CoE RES 1868, став 2; ПССЕ „Исчезнати лица од конфликтите во Европа: Долг пат до наоѓање хуманитарни одговори“ (3 септември 2013) CoE Doc 13294, став 2.

¹⁹² ПССЕ „Користење на искуството на „Комисиите за вистина“ (4 декември 2007) CoE Doc 11459, став 52.

¹⁹³ CoE RES 1463, став 10.5.2. Советот ја потврди својата поддршка за оваа обврска во своите политики специфични за земјата за транзициите во поранешна Југославија.

¹⁹⁴ Освен што ги повика државите да ги признаат жртвите и нивните права и жртви, Советот самиот обезбеди такво признание. At: CoE RES 1613, став 5; CoE RES 1463, став 10.2 и 10.5.2; CoE RES 1868, став 2; ПССЕ „Исчезнати лица од конфликтите во Европа: долг пат до наоѓање хуманитарни одговори“ (3 октомври 2013) CoE RES 1956, ставови 7.1.1–7.1.5 и 7.5.1; PACE „Меѓународна конвенција за заштита на сите лица од принудно исчезнување“ (4 февруари 2009 година) CoE Doc 11830; CoE Doc 12880, резиме, став 2 и 14; CE Doc 11459, став 35; PACE „Присилени исчезнувања“ (19 февруари 2005 година) CoE Doc 10679, став 3 и 64; CE Doc 13294, став 2.

Во ниту една од овие политики Советот експлицитно не ги регулира процесите на транзициона правда. Сепак, па дури и ако тие не се идентификувани како такви, овие политики имплицираат и ги пресликуваат вредностите и стандардите на транзиционата правда.

4. Пристап на Советот на Европа ориентиран кон жртвите за спроведување на правдата по конфликтот

Според Советот на Европа, брзата испорака на постконфликтна правда е неопходен принцип за постигнување траен мир и меѓуетничко помирување.¹⁹⁵ Советот укажува дека правдата е универзална, неделива и неселективна, позиционирајќи го тоа како важен политички аспект што мора да биде се применува подеднакво за сите.¹⁹⁶ Според СЕ, постконфликтната правда се фокусира на помирување со минатото за да може да се задоволат и поправат потребите на оние кои биле жртви.¹⁹⁷

Со други зборови, стремежот за спроведување на правдата по конфликтот не треба да биде ограничен на одмазда, туку треба да инкорпорира превентивни елементи во смисла да бидат насочени кон спречување на повторување на минатите злосторства и штети, и за целите на градење одржлив мир во иднина.¹⁹⁸ Во однос на тоа, Советот експлицитно изјави дека, покрај тоа што сторителите треба да одговараат, правдата повлекува и „обезбедување на соодветна, ефективна и пропорционална репарација за утеха и заздравување на раниите на сите жртви на војната без правење разлика“, признавајќи и почитувајќи ги сите жртви на војната и нивното достоинство. На овој

¹⁹⁵ CHR Issue Paper, 9; CoE CHR „Извештај на Томас Хамарберг комесар за човекови права на Советот на Европа“ (7 септември 2011 година) CoE Doc CommDH(2011)11, 25.

¹⁹⁶ Издание на CHR, 43.

¹⁹⁷ Томас Хамарберг Т, „Човекови права во Европа: Нема основа за самозадоволство“ (издание на Советот на Европа 2011) 279. Види, исто така: CoE Doc CommDH(2011)11, 25–6.

¹⁹⁸ CoE Doc CommDH(2011)11, став 125, на стр. 25–6.

начин, Советот ја потврди својата поддршка за пристапот ориентиран кон жртвите.¹⁹⁹ Може да се рече дека правото на вистината е воведено како модел за примена на пристапот на транзиционата правда ориентиран кон жртвите, поставувајќи притоа обврска за делот на националните власти да го ограничат континуираното страдање на жртвите и нивните семејства како на важен елемент за постигнување мир и помирување.²⁰⁰

5. Транзиционата правда во политиките на Советот на Европа за постконфликтна транзиција и демократија

Политиките на Советот на Европа покажуваат дека обезбедувањето постконфликтна безбедност мора да се заснова на обезбедување усогласеност со стандардите за заштита на човековите права, демократијата и владеењето на правото.²⁰¹ Таквата усогласеност треба да продолжи со зајакнување на системите за објективно и одржливо применување на овие стандарди. Со цел да се постигне ова, Советот ги повика националните власти да ги реформираат нивните судски системи, институциите за човекови права и образовните системи во постконфликтните области.²⁰² Секој од овие системи мора да бидат овозможени и подготвени да функционираат на независен, објективен и ефикасен начин. Само сеопфатна системска реформа од овој вид може да доведе до ефикасни и ефективни процеси на транзициона правда насочени кон создавање социјална кохезија и траен мир и спречување на повторување на прекршувањата.²⁰³ Во

¹⁹⁹ Издание на CHR; CoE Doc CommDH(2011)11, 25–6.

²⁰⁰ CoE RES 1868, став 2. Видете исто така CHR Issue Paper, 43.

²⁰¹ Јагланд (n 5) Дел VI, стр. 56. Видете исто така: CoE Doc CommDH(2011)11.

²⁰² PACE 'History Teaching in Conflict and Post-Conflict Areas' (26 јуни 2009) CoE REC 1880. Повеќе за ставот на Советот на Европа за наставата по историја, види Поглавје 7 од оваа монографија.

²⁰³ Издание на CHR, 40.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

оваа насока, домашните власти и политичките актери се повикуваат да создадат средина во која може да се развие демократскиот систем заснован на вредностите на политичкиот плурализам, меѓусебната инклузивност, толеранција и доверба.²⁰⁴

Имајќи ги предвид овие цели, политиките на Советот за постконфликтна транзиција укажуваат на тоа дека опсегот на процесите на транзициона правда не треба да се сметаат ниту за само ретрибутивни односно да се однесуваат само на испорака на кривичната правда, ниту само ресторативни и насочени кон жртвите. Наместо тоа, Советот се обиде да разјасни дека правилното спроведување на постконфликтна правда бара воспоставување на ефективен соживот на ретрибутивните и ресторативните елементи на транзиционата правда. Политиките на Советот во однос на постконфликтната транзиција ги поддржува и судските и несудските механизми на транзициона правда, што имплицира дека опсегот на современата транзициона правда промовирана од Советот подразбира испорака на правдата и на жртвите и на сторители преку воспоставување на ефективни ретрибутивни и ресторативни механизми и системи на правда. Имајќи ја во предвид оваа цел, Советот наметна стандарди за следење на ефективна транзициона правда што вклучува ставање крај на неказнивоста за злосторства поврзани со војна, воспоставување и признавање на легитимна и контекстуална вистина за минатите повреди,²⁰⁵ и покажување недискриминаторска почит кон жртвите и нивното достоинство.²⁰⁶

Може да се каже дека следниов сет на елементи кои потекнуваат од целите и политиките на Советот претставуваат имплицитно признавање на постконфликтната правда од страна на Советот:

²⁰⁴ CoE Doc CommDH(2011)11, 125.

²⁰⁵ Јагланд (n 5) Дел VI; CoE Doc CommDH(2011)11, став 125; CHR Issue Paper, 9–10.

²⁰⁶ CoE Doc CommDH(2011)11, став 147, види заедно со: CoE Doc CommDH(2011)11, став 146-152.

„Повоена правда насочена кон меѓуетничко помирување и социјална кохезијата е долгорочен и сложен процес чиј успех зависи од поддршката, зрела политичка клима која треба да се карактеризира со волја и решителност од страна на политичките лидери.“²⁰⁷

„Повоената правда не е само судска и ретрибутивна, насочена кон казнување на оние кои сториле кривични дела преку правична постапка. Таа е, пред се, ресторативна и превентивна, со цел да се обезбеди обесштетување на жртвите и да се елиминира некажливоста и да се погрижат сите луѓе во регионот да се помират со минатото и да живеат во мир и безбедност во кохезивни, плуралистички демократски општества.“²⁰⁸ Трагањето по контекстуалната повоена правда повикува на мерки што ги надминуваат кривичните постапки и репарациите на жртвите.

Воспоставување и препознавање на вистината во однос на минатите груби кршења на човековите права е една од најважните компоненти на процесот на транзициона правда. „Алатките кои може да се користат за овие цели се и судски и несудски, како што се иницијативите за гонење, процеси на барање вистина, програми за репарација, институционални реформи или комбинација од сите овие алатки.“

6. Користена литература

- [1] Arthur P, ‘How “Transitions” Reshaped HRs: A Conceptual History of Transitional Justice’ (2009) 31 Human Rights Quarterly 321
- [2] Baines E, ‘Spirits and Social Reconstruction After Mass Violence: Rethinking Transitional Justice’ (2010) 109 African Affairs 409
- [3] Hammarberg T, Human Rights in Europe: No Grounds for Complacency (Council of Europe Publishing 2011)

²⁰⁷ CHR Issue Paper, 43.

²⁰⁸ *ibid*, 9

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

- [4] Jagland, Thorbjørn 'State of Democracy, Human Rights and the Rule of Law in Europe' (Report by the Secretary General of the Council of Europe, SG(2014)1-final, May 2014)
- [5] Council of Europe, Statute of the Council of Europe, London, 5.V.1949, European Treaty Series - No. 1, The Statute of the Council of Europe has been numbered "1" in the European Treaty Series. Amendments and texts of a statutory character adopted later have been numbered 6, 7, 8 and 11. [<https://rm.coe.int/1680306052>]
- [6] Rainey B, Wicks E and Ovey C, 'Jacobs, White and Ovey: The European Convention on Human Rights' (6th edn, Oxford University Press 2014)
- [7] Sarkin J, 'The Role of Regional Systems in Enforcing State Human Rights Compliance: Evaluating the African Commission on Human and People's Rights and the New African Court of Justice and Human Rights with Comparative Lessons from the Council of Europe and the Organization of American States' (2008) 1 Inter-American and European Human Rights Journal 199
- [8] Sarkin J, 'Enhancing the Legitimacy, Status, and Role of the International Criminal Court Globally by Using Transitional Justice and Restorative Justice Strategies' (2011) 6 Interdisc. J. Hum. Rts. L. 83
- [9] UN Office of the High Commissioner for Human Rights (OHCHR), 'Rule of Law Tools for Post-Conflict States: Truth Commissions' (United Nations 2006)
- [10] Van Boven T, 'The United Nations Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law' (United Nations Audiovisual Library of International Law 2010)

Документи

- [1] PACE 'History Teaching in Conflict and Post-Conflict Areas' (26 јуни 2009) CoE REC 1880.

- [2] ПССЕ „Користење на искуството на „Комисиите за вистина“ (4 декември 2007) CoE Doc 11459.
- [3] ПССЕ „Исчезнати лица од конфликтите во Европа: долг пат до наоѓање хуманитарни одговори“ (3 октомври 2013) CoE RES 1956, ставови 7.1.1–7.1.5 и 7.5.1;
- [5] ПССЕ „Меѓународна конвенција за заштита на сите лица од принудно исчезнување“ (4 февруари 2009 година) CoE Doc 11830;
- [6] CHR Issue Paper, 9; CoE CHR „Извештај на Томас Хамарберг комесар за човекови права на Советот на Европа“ (7 септември 2011 година) CoE Doc CommDH(2011)11, 25.

Случаи пред Европскиот суд за човекови права

- [1] Jularić v Croatia App no 20106/06 (ECtHR, 20 January 2011)
- [2] Škendzić and Krznarić v Croatia App no 16212/08 (ECtHR, 20 January 2011)
- [3] Kaya v Turkey App no 22729/93 (ECtHR, 19 February 1998)
- [4] Esambayeva and Others v Russia App nos 2660/12, 2674/12, 65488/12, 24711/13 and 24725/13 (ECtHR, 4 June 2019);
- [5] Aslakhanova and Others v Russia App nos 2944/06, 8300/07, 50184/07, 332/08 and 42509/10 (ECtHR, 18 December 2012);
- [6] Gakayeva and Others v Russia App nos 51534/08, 4401/10, 25518/10, 28779/10, 33175/10, 47393/10, 54753/10, 58131/10, 62207/10 and 73784/10 (ECtHR, 10 October 2013);
- [7] Khamkhoyeva and Others v Russia App nos 6636/09, 58501/09, 67344/09, 12926/10, 22170/11, 22311/11, 22946/11, 31184/11, 75319/11 and 34887/12 (28 May 2019);
- [8] Isayeva v Russia App no 57950/00 (ECtHR, 24 February 2005).

**THE ACTIVITY OF THE AMERICAN MISSIONARIES IN THE EUROPEAN
TERRITORIES OF THE WESTERN TURKISH MISSION**

PhD Stoil Dimitriev

E-mail: stoildimitriev@yahoo.com

Abstract

This paper refers to the Congregational churches that originated in the 16th century, from England, where they participated in the process of reforming the Anglican Church. Emphasis is placed on the second revival of the evangelical churches in New England (The Great Awakening (1733-1746), which led to the dissolution of many church communities, which created new denominations or merged into long-standing ones. The Congregational Church clashed with other church denominations, among which the Methodists and Baptists had the strongest influence. The two largest and most important societies were the British Bible Society (founded 1804) and the American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM, 1810).

The influence of the Ottoman Empire, which lured the American missionaries thinking that they would have great success among the Muslims, is also considered. But it was not like that on the field. The Sultan, by decree, forbade the conversion of Muslims to Protestantism. Initially, the missionaries began their work among the Armenian population, but after the liberation of the Greeks from Ottoman rule, they focused on the Eastern Orthodox. The missionaries are targeting the Orthodox population, because they have had considerable success among them.

Keywords: *Congregational Church, Missionaries, Muslims, Christians, British Bible Society, American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM).*

ДЕЈНОСТА НА АМЕРИКАНСКИТЕ МИСИОНЕРИ НА ЕВРОПСКИТЕ ТЕРИТОРИИ НА ЗАПАДНОТУРСКАТА МИСИЈА

Д-р Стоил Димитриев

E-mail: stoildimitriev@yahoo.com

Апстракт

Конгрегациските цркви потекнуваат од 16 век, од Англија, каде што учествувале во процесот на реформирање на Англиканската црква. Второто заживување на евангелските цркви во Нова Англија (The Great Awakening (1733-1746), довело до распаѓање на многу црковни општини, кои создале нови деноминации или се споиле во веќе постоечки. Конгрегациската црква се судира со другите црковни деноминации, меѓу кои методистите и баптистите имале најсилно влијание. Двете најголеми и најважни општества биле Британското библиско друштво (основано 1804) и Американскиот одбор на комесари за странски мисии (ABCFM, 1810).

Отоманската империја ги привлекува американските мисионери мислејќи дека ќе имаат голем успех помеѓу муслиманите. Но на терен не било така. Султанот со декрет забранил обраќање на муслимани во протестантство. Првично, мисионерите ја започнале својата работа меѓу ерменското население, но по ослободувањето на Грците од османлиската власт, тие се фокусирале на источно православните. Мисионерите се насочуваат кон православно население, затоа што меѓу нив имале значителни успеси.

Клучни зборови: *Конгрегациска црква, мисионери, муслимани, христијани, Британското библиско друштво, Американски одбор на комесари за странски мисии (ABCFM).*

Вовед

Конгрегациските цркви потекнуваат од 16 век, од Англија, каде што учествувале во процесот на реформирање на Англиканската црква. Како резултат на неговите брачни проблеми, кралот Хенри VIII се одделува од Римокатоличката црква, но ги оставил ритуалите - празнувањето на Литургијата, ги задржал церемонијалните одежди и хиерархијата на свештенството, но не под раководство на папата, туку под онаа на кралот на Англија. Овој процес на политички реформи целосно ја промени религиозната средина во Англија и Нова Англија. Првите конгрегационалисти биле слободни пратеници во англискиот парламент и верувале дека Црквата треба да претставува општина која може сама да го избере својот пастор. Како резултат на овие аспирации, следбениците на тоа учење бараат можност во Нова Англија да ја создадат посакуваната црковна организација, населувајќи се во Плимут, Масачусетс во 1620 година. Така се формирани посебни конгрегациски заедници кои имаа самоуправа, градејќи заедничка црковна мрежа.

Во 1648 година биле воспоставени правила за прифаќање на нови членови, како и можности за соработка меѓу одделни цркви. Во 1708 година, водачите на локалните цркви добиваат можност да се собираат на општи состаноци и да донесуват одлуки обврзувачки за сите членови на црковната организација. Овие овластувања не ги прават недопирливи, бидејќи пастирите се избираат со мнозинство гласови од членовите и се целосно зависни од општата волја. Поради овие принципи, непреченото функционирање на религиозната мрежа бара голема взаемна доверба и лична посветеност на заедничката кауза, што не е секогаш остварливо. Особено негативно се одразил процесот на таканареченото Второ заживување на евангелските цркви во Нова Англија (The Great Awakening (1733-1746)). Противречностите што настанале меѓу членовите на конгрегационалистите довеле до распаѓање на многу црковни општини, кои создале нови деноминации или се споиле во веќе постоечки постоечки.

1. Дејноста на Конгрегациската црква после американската независност

По освојувањето на американската независност, Конгрегациската црква се судира со другите црковни деноминации, меѓу кои методистите и баптистите имале најсилно влијание. За да ја зајакне својата позиција, Конгрегациската црква склучила договор со Презвитеријанската црква во 1801 и 1808 година со цел да ги евангелизират домородните Американци – индијанци и католиците во Америка, но напорите подоцна се прошируват низ целиот свет. Иако унијата меѓу двете деноминации се распаѓа во 1837 година, реализацијата на нивните заеднички идеи довело до појава на голем број организации, меѓу кои и Американскиот одбор на комесари за странски мисии, основан во 1810 година. Оваа организација настанала во време на голема економска експанзија во САД.

Напоредно со економското зајакнување на американските трговци, растело духовното и културното влијание на Соединетите Американски Држави. Проводниците на ова влијание биле двете најголеми и најважни општества, Британското библиско друштво (основано 1804) и Американскиот одбор на комесари за странски мисии (ABCFM, 1810), второто набрзо станало најголемото мисионерско друштво во Америка²⁰⁹.

Создавањето на Американскиот совет е поврзано со „Второто будење“. Ова е реакција на протестантската црква во САД, во време обележано со силен верски глад и уништување од Граѓанската војна. Војната за независност им дала поттик на постојните евангелски деноминации, како што се конгрегационалисти, методисти, презвитеријанци, но и засоздавање на нови²¹⁰. Оваа организација датира од 1798 година во Конектикат, каде што група пастори создале мисионерско друштво за работа меѓу новите доселеници²¹¹. По формирањето на Масачусетс, организацијата се населила во Бостон, со цел да го шири

²⁰⁹ Кларк, Дж. Американците откриват българите 1834-1871. – В: Българите в света от древността до наши дни. Т. 1, 1979, с. 477.

²¹⁰ Dogan, M. American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) and "Nominal Christians": Elias Riggs (1810-1901) and American missionary activities in the Ottoman Empire, 2013, p. 20.

²¹¹ Ibid., p. 22.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

евангелието меѓу незнабошците. Заедно со издавањето на мисионерска пропагандна литература, била организирана и работата на богословското мисионерско постдипломско училиште, како Andover Theological Seminary, од чии редови произлегле голем број мисионери на ABCFM.²¹²

Така, четворица студенти од семинаријата Адонирам Џадсон Џуниор, Семјуел Нот, 32 Џуниор, Семјуел Џ. Милс и Семјуел Њуел го основале Американскиот одбор на странски мисионери во Братфорд, Масачусетс во 1810 година. Тие поднеле петиција до владата и Конгрегациската црква за основање странско биро за вршење евангелизација кај незнабошците. Со добиената поддршка, започнала и моќна мисионерска активност, која остави траги во широки географски граници од ABCFM. Првите мисионери заминале во Индија во 1812 година. Целта на првата мисионерска мисија била Бурма, но се покажало како целосна катастрофа. Во моментот кога првите мисионери стигнале до Калкута, Соединетите Американски Држави и објавува војна на Велика Британија, а регионот бил контролиран од британската источноиндиска компанија, која била непријателски настроена кон мисионерите²¹³. Американскиот совет ги насочува своите напори прво кон Индија. Набргу, мисионерите ги префрлиле своите мисии од Јужна Азија на Блискиот Исток. Ова било неопходно поради избувнувањето на Англо-американската војна во 1812 година, што предизвикала административни проблеми меѓу американските и англиските мисионери кои работеле во Калкута.

По завршувањето на војната во 1816 година, работата била обновена со нови мисионери кои успеале да останат во Индија и да отворат училишта каде што можеле да се шират меѓу населението во Бомбај, Цејлон, Хавај итн²¹⁴.

Уште во 1813 година, Американскиот одбор размислувал за основање на постојана станица во Ерусалим. Светата земја отсекогаш била силен магнет за мисионерите и поклониците. Во 1819 година, советот ги започнал своите активности во Отоманската

²¹²Ibid., p. 25.

²¹³Ibid., p. 28.

²¹⁴Ibid., p. 31.

империја.Потоа пасторите Плиниј Фиск и Леви Парсонс пристигнале во Смирна (Измир).Потоа тие ги посетиле Палестина, Александрија, Сирија и Кипар.Овие посети го означиле почетокот на мисиите во Сирија, Египет, Мала Азија, Персија, Грција и Бугарија. Пристанишниот град ги привлекол мисионерите бидејќи американските трговци таму развиле успешна трговија, а имало и британски конзулат. Ете зошто градот е погодна почетна точка за Светата земја.

Меѓутоа, поради лошата здравствена состојба, избувнувањето на Грчкиот бунт од 1822 година и лошиот прием од православното население во градот, Парсонс се вратил во Смирна под водство на Фиск. Неговото лошо здравје ги однело во Александрија Аги, каде што Парсонс станал првиот маченик на американската мисионерна работа на Блискиот Исток²¹⁵.И покрај смртта на неговиот духовен брат, Фиск ја продолжил својата мисија.Тој ги посетил Бејрут, Триполи, Баалбек, Јафа, Ерусалим, Хеброн, Александрија (Искендерун) и Латакија.Во текот на своите обиколки собирал информации за Турците, Арапите, Курдите, Друзите, Маронитите, Грците и Ерменците, за да може поуспешно да ја извршува својата прозелитиска дејност.Како резултат на неговата напорна работа, тој постигнал некои, иако незначителни, успеси меѓу ерменското население²¹⁶.

2.Дејноста на американските мисионери во границите на Отоманската империја

Успесите на мисионерите меѓу ерменското население го насочиле вниманието на Американскиот одбор кон границите на Отоманската империја, каде што била концентрирана компактна маса од овој народ.Раните американски мисионери биле убедени дека кога ќе пристигнат во османлиските земји ќе најдат население кое стагнира уште од библиските времиња.Тие верувале дека голем дел од поданиците на султанот ќе ја следат евангелската вистина и ќе ги напуштат паганските верувања и практики.Тие

²¹⁵ Morton, Daniel O. (ed.). Memoir of Rev. Levi Parsons: First Missionary to Palestine from the United States. Burlington, Vermont: C. Goodrich, 1830.

²¹⁶ Erhan, A. Ottoman Official Attitudes Towards American, p. 5
Missionaries<http://www.tallarmeniantale.com/missionary-ottoman-attitudes.htm>

претстави на мисионерите водат до два заклучоци кои ќе ја одредат нивната понатамошна работа.

Првиот заклучок е дека тие не биле свесни за општествениот развој на народите во Отоманската империја, а вториот го отфрла првиот и се засноваат на преголем оптимистички став да мислат дека за кратко време ќе се справат со економскиот, социјалниот и верскиот однос на локалното население по пат на прозелитизмот²¹⁷.

Во нивната конзистентна политика, мисионерите редовно ја напаѓале турската администрација, што се гледа во нивните писма до Одборот и во нивните сопствени мемоари. Тие се убедени дека треба да се спроведат низа реформи во Отоманската империја за да се модернизира и, соодветно, да се постигне поповолна религиозна средина во која може да се развива евангелизмот²¹⁸.

Наспроти дрското однесување на мисионерите, властите постапуваат на различен начин. Високата порта одговорила со затворање на неколку мисионерски станици бидејќи верувале дека евангелските пропагандисти претставуваат опасност за јавниот ред. Слична е реакцијата на локалните управители кои не се двоумат јавно да ги казнат евангелските проповедници и да ги протераат од областите со кои управуваат²¹⁹. За разлика од репресивните методи на османлиската администрација, за успешно да ја водат својата битка со другите вери, американските мисионери особено се потпираа на пишаниот збор. Потребата од пропагандни материјали довело до отворање на печатница на Малта во 1822 година. Заедно со ова, биле испратени повеќе мисионери да помогнат во ширењето на Божјотослово. Во мисијата се приклучиле Џонас Кинг, Даниел Темпл, Вилијам Гудал и Исак Бард. Мисионерите работат главно во Малта, земја која е под власта на Британската империја и населена со побожни католици. Таму тие ја подготвиле печатена верска

²¹⁷ Шопов, П. Поява и развитие на протестантството в България. – В: Влиянието на протестантските мисионери за духовното и политическо освобождение на българския народ. С., 2007, с. 18-19.

²¹⁸ Şahin, E. Errand into the East: Social History of American Missionaries in Istanbul, 1830-1900. Ankara, 2004, p. 30.

²¹⁹ Ibid., p. 27-28.

литература за да ја користат во нивните понатамошни активности во рамките на Отоманската империја²²⁰. Во 1825 година, мисионерите заминале во Бејрут, каде што го основале првото училиште во кое учеле околу 80-90 деца, а во 1826 година Јонас Кинг пристигнал во Истанбул.

Мисионерите верувале дека најдобриот и најбрзиот начин да се шири Божјото слово е со отворање училишта²²¹. На почетокот на својата работа, американските мисионери биле убедени дека е невозможно да се работи меѓу муслиманското население и затоа се свртеле кон Евреите, но локалните верски институции на Евреите и на источните православни се покажале како многу конзервативни и се спротивставиле на мисионерите²²². Тие ја убедиле Високата порта во 1824 година да го забрани распространувањето на верска пропагандна литература печатена во Европа. Ова ги доведе американските мисионери во немири, но спуштањето на ферманот не довел до фатални последици за нивната работа. Покрај православните и Евреите, мисионерите морале да се борат и против католичките мисионери, кои имале политичка поддршка од Франција и Австрија и веќе имале позиции во Отоманската империја²²³. Главниот бранител на мисионерите во оваа ситуација се покажа дека е британската дипломатија.

Вистинската работа меѓу ерменското население започна со мисионерите Х. Г. О. Двајт и Е. Смит во 1830 година. Една година, двајцата ации беа на обиколка на Мала Азија, руска Ерменија и Персија за да се запознаат со бројките, начините и обичаите на ерменското население.

Следната година, мисионерот Вилијам Гудвел се придружил на мисијата и се населил во Константинопол. На 5 јуни му се придружил мисионерот Х. Г. О. Двајт. Во османлиската престолнина се населил и Вилијам Г. Шофлер, кој се приклучил на мисијата

²²⁰Dogan, M. American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) and "Nominal Christians": Elias Riggs (1810-1901) and American missionary activities in the Ottoman Empire, 2013, p. 42.

²²¹Ibid., p. 44.

²²²Ibid., p. 45-46.

²²³Ibid., p. 47.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

на последниот ден од јули истата година. Тие ја започнуваат својата работа со претпазливост и трудољубивост. Х. Г. О. Двајт студирал ерменски, а В. Гудвел учел турски, кој јазик е широко користен од Ерменците²²⁴. Како резултат на нивната активност, во Пера почнале да функционираат училишта под раководство на Ерменецот Сахакјан. Во 1837 година, образовната институција била принудена да се затвори поради големиот притисок од ерменскиот патријарх. И покрај противењето на ерменскиот патријарх, американската мисија во Истанбул успеала да привлече 500 луѓе меѓу Ерменците од главниот град. Овој успех го натерал патријархот да фрли анатема врз протестантите и тие станале предмет на прогон од страна на државните власти²²⁵.

Првичната намера на протестантите не била да се прозелитизираат меѓу локалното население, туку да помогнат во успешната реорганизација на ерменската и грчката црква. Но, нивната работа во оваа насока ги убедила дека споменатите црковни структури не се предмет на реформација поради распространетата корупција меѓу источните цркви, чие свештенство и мирјани се препуштале на идолопоклонство на икони и суеверија. Овие претпоставки ги натерале мисионерите да прозелитизираат како единствен спас на населението, кое било навикнато строго да ги следи верските ритуали и церемонии, а канонските норми биле прифатени само формално²²⁶.

Од 1844 година и ерменското свештенство почнало да се жали од мисионерите до Високата порта. Матеос, ерменскиот патријарх од Истанбул, кого османлиската влада го призна како единствен претставник на ерменската верска заедница, ги обвинил мисионерите дека ги принудувале Ерменците да ја сменат својата вера. Во текот на првите години, мисионерските активности меѓу Ерменците се сметаа за генерално пријателски. Ерменците имаа корист од иновациите на американските образовни

²²⁴Gray, J. Historical sketch of the Missions of the American Board of comissioners for foreing missioners, in European Turkey, Asia Minor, and Armenia, New York, 1866, p. 11-12.

²²⁵Tchilingirian, H. The Armenian Protestants. – In: Window view of the Armenian Church, Vol. II, No. 3, 1991, pp. 10.(10-12)

²²⁶Ibid., p. 11.

институции, но како што се зголемувал бројот на Ерменците кои се преобратијле во протестантизмот, ерменското свештенство го промениле својот претходен став кон странците. До 1839 година, бројот на новоконвертираните достигна 800 луѓе, факт што ја вознемирил Ерменската патријаршија²²⁷. За да се спречи овој катастрофален процес, патријархот Матеос ги повикал сите Ерменци да ги намалат секаков вид односи со американските мисионери и им се заканил на оние кои имаат блиски контакти со Американците со изолација од општеството²²⁸.

3. Значењето на активноста на Високата порта

Активноста на Високата порта за спречување на протестантската пропаганда вешто ја поддржал ерменскиот патријарх Матеос, кој не се двоумеше да ги анатемоса сите свои сонародници кои стапиле во блиски односи со мисионерите. Тој, исто така, напишал жалба до Високата порта во врска со активностите на американските мисионери и предизвикал повторна реакција на Портата до легацијата на САД во Истанбул.

Инсистирањето на централната власт кон амбасадорот веднаш да ја прекине мисионерската работа меѓу Ерменците повторно била незадоволна. Заговорот на патријархот Матеос против ерменските протестанти создадал административен проблем за османлиската централна влада што на крајот ќе го легализира статусот на Американците во Отоманската империја.

Во оваа смисла, Отоманската империја ги класифицирала своите поданици според нивната религија. Како резултат на тоа, се родил грчкиот православен, ерменски, еврејски и католички Милет. Бидејќи немаше протестантска верска заедница, постоењето на ерменските протестанти создал хаос и било решено да постои нелегално во империјата. Така, преобратениците кои ја прифатиле евангелската вера го губат својот

²²⁷ Erhan, C. Ottoman Official Attitudes Towards American, p. 16.
Missionaries <http://www.tallarmeniantale.com/missionary-ottoman-attitudes.htm>

²²⁸ Ibid., p. 17.

идентитет пред Високата Порта, бидејќи немаат овластување да ги застапуваат²²⁹. Како што се зголемува бројот на преобратените евангелисти, прашањето за идентитетот и застапеноста станува се покритично. За да добијат статус на религиозна група, американските мисионери започнале тивка, интензивна кампања преку Британската амбасада и легацијата на САД во 1840 година. Како што се интензивирало противењето на Високата порта кон американските мисионери, дипломатскиот процес за добивање религиозен статус во Отоманската империја се забрзал.

Во 1846 година, Американскиот одбор поднел петиција до британската, американската и пруската влада да го решат верското прашање. Обединетото Кралство, кое се дефинирало како покровител на протестантите во Отоманската империја, им дал поддршка на американските мисионери. Британските амбасадори во Истанбул, Стратфорд Канинг (идниот виконт Стратфорд де Редклиф) и г. Каули во односите со Мустафа Рашид-паша, големиот везир, пред сè ја истакнал волјата на Британската империја за формирање на протестантска заедница.

По период на тежок дипломатски притисок врз Портата, султанот Адбул Хамид издал царски декрет (ираде) на 15 ноември 1847 година со кој на протестантите им го доделил посакуваниот статус.²³⁰ Конечното признавање на протестантскиот милет се случил на 13 декември 1850 година. До 1850 година, американските мисионери основале 7 мисии: во Константинопол, Бабек, Бурса, Смирна, Требизонд, Ерузум и Аитаб, 6 станици: во Никомедија, Абдапазар, Ростодо, Дијарбекир, Урфа и Цезареја. Вкупниот број на мисионери достигнал 18 души и 20 библиски работници. Биле основани 8 цркви, од кои две во Цариград, со вкупно членство од 240 луѓе. И покрај слабиот развој на пропагандата во Отоманската империја, формирањето на протестантскиот милет поттикнал многу поданици од Отоманската империја да го прифатат евангелизмот. Околу 100 градови и села околу Аитаб, Мараш, Урфа, Дијарбекир, Аранцир, Сивас, Цезареја, Токат и

²²⁹Ibid., p. 21.

²³⁰Ibid., p. 22.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

Марсиван почнале да покажуваат интерес за евангелско учење, барајќи помош од мисионерите. До крајот на 1860 година, следбениците на Американскиот одбор во Турција се зголемил толку многу што било неопходно да се подели земјата на три главни мисии: Западна турска мисија, Централнотурска мисија и Источна турска мисија²³¹.

Мисионерот Хенри Ван Ленеп смета дека Бугарите кои ја исповедаат православната вера се многу погодни за ширење на евангелските писмо. Слични мислења придонеле за печатење и преведување на Новиот Завет, извршено од Неофит Рилски на новобугарскиот јазик во 1840 година. Четири години подоцна, со печатењето на првото бугарско списание од Константин Фотинов - Љубословенска списание се раѓа и народниот периодичен весник²³².

Охрабрувачко мислење искажал Б. Баркер* како резултат на неговата обиколка меѓу бугарското население. За време на неговото патување, тој со задоволство забележал дека за 1840 година биле ставени над 2.000 примероци од Новиот завет, преведени на бугарски јазик. Набљудувањата на мисионерите станале уште поопширни кога, во 1852 година, го преместиле својот печатарски центар од Измир во Истанбул. Главната причина за оваа промена била легитимизацијата на протестантската верска заедница во Отоманската империја во 1847 година, со декрет на големиот везир, а подоцна и од самиот султан Абдул Хамид II во 1850 година и реafirмирана во 1853 година.

Заклучок

Пред да стапнат во Отоманската империја, мисионерите биле убедени дека ќе најдат население стагнирано уште од библиските времиња, кое лесно ќе ја следи евангелската вистина и ќе ги отфрли паганските практики. За да функционира протестантската пропаганда, мисионерите се обидоле да постигнат две главни цели.

²³¹Tchilingirian, H. The Armenian Protestants. – In: Window view of the Armenian Church, Vol. II, No. 3, 1991, pp. 12.

* От 1832 г. е един од тримата секретари на Американскиот борд, којшто отговара за дейноста во чужбина.

²³²Илчев, И., П. Митев. Докосявания до Америка (XIX-началото на XX век). С., 2003, с. 47.

Првата предвидува ширење на евангелизмот на мајчин јазик и поради тоа се започнува упорно изучување на народните јазици, како и активност поврзана со печатење и дистрибуција на верска литература. Втората главна цел предвидува воспоставување на протестантски верски статус преку директни преговори со возвишената порта.

Во склад со нивното разбирање дека најдобриот начин за пропагирање на Божјото слово е да се отвораат училишта, мисионерите започнале активна работа меѓу муслиманското, еврејското и ерменското население. Продлабочувањето на проблемот со евангелските преобратеници го доведува до израз проблемот со недостатокот на протестантски просо. На крајот, се постигнува посакуваниот исход. На 15 ноември 1847 година, султанот Абдул Хамид издал царски декрет (ирада) со кој протестантизмот се признава како рамноправна религија во Отоманската империја. Овој факт придонесол за развој на евангелизмот во империјата, бидејќи мисионерите започнале активна работа меѓу источното православно население. Напорите на мисионерите да работат меѓу грчкото население биле осудени на неуспех бидејќи наишле на жестокиот отпор на Грчката автокефална црква и на Цариградската патријаршија. Оваа формирана опозиција, заедно со неколкуте преобратеници меѓу грчкото население, го предодредила следниот чекор на американските мисионери, направен во насока на христијанската заедница.

БИБЛИОГРАФИЈА

I. Извори

1. Архивски извори

Централен државен архив (ЦДА)

ф. 1521 К-Американска евангелска мисија во Турција., оп.1, а. е. 3

**Државен архив на Република Македонија одделение Струмица (ДАРМ
одделение Струмица)**

ф. 194 Евангелско-методистичката црква – Струмица (1882), Книги № 3;

2. Периодичен печат

Evangeliumsbote, Crvenka (1924), The Independent (1876, 1891, 1905), България (1860), Век (1875), Время (1866), Македонија (1869), Независимост (1874), Отечество (1870), Право (1873), Турција (1864, 1865, Църковен бюлетин (2012)

3. Публикации на документи. Дневници и мемоари.

Hamlin, C. Among the Turks, New York, 1878.

Tsanoff, VI. Reports and Letters of American Missionaries. Dr. Elias Riggs The Missionary Herald Vol. LV. № 1л – January, 1860, с. 1912.

Андонов Ив. Из спомените ми от турско време. Съединението. С., 1995.

Вестители на истината. История на евангелските църкви в България. Изд. Българско Библийско Дружество. С., 1994.

Атанасов, В. Черти из живота и записките на Атанас Иванов. Сливен, 1885.

Из архив на Найден Геров. Т 1–2.

Илиев, Ат. Спомени. Стара Загора, 1926.

Македония. Сборник от документи и материали. Велико Търново, 1978.

Мор, Дж. Под Балкана. С., 1992.

Хронологическо описание на по-важните и забележителни събития в град Стара Загора в черковно, училищно и общонародно отношение през XIX век от Хаджи Господин Славов. Стара Загора, 2008.

Тодев, Ил. Тракия през Възраждането. Спомени. С., 1996.

Тошев, А. Ранни спомени 1873-1879. Книгоиздателство Т. Ф. Чипев.

Хаджигенчев – Бечу, Д. Житие на един българин. С., 1992.

Църковно-народният събор. (1871). С., 2001 – В: Архивите говорят Т. 15.

Черти из живота и записки на Атанас Иванов. Сливен 1885.

Шашко, Ф., Гринберг, Б., Генов, Р. Американски пътеписи за България през XIX в. С., 2001.

Юбилеен сборник по случай 50-годишнината от започването на евангелска работа в България, Самоков, 1909.

II. Истражување.

Атанасов, Ю. Великогръцкият шовинизъм И Македония – Македонска мисъл, К 3-4, Г 1, С., 1945, с.

Бонева, В. Американската мечта в българското възрожденско общество. В. Търново, 1998.

Вамваковски, Д. Грачката мегали идеја и османлиска Македонија: појава, дилеми и флукуација – Гласник, бр. 56, кн. 1-12, 2012, с.71-88.

Генов, Р. Среќа и взаимодействие на културите: американското мисионерско семејство Кларк и българската среда XIX-XX век.
<http://ebox.nbu.bg/pro/3%20Rumen%20Genov%20+%20r.pdf>

Генов, Г. Беломорска Македонија 1908-1916. Торонто, 2006.

Генов, Г. Американскиот принос за възраждането на българщината, с особен оглед на личността на Илайџс Ригс. – Исторически архив, год. III, кн. 9-10, ноември 2000-мај 2001, с. 2-121.

Генов, Р. Джеймс Ф. Кларк (1832-1916) – мисионер, просветител, филантроп. – В: Българо-американски врзки и одношения. С., 2004, с. 80-90.

Генчев, Н. Възрожденскиот Пловдив. Пловдив, 1981.

Гиза, А. Балканските држави и македонскиот въпрос, С., 2001,
http://www.promacedonia.org/ag/ag_2_7.html

Григоров, К. Српските злодела во Македонија. (1912-1915) со дваесет букви до текстот. Извадок од книгата „Српскиот режим и револуционерната борба во Македонија“ од К.Перличев. С., 1917 година.

Данова, Н. Ролята на протестантската етика за формирането на модерния етически кодекс при българите. – В: Балканите между традицията и модерността. С., 2009, с. 256-291.

Димитров, Г. Княжество България в историческо, географическо и етнографическо отношение. С., 1894.

Димов, Д. Македонското освободително движение. Лом, 1900.

Дюлгерев, Д. Адвентизъм. – ГБФ, Т. XXIII, 1945-1946, с. 4-66.

Иванова, Е. Америка в духовния живот на старозагорци (втората половина на XIX – началото на XX век). – В: Минало, 2, 2006, с. 42-44.

Иванова, Св. Преди да се роди българският милет. – В: Държава и църква – Църква и държава в българската история. С., 2006, с. 135-185.

Илчев, И., Пл. Митев. Докосвания до Америка (XIX-началото на XX век). София, 2003.

Йорданов, К. Румънски дипломат за християнските училища и църкви в Битоля и околностите в края на XIX век. – Македонски преглед, бр. 2, 2006, с.135-148.

Казанлък в миналото и днес. Кн. II, 1994.

Кларк, Дж. Американците откриват българите: 1834-1878. С., 2013.

Кларк, Дж., Ф. Американците откриват българите: 1834-1871. – В:Българите в света от древността до наши дни. Т. 1, С., 1979, с. 477- 497.

Койчева, В. Протестантското мисионерство в Стар Загора и българската общественост през 50-те – 70-те години на XIX век. – В: ИМИБ, Т. 5, с. 149-151.

Кожухаров, Б. Първата евангелска църква в България. С., 1998.

Конев, Ил. Америка в духовното пространство на Българското възраждане. С., 1996.

**HISTORICAL ASPECT OF THE ACTIVITIES OF AMERICAN
MISSIONARIES IN 1859**

PhD Stoil Dimitriev

E-mail: stoildimitriev@yahoo.com

Abstract

In 1859, the first American missionaries arrived in Plovdiv. They make efforts to infiltrate the Bulgarian grade school, attend classes, try to win over the teachers and tell them about the education system in the United States. On October 22, 1860, a boys' school was opened with the help of Miss H. Marstan of London. The missionaries did their best to train followers from the local population. The popularity of the American missionaries was well received by the Plovdiv public. But the charm of the gospel sermon did not affect the Bulgarian population, who were afraid of trampling their strong patriotism by changing their father's faith. In addition to Plovdiv, the missionaries spread to Kazanlak, Sliven, Yambol and Chirpan. The sermons of the missionaries had a double meaning for the local citizens. Some of them considered them significant and fascinating, while others fiercely disputed them. The initial hopes of the Protestant missions in Plovdiv and Stara Zagora were not justified. After the formation of the Bulgarian Exarchate, the Protestant missions were looking for a field of work in Macedonia.

Key words: *Plovdiv, American missionaries, sermon, Macedonia.*

ИСТОРИСКИ АСПЕКТ ЗА ДЕЛНОСТА НА АМЕРИКАНСКИТЕ МИСИОНЕРИ ВО 1859 ГОДИНА

Д-р Стоил Димитриев

E-mail: stoildimitriev@yahoo.com

Апстракт

Во 1859 година во Пловдив пристигнале првите американски мисионери. Тие прават напори да се инфилтрираат во бугарското одделенско училиште, посетуваат настава, се обидуваат да ги придобијат наставниците и да им кажат за образовниот систем во САД. На 22 октомври 1860 година е отворено машко училиште со помош на госпоѓица Х. Марстан од Лондон. Мисионерите давале се од себе за да обучат следбеници од локалното население. Популарноста на американските мисионери била добро прифатена кај пловдивската јавност. Но шармот на евангелската проповед не влијаел на бугарското население, кое се плашело да не го згазне својот силен патриотизам со промена на верата на својот татко. Мисионерите освен во Пловдивско се шират и во Казанлак, Сливен, Јамбол и Чирпан. Проповедите на мисионерите имале двојно значење за локалните граѓани. Некои од нив ги сметале за значајни и фасцинантни, додека други жестоко ги оспорувале. Првичните надежи на протестантските мисии во Пловдив и Стара Загора не биле оправдани. По формирањето на Бугарската егзархија, протестантските мисии барале поле за работа во Македонија.

Клучни зборови: *Пловдив, американски мисионери, проповед, Македонија.*

Вовед

Во 1859 година во Пловдив пристигнале двајца американски мисионери Вилијам Мериам и Џејмс Кларк, кои веднаш воспоставиле врска со локалната бугарска заедница. Набљудувањата на локалното население биле направени уште во 1930-тите од англискиот конзул во градот, но тие оставиле нереални впечатоци. Тој беше заведен од фактот дека мнозинството жители на градовите го користеа грчкиот јазик на јавни места, но реалната состојба не соодветствува на конструираната слика. Значителен дел од народот почнал да се грцизира, користејќи грчки јазик, етничка облека и однесување, но тие всушност се со бугарско потекло, а многу мал дел се вистински Грци.²³³ Мисионерите добро ја разбираат пресвртницата во која се наоѓа бугарскиот народ и се обидуваат што повеќе да извлечат добивки од национално-црковното движење, помагајќи да се игнорира фанариотската пропаганда и да се придонесе за зачувување на бугарскиот идентитет, преку развојот на просветна и духовна работа.

Тие прават напори да се инфилтрираат во бугарското одделенско училиште, посетуваат настава, се обидуваат да ги придобијат наставниците и да им кажат за образовниот систем во САД. Со помош на англискиот конзул во Одрин Блант, мисионерот Кларк почнал да предава виолина во бугарското училиште. Ваквите контакти се користеле затоа што Пловдив се сметал за иден мисионерски центар за Јужна Бугарија²³⁴.

1. Историски аспект на работата на американските мисионери

За исполнување на целта, на 22 октомври 1860 година е отворено машко училиште со помош на госпоѓица Х. Марстан од Лондон, која донирала 300 илјади британски фунти за образование на бугарската младина. За директор на училиштето бил избран д-р Џеј Ф.

²³³ Klarke, J. Sketch of the European Turkey mission of the American Board, Boston, 1901, p. 3.

²³⁴ Шопов, П. Пропагандата и просветната работа на американските библијски общества в българските земи през XIX в. – Известия на института за история, Т. 23, 1974, с. 160.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

Кларк, а за први учители г-дин и г-ѓа Мериам. Образовната институција го носела името „Научна теолошка установа“. Училиштето било опремено со потребните алатки за спроведување на образовниот процес, кои биле увезени од странство. Благодарение на ова, во бугарските земји биле основани првите кабинети по физика и хемија²³⁵. За потребите на училиштето се преведени и објавени учебници по математика, геометрија, физика, хемија и сл. Наставата се одвивала на бугарски и англиски јазик, но се изучувало турски и француски јазик. За прв пат бил воведен и предметот пеење. Иновациите на училиштето го привлечле вниманието на локалната јавност, која се собирала да ги слуша животворните проповеди на мисионерите и со љубопитност ги следеле лабораториските експерименти што ги изведуваат учениците.²³⁶

Во почетокот училиштето имало мал број ученици, но во 1869 година нивниот број достигнал 30. Отпрвин се запишале само две момчиња, Петар Мушевиќ од Пазарџик и Никола Бојациев од Панаѓуриште. Набргу потоа биле примени: Иван Тонџуров од Самоков и Андреј Ценов од Видраре, Ботевградско, а потоа уште неколку момчиња од различни краишта на бугарските земји²³⁷. Отпрвин, мисионерите примале млади со добри умствени способности и морално однесување. Тие ја покривалет целата егзистенција на учениците, која вклучува храна, засолниште и помошни материјали за учење. И покрај поволните услови за учење, бројот на ученици бил незадоволителен и тоа ги испровоцирало мисионерите да го затворат училиштето во 1869 година²³⁸.

Мисионерите давале се од себе за да обучат следбеници од локалното население. Во Пловдив, под раководство на мисионерот Кларк, се издвојувале четири момчиња. Тие биле поттикнати од националните чувства, да го отргнат народот од тешката политичка и верска зависност, со ширење на евангелието и подигање на националниот дух. Заедно со

²³⁵ Вестители на истината. История на евангелските църкви в България. Изд. Българско Библијско Дружество. С., 1994, с. 115.

²³⁶ Исто, с. 116.

²³⁷ Райчевски, Ст. Америка и българите до Учредителното събрание 1879 г., С., 2003, с. 154.

²³⁸ Хаскел, Х. Причините които доведоха до откриване на мисии сред българите. – В: Юбилеен сборник на Българското евангелско дружество. Самоков, 1909, с. 16.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

редовните студентски групи се формирале и библиски неделни часови, но бројот на ученици не се зголемил задоволително. На молитвените средби во Пловдив редовно присуствувале 12-15 луѓе, а мисионерите редовно ги посетувале околните села за да го шират Божјото слово. Народот љубезно ги примал протестантите, но одбивал да ја разбере верата што тие им ја нуделе²³⁹.

Во училиштето се изучувало библија, математика, физика, хемија, англиски итн. Часовите по хемија биле придружени со лабораториски експерименти, кои предизвикале интерес кај учениците во градот. Покрај тоа, мисионерите направиле извесни промени во наставната програма, зајакнувајќи го нејзиниот секуларен карактер. Овие реформи ја зајакнале љубопитноста на учениците од бугарското одделение, кои покажувале зголемен интерес и за англискиот јазик.. Во 1862 година, во училиштето учеле 13 ученици, од кои 11 со престој во интернати и 2 посетители. До 1870 година во училиштето се школувале 6 ученици, кои стекнувале општествено и верско знаење, со цел да станат учители на христијанската работа. Во 1869 година, училиштето било затворено и преместено во Стара Загора, што ги уништило надежите за станицата во Пловдив.²⁴⁰

2. Популарноста на американските мисионери

Популарноста на американските мисионери била добро прифатена и кај пловдивската јавност. Меѓу поистакнатите жители на Пловдив кои одржувале блиски контакти со мисионерите биле Јоаким Груев - директор на бугарското одделение и д-р Стојан Чомаков - високообразована локална јавна личност. Иако лекциите на мисионерите често ја празнат школата на Груев²⁴¹, бугарските интелектуалци не пристапувале со фанариотски методи, туку барале начин да го подобрат своето знаење за повторно да ја привлечат својата класна публика. Во оваа смисла, протестантското училиште во Пловдив, и покрај намерите на неговите основачи, имало позитивна улога за бугарското

²³⁹ Шашко, Ф., Гринберг, Б., Генов, Р. Американски пътеписи за България през XIX в. С., 2001, с. 52-53.

²⁴⁰ Исто, с. 80.

²⁴¹ Генчев, Н. Възрожденският Пловдив. Пловдив, 1981, с. 401-402.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

образование. Приближувањето до јавноста во Пловдив е дел од стратегијата што имала за цел да ја долови интелектуалната елита на нацијата и на тој начин полесно да го придобие народот кон евангелистичката вера. Една од најважните фигури на Американскиот одбор - Џ. Ф. Кларк, бил охрабрен од фактот дека Бугарите биле „на прагот на духовна револуција“²⁴². Мисионерот бил инспириран од црковно-националната борба што ја воделе Бугарите, но токму во тоа се појавиле тројцата главни противници на американските пропагандистички аспирации. Пред сè, тој укажува на Католичката црква, која, потпомогната од француската дипломатија, имала за цел да создаде унијатско движење. На второ место била силната национална свест на Бугарите. И трето, неверувањето кај локалното младо население²⁴³.

Ентузијазмот на евангелските пионери - С. Хамлин, Ц. Морс, Т. Бајингтон, Х. Хаскел, Л. Бонд, Г. Марш и сор. за неодамнешниот успех на нивната кауза набрзо бил спречен. Шармот на евангелската проповед не влијаел на бугарското население, кое се плашело да не го згазне својот силен патриотизам со промена на верата на својот татко²⁴⁴. Вистинските намери на протестантите ги нарушиле добрите односи со пловдивската јавност. Обидот на мисионерите да профитираат од црковно-националната борба со Грците довел до сериозен пад на односите. По неуспехот на пропагандата во Пловдив, машкото училиште било преместено во Стара Загора, каде функционирало и женско училиште. Големи напори за привлекување на населението во Стара Загора биле направени од мисионерот Теодор Бајингтон, кој не случајно го избрал градот откако извршил темелна обиколка меѓу бугарското население во 1859 година. За време на обиколката, мисионерите престојувале во Битола, каде за кратко време успеале да продадат 70-80 примероци од Светото писмо за вкупна вредност од 400 пијастри²⁴⁵.

²⁴²Генов, Р. Джеймс Ф. Кларк (1832-1916) – мисионер, просветител, филантроп. – В: Българо-американски врѝзки и отношения. С., 2004, с. 82.

²⁴³The Independent, Nov. 2, 1876, p.6.

²⁴⁴Strong, W. The Story of the American Board, An Account of the First Hundred Years, Boston, 1910, p. 212.

²⁴⁵Шашко, Ф., Гринберг, Б., Генов, Р. Американски пътеписи за България през XIX в. С., 2001, с. 32-33.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

Нивниот пат водел преку Велес до Јушкуп (Скопје). Вториот бил заинтересиран за основање на Бајингтон, поради некои причини. Пред сè, градот бил центар на најзападниот регион на бугарската земја и можел да стане почетна точка за Србија и Албанија. Второ, британскиот вице-конзул и неговата сопруга престојувале во Скопје, што е од големо значење за зајакнување на една мисионерска станица. Но, и покрај наведените предности, недостатоците преовладувале. Рамната топографија на градот подразбирала и поголема влажност на почвата во текот на целата година, а посевите биле изложени на остри температурни промени, особено во лето. Покрај ова, треба да се истакне дека локалниот дијалект бил под влијание на српскиот јазик и многу се разликувал од оној што го користеле мисионерите и затоа не било добро да се формира училиште во овој град. Овие предуслови ги натерале да заминат. Поминале низ Егри-дере и Куманово и стигнале во Ќустендил. Таму се сретнале со бугарскиот митрополит, кој срдечно ги пречекал. Оттаму се упатиле кон Дупница, каде што се поделиле. Бајингтон продолжил во Софија, а Ригс се упатил кон Рилскиот манастир, каде што побарал средба со Неофит Т. Петровиќ, кој започнал да го преведува Новиот завет на бугарски. На два километри од градот во селото Рила, тој успеал да разговара со игуменот на Рилскиот манастир - отец Јосиф, а главна тема на разговорот бил преводот на Новиот завет. Мисионерите повторно се сретнале во Самоков и оттаму одат преку Пловдив до Ески Загра.²⁴⁶

Тешкотиите при изборот на соодветна населба за создавање станица во македонските земји биле поткрепени со долгогодишното искуство на локалното население. Градовите биле изградени неколку километри до страните на патиштата, поради неизвесноста што ја создавале минувачките трупи, полицијата или други паравоени единици. Ова преселување на цели села најчесто се случувало во време на немири. Бегалците барале природни засолништа, поставувајќи ја својата нова населба зад некој рид, под кој тече река, или поминува поројна долина, или е мочуриште или цело мочуриште. Токму тоа било бегството во области без криминал како гаранција за

²⁴⁶Шашко, Ф., Гринберг, Б., Генев, Р. Американски пътеписи за България през XIX в. С., 2001, с. 40.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

поголема сигурност на имотот и животот на населението, но ова подразбирало и избор на несоодветни области за изградба на населби. Втората околност водела често до исчезнување на цели села како последица на смртта на нивните жители поради лошите услови за живот²⁴⁷. Лошите услови за живеење во македонските земји првично го отргнале вниманието на мисионерите од овој планински регион и тие се свртеле кон рамнините на Тракија.

3. Карактеристики на дејноста на американските мисионери

Ески Загра го привлечла вниманието на мисионерите и тие почнале да го анализираат за можно населување. Меѓу истакнатите предности биле подобрата економска состојба на локалното население, здравата клима, пристапноста на градот од Едрене и близината на други големи центри како што се: Казанлак, Сливен, Јамбол и Чирпан.²⁴⁸ Охрабрен од турнејата и стратешката локација на Ески Загра, тој отворил женско училиште во градот во 1860 година.²⁴⁹, во кое имало 50 ученици, а подоцна и машко училиште со 90 ученици²⁵⁰. По доаѓањето во 1858 година, мисионерот воспоставил односи со општина Стара Загорје преку г. Славов. Американецот изразил желба да формира интернат за девојки во училиштето и се надевал дека општината ќе го разгледа неговото барање и ќе го поддржи во благородниот потфат²⁵¹. Реакцијата на бугарските преродбеници била негативна и тие направиле се што можеле за да го саботираат проповедањето на Евангелието и изградбата на протестантското училиште. Константин Василев во писмо до Најден Геров го известил дека мисионерот престојувал во куќата на православен свештеник. Василев ги известува своите пријатели во Трново, кои мора да му

²⁴⁷ Страшимиров, А. Истината по положението в Македонија. С., 1908, с. 23-24.

²⁴⁸ Шашко, Ф., Гринберг, Б., Генов, Р. Американски пътеписи за България през XIX в. С., 2001, с. ?.

²⁴⁹ Койчева, В. Протестантското мисионерство в Стар Загора и българската общественост през 50-те – 70-те години на XIX век. – В: ИМИБ, Т. 5, с. 146-147.

²⁵⁰ Димитров, Г. Княжество България въ историческо, географическо и етнографическо отношение. С., 1894, с. 132.

²⁵¹ Хронологическо описание на по-важните и забележителни събития в град Стара Загора в черковно, училищно и общонародно отношение през XIX век от Хаджи Господин Славов. Стара Загора, 2008, с. 85-86.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

го пријават на владиката овај податок²⁵². Захариј Књажески, исто така, му дал информации на Геров, известувајќи го дека Бајингтон требало да основа женско училиште во 1860 година и дека барал учителки во Америка, објаснувајќи дека мисионерот се потпираше на истомисленик со кој патувале низ околните села и проповедал²⁵³. И покрај организираното противење на мисијата, мисионерите беа овластени да дејствуваат секаде каде што ќе им одговара²⁵⁴. Бајингтон не го дочекал доаѓањето на учител од Америка и го отворил протестантското училиште на 14 јануари 1863 година. Тоа било под водство на локална жена која неодамна станала член на црквата²⁵⁵. Учителката, чешка католик по националност, почнала да работи со своите ученици на 1 јануари 1863 година, но по неколку недели училиштето било затворено, „...поради клевети и противење...“ Во мај 1863 година, училиштето повторно било отворено, а од септември веќе на него се школувале истите 20 студенти²⁵⁶. Желбата на Бајингтон била да создаде идна интелектуална елита која ќе ја поддржи американската намера за религиозни и образовни реформи. Образовната институција била наменета за девојчиња, бидејќи мисионерите биле убедени дека жените се камен-темелник не само на домот, туку и на црквата, училиштето, заедницата и нацијата. Во овој поглед, наставниците заземале секундарна позиција по мисионерите за реформирање и просветлување на светот²⁵⁷.

Образовната институција имала за цел да ја намали високата неписменост кај локалното население, но и да придобие прозелити. Бајингтон се надевал дека напорите на Бугарите да го зачуваат своето национално единство ќе пропаднат. Тој бил јасно свесен дека грабливската политика на фанариотското свештенство, поддржана од Портата, ќе

²⁵²Из архив на Найдено Геров. Т I, с. 115-59.

²⁵³Из архив на Найдено Геров. Т I, с.851-1411.

²⁵⁴Хронологичко описание на по-важните и забележителни събития в град Стара Загора в черковно, училищно и общонародно отношение през XIX век от Хаджи Господин Славов. Стара Загора, 2008, с. 85.

²⁵⁵Шашко, Ф., Гринберг, Б., Генов, Р. Американски пътеписи за България през XIX в. С., 2001, с. 72.

²⁵⁶Исто, с. 74-75.

²⁵⁷Reeves-Ellington, B. A Vision of Mount Holyoke in Ottoman Balkans: American Cultural Transfer, Bulgarian Nation-Building and Women`s Educational Reform, 1858-1870 – In: Gender & History, Vol. 16, №1, April 2004, pp.146.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

притисне многу Бугари кон унијата, но сепак наведувал дека рушењето на народниот консензус ќе ги поттикне сите самостојно да ја бараат вистината.²⁵⁸ До 1866 година се запишале 45 девојчиња. Најголемиот дел од нив, 27 на број, биле од градот, а осумнаесет девојки од регионот и државата. Како што напредувала обуката, понапредните студенти почнале да учат алгебра, филозофија, елементарна астрономија, физиологија, историја и англиски јазик од американските учебници преведени на бугарски. Во 1867 година, Бигтон се разочарал од резултатите постигнати меѓу населението, а особено од фактот дека родителите останале премногу конзервативни во однос на образованието на нивните ќерки и улогата како столб на општеството.²⁵⁹

Проповедите на мисионерите имале двојно значење за локалните граѓани. Некои од нив ги сметале за значајни и фасцинантни, додека други жестоко ги оспорувале. Игуменот Пањо Георгиев бил противник на протестантското проповедање, кој на почетокот тешко ги гледал недостатоците на паганството, но подоцна и самиот се уверил во заслугите на западното учење и го прифатил.²⁶⁰ Така, до 1862 година, двајца Бугари биле редовни посетители на службите. Едниот е опишан како „...способен млад човек и добро образован како за оваа земја“, а другиот се претставувал како продавач на книги²⁶¹. Како резултат на нивната трудољубивост, за кратко време биле дистрибуирани над илјада книги и памфлети, а оваа поставеност не била наменета за економски ефект, туку за запознавање на жителите на секое село во околината со протестантизмот.²⁶²

Почетната недоверба на мисионерите постепено стивнала. Американските проповедници прават биле за да ја оживеат духовноста на населението, но без многу резултат. Бајингтон напишал во 1862 година дека меѓу локалното население не можело да

²⁵⁸ Шашко, Ф., Гринберг, Б., Генев, Р. Американски пътеписи за България през XIX в. С., 2001, с. 73.

²⁵⁹ Reeves-Ellington, B. A Vision of Mount Holyoke in Ottoman Balkans: American Cultural Transfer, Bulgarian Nation-Building and Women's Educational Reform, 1858-1870 – In: Gender & History, Vol. 16, №1, April 2004, p. 156.

²⁶⁰ Илиев, Ат. Спомени. С., 1926, с. 33.

²⁶¹ Шашко, Ф., Гринберг, Б., Генев, Р. Американски пътеписи за България през XIX в. С., 2001, с. 70.

²⁶² Исто, с. 72-73.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

се зборува за верска преродба, но ја забележал промената од претходната година: „*Беа надминати многу предрасуди и беа обезбедени услови за корисна активност.*“ Протестантското влијание се раширило меѓу локалното население и така настанало евангелско општество со следниве следбеници: Личо Добрев Личев, Даскал Нено, Александар Недјалков, Тодор Михайлов и Боњу Божков, како и некои други личности од селата Омарчево и Камена Река.²⁶³

За работата на мисијата особено бил заинтересиран Атанас Илиев, современик на настаните. Тој зборувал за фасцинантно напишаните мисионерски изданија како „Дојди кај Исус“, кои силно влијаеле врз него со јасноста и привлечноста на презентацијата, а не влевале „...*страв и трепет*“ како православните изданија како „Порака на нашата Господ Исус Христос“²⁶⁴. Мислењето на Атанас Илиев за делотворноста на несловенското влијание во образованието го потврдил и г. Хаџи Славов, кој изјавил: „...*и да бидам искрен, во ова мисионерско училиште на ученичките кои учеа таму им беше дадено многу добро образование. , а за тоа беа привлечени ученички од надворешните околни градови и на тој начин протестантите се вгнездија со ова училиште во нашиот град.*“ Таков е случајот со Петрана Петрова Чираплиева, која била полусирак од село Шипка, Казанлашко. Судбината ја запознала со Бајингтон, кој и понудил да влезе во женското училиште Стара Загорје. Оваа можност и овозможило на сиромашното девојче да добие пристојно образование за своето време²⁶⁵. Жедта за знаење на населението ја почувствувал Бајингтон, но неговите очекувања дека ќе успее да ја задоволи духовната потрага на Бугарите останале нереализирани. Неговиот заклучок е дека: „*Бугарите очигледно имаат намера да добијат од нас што повеќе световни и што помалку религиозни знаења*“²⁶⁶.

И покрај нивните напори, американските мисионери не успеале да ја променат национално-религиската перцепција на локалното население, кое тешко можело да

²⁶³ Вестители на истината. История на евангелските църкви в България. С., 1994, с. 184.

²⁶⁴ Илиев, Ат. Спомени. С., 1926, Глава втора, с. 42.

²⁶⁵ Автобиография на Петрана Петрова Чирпанлиева. – В: Казанлък в миналото и днес. Кн. II, с. 193.

²⁶⁶ Хол, У. Пуритани на Балканите. С., 2008, с. 50.

замисли дека е Бугарин и Протестантн во исто време.²⁶⁷ Оваа психолошка бариера била придружена со аспирациите на бугарскиот народ да стекне црковна независност, процес кој мисионерите погрешно го читале како религиозна реформација, а не како политичка акција.²⁶⁸ Пореални биле очекувањата на К. Морс, кој, анализирајќи ја црковната борба на Бугарите, се надевал дека дел од населението ќе го прифати евангелизмот, како што направиле другите со прифаќањето на католицизмот²⁶⁹.

Заклучок

Првичните надежи на протестантските мисии во Пловдив и Стара Загора не биле оправдани. Неуспесите на пастирите се должеле и на силното национално чувство на локалното население и на заканата дека второто ќе биде отфрлено од заедницата и анатемиса. Поради оваа причина, американските мисионери до 70-тите години на XIX век ја насочувле својата пропаганда кон образованието и образовната литература, кон периодичниот печат, кон статусот на жената и семејството. Токму оваа образовна насока дала силен поттик на националното образование, кое често го надминуvalo темпото на развој на американското образование во бугарските и македонските земји.

По формирањето на Бугарската егзархија, протестантските мисии барале поле за работа во Македонија. Слабиот успех на американските мисионери може да се објасни со следните манифестации: злосторства извршени врз мисионерите од турски владини или верски институции, недостаток на заштита од Високата порта и американската влада и противење од Цариградската патријаршија.

²⁶⁷Трайков, В. Протестантски мисионери и борбата на българският народ за църковна свобода. – В: България в света от древността до наши дни. С., 1997, с. 462.

²⁶⁸Трайков, В. Протестантските мисионери на Балканите и българите (до 1878 г.). – В: с. 15-22.

²⁶⁹Tsanoff, Vl. Reports and Letlers of American Missionares. Dr. Elias RiggsTheMissionaryHeraldVol. LV. № 1л – January, 1860, С. 12.

БИБЛИОГРАФИЈА

III. Извори

1. Архивски извори

Централен државен архив (ЦДА)

ф. 1521 К-Американска евангелска мисија во Турција., оп.1, а. е. 3

Државен архив на Република Македонија одделение Струмица (ДАРМ одделение Струмица)

ф. 194 Евангелско-методистичката црква – Струмица (1882), Книги № 3;

2. Периодичен печат

Evangeliumsbote, Crvenka (1924), The Indipendent (1876, 1891, 1905), Бългaрия (1860), Век (1875), Время (1866), Македонија (1869), Независимост (1874), Отечество (1870), Право (1873), Турција (1864, 1865, Църковен бюлетин (2012)

3. Публикации на документи. Дневници и мемоари.

Hamlin, C. Among the Turks, New York, 1878.

Tsanoff, VI. Reports and Letlers of American Missionaries. Dr. Elias Riggs The Missionary Herald Vol. LV. № 1л – January, 1860, с. 1912.

Андонов Ив. Из спомените ми от турско време. Съединението. С., 1995.

Вестители на истината. История на евангелските църкви в България. Изд. Българско Библийско Дружество. С., 1994.

Атанасов, В. Черти из живота и записките на Атанас Иванов. Сливен, 1885.

Из архив на Найден Геров. Т 1–2.

Илиев, Ат. Спомени. Стара Загора, 1926.

Македония. Сборник от документи и материали. Велико Търново, 1978.

Мор, Дж. Под Балкана. С., 1992.

Хронологическо описание на по-важните и забележителни събития в град Стара Загора в черковно, училищно и общонародно отношение през XIX век от Хаджи Господин Славов. Стара Загора, 2008.

Тодев, Ил. Тракия през Възраждането. Спомени. С., 1996.

Тошев, А. Ранни спомени 1873-1879. Книгоиздателство Т. Ф. Чипев.

Хаджигенчев – Бечу, Д. Житие на един българин. С., 1992.

Църковно-народният събор. (1871).С.,2001 – В: Архивите говорят Т. 15.

Черти из живота и записки на Атанас Иванов. Сливен 1885.

Шашко, Ф., Гринберг, Б., Генов, Р. Американски пътеписи за България през XIX в. С., 2001.

Юбилеен сборник по случай 50-годишнината от започването на евангелска работа в България, Самоков, 1909.

IV. Истражување.

Атанасов, Ю. Великогръцкият шовинизъм И Македония – Македонска мисъл, К 3-4, Г 1, С., 1945, с.

Бонева, В. Американската мечта в българското възрожденско общество. В. Търново, 1998.

Вамваковски, Д. Грачката мегали идеја и османлиска Македонија: појава, дилеми и флукутация – Гласник, бр. 56, кн. 1-12, 2012, с.71-88.

Генов, Р. Среца и взаимодействие на културите: американското мисионерско семейство Кларк и българската среда XIX-XX век.
<http://ebox.nbu.bg/pro/3%20Rumen%20Genov%20+%20r.pdf>

Генов, Г. Беломорска Македония 1908-1916. Торонто, 2006.

Генов, Г. Американският принос за възраждането на българщината, с особен оглед на личността на Илайъс Ригс. – Исторически архив, год. III, кн. 9-10, ноември 2000-май 2001, с. 2-121.

Генов, Р. Джеймс Ф. Кларк (1832-1916) – мисионер, просветител, филантроп. – В: Българо-американски връзки и отношения. С., 2004, с. 80-90.

Генчев, Н. Възрожденският Пловдив. Пловдив, 1981.

Гиза, А. Балканските държави и македонският въпрос, С., 2001, http://www.promacedonia.org/ag/ag_2_7.html

Григоров, К. Српските злодела во Македонија. (1912-1915) со дваесет букви до текстот. Извадок од книгата „Српскиот режим и революционерната борба во Македонија“ од К.Перличев. С., 1917 година.

Данова, Н. Ролята на протестантската етика за формирането на модерния етически кодекс при българите. – В: Балканите между традицията и модерността. С., 2009, с. 256-291.

Димитров, Г. Княжество България в историческо, географическо и етнографическо отношение. С., 1894.

Димов, Д. Македонското освободително движение. Лом, 1900.

Дюлгеро, Д. Адвентизъм. – ГБФ, Т. XXIII, 1945-1946, с. 4-66.

Иванова, Е. Америка в духовния живот на старозагорци (втората половина на XIX – началото на XX век). – В: Минало, 2, 2006, с. 42-44.

Иванова, Св. Преди да се роди българският милет. – В: Държава и църква – Църква и държава в българската история. С., 2006, с. 135-185.

Илчев, И., Пл. Митев. Докосвания до Америка (XIX-началото на XX век). София, 2003.

Йорданов, К. Румънски дипломат за християнските училища и църкви в Битоля и околностите в края на XIX век. – Македонски преглед, бр. 2, 2006, с.135-148.

Казанлък в миналото и днес. Кн. II, 1994.

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

International Journal of Recent Research in Arts and Sciences

ISSN: 1857-8128

Кларк, Дж. Американците откриват българите: 1834-1878. С., 2013.

Кларк, Дж., Ф. Американците откриват българите: 1834-1871. – В: Българите в света от древността до наши дни. Т. 1, С., 1979, с. 477- 497.

Койчева, В. Протестантското мисионерство в Стар Загора и българската общественост през 50-те – 70-те години на XIX век. – В: ИМИБ, Т. 5, с. 149-151.

Кожухаров, Б. Първата евангелска църква в България. С., 1998.

Конев, Ил. Америка в духовното пространство на Българското възраждане. С., 1996.

EFFECTIVE TEAMS AND THEIR APPLICATION

PhD Stoil Dimitriev

E-mail: stoildimitriev@yahoo.com

Abstract

This paper analyzes the basics of any effective human resource management system, which actually represents a set of managerial functions and tasks. These tasks must be carried out effectively in order to direct and encourage both paid employees and volunteers in the organization to work effectively, with high productivity, commitment and dedication, for a longer period of time. The concept of the team is based on the inherent human need for companionship and promotes it in the best possible way. A team is an artificial, organized human community. Like any organized community, it is obliged to master overlooked steps on the way to adulthood. Building a team can be a realistic, attainable and achievable goal for each of us. The main stake is the joint work of the leader and his associates, team members. It requires persistent and patient work. Intention without effort is worthless. As a form of formal organization of a common work process, the team is connected by certain goals and interests of the members, common mission and tasks.

Personnel planning is a set of activities that should ensure that the right people are in the right place at the right time in order to carry out the planned activities and projects, through which the organization will achieve its strategic goals.

Key words: *Human resources , management, team, team work, formal team, productivity*

ЕФЕКТИВНИ ТИМОВИ И НИВНА ПРИМЕНА

Д-р Стоил Димитриев

E-mail: stoildimitriev@yahoo.com

Апстракт

Во овој труд се анализираат основите на секој ефективен системна менаџмент со човечки ресурси кој всушност претставува збир на менаџерски функции и задачи. Овие задачи мора да бидат спроведувани ефективно за да се насочат и охрабрат и платените вработени и волонтерите во организацијата да работаат ефективно, со висока продуктивност, обврзаност и посветеност, подолг временски период. Концептот на тимот се темели на исконската потреба на човекот за дружење и ја промовира на најдобар можен начин. Тимот е вештачка, организирана човекова заедница. Како и секоја организирана заедница тој е должен на патот до животната зрелост да совлада превидени скалила. Да се создаде тим може да биде реална, достапна и остварлива цел на секој од нас. Главен влог е здружена работа на водачот и неговите соработници, членовите на тимот. Потребна е упорна и стрплива работа. Намерата без вложен труд не вреди. Како облик на формална организација на заеднички работен процес, тимот го поврзуваат одредени цели и интереси на членовите, заедничка мисија и задачи.

Планирањето на персоналот е збир на активности што треба да гарантираат дека вистинските луѓе се на вистинското место во вистинско време со цел да ги изведуваат планираните активности и проекти, преку кои организацијата ќе ги постигне своите стратешки цели.

Клучни зборови: *Човечки ресурси, менаџмент, тим, тимска работа, формални тимови, продуктивност.*

Вовед

Примената на принципот на тимското работење е сè почеста во различни активности. Денес, скоро секоја организација има сфатено дека успешната примена на овој принцип значително го зголемува и подобрува квалитетот на работењето. Поточно, современите услови наметнуваат организациите се помасовно да ги воведуваат тимовите како флексибилни организациски облици на своето работење. Ефикасноста која во себе ја имаат организациите се должи токму на ефикасноста на тимовите како составен дел на секоја организација. Ова ни дава за право да коментираме дека тимското работење, е филозофија на работа од чие успешно дефинирање и имплементирање ќе зависи успехот на организацијата во целина. Тоа подразбира нејзино користење како алатка што ако постои во организацијата ќе значи и зголемување на нејзината вредност. Всушност, еден од главните аспекти за разбирање на суштината на ефективноста на организацијата лежи токму во влијанието што го има тимската работа како критична варијабила и клучен потенцијал што ќе поттикне една поинаква димензија и разбирање за успешноста.

Сведоци сме дека во услови на работење на нашата транзициона економија некогашниот начин на работа во кој се промовираше конкуренцијата меѓу вработените, почнува постепено да се менува и заменува со современи техники на работа кои вклучуваат ефикасни тимови, коишто, можат да одговорат на предизвиците. Во тој контекст, нивната актуелност уште повеќе расте и се нагласува особено поради нивната улога како решавачки фактор насочен кон подобрување на целокупниот организациски концепт во организациите на компанијат. Целта на теманта е дизајнирање и креирање теориски модел на тимска успешност што ќе допринесе во разбирањето на феноменот на тимска работа и тимската ефикасност, факторите коишто влијаат врз неа, но, и директно ќе ја тестира употребната вредност на начините, методите и моделите за нејзино мерење.

1. Основи на менаџментот со човечките ресурси

Луѓето кои работат за нас се нашата најголема вредност.

Сигурно ова го имате слушнато од многу менаџери или можеби ова сте го рекле и самите вие. Заедничко за менаџерите е и кога велат дека единствената вистинска разлика помеѓу една организација и друга организација е во менаџментот на вработените. Токму овие зборови за човечката страна на организацискиот живот ја потенцираат важноста на менаџментот на човечките ресурси (МЧР) и наедно развојот на човечките ресурси (РЧР). Но што всушност претставува Менаџментот на човечките ресурси?

„Менаџментот со човечките ресурси е стратешки и кохерентен пристап кон раководењето со највредните ресурси во една организација - луѓето кои работат таму и кои индивидуално и колективно придонесуваат за остварување на организациските цели.“²⁷⁰

Менаџментот со човечките ресурси оперира преку системи на човечки ресурси кои се спојуваат на еден кохерентен начин:

- филозофии за човечки ресурси кои ги опишуваат вредностите и водечките принципи прифатени и инкорпорирани при самото менаџирање со луѓе;
- стратегии за човечки ресурси кои го дефинираат правецот во кој менаџментот со човечки ресурси има намера да оди;
- политики за човечки ресурси кои се основните упатства кои дефинираат како овие вредности, принципи и стратегии треба да бидат применети и спроведени во специфичните области на менаџмент со човечките ресурси;

²⁷⁰ William, *Team building Proven strategies for improving team performance*, 224.

- процеси за човечките ресурси кои се состојат од формалните процедури и методи користени за стратешките планови за човечките ресурси да стапат на сила
- практики за човечките ресурси кои се состојат од неформални приоди кои се користат при управувањето со луѓето;
- програми за човечките ресурси кои овозможуваат стратегиите, политиките и практиките на менаџментот со човечки ресурси да бидат спроведени според планот.

Менаџментот со човечки ресурси треба да биде базиран на комплет од процедури кои ја разјаснуваат филозофијата на организацијата кон своите вработени. Политиките и процедурите се формални изјави сосредоточени на поддршката и спроведувањето на вашата мисија и целите. Во случајот на менаџментот со човечки ресурситие се изјави за правата на вработените и очекуваното однесување. Некои од праксите и политиките кои се дел од менаџментот со човечки ресурси се:

- Анализа на работата;
- Планирање на работните места и регрутирање на кандидатите за работа;
- Избор на кандидатите за работа;
- Насочување и обука на нововработените;
- Процена на учинокот;
- Управување со надокнади и плати;
- Овозможување мотивација и бенефиции за вработените;
- Обука и усовршување на вработените;
- Креирање посветеност кај вработените.

Основата на секој ефективен системнаменамент со човечки ресурси е збир на менаџерски функции и задачи. Овие задачи мора да бидат спроведувани ефективно за да се насочат и охрабрат и платените вработени и волонтерите во организацијата да работаат ефективно, со висока продуктивност, обврзаност и посветеност, подолг временски период.²⁷¹

2. Планирање и ангажирање на човечките ресурси

2.1. Планирање на луѓето

Планирањето на персоналот е збир на активности што треба да гарантираат дека вистинските луѓе се на вистинското место во вистинско време со цел да ги изведуваат планираните активности и проекти, преку кои организацијата ќе ги постигне своите стратешки цели. Основната цел на планирањето на човечките ресурси е да се пополнат сите идни слободни работни места во организацијата, а типични, конкретни цели на планирањето на човечките ресурси се:

- да се привлечат и задржат оној број луѓе кој е потребен со соодветните вештини, експертиза и компетентност;
- предвидување на проблемите на потенцијалните вишоци или дефицити на луѓе;
- развој на добро обучена и флексибилна работна сила, на тој начин придонесувајќи кон организациската способност да се приспособи на несигурната и променлива околина;
- да се намали зависноста од надворешна регрутација тогаш кога клучните вештини се најпотребни, а постои дефицит со формулирање стратегија за развој на вработените и задржување на кадарот;
- зголемување на користа од луѓето со воведување пофлексибилен систем на работа.

²⁷¹ William, *Team building Proven strategies for improving team performance* , 224.

Постои одредена разлика помеѓу таканареченото „тврдо“ и „меко“ планирање на човечки ресурси. „Тврдото“ планирање е базирано на квантитативна анализа чија цел е осигурување достапност до онолкув број луѓе компетентни во конкретна област, тогаш (во иднина) кога ќе и бидат потребни на организацијата. Додека пак „мекото“ планирање се концентрира на достапноста на луѓето со вистинскиот тип на ставови и мотивација, т.е. луѓе кои ќе и се посветени на организацијата и на работата, наедно работата ќе ги привлекува и предизвикува и, се разбира, луѓе кои ќе дејствуваат во склад со правилата и прописите на организацијата. Сето ова е базирано на процена на барањата за овие квалитети и на мерењата на нивото на присутност на истите кај персоналот, а до неа се стигнува (се мисли на процената) со употреба на набљудување на персоналот, анализа на исходите од извештаите на менаџментот, постигнатиот работен учинок и размислувања генерирани со фокус-групи. Токму овие анализи за процена на моменталните способности и вештини кај вработените треба да водат кон креирање планови за подобрување на работната околина, нудење можности за развој на вештини и на кариера и креирање менаџерска стратегија за висока посветеност, флексибилно функционирање, дизајнирање работи кои ќе овозможат мотивација, потенцирање на тимската работа, наградување на вработените на база на организациската способност итн. Со цел да се направи реален план и да се знае кои чекори да се преземат, треба да се има увид во структурата на актуелниот работен кадар. Луѓето кои се задолжени да го планираат персоналот (работниот кадар) треба да проценат:

- Какви промени ќе настанат при присилно или доброволно напуштање на работното место (вклучувајќи го и пензионирањето);
- Дополнително квалификување преку обука и тековно стекнување со работно искуство;
- Планирани и очекувани унапредувања и трансфери;

- Прилив на нов кадар преку кампањи за регрутирање и избор.

Ако бидат проценети и испланирани идните активности на работниот кадар, ќе се има преглед на евентуалните празнини во квантитетот, квалитетот или распределбата. Инструменти со кои може да се потполнат евентуалните празнини се следниве:

- Унапредување;
- Трансфер;
- Промена на работните задачи и/или функции;
- Вработување;
- Отпуштање;
- Вработување кадар за одреден временски период;
- Планирање на одредени активности.²⁷²

Потребни информации

²⁷² Саздовска, Чичева, Димовска, *Прирачник за управување со човечки ресурси*, 28

Распределувањето на „вистинските луѓе во вистинско време на вистинското место” може да претставува проблем за усогласување. За соодветно планирање на работниот кадар потребни се информации за:

- Понатамошните потреби од работен кадар (колку луѓе со какви квалификации се потребни во даден момент);
- Дали работниот кадар ќе биде на располагање (колку вработени и со какви квалификации ќе се на располагање во даден момент);
- Каква е веројатноста и можноста за слободно усогласување на потребите и расположливоста на работниот кадар.

Со добро планирање на работниот кадар разликата се држи што е можно помала помеѓу потребата од работен кадар и актуелните вработени што се на располагање. Со цел успешно да се реализира ова, менаџерите за човечки ресурси треба:

- Да ја утврдат потребата за вработување нов кадар и отпуштање на некои од вработените;
- Да го надгледуваат буџетот (ниеден вработен не смее да биде бескорисен затоа што тоа чини пари; не смее да се дозволи висококвалификуваниот кадар да извршува задачи за кои се потребни помали квалификации);
- Да се утврдат потребите од обучување;
- Да се создаде простор за напредок во кариерата на секој вработен;

- Да се има предвид структурата на вработените (возраста, полот, етничката припадност).

Во стабилни услови ќе биде доволно да се има планирање со прилагодување на актуелните услови, одржување на актуелните услови и справување со промените кои се случуваат. Ова значи дека функцијата на планирање е сведена на замена на оние луѓе што си одат од работните места. Одењето од работно место се случува како наметната опција (под присила) или доброволно. Иако ова изгледа едноставно, сепак се појавуваат одредени проблеми, бидејќи секогаш не е лесно да се најде соодветна замена (во однос на знаењето и искуството). Од друга страна може да се случи новите вработени прерано да си заминат поради тоа што немаат можност за унапредување. Активностите и функциите можат да се изменат со текот на времето, а наедно можат да настанат и промени како резултат на приспособување во нови услови на работа и живеење. Планирањето на вработените треба да подразбира дека однапред се испланирани и промените во личните досиеја. Ваков увид треба да се има за да може да се одговори на промените што настануваат во работната и животната средина.²⁷³

3. Историјат на појавата на концептот на тимската работа

Поврзувањето на индивидуалците како целина постоело уште од многу одамна, поточно групното здружување нè опкружува илјадници години. Така, зголеменото интензивирање на дискусиите за групниот феномен започнало со истражувањата некаде кон почетокот на 1900 година. Првично, работењето во групи било предмет на истражување уште во дваесеттите години од минатиот век, преку т.н Ховторн истражувањата како едни од првите и најпопуларни примери. Групите како предмет на истражувања во различни форми се сретнувале и во педесетите години во литературата што ги проучувала групните процеси, а којашто започнала да ги нарекува со терминот

²⁷³ Саздовска, Чичева, Димовска, *Прирачник за управување со човечки ресурси*, 27

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

динамика на групата. Научникот Левин во 1947-та година бил меѓу првите автори што започнале да го користат за прв пат овој термин, опишувајќи ја групната динамика како "начин на којшто групите и индивидуите се однесуваат и реагираат кон променетите услови" Тимската работа беше оценета како "добра" но не и суштествена за успехот на компаниите. Тимската работа најчесто ја поврзуваа со останатите цели кои повеќе беа поставени како фиктивни отколку остварливи- цели како на пример општествена одговорност, промотивни активности -за афирмација, чиста и еколошка средина и човечки развој и тн.²⁷⁴ Во денешницата, тимската работа доби на значење и во приватниот и во државниот сектор, кога раководителите ги увидоа материјалните користи од истата. Дури уште во далечната 1926 година, познатата Мери Паркер Фолет ја увидела значајноста на тимската работа, па напишала дека вработените во јавниот сектор ќе бидат попродуктивни и ефикасни доколку условите на средината што ги окружува овозможуваат соработка и групно однесување. Денес се смета за заблуда идејата дека тимската работа наоѓа примена само во приватниот сектор. Како никогаш досега во историјата на работниот процес раководството на јавните организации е заинтересирано за максимално искористување на знаењето на вработените што се остварува во рамката на тимското работење.

5. Појмовно определување на тим и тимска работа

Концептот за тимската работа е релативно млада научна област со која што се занимава јавниот сектор, но во последните децении завзема и ѝ се посветува сè поголемо внимание во научниот свет, но и во праксата на истиот. Истражувањата поврзани со тимската работа се различни, односно неможе да се каже дека постои една и единствена дефиниција за поимот тим, понудена само од еден автор. Многубројни се, т.е. постојат огромен број на автори, што паралелно даваат свое сопствено гледиште, во зависност од тоа како тие гледаат на тимската работа, односно го толкуваат поимот тим и тимско работење. Ние ќе ги презентираме неколку што според нас се најсоодветни за оваа

²⁷⁴ William, *Team building Proven strategies for improving team performance*, 122

проблематика, што значи нашата поента не е комплетирање на некаква сеопфатна листа на дефиниции, туку исполнувајќи ја нашата академска должност за научна непристрасност и објективност да покажеме барем неколку стојалишта од кои произлегува некаква согласност во научната мисла, а коишто ќе ни ја олеснат операционализацијата на овој концепт за една специфична област на дејствување како што е јавната администрација. Кога ќе тргнеме од зачетоците на самиот поим тим, (иако оригиналното потекло на поимот "тим" е неизвесно), се верува дека доаѓа од староанглискиот збор team што значи семејство или линија на потомство, ќе стигнеме и до неговата суштина и значење:

Together- заедно

Everyone – сите

Achieves- достигнуваат

More - повеќе.

Поконкретно, оваа кратенка доаѓа од оригиналниот збор TEAM (анг.), составен од 4 клучни букви што ја означуваат неговата суштина и универзалност: тоа е партнерски однос меѓу повеќе учесници кои имаат заедничка цел, а која ќе се оствари единствено со заедничка активност на сите актери. Тимската работа и поимот тим можеме да ги пронајдеме определени низ неколку дефиниции, а кои еднозначно го потврдуваат централното место на тимската работа: Тимот го објаснуваме како облик на формална организација, на заеднички работен процес, во кој членовите ги поврзува заедничка мисија, цел и интерес т.е тимот е вештачки креирана група од двајца или повеќе луѓе кои заеднички поврзано работат на остварување на заедничката цел.²⁷⁵ Тимот го дефинираме и како: мал број на луѓе со комплементарни способности кои се посветени кон заедничката намера, цели за остварување и аспекти на размислувања за коишто се држат

²⁷⁵ Матис, Џексон, "Управување со човечки ресурси", 169

меѓусебно заедно.²⁷⁶ Или тимот е онаа група на луѓе кои работат или се однесуваат на начин кој им помага да ги постигнат заедничките цели. За да ја постигне својата цел и да ја реализира поставената задача, тимот треба да го поттикнува секој член да ги развива сопствените вештини. Секој член, врз основа на сопствените перцепции што ќе ги сподели со останатите, низ чувството за припадност што ќе го изгради, кооперативност и дискусии ќе може успешно да ја прифати и реализира секоја поставена задача.

5. Дефинирање на поимот тим и концептот на тимската работа

Концептот на тимот се темели на исконската потреба на човекот за дружење и ја промовира на најдобар можен начин. Тимот е вештачка, организирана човекова заедница. Како и секоја организирана заедница тој е должен на патот до животната зрелост да совлада превидени скалила. Да се создаде тим може да биде реална, достапна и остварлива цел на секој од нас. Главен влог е здружена работа на водачот и неговите соработници, членовите на тимот. Потреба е упорна и стрплива работа. Намерата без вложен труд не вреди. Како облик на формална организација на заеднички работен процес, тимот го поврзуваат одредени цели и интереси на членовите, заедничка мисија и задачи. Најприфатлива дефиниција на тимот би била *формална група чии членови имаат комплетираните вештини, кои се првзани за заедничките работни цели и задачи за кои се сметаат одговорни*²⁷⁷

6. Модел на ефективно тимско работење

Успешните тимски остварувања се темелат на три базични компоненти

- постигнување исклучителни резултати (завршување на задачите и постигнување на целта)

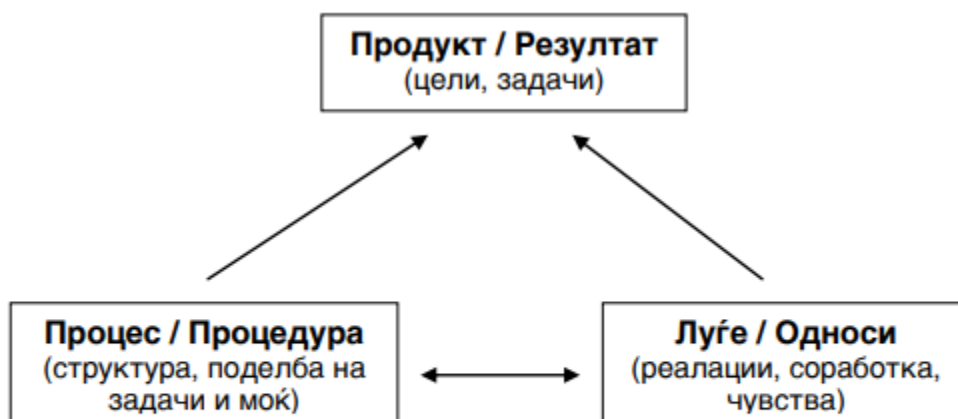
²⁷⁶ O'Connell,., *Team, effectiveness, project and work teams- 6 Habits of Highly Effective Teams*, 43

²⁷⁷ <http://educentar.mk/programi/timska%20rabota.pdf> (посетена на 13.03.2022)

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

- начинот на извршување на работата (како се планира, управува, контролира и проценува работата)
- квалитетот на меѓусебните односи на лушето (како се чувствуваат и однесуваат членовите на тимот)

Сл.4 Модел на ефективно тимско работење

278

Овој модел укажува дека сите три компоненти се подеднакво важни и меѓу нив треба да постои баланс. Тоа значи дека :

- пренагласени процедури и правила ќе ја потиснат креативноста
- преголемо внимание ќе ја намали ориентираноста кон задачите и целта
- преголема фокусираност за повиски резултати го намалува просторот за обликување на процесот и може негативно да влијае на градење здрави релации.

²⁷⁸ <http://educentar.mk/programi/timska%20rabota.pdf> (посетена на 13.03.2022)

Успешноста на тимот и неговот стабилно функционирање ќе зависи од одржувањето динамичен баланс помеѓу трите негови компоненти.²⁷⁹

7. Облици на тимската работа

7.1. Менаџмент тимови

Менаџмент тимовите се управувачки тимови кои ја координираат целокупната работа и се одговорни за целокупната изведба на организациските единици. Нивниот авторитет потекнува од хиреархиските чинови на членовите на тимот, во чиј состав влегуваат менаџерите од средниот и врвниот менаџмент, а се одговорни за секоја единица: раководители на сектори, одделенија, технички директори, генерални директори. Во овие тимови, врвните менаџери се тие што ги воспоставуваат насоките на организациската стратегија и ги менаџираат перформансите. Тие редовно вршат проценка на до која мера се исполнуваат потребните активности и според тоа превземат соодветни акции за евентуално прилагодување кон настанатите промени. За да се осигура потполно координиран пристап до информации што се од значење, секој од нив е задолжен да обезбеди непречен пристап до истите. Нивното активно присуство осигурува сите предлози за стратегиите, кои воедно се и главен инструмент за нивно имплементирање, да добијат и адекватен и соодветен третман. Со мнозинство на гласови во овие тимови, овие членови носат значајни одлуки за многу битни прашања од областа на работата, додека самите раководители, директори како нивни лидери што го предводат тимот, всушност се оние што ја даваат конечната согласност и за нивна примена и спроведување во праксата. Или поточно, нивна основна задача е да ги решаваат организациските проблеми со кои се соочува нивната организација, но и проектираат стратегии и насоки за вкупен развој. Менаџмент тимовите како организациски тела им помагаат на организациите на

²⁷⁹ <http://educentar.mk/programi/timska%20rabota.pdf> (посетена на 13.03.2022)

компаниите да постигнат конкурентска предност преку колективна експертиза, интегрирање на одделни различни напори и споделување на одговорноста за успехот на организацијата.²⁸⁰

7.2. Проектни тимови

Проектните тимови се тимови со специфичен карактер и истите се временски ограничени. Тие во повеќето случаи произведуваат еднократен учинок и многу често се сретнуваат во организациските единици како привремени, т.е. се однесуваат на еден конкретен проект што треба да се реализира во точно определено време. Нивната работа може да е насочена кон некои конкретни задачи за поединечно подобрување на некој веќе постоечки концепт или на воведување нови радикални идеи. Проектните тимови често се нарекуваат и *task forces* и исчезнуваат и се распуштаат веднаш кога ќе се комплетира задачата и ќе се постигне нивната цел. Проектните тимови ги подготвуваат членовите од различни дисциплини и функционални единици обезбедувајќи развој на нивните стручни и професионални компетенции, така што нивната специјализирана експертиза ќе може да се примени во соодветен проект, бидејќи за реализација на определен проект се бараат клучни луѓе од различни хиреархиски нивоа и значителна примена на нивните знаења, расудувања и експертиза. Најчесто во рамките на тимот членуваат вработени од различни сектори:, се состојат од 6-7 членови, а во зависност од конкретниот проект, еден проектен тим вклучува неколку улоги: менаџер/ директор за проектот, технички советник, неколку експерти- координатори за раководење со човечките ресурси, обука, комуникација, асистенти на проектот или др. Менаџерот за одреден проект управува со активностите, а негова главна должност е заедно со другите членови на тимот, да осигура реализација на резултатите опишани во планот т.е. скицата за проектот; ги прецизира роковите за реализација на поделни активности во проектот, одредува обем на ресурси потребни за

²⁸⁰ <http://www.fikt.uklo.edu.mk/assets/uploads/2015/10/Dimitriovska-Bosilkova-Jasmina.pdf> (посетена на 10.03.2022)

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

реализација на проектните активности, дефинира одговорност и задолженија, дефинира и управува со средствата кои се користат при реализација на проектот, припрема и спроведува детален план за реализација на проектот, план за комуникација, план за набавка и сл. Координаторот на проектот е директно одговорен за спроведување на проектот т.е: одржува редовна комуникација меѓу корисниците на проектот и тимот, ги координира сите корисници кои партиципираат во реализацијата на проектот, осмислува и спроведува, претставник е на останатите членови, сноси финансиска одговорност за спроведениот проект во согласност до условите наведени во проектот, ја следи реализацијата. Покрај нив, за успешна реализација на проектот од особено значење е и улогата на другите учесници т.е членови и значајно е да бидат вклучени во сите фази на планирање и реализација на проектот.²⁸¹

8. Видови тимови

Во организаицјата можат да се формираат повеќе типови на тимови. Основна поделба на групите и тимовите е онаа на формална и неформална.

8.1. Формални групи и тимови

Формални групи и тимови се формираат за да помогнат во постигнувањето на целите на организаицјата. Постојат повеќе вида формални групи:

- сили со задача- привремени тимови кои се создаваат за да постигнат одредена специфична цел или да решат проблем во одреден временски период. Силите со задачата понекогаш се наречени и ад хок тимови.
- комитети/одбори- најчесто се постојани тимови за задачи кои се надвор од вообичаената работа.

²⁸¹ <http://www.fikt.uklo.edu.mk/assets/uploads/2015/10/Dimitriovska-Bosilkova-Jasmina.pdf> (посетена на 10.03.2022)

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

- крugови за квалитет- мали тимови на вработени кои се сретнуваат за неколку часа еднаш неделно за да ги идентификуваат проблемите врзани за квалитетот на работењето.
- повеќефункционални тимови- тимови во кои членовите се со различни работни функции, специјалности и треба да создаваат или пружат повисок квалитет на производи или услуги.
- самоуправни тимови- се формираат за некоја специфична работа но со огромна доза на независност и самостојност.
- виртуени тимови- членови ретко или никогаш не се среќаваат. Комуницираат интерактивно со користење различни фирми на информативна технологија.

8.2. Неформални групи

Понекогаш членовите на организацијата менаџери формираат групи бидејќи чувствуваат дека групите ќе им помогнат да ги постигнат своите сопствени цели или да ги задоволат нивните сопствени потреби. Неформална група се интересните групи. Вработените формираат неформални интересни групи кога се трудат да постигнат заедничка цел со нивното членство во организацијата.²⁸²

9. Видови на тимски/ групни бонуси и стимулации

Системите на групни/тимски награди користат различни начини за надомест на вработените. Компонентите вклучуваат индивидуални плати и надници како наподоолнување на останатите награди. Повеќето организации што користат тимски стимулации и бонуси истовремено продолжуваат да им исплаќаат на вработените или врз основа на перформансите на работните места или според способноста на вработените. Два

²⁸² <http://educentar.mk/programi/timska%20rabota.pdf> (посетена на 11.03.2022)

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

најчесто употребувани вида ситуации за групни/тимски бонуси се групни/тимски резултати и поделба на добивката.

Групни/тимски резултати. Програмите за исплата на тимовите и групите можат да ги наградуваат сите членови на тимот подеднакво врз основа на тимскиот резултат, намалувањето на трошоците или подобрувањето на квалитетот на производот или услугата. Системите за повеќето групни/тимски стимулации се засноваат на принципот на самофинансирање, што значи дека паричните награди што се употребуваат како стимулации и бонуси се добиваат преку подобрување на резултатите на организацијата.²⁸³

Поделба на добивката. Системот на поделба на добивката од профитот или во продуктивноста што ги надминале очекувањата помеѓу вработените се нарекува поделба на добивката. Фокусот е врз зголемување на дискрециските напори што всушност ја претставува разликата помеѓу максималните напори што вработениот треба да ги вложи за да не биде избркан од работа. со цел да развие и спроведе програма за поделба на добивката или поделба на целите менаџментот мора прво да ги одреди начините при кои може да се јави зголемување на продуктивноста, квалитетот и финансискиот учинок и да одлучи на кој начин ќе ги подели резултирачките добивки.

10. Ефективни тимови

Откако тимот ќе ја достигне фазата на извршување, се појавува потребата од неговата ефективност. Достигнувајќи ја оваа фаза, тимот се одликува со акумулиран потенцијал и моќ кои овозможуваат достигнување состојба на ефективност. Основни атрибути на ефективниот тим се :

- Високи резултати во постигнувањата;
- Лична, заедничка и споделена визија;

²⁸³ Матис, Џексон, *Управување со човечки ресурси*, 170

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

- Взаемна внатрешна одговорност;
- Надминување на формалниот статус;
- Координирани заеднички работни задачи;
- Синергија;
- Натпросечно висок квалитет;
- Креативност и постојано подобрување;
- Висок кредибилитет и доверба;
- Јасност на основната надлежност.²⁸⁴

Заклучок

Примената на принципот на тимското работење е сè почеста во различни активности. Денес, скоро секоја организација има сфатено дека успешната примена на овој принцип значително го зголемува и подобрува квалитетот на работењето. Поточно, современите услови наметнуваат организациите се помасовно да ги воведуваат тимовите како флексибилни организациски облици на своето работење. Ефикасноста која во себе ја имаат организациите се должи токму на ефикасноста на тимовите како составен дел на секоја организација. Ова ни дава за право да коментираме дека тимското работење е филозофија на работа од чие успешно дефинирање и имплементирање ќе зависи успехот на организацијата во целина. Тоа подразбира нејзино користење како алатка што ако постои во организацијата ќе значи и зголемување на нејзината вредност. Всушност, еден од главните аспекти за разбирање на суштината на ефикасноста на организацијата лежи токму во влијанието што го има тимската работа како критична варијабила и клучен потенцијал што ќе поттикне една поинаква димензија и разбирање за успешноста.

²⁸⁴ Петковски, Алексова, *Водење на динамично училиште*, 312

MIT UNIVERSITY
SKOPJE

Тимската работа е одлика на средини со воспоставен и афирмиран систем на комуницирање, но во исто време и најдобра форма за градење на ефективна комуникација. Тимот создава можност за водачот да ги покаже сите свои комуникациски вештини и способности, од една страна, а, од друга страна, тоа е можност сите членови на тимот да ги разберат: суштината и значењето на нивното меѓусебно комуницирање. Тие заеднички растат и созреваат како комуникатори кои ја градат организацијата.

Библиографија:

- [1] Петковски, Н.К. и Алексова, А.М., *Водeње на динамично училиште*, Скопје: Биро за развој на образованието, 2004.
- [2] Сунчица Саздовска, Валентина Чичева, Весна Димовска, *Прирачник за управување со човечки ресурси*, Скопје : Македонски центар за меѓународна соработка, 2008
- [3] Dyer, G., William, "Team building Proven strategies for improving team performance", San Francisco : John Wiley & Sons, Inc., Jossey- Bass, 2007.
- [4] Роберт Л. Матис, Џон Х. Џексон , " Управување со човечки ресурси", Скопје: Магор, 2010.
- [5] [H. Kohn , E. S., O'Connell, V., "Team, effectiveness, project and work teams- 6 Habits of Highly Effective Teams", The Career Press, Inc., 2007](#)
- [6] <http://www.fikt.uklo.edu.mk/assets/uploads/2015/10/Dimitriovska-Bosilkova-Jasmina.pdf> (посетена на 10.03.2022)
- [7] <http://educentar.mk/programi/timska%20rabota.pdf> (посетена на 11.03.2022)